

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ
СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Колективна монографія

УДК 334.7-049.5:502.1

К 60

Концептуальні основи соціоекологоекономічної безпеки: колективна монографія / Л. М. Черчик, Н. В. Коленда, Н. М. Матвійчук та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. М. Черчик – Луцьк : Терен, 2018. – 496 с.

У монографії відображені концептуальні засади соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо-, макрорівня. Удосконалено наукові підходи до визначення сутності, змістовного наповнення та структури соціоекологоекономічної безпеки населення, підприємства, регіону, держави. Обґрунтовано підходи до формування компонентної структури соціальної, економічної та екологічної безпеки та соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо-, макрорівня, та дана детальна характеристика основних їх елементів.

Дослідження розраховане на науковців, керівників та фахівців підприємств, установ, організацій, представників державних органів управління, викладачів, студентів, а також кола читачів, які цікавляться проблемами забезпечення соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо-, макрорівня.

Рецензенти: Шубалий О. М., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки Луцького національного технічного університету

Макара О. В., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ISBN 978-617-7117-94-9

*Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
протокол № від р.*

© Черчик Л.М. та ін.
2018

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. Рівні соціоекологоекономічної безпеки	8
1.1. Соціоекологоекономічна безпека особистості (населення) <i>Коленда Н.В.</i>	8
1.2. Соціоекологоекономічна безпека підприємства <i>Коленда Н.В.</i>	30
1.3. Соціоекологоекономічна безпека регіону <i>Вавдіюк Н.С.</i>	39
1.3.1. Соціоекологоекономічна безпека регіональних туристичних систем: сутність та складові <i>Голод А.П.</i>	49
1.4. Соціоекологоекономічна безпека держави <i>Борисюк О.В.</i>	59
1.4.1. Тіньова економіка: безпековий аспект <i>Рейкін В. С.</i>	68
Розділ 2. Структура соціоекологоекономічної безпеки мікро-, мезо- та макрорівня	90
2.1. Психологічна безпека в структурі безпеки особистості <i>Білецька К.В.</i>	90
2.2. Структура соціоекологоекономічної безпеки підприємства <i>Черчик Л.М.</i>	112
2.2.1. Фінансова безпека акціонерних товариств <i>Стащук О.В.</i>	131
2.3. Структура соціоекологоекономічної безпеки регіону <i>Стрішенець О.М., Павлов К.В. Галянт С.Р.</i>	144
2.3.1. Фінансова складова соціоекологоекономічної безпеки регіону <i>Вахович І.М.</i>	149
2.3.2. Екологічна безпека регіону <i>Тендюк А. О., Стрижеус Л. В., Абрамова І.О.</i>	161
2.3.3. Житлова складова соціоекологоекономічної безпеки регіону <i>Стрішенець О.М., Купчак В.Р., Павлов К.В.</i>	169
2.3.4. Енергетична складова соціоекологоекономічної безпеки регіону <i>Стрішенець О.М., Павлов К.В., Коротя М.І.</i>	175
2.4. Структура соціоекологоекономічної безпеки держави <i>Борисюк О.В.</i>	182
2.4.1. Економічна безпека держави <i>Борисюк О.В.</i>	190
2.4.2. Енергетична безпека держави	200

<i>Матвійчук Н.М.</i>	
2.4.3. Інформаційна безпека держави	205
<i>Ярощук В.В.</i>	
2.4.4. Соціальна безпека держави	215
<i>Длугопольська Т.І.</i>	
2.4.5. Міграційна безпека в структурі соціально-економічної безпеки держави	228
<i>Черчик Л. М.</i>	
2.4.6. Екологічна безпека держави	243
<i>Матвійчук Н.М.</i>	
Розділ 3. Моделі соціоекологоекономічної безпеки мікро-, мезо- та макrorівня	254
3.1. Модель соціоекологоекономічної безпеки підприємства	254
<i>Сак Т.В.</i>	
3.2. Модель соціоекологоекономічної безпеки регіону	265
<i>Стрішенець О.М., Лагодієнко В.В., Павлов К.В.</i>	
3.2.1. Модель соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем	272
<i>Голод А.П.</i>	
3.3. Національна модель соціоекологоекономічної безпеки	285
<i>Борисюк О.В.</i>	
3.3.1. Національна модель енергетичної безпеки	291
<i>Матвійчук Н.М.</i>	
3.3.2. Національна модель екологічної безпеки держави	300
<i>Матвійчук Н.М.</i>	
3.3.3. Концепція детінізації економіки	308
<i>Рейкін В. С.</i>	
Розділ 4. Передумови та проблем формування системи соціоекологоекономічної безпеки	316
4.1. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства	316
<i>Хомич</i>	
4.2. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіону	326
4.2.1. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем	326
<i>Голод А.П.</i>	
4.3. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави	333

<i>Стащук О.В., Борисюк О.В.</i>	
4.3.1. Передумови та проблеми забезпечення енергетичної безпеки держави	361
<i>Матвійчук Н.М.</i>	
4.3.2. Проблеми та передумови забезпечення екологічної безпеки держави	365
<i>Матвійчук Н.М.</i>	
4.3.3. Проблеми та передумови забезпечення соціальної безпеки держави	369
<i>Длугопольська Т.І.</i>	
4.3.4. Проблеми та передумови забезпечення соціоеколого-економічної безпеки у сфері природокористування	
<i>Черчик Л. М.</i>	385
4.3.5. Основи фінансового забезпечення кліматичної безпеки на міждержавному та державному рівнях	391
<i>Карлін М.І.</i>	
4.3.6. Передумови виникнення та детермінанти поширення тіньової економіки	407
<i>Рейкін В. С.</i>	
Висновки	421
Список посилань	429
Додатки	488

ПЕРЕДМОВА

Для України проблема забезпечення безпеки стає особливо актуальною, оскільки перед країною постали загрози не лише техногенного, економічного характеру, а й свободи, національної незалежності та єдності.

Глобальні проблеми, такі як вичерпання ресурсів, обмеженість асиміляційного потенціалу, погіршення якості довкілля, здоров'я людей, можна вирішити тільки з позиції глобальної ж безпеки, яка враховуватиме економічну, соціальну та екологічну складові. Це свідчить про необхідність реалізації підходів і принципів забезпечення цілісності об'єкту дослідження, яким є соціоекологоекономічна безпека (СЕЕБ) та система її забезпечення, оскільки нехтування однією зі складових призводить до незворотних негативних наслідків у розвитку всіх підсистем.

У світовій науці і практиці національного та наднаціонального управління увага приділяється глобальній безпеці, людській безпеці, що тісно корелює з предметом дослідження. Проте в гуманістичній моделі економіки А. Сена акценти на оцінці реальних умовах життя людей.

У Доповідях ПРООН виділяються сім елементів людської безпеки (економічна, продовольча, медична, екологічна, політична, людини, спільнот) на глобальному рівні як і в Концепції сталого розвитку.

Більшість праць вітчизняних вчених присвячено окремо економічній, екологічній безпеці, соціальна безпека розглядається як складова названих. Зокрема, щодо економічної безпеки, О. Власюк, А. Мокій дослідили процеси інституціонально-структурних трансформацій у перехідних економіках, визначили вплив структурних реформ на їх зростання та безпеку, складовими економічної безпеки розглянуто соціальну, релігійно-духовну; у монографії за редакцією Г. Козаченка розроблено теоретичні основи системи економічної безпеки, досліджено її генезу, сформовано методологічний базис та архітектуру.

В. Мунтіян, О. Прокопенко, М. Петрушенко розробили наукові засади формування стратегії підвищення рівня економічної безпеки територіально-виробничих систем. Найбільше досліджень стосується економічної, фінансово-економічної безпеки підприємства. Потребують удосконалення механізми забезпечення економічної безпеки в умовах глобальних загроз та зміни геополітичної ситуації.

Екологічну безпеку найчастіше розглядають як складову національної, зокрема, С. Іванюта, А. Качинський визначили сучасні тенденції та характер змін

актуальних джерел загроз екологічній і природно-техногенній безпеці у природному, техногенному та соціальному середовищах; розроблено наукові основи дослідження екологічної і природно-техногенної безпеки, обґрунтовані стратегічні напрями забезпечення екологічної і природно-техногенної безпеки України та її регіонів; визначено пріоритети та розроблено фінансово-економічні механізми забезпечення екологічної безпеки на регіональному рівні. Потребують удосконалення механізми забезпечення екологічної безпеки з урахуванням світового досвіду подолання глобальної екологічної кризи та консолідації зусиль на різних рівнях управління. О. Іляш розкрито суть системи соціальної безпеки на різних рівнях суспільної ієрархії, конкретизовано місце соціальної безпеки в системі національної безпеки.

В. Куценко, В. Удовиченко обґрунтували парадигму забезпечення сталого розвитку шляхом забезпечення соціальної безпеки. Потребують удосконалення механізми забезпечення соціальної безпеки в умовах глобальних міграцій, зростання соціальної напруги, активізації тероризму.

Аналіз літературних джерел довів, що, не дивлячись на значні результати наукових досліджень у вище перелічених сферах, не знайшли належного відображення питання формування системи соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо- та макрорівня.

Метою дослідження є обґрунтування концептуальних основ соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо- та макрорівня. Основними завданнями є: визначення сутності соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо- та макрорівня; визначення передумов та проблем формування системи соціоекологоекономічної безпеки; визначення чинників забезпечення соціоекологоекономічної безпеки об'єктів мікро-, мезо- та макрорівня.

Монографія виконана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за результатами першого етапу фундаментального дослідження на тему «Управління соціоекологоекономічною безпекою» (номер державної реєстрації 0117U002302).

РОЗДІЛ 1

РІВНІ СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Соціоекологоекономічна безпека особистості (населення)

З огляду на глобальні трансформації та нестабільність українського суспільства безпека посідає особливе місце у структурі суспільних цінностей. Саме гарантування безпеки дозволяє реалізувати всі інші людські можливості щодо життя, свободи, самореалізації, створення необхідних умов для підтримання нормальної життєдіяльності, творчої діяльності людей, поліпшення їх матеріального добробуту. Проблема забезпечення соціоекологоекономічної безпеки населення стає особливо актуальною, адже перед українським суспільством постало чимало загроз щодо його здоров'я, матеріального добробуту та соціального благополуччя.

Проте саме поняття «соціоекологоекономічної безпеки населення» у вітчизняній науці мало досліджене і чіткого наукового його трактування практично не існує. Тому при обґрунтуванні та визначенні його сутності будемо відштовхуватись від таких базових понять як безпека особи, соціальна, економічна та екологічна безпека.

Перш за все, зосередимо увагу на понятті безпеки як такої та розглянемо підходи до її трактування. Безпека є невід'ємною характеристикою й умовою життя та діяльності особи, суспільства та держави. Згідно з теорією А. Маслоу, де визначено ієрархію потреб людини, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією з фундаментальних потреб існування (незадоволення цієї потреби позбавляє людину ефективної та стабільної участі у суспільно-економічному житті).

За античних часів поняття безпеки трактувалось як відсутність загроз або зла. В середньовічні часи його почали розуміти як спокійний стан духу людей, які вважають себе захищеними, а в епоху відродження поняття безпеки почали пов'язувати з функціонуванням держави. Це відбулось завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо.

Особливу увагу цій проблемі приділив саме Томас Гоббс, який одним із перших проаналізував взаємодію безпеки держави, суспільства та індивіда. Він

стверджував, що страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити в суспільстві та шукати в ньому способи колективного захисту від загроз. Тому процес розвитку цивілізації пов'язувався з пошуком та забезпеченням безпеки [1].

Наукове трактування цього терміну крізь призму філософського бачення основ безпеки індивіда, держави та власності було також визначено Г. Гегелем, який у роботі «Філософія права» ввів одне з базових положень теорії безпеки – «загроза суспільній безпеці», а також відзначив, що завдяки державі в людини «звичка до безпеки стала її другою натурою» [2]. Таким чином, державі відводилась домінуюча функція забезпечення безпеки індивіда та суспільства загалом.

Варто зазначити, що безпека включає дві взаємопов'язані функції суспільного буття – функцію існування і розвитку та функцію самозбереження і безпеки людей. Функція розвитку – це дії, пов'язані з реалізацією інтересів, спрямовані на закономірну зміну конкретних матеріальних об'єктів, такі, що ведуть до виникнення їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів за умов збереження цілісності системи. Функція безпеки – це конкретні дії, які необхідно зробити, щоб захистити функцію розвитку соціальної системи від загроз як потенційних, так і реальних, як внутрішніх так і зовнішніх.

Тобто безпека повинна забезпечити не тільки нормальні умови функціонування соціальної системи, а й її розвиток, захист від різного виду загроз. А для індивідуумів основним критерієм безпеки є збереження здоров'я і нормальної життєдіяльності.

Абсолютної безпеки у природі не існує, адже соціально-економічна система перебуває під впливом середовища, сама впливає на нього і змінюється під дією зовнішніх чинників [3].

Безпека як результат діяльності із забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави повинна мати багатовимірну предметність, оскільки, з одного боку, безпека є здатністю системи запобігати шкоді життєво важливим інтересам особистості, суспільства та держави, стан захищеності останніх, з іншого – властивість розвиненої системи заходів безпеки. Усе залежить від конкретного історичного періоду існування держави, сили чи слабкості її владних, виконавчих і судових структур, характеру суспільних відносин та виробничих сил [4].

Таким чином, безпека – це складне суспільне явище, що може виступати потребою, відчуттям, цінністю, результатом цілеспрямованої діяльності, соціальною функцією і призначене не тільки для забезпечення нормального функціонування та існування соціальної системи, а й для захисту її розвитку від можливих загроз.

Забезпечення безпеки є основною передумовою цивілізованого прогресивного розвитку та державності. У сучасних умовах основним суб'єктом забезпечення безпеки виступає держава, в особі органів влади, гарантуючи при цьому громадянам належні умови для їх самореалізації, захисту життя та свободи власності від посягань інших людей, організацій та держави. Важливе значення при цьому відіграє забезпечення національної безпеки.

Взагалі національна безпека проявляється на трьох рівнях: особи, суспільства й держави. Безпека особи полягає у формуванні комплексу таких правових і моральних норм та суспільних інститутів, які б надавали їй можливість розвивати й реалізовувати соціально значущі здібності й потреби, не зазнаючи протидії з боку суспільства і держави.

Найреальніше безпека особи проявляється в забезпеченні її прав і свобод. Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, норм і відносин, які дають можливість реалізувати права та свободи всіх соціальних груп і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства. Безпека держави досягається завдяки ефективному механізму управління суспільством, координації діяльності соціальних груп і політичних сил, а також дійових інститутів їх захисту.

У демократичних країнах пріоритетною є безпека особи. Безпека держави й суспільства тут не самоціль, а умова забезпечення безпеки особи. У критичні для країни періоди може домінувати безпека суспільства або держави [5].

Тому в цьому контексті для нашого дослідження також важливим є з'ясування змісту поняття безпеки особи, що англійською мовою звучить як «human security». Прямий переклад англійського терміну – «людська безпека», можна тлумачити як безпеку людини чи безпеку людства.

Кожна особа – унікальна та неповторна у своїх характеристиках і виявах, водночас є представником людської особи взагалі, особи як такої, особи як родової характеристики людини. В такому контексті індивід є суб'єктом безпеки в теорії безпеки особи. Варто зазначити, що у вітчизняній науці існує декілька підходів щодо трактування цього терміну.

Прихильники концепції, яка виникла з появою «Програми ООН з розвитку», при розгляді безпеки особи зазначають, що:

- суб'єктом безпеки особи є люди, а не держави або суспільні групи;
- компоненти безпеки особи взаємозалежні;
- безпека особи пов'язана з якістю життя людей, суспільства, політичного процесу, а все, що знижує цю якість, загрожує безпеці. Тобто загалом ця теорія виходить з потреби реалізації основних потреб людини і акцентує увагу на якості життя населення.

Інтервенціоністське трактування безпеки особи акцентує основну увагу на

взаємодії особи та держави у сфері безпеки, наголошуючи при цьому, що безпека держави не обов'язково гарантує безпеку її громадян.

Модель розвитку в концепції безпеки особи визначає розвиток як фундамент для існування людини та її самореалізації, а безпеку особи – основною підставою, яка його гарантує. Теоретики, що підтримують цей підхід, наголошують на узгодженні, налагодженні взаємодії між усіма суб'єктами реалізації безпеки особи (людиною, суспільством, державою, міжнародними організаціями тощо).

Ще один підхід – трактування безпеки особи як елемента національної безпеки, а потреба її реалізації обґрунтовується посиленням впливу держави через людину та суспільство в умовах глобалізації та «розмивання» суверенітету [6].

На нашу думку, під безпекою особи необхідно розуміти стабільний стан надійної захищеності життєво важливих інтересів особи, її прав та цінностей від небезпек та загроз за умов збереження і розвитку потенціалу особи.

Отже, «human security» передбачає не лише фізичний захист кожної людини («безпека людини») чи завдання виживання і безпеки людства («людська / глобальна безпека»), а більшою мірою реалізацію здатності кожної людини до повноцінного життя та гарантування відповідних умов для цього з боку самої людини, громадських організацій, суспільства, а також держави, міжнародного співтовариства, міжнародних організацій тощо.

Зупинимось детальніше на поняттях економічної, соціальної та екологічної безпеки.

Економічна безпека є визначальним показником функціонування соціально-економічної сфери держави. Варто зазначити, що поняття економічної безпеки є динамічним, що постійно змінюється під впливом соціально-економічних, політичних і соціокультурних чинників.

Економічна безпека як складне соціальне явище є об'єктом наукового дослідження. Представники різних сфер науки вивчають проблему економічної безпеки з урахуванням своєї специфіки, в інтересах вирішення спеціальних завдань, зокрема можна серед них виділити Л. Абалкіна, А. Архипова, Т. Білоконя, В. Білоуса, М. Ващекіна, С. Глазьева, Я. Жаліло, В. Мунтіяна, О. Новікову, Є. Олейнікова, В. Панькова, Г. Пастернак-Таранушенка, С. Пирожкова, Р. Покотиленка, В. Савіна, В. Сенчегова, В. Тамбовцева та ін.

Вперше поняття «економічна безпека» було застосовано Ф. Рузвельтом, який розглядав її як існування таких економічних прав, як право на гідне житло, добру освіту, соціальний захист, розумний дохід в обмін на продукти та достатній рівень зайнятості населення. Офіційного статусу цей термін набув у 1985 році при прийнятті Резолюції про міжнародну економічну безпеку на 40-й

сесії Генеральної асамблеї ООН, а на 42-й Генеральній Асамблеї ООН прийнята Концепція міжнародної економічної безпеки, яка вирішила ієрархію рівнів економічної безпеки: глобальна, міжнародна, національна, регіональна, місцева, об'єктова (безпека окремого підприємства).

В нашій країні поняття «економічна безпека» ввійшло у науковий обіг не раніше 1994 року, після написання науковцем Г. Пастернак-Таранушенком підручника «Економічна безпека держави» [7].

Проте, необхідно визнати відсутність єдиного розуміння сутності аналізованого поняття серед вчених, про що свідчить проведений аналіз трактувань, наведених у додатку А.

У Концепції економічної безпеки, затвердженій Кабінетом Міністрів України, економічна безпека розуміється як «стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток України, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів».

Отже, розглянувши підходи до трактування сутності поняття економічної безпеки, можна стверджувати, що частина дослідників виділяють її як окремий об'єкт аналізу, а інша частина визначає її як складову національної безпеки.

Відповідно, в одних випадках, безпека розглядається як стан певного об'єкта чи економіки, в інших – як умова стабільного, стійкого розвитку, а деякі вчені схиляються до думки, що вона є результатом певних суб'єктивно-управлінських дій або комплексу певних заходів щодо забезпечення розвитку економіки. Є думка, що «національні інтереси», «загрози економічній безпеці», «стійкість та саморозвиток» входять до складу комплексного поняття.

Отже, економічна безпека трактується з різних точок зору, проте, на нашу думку, важливим є підхід, при якому економічну безпеку розглядають як стан захищеності економічних інтересів. При цьому основним життєво важливим інтересом в економічній сфері є відтворення джерела свого існування, яке, в свою чергу, сприяє забезпеченню стійкості його розвитку. Основоположний зміст відтворення на рівні індивідуума полягає у споживанні, а на рівні держави – перерозподілі ресурсів.

Проведений аналіз дав можливість виділити такі ознаки економічної безпеки населення:

- захищеність економічних інтересів від можливих загроз;
- стійкість та стабільність, яка реалізується шляхом забезпечення гідного рівня життя;
- можливість розвитку, що дозволяє швидко адаптуватись до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Отже, на наш погляд, економічну безпеку населення можна визначити як стан надійної захищеності економічних інтересів населення від небезпек та загроз, що гарантує достатній рівень життя та наявність можливостей для його покращення.

Як бачимо, економічна безпека населення повинна забезпечуватися шляхом надання можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, включаючи забезпечення зайнятості, належного та достойного рівня реальних доходів населення, а, отже, і його купівельної спроможності, тобто створення сприятливих матеріальних умов для існування та життєдіяльності кожної людини.

Варто зазначити, що в сучасних умовах населення не може відчувати себе захищеним без забезпечення належного рівня соціальної безпеки.

Значущість соціальної безпеки як ціннісного феномену визначається насамперед соціальною потребою в захищеності людини і суспільства в умовах соціальної напруженості та конфліктності, а також необхідністю захисту основ суспільства. Соціальна безпека стає універсальною системою взаємного захисту прав та інтересів особи, суспільства і держави. Соціальна безпека – базовий чинник забезпечення соціальної стабільності держави. При цьому державна безпека виступає засобом, а громадська безпека – метою визначення та захисту життєво важливих інтересів громадян.

При вивченні соціальної безпеки, на нашу думку, необхідно виходити з того, що це частина національної безпеки. І хоча термін не закріплений на законодавчому рівні, у переважній більшості наукових праць соціальна складова національної безпеки України визначається як «соціальна безпека». Такий підхід, на нашу думку, є правильним, оскільки вирішення проблем національної безпеки України обов'язково повинно узгоджуватися з пріоритетами соціальної політики, а ризики у соціальній сфері перетворюються на загрози для національної безпеки України.

Огляд праць зарубіжних та вітчизняних науковців показав, що питання соціальної безпеки розглянуті досить поверхово, і не дивлячись на появу нових наукових бачень, концептуального підходу до вивчення соціальної безпеки не існує. Такої ж думки О. Новікова, яка вважає, що соціальна безпека, незважаючи на гостроту та вагомість, не набула відповідного розвитку як самостійний науково-практичний напрям ні у системі національної безпеки, ні в системі державного управління, ні у системі соціальної та економічної політики [19, с. 80].

Основними здобутками вітчизняної науки щодо розгляду питання соціальної безпеки є серія наукових досліджень, проведених науковцями Національного інституту стратегічних досліджень (1995 – 2006 рр.), Інституту

економіки промисловості НАН України (1998 – 2006 рр.), а також окремі дослідження, результатами яких були дисертації та монографії [20].

Зокрема, у Декларації про державний суверенітет України (1990 рік) закладено поняття соціальної безпеки на нормативно-правовому рівні. Соціальна безпека держави, а отже і суспільства, при цьому розглядається як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів як особи, так і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз [21].

Вперше на урядовому рівні заговорили про соціальну безпеку та її відокремлення від економічної у 1999 році. Зокрема, у Програмі Уряду «Шляхи радикальних економічних реформ» (1999 р.) було відокремлено напрями економічної та соціальної політики саме з наголосом на останній: «Домінантою громадського прогресу і цивілізованої держави має бути, насамперед, соціально орієнтована економіка, здатна забезпечити добробут і соціальний захист громадян, їх політичні права і вільний вибір діяльності».

Варто звернути увагу на те, що у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (1997 рік) визначено 7 сфер національної безпеки України, до складу яких включалася і соціальна безпека, а прийнятий у 2003 році Закон України «Про основи національної безпеки України» поняття «соціальної безпеки» не містить, визначаючи лише загрози національним інтересам і національній безпеці України у соціальній та гуманітарній сферах: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва [22].

Як наукове поняття «соціальна безпека» почало формуватися з кінця 90-х років ХХ століття. Тоді це поняття асоціювали з рядом чинників, які мали вплив на основні сфери існування людини (біологічну, фізичну, психологічну, матеріальну), тим самим ототожнювали його з поняттям якості життя.

Вперше безпеку почали пов'язувати безпосередньо з особистістю лише з кінця ХХ ст. після оприлюднення в 1992 р. Генеральним секретарем ООН «Порядку денного для світу», в якому було зазначено, що загроза для безпеки людини може бути не лише воєнною. В 1994 р. у Програмі розвитку ООН

(ПРООН) про розвиток людського потенціалу виділено сім компонентів безпеки людини:

- економічна безпека (гарантований мінімальний дохід);
- продовольча безпека (фізична й економічна доступність продуктів харчування);
- безпека для здоров'я (профілактика захворювань);
- екологічна безпека (доступність чистої питної води, незабрудненого повітря, система землекористування, що зберігає родючість ґрунту);
- особиста безпека (свобода від фізичного насильства і погроз);
- безпека меншин (збереження культурної своєрідності);
- політична безпека (захист основних прав і свобод людини) [23].

У Всесвітній Соціальній Декларації (1995 р.), ратифікованій на Всесвітній конференції з соціального розвитку (Австрія), вперше задекларовано поняття «соціальна безпека», хоча її не відокремлено від національної безпеки країни. У Декларації сформульовано основні принципи соціальних аспектів сталого розвитку, які торкаються проблеми забезпечення соціальної безпеки в світі:

- широка участь громадянського суспільства в розробці та здійсненні рішень, які визначають функціонування і добробут суспільства;
- широкомасштабні моделі стабільного економічного зростання і сталого розвитку та інтеграція демографічного аспекту в економічні стратегії розвитку, які прискорять темпи сталого розвитку та викорінення злиденності, сприятимуть досягненню демографічних цілей та підвищенню якості життя;
- справедливий та недискримінаційний розподіл національного продукту;
- взаємодія ринкових сил, які сприяють ефективності та соціальному розвитку;
- політичні та соціальні процеси, що характеризуються недопущенням ізоляції й дотриманням принципу плюралізму та різноманітності, включаючи релігійне та культурне різноманіття;
- зміцнення ролі родини, а також ролі громади та громадянського суспільства;
- державна політика, яка створює людям можливості для здорового та продуктивного життя [24, с. 541].

Нині дослідження проблем соціальної безпеки дещо інтенсифікувалося, а тому опрацювання наукової літератури з економічної теорії та проблем соціального розвитку дозволило виділити ряд наукових підходів у вивченні цього поняття.

Філософський підхід. Серед філософів, які приділяли увагу соціальній безпеці, варто назвати Демокріта, Геракліта, Сократа, Арістотеля, Б. Спінозу, П. Гольбаха, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Ф. Аквінського, І. Канта. Одними з перших

крізь призму філософського бачення соціальну безпеку розглядають Демокріт, Геракліт, Арістотель, як можливість пристосування людини до умов проживання на засадах самозбереження, майнового розшарування, що є необхідною умовою безпечного існування окремої людини, її проживання в суспільстві, при цьому гарантом безпеки суспільства і його громадян вважалася держава.

У свою чергу, безпека є однією з основних потреб людини і бачення філософів на цю проблему такі. Демокріт тлумачив нужду (потребу) у безпеці як основну рушійну силу, яка не тільки викликає емоційні переживання, але й робить людину допитливою. На думку Геракліта, потреба безпеки залежить від умов життя. Сократ зазначав, що кожній людині притаманні потреби, бажання і прагнення. При цьому важливі не самі по собі бажання, а місце, яке вони посідають у житті людини. Людина не може подолати свою природу і стати незалежною від інших людей, якщо вона не в змозі керувати своїми потребами, бажаннями та поведінкою. Людина має прагнути до мінімізації своїх потреб і задовольняти лише нагальні з них, включаючи потребу безпеки. Арістотель уважав, що прагнення завжди пов'язані з метою, спрямованою на певний об'єкт, поданий у формі образу чи думки. Цей об'єкт може бути корисним чи шкідливим для людини. З іншого боку, прагнення залежать від потреб і пов'язаного з ними відчуття задоволення чи незадоволення. На основі потреб визначається придатність чи непридатність об'єкта для забезпечення життєдіяльності організму.

Розглянуті погляди філософів ще раз підтверджують, що забезпечення соціальної безпеки – це першочергове завдання держави, оскільки людина в більшості своїх випадків керується емоціями або її дії залежать від ситуації, в якій вона знаходиться. Тому саме держава повинна створити умови (відповідний рівень соціальної безпеки), в яких людина поводитиме себе відповідно до норм суспільного життя.

Г. Гегель у роботі «Філософія права» ввів одне з основних базових положень теорії безпеки – «загроза суспільній безпеці». Г. Гегель розглядав як загальний характер, так і основну роль держави в забезпеченні безпеки, тобто обґрунтовував її домінуючу функцію у забезпеченні безпеки індивіда, суспільства та країни.

Б. Спіноза спонукальною силою поведінки людини та задоволення потреб, включаючи потребу безпеки, вважав афекти, до яких належать пристрасті (потяги), пов'язані з тілом і душею. У разі якщо пристрасті усвідомлюються, вони перетворюються на бажання.

На думку П. Гольбаха, потреби є рушійною силою нашої пристрасті, волі й розумової активності. Потреби спонукають до роботи наш розум, почуття й волю з метою виконання певних дій, необхідних для підтримки життєдіяльності

організму. Виходячи з цього твердження, можна вважати, що задоволення потреби безпеки є завданням самої особи, саме її активність дозволить забезпечити достатній рівень особистої та національної безпеки.

Т. Гоббс, Ф. Аквінський та І. Кант виділили внутрішню і зовнішню безпеки держави та громадянського суспільства і пов'язували їх забезпечення із законодавчим та виконавчим механізмами. Тобто, знову ж таки, відповідальність за забезпечення соціальної безпеки покладалася на державу.

Як підсумок, можна сказати, що основним науковим здобутком філософського підходу щодо дослідження соціальної безпеки є виявлення природи появи цієї потреби а також відповідальних за її забезпечення.

Функціональний підхід. Виділення цього підходу пов'язано з появою та розвитком мотиваційних теорій, де розглядаються потреби безпеки. Основними представниками є А. Маслоу, Ф. Герцберг, К. Альдерфер, Д. Мак-Клелланд [25].

Ці науковці розглядали вплив потреби безпеки на трудову та інші сфери діяльності людини. Зокрема, А. Маслоу розглядає потребу безпеки як потребу нижчого рівня, проте без її задоволення неможливий подальший розвиток особистості. В теорії Д. Мак-Клелланда потреби безпеки не виділена, проте зазначається, що ці потреби є першочерговими і за сучасного рівня економічного розвитку повинні бути гарантованими для людини. Ф. Герцберг зазначав, що без задоволення потреби безпеки людина отримуватиме невдоволення від своєї діяльності, тобто ці потреби є обов'язковими для задоволення. В теорії К. Альдерфера потреби безпеки також відіграють першочергову роль. Крім того зазначається, що рівень задоволення цієї потреби повинен постійно контролюватися та підвищуватися.

Отже, трактування потреб цими науковцями дозволяє зробити висновок, що під потребами безпеки вони розуміли, в першу чергу, соціальну безпеку особи і відповідальність за її забезпечення покладається на керівні органи підприємства чи держави.

Змістовий підхід. Суть цього підходу полягає в тому, що науковцями при трактуванні поняття «соціальна безпека» більше уваги приділяється її складовим, тобто змістовому наповненню.

Більшість західних науковців притримуються думки, що соціальна безпека – це найвищий рівень системи соціального захисту, яка є універсальною та загальнодоступною населенню. З таким підходом важко погодитися, оскільки тут проведено ототожнення понять «соціальна безпека» та «соціальний захист», крім того не всі складові соціальної безпеки можуть бути забезпеченні системою соціального захисту.

Серед російських науковців варто назвати М. Масанову, Р. Пирогова, Е. Брічевського, праці яких присвячені розробці методології соціальної безпеки,

концептуалізації підходів до цього поняття, опису її внутрішніх і зовнішніх загроз. Г. Андрєєва, В. Бехтерев, Л. Виготський, І. Кон, А. Леонтєв, Г. Осипов, С. Рубінштейн, Ж. Тоценко, В. Отрут розглядали проблеми соціальної безпеки з урахуванням концепції соціалізації на основі взаємозв'язаних теорій особи, соціуму, регіону, держави. Наукові праці А. Урсула, Г. Щедровицького присвячені дослідженню взаємозв'язку проблем безпеки і сталого розвитку. Соціальні наслідки радикальних реформ піддалися критичному осмисленню в працях А. Дугіна, А. Контарєва, Л. Никовської, Ю. Півоварова, А. Ципко й інших.

Українські науковці Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики та НАН України узагальнили різні методичні підходи щодо визначення та розуміння поняття «соціальна безпека»: соціальна безпека – стан суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, за якого забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства загалом та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей [26].

На думку О. Білорус, соціальна безпека є основою парадигми соціального розвитку в умовах глобалізації і розглядається як надійна захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримка ефективного стимулювання діяльності людей, систем їхньої соціалізації та життєзабезпечення, невмирущих цінностей, моральності [24]. У цьому визначенні робиться акцент на забезпеченні основних цінностей й інтересів людей як передумови соціальної безпеки. Проте інтереси і потреби людства непостійні, і тому важко визначитися, що ж саме має формувати соціальну безпеку окремої особи чи суспільства загалом.

Г. Пастернак-Таранущенко визначає соціальну безпеку як різновид безпеки, що базується на психічному та психологічному стані населення країни і залежить від багатьох інших видів безпеки (зокрема, від економічної, політичної, цінової, інформаційної тощо) та чинників розвитку ринку праці, демографічної та криміногенної ситуації у суспільстві [27]. Дискусійним в цьому баченні можна вважати те, що соціальна безпека – це не тільки психічний і психологічний стан особи, а й певний рівень матеріального забезпечення, культурного, освітнього, інтелектуального розвитку.

Р. Оновський трактує соціальну безпеку як сукупність усіх видів захисних засобів соціальної життєдіяльності, що зумовлена не тільки структурою

соціальної діяльності суспільства, особливостями її функціонування, але й екологічною та зовнішньополітичною ситуацією, наявністю матеріальних та інтелектуальних ресурсів громадянського суспільства. Проте ми вважаємо, що соціальна безпека – це скоріше результат певних захисних чи попереджуючих дій, а не самі захисні засоби.

Г. Дворецька розглядає соціальну безпеку як характеристику ступеня соціальної стабільності суспільства. Але ж розвиток суспільства, в більшості випадків, характеризується як безперервний, непередбачуваний процес, обтяжений загрозами та ризиками, тому за цих умов явище стабільності є малоімовірним.

На думку П. Шевчука, соціальна безпека – це певний стан життєдіяльності особи, убезпечений комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на реалізацію соціальних інтересів, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду держави і трансформацію трудових ресурсів відповідно до ринкових вимог [28, с. 108]. В цьому визначенні розглядається лише індивідуальний рівень забезпечення соціальної безпеки. Крім того автор, як результат від забезпечення відповідного рівня соціальної безпеки особи, розглядає позитивні зміни у соціальній сфері, обмежуючи тим самим вплив на інші сфери життєдіяльності суспільства, які, безумовно, наявні.

Отже, в межах змістового підходу основні його представники при вивченні поняття «соціальна безпека» акцентували свою увагу на дослідженні стану особи чи суспільства, який би міг характеризуватися як соціально безпечний.

Процесуальний підхід. В межах цього підходу науковці при визначенні сутності поняття «соціальна безпека» акцентували свою увагу на процесах, що зумовлюють зміну рівня соціальної безпеки. Основними процесами при цьому розглядалися поява загроз, викликів та ризиків соціальній безпеці.

Серед російських вчених, які працювали над дослідженням соціальної безпеки в межах цього підходу, варто назвати З. Бактимірову, Є. Барковську, Н. Кіршина, Л. Михайлова, В. Світнева, В. Соломіна, В. Хмельова та ін.

З. Бактимірова виділила окремі складові безпеки та зробила аналіз загроз безпеці людини. Є. Барковська соціальну безпеку населення розглядала як соціологічну категорію, що визначає стан стабільної захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від викликів і загроз, які виникають у всіх сферах життєдіяльності, взаємообумовлені і взаємозалежні від дій суб'єктів безпеки, що виникають у процесі її забезпечення [29]. Викликає сумнів у цьому визначенні позиція автора про те, що поява загроз та викликів зумовлена діями суб'єктів безпеки. Крім того, не уточнено, які саме загрози та виклики мають вплив на соціальну безпеку населення.

Н. Кіршин, Л. Михайлов, В. Світнев, В. Соломін, В. Хмельов [30]

розглядають соціальну безпеку з точки зору безпеки життєдіяльності людини з урахуванням сучасних надзвичайних терористичних загроз та загроз соціально-політичного характеру. Таке визначення соціальної безпеки є неповним, оскільки не враховує усього спектру існуючих зовнішніх та внутрішніх загроз.

Вивченню загроз соціальній безпеці також приділяли увагу такі зарубіжні учені-економісти і політологи як М. Делягін, В. Іноземцев, А. Каллінікос, Н. Хомський, І. Валлерстайн, А. Панарін, М. Хардт, А. Негрі. Їх заслугою є те, що при дослідженні проблем соціальної безпеки вони особливу увагу приділили вивченню біологічної, психічної і соціальної природи людини, їх єдності і взаємозалежності, а також чинникам соціального середовища, які впливають на соціальну безпеку.

А. Возженіков, В. Гречихін, М. Делягін, В. Добреньков, В. Жуков, В. Іванов, О. Рум'янців, Г. Осадчая, А. Прохожев, Л. Шершньов, Р. Яновський та ін. зосередили увагу на дослідженні причин виникнення і характеру зовнішніх і внутрішніх загроз соціальній безпеці особи, суспільства та держави.

Вітчизняні науковці також при вивченні сутності поняття «соціальна безпека» приділяли значну увагу чинникам та процесам впливу на неї. Зокрема, І. Гнибіденком, А. Колотом, В. Роговим пропонується під соціальною безпекою розуміти стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз національній безпеці. Не зовсім зрозумілим з цього визначення є позиція науковців щодо виділення загроз національній безпеці і чи всі вони мають вплив на соціальну безпеку чи тільки окремі з них.

Е. Лібанова соціальну безпеку визначає як одну із складових національної безпеки, трактуючи її як стан захищеності від загроз соціальним інтересам [31, с. 381]. Проте у визначенні варто було б вказати, які загрози мала на увазі автор (зовнішні чи внутрішні) і природу їх виникнення.

В. Паламарчук під соціальною безпекою розуміє недопущення умов, які б привели до неприйняттого зниження рівня життя населення і окремих соціальних груп, що обумовлює соціальну деградацію, а також забезпечення умов збереження соціальної перспективи для всіх верств населення [32]. Проте, у визначенні, по-перше, не враховано індивідуальний рівень; по-друге, мета соціальної безпеки повинна полягати у забезпеченні достойних умов існування суспільства, а не утриманні їх на мінімальному рівні.

Водночас заслугою В. Паламарчука у вивченні соціальної безпеки є введення в науковий обіг такого поняття як соціальний (соціально-політичний) ризик, під яким він розумів ймовірність небажаних соціально-політичних ускладнень внаслідок прийняття (чи неприйняття) тих чи інших державних заходів [33, с. 8].

В. Скуратівський зазначає, що соціальна безпека є складовою національної

безпеки, яка визначає стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також від загрози соціальним інтересам [34].

О. Новіковою у праці «Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи їх вирішення» сформовано синтетичний підхід до трактування сутності поняття «соціальна безпека». Науковець пропонує трактувати соціальну безпеку як «...стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливаючих на них загроз національній безпеці», наголошуючи при цьому, що стан безпеки є наслідком реалізації заходів соціального захисту, який характеризує їх результативність та ефективність [35, с. 27]. Під соціальними інтересами авторка розуміє орієнтири та прагнення людини, суспільства, держави до задоволення соціальних потреб стосовно забезпечення життєдіяльності, суспільно-нормального функціонування та соціального розвитку.

Дещо інше бачення щодо першоджерела забезпечення соціальної безпеки має П. Шевчук, який, розкриваючи сутність соціальної безпеки людини, пропонує одним із базових понять розглядати соціальні інтереси.

Підсумовуючи можна зазначити, що згідно наукових підходів зарубіжних та вітчизняних вчених в межах процесуального підходу соціальна безпека – це стан суспільства, який досягається в результаті попередження, уникнення або зниження впливу окремих загроз чи ризиків на соціальну сферу суспільства або ж врахування існуючих соціальних інтересів.

Організаційний підхід. Згідно цього підходу науковці при визначенні сутності поняття «соціальна безпека» більше уваги приділяли проблемам забезпечення соціальної безпеки як процесу взаємодії суб'єктів та об'єктів управління а також їх інфраструктурних елементів.

Роль державних органів влади в забезпеченні соціальної безпеки та побудові соціальної держави оцінили у своїх роботах російські науковці М. Лушнікова, А. Нуртдінова, Г. Семигін.

Н. Ахтирська визначає соціальну безпеку, як невід'ємну властивість (атрибут) соціальної системи, що полягає у здібності до забезпечення на основі усвідомленої, цілеспрямованої діяльності такого порядку взаємозв'язків, при якому дезорганізуюча дія зовнішнього середовища і внутрішніх суперечностей на її життєво важливі інтереси обмежується межами, що відповідають потребам даної системи і її елементів у стійкому розвитку. Проте ця дефініція не дозволяє чітко визначити, які ж взаємозв'язки повинні забезпечити соціальну безпеку, на основі чого вони будуються і хто їх контролює.

Російські соціологи В. Серебряніков та А. Хлоп'єв під соціальною безпекою розуміють сукупність заходів щодо захисту інтересів країни та народу

в соціальній сфері, розвиток соціальної структури і відносин в суспільстві, системи життєзабезпечення і соціалізації людей, способу життя відповідно до потреб прогресу, теперішніх і майбутніх поколінь [36, с. 93]. Знову ж таки авторами конкретно не визначено заходів, які спрямовані на формування соціальної безпеки, та механізму їх реалізації.

В. Колков під соціальною безпекою розуміє «систему законодавчо-нормативних і організаційних заходів, здійснюваних державними органами й установами разом із громадськими організаціями з метою забезпечення життєдіяльності окремого індивіда, різних соціально-демографічних груп, суспільства в цілому» [37].

М. Куліков, О. Белокрилова, В. Вольчик під соціальною безпекою розуміють систему надання допомоги у грошовій та натуральній формі, що виплачується з метою боротьби з бідністю [38]. На нашу думку, це визначення є досить обмежене і скоріше характеризує одну із складових соціального захисту, а не соціальну безпеку.

С. Дойл визначає соціальну безпеку як стан держави, коли вона має можливість здійснювати заходи розвитку соціальної сфери, освіти та економіки без зовнішнього впливу, забезпечити своїх громадян житлом, продуктами харчування, роботою, захищати їхні громадянські права та особисті свободи. У цьому визначенні автором чітко виділено роль держави у досягненні соціальної безпеки. Проте, на наш погляд, це визначення є неповним, оскільки ігнорує такі важливі аспекти як безпеку особи (людини), соціальних груп, організацій і суспільства загалом.

Л. Белоусова соціальну безпеку розглядає як стан, можливості та спроможності економічної системи забезпечити суспільно-нормальні умови життєдіяльності населення країни, конвергентний рівень життя індивіда, родини, територіальної спільності, соціальний мир та спокій у суспільстві [39]. Як бачимо, автор у своєму визначенні більше уваги як елементу соціальної безпеки приділяє матеріальному становищу, нівелюючи тим самим вплив соціальних складових. Крім того, згідно думки Л. Белоусової, рівень соціальної безпеки визначається рівнем розвитку економічної системи.

Згідно з підходом М. Волгіна соціальна безпека – це стан і характеристика ступеня досягнення оптимального рівня безпеки, функціонування, відтворення та розвитку соціальної системи, що забезпечується сукупністю державних та суспільних заходів, коли зберігається існуючий у суспільстві конституційний устрій, соціальна стабільність, не припускається їх послаблення і, тим більше, підрив. З цього визначення важко зрозуміти, який рівень соціальної безпеки є оптимальним і яким чином його можна виміряти. Крім того, на нашу думку, цей рівень є різним для кожної особи, а тому сформувавши соціальну безпеку, яка б

відповідала оптимуму, неможливо і процесуально невиправдано.

Б. Мінін визначає поняття «соціальна безпека» як стан суспільства (у тому числі усіх основних сфер виробництва і соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури), при якому забезпечується номінальний (нормований і суспільно нормальний) рівень соціальних умов і наданих соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних та інших, що визначають якість життя людини і суспільства. Б. Мінін також зауважує, що за стану соціальної безпеки у суспільстві «гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного і психічного здоров'я людей, можливість духовного, інтелектуального і фізичного розвитку, особистих здібностей громадянина й ефективної реалізації цих здібностей» [40].

У розвиток організаційного підходу до трактування сутності поняття «соціальна безпека» зробили внесок й українські науковці.

Зокрема Р. Яновський зазначає: «ніяка особистість не в змозі забезпечити свою безпеку поодинці, без функціонування налагоджених суспільної і державної системи безпеки. Концепція соціальної безпеки формується століттями у надрах народних мас, державних утворень, містить у собі різнопланову та складну практику».

С. Пирожков трактує соціальну безпеку як результат ефективної соціальної політики, яка має застерігати суспільство від соціальних вибухів, відкритих і прихованих виявів громадської непокори та інших конфліктних ситуацій, сприяти підвищенню конкурентноспроможності українського працівника за європейськими та світовими стандартами, виділяє її як важливу складову системи національної безпеки [41]. На нашу думку, соціальна безпека є результатом реалізації сукупності різних інструментів, що застосовуються на різних рівнях і в різних сферах регулювання, а не окремого інструмента. Е. Лібанова, при розкритті сутності соціальної безпеки, також дотримується думки, що стан захищеності або безпека людини, особи – це результат реалізації політики соціального захисту.

Покладаючи в основу формування змісту соціальної безпеки соціальні інтереси, О. Хомра та Т. Русанова акцентують увагу на важливості та необхідності побудови адекватного механізму їх забезпечення та формування нормативно-правової бази. Відповідно до визначення, поданого авторами у праці «Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії» соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих інтересів особи і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз [42].

В. Гошовська вважає, що соціальний захист, соціальна безпека, з одного боку, і соціальний розвиток, соціальні відносини – з іншого органічно поєднані:

без розвинених соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини, суспільства, а соціальна безпека значною мірою зумовлює розвиненість, зрілість процесів соціального, суспільного розвитку [43, с. 71].

О. Давидюк вказує, що забезпечення соціальної безпеки передбачає формування умов для гарантування певної якості життя людини і суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, при якому забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ [26].

Розглянуті визначення в межах організаційного підходу дозволяють зробити висновок, що соціальна безпека відображає результат діяльності державних органів законодавчої, виконавчої та судової влади різного рівня, органів місцевого самоврядування, громадських організацій з метою нейтралізації або попередження негативних наслідків впливу на якість життя громадяни країни.

Основні підходи до трактування сутності соціальної безпеки, згруповано у додатку Б.

На основі критичного аналізу вище наведених визначень та синтезу наукових дефініцій, дамо власне тлумачення поняття «соціальна безпека». Для цього необхідно врахувати такі її особливості:

- це стан суспільства, який залежить як від внутрішніх, так і зовнішніх чинників і підлягає регулюючому впливу зі сторони державних і місцевих органів влади та представників громадськості;
- залежність від особистих потреб, інтересів та бажань;
- спрямованість на уникнення, попередження, зниження загроз та ризиків соціальній складовій суспільного життя;
- направленість на ефективне функціонування, відтворення та розвиток соціальної системи;
- досягається завдяки взаємодії суб'єктів та об'єктів її забезпечення;
- спрямованість на реалізацію певної сукупності різнонаправлених функцій, основною з яких є соціальна;
- націленість на отримання відповідних результатів, включаючи комфортність існування у соціумі у всіх її аспектах.

Враховуючи вище сказане, соціальна безпека – це стан соціального, економічного, психічного та психологічного комфорту кожного громадянина, окремої групи та суспільства загалом, що досягається шляхом злагодженої діяльності державних органів законодавчої, виконавчої та судової влади різних рівнів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та особистої активності населення, що направлена на охорону внутрішнього конституційного

порядку, попередження, уникнення й зниження загроз та ризиків для життя, фізичного і психічного здоров'я людей.

Захист населення буде повним, якщо буде гарантовано екологічну безпеку. Слід підкреслити, що сучасний стан природних ресурсів і навколишнього середовища України та її регіонів змушує змінювати точку зору щодо подальшого економічного розвитку і технічного прогресу й оцінювати їх з урахуванням екологічних пріоритетів, наявності екологічних ризиків та стану екологічної безпеки.

З одного боку, сучасне суспільство не може задовольнити свої матеріальні та духовні потреби без збільшення масштабів суспільного виробництва, яке супроводжується зростанням техногенного впливу на біосферу. А з іншого – воно вимушене оберігати довкілля, забезпечувати свою екологічну безпеку, оскільки від стану останньої залежить і ефективність виробництва, і комфортність умов життя людей, їх здоров'я, та й взагалі сама можливість існування людини й життя на Землі.

Спостерігається діалектичний взаємозв'язок між соціально-економічним розвитком та станом довкілля. Розгляд соціальних, економічних і екологічних параметрів у комплексі є неодмінним, при цьому соціальна та економічна складові мають зумовлювати високу якість життя населення. Водночас, якість життя значною мірою зумовлюється екологічним чинником, тобто станом навколишнього середовища.

Екологічну безпеку більшість науковців визначають як складову соціальної безпеки. Йдеться про безпеку людини у процесі взаємодії з природним середовищем, з небезпечними речовинами, використанням руйнівних або небезпечних технологій і процесів, здійснення різноманітних впливів на довкілля. При забезпеченні екологічної безпеки враховуються закони природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти. Значна роль у забезпеченні екобезпеки відводиться державі [44].

Екологічна безпека передбачає розумне задоволення екопотреб будь-якої людини та суспільства загалом у всіх виявах життєдіяльності, гарантію проживання в екологічно чистому та сприятливому для життєдіяльності середовищі.

Проблемам екологічної безпеки присвячено праці таких науковців як Б. Данилишина, С. Дорогунцова, Є. Єфімова, А. Качинського, Г. Лісіченка, І. Огородника, І. Підкамінного, В. Потапова, Г. Серова, О. Трофімчука, К. Фролова, М. Хилько, Є. Хлобистова, Є. Яковлева та ін.

Поняття екологічної безпеки вперше було застосоване у 1974 р. у США, у праці генерала М. Тейлора «Законні вимоги національної безпеки», де автор наголосив на тому, що основні загрози національній безпеці США розвиваються

у невійськовій сфері. Чотири роки по тому президент інституту «Уорлдуотч» Л. Браун у своїй статті «Переглянути визначення національної безпеки» виділив найважливіші проблеми, серед яких, разом з енергетичною кризою, були інфляція, імміграція та екологічні загрози. Вже у 90-х роках минулого століття американські політологи дійшли висновку, що вичерпання природних ресурсів та деградація довкілля поглиблюють розрив між економічною та соціальною сферами. Отже, різні публікації, статті, а також дискусії призвели до того, що в США поняття «екологічна безпека» було включено до концепції національної безпеки [45].

Екологічна безпека насамперед пов'язана з безпекою громадян у сфері екології. Це є передумовою здійснення природного і невід'ємного права людини на безпечне довкілля. Поняття «екологічна безпека» є також складовою і передумовою національної та міжнародної безпеки.

Поняття екологічної безпеки можна розглядати у різних масштабах – локальному, регіональному, глобальному. Проте екологічна безпека є обмеженою у часі та просторі, тобто зміни, які відбулись тепер, можуть стати незворотними завтра, зміни, які відбуваються у локальних межах, можуть перейти у глобальні [4].

Екологічну безпеку можна розглядати з різних точок зору, тому відповідно існують її різноманітні трактування (таблиця 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Підходи до трактування сутності поняття «екологічна безпека»*

Автори	Сутність поняття «екологічна безпека»	Характерні ознаки
1	2	3
Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 50)	Стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується запобігання погіршенню екологічної ситуації та виникненню небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [46]	Характеризується як стан належної екологічної ситуації та зменшення небезпеки для здоров'я
Державний стандарт України «Безпека промислових підприємств. Терміни і визначення»	Це відсутність дій, станів та процесів, які прямо чи опосередковано призводять до суттєвих збитків для навколишнього середовища, населення та матеріальних об'єктів [47]	Характеризується відсутністю суттєвих збитків для навколишнього середовища

Продовження табл. 1.1.1

1	2	3
А. Качинський	Це складова національної безпеки, що гарантує захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля, держави від реальних або потенційних загроз, котрі створюються антропогенними або природними чинниками	Стан захищеності від екологічних загроз

	стосовно навколишнього середовища і гарантуються законодавчими державними актами [4]	
І. Підкамінний	Це спосіб захисту та збереження людини й довкілля від впливу різноманітних реальних і потенційних екологічних загроз [48]	Характеризується як процес захисту від впливу загроз
І. Огородник	Це стан захищеності населення та довкілля від різноманітних видів небезпеки природного та техногенного походження [49]	Стан захищеності від небезпек різного походження
Є. Єфімова	Це стан захищеності об'єкта (особистості, території, промислового або природного об'єкта) від загроз забруднення природних об'єктів [50]	Відсутність загроз для природних об'єктів
М. Хилько	Це сукупність певних властивостей навколишнього середовища і створюваних цілеспрямованою діяльністю людини умов, за яких з урахуванням економічних, соціальних чинників і науково обґрунтованих допустимих навантажень на об'єкти біосфери утримуються на мінімально можливому рівні ризику антропогенний вплив на навколишнє середовище і негативні зміни, що відбуваються в ньому, забезпечується збереження здоров'я життєдіяльності людей і виключаються віддалені наслідки цього впливу для теперішнього і майбутніх поколінь [51]	Стан, за якого наявний мінімальний антропогенний вплив на навколишнє середовище та об'єкти біосфери
В. Потапов	Це відсутність неприпустимого екологічного ризику, що пов'язаний з можливістю нанесення збитків [52]	Відсутність екологічного ризику
Є. Хлобистов	Це складова національної безпеки, яка передбачає певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно-правових відносин у суспільстві, який здатний забезпечувати стале відтворення природно-ресурсного потенціалу, сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення [53]	Стан, коли забезпечене відтворення природно-ресурсного потенціалу та відповідні умови для життєдіяльності населення

Примітка. *Узагальнено автором на основі джерел [4, 46-53]

Узагальнюючи вище наведені трактування поняття екологічної безпеки, можна дійти висновку про його багатоплановість і складність. До того ж ми виявили, що деякі наковці розглядають екологічну безпеку як частину національної безпеки, інші – як стан, за якого відсутній певний екологічний ризик, що може призвести до шкоди, а більшість – як стан захищеності від загроз природному середовищу.

Оскільки в центрі наших наукових інтересів – екологічна безпека

населення, то очевидно, що під «екологічною безпекою» в найширшому сенсі розуміємо такий стан абсолютної захищеності окремої людини, групи людей чи суспільства загалом від впливів зовнішнього середовища чи змін, які у ньому відбуваються.

Тому виділимо основні ознаки екологічної безпеки:

- надійність екосистем;
- захищеність населення від загроз, викликаних природними та антропогенними чинниками;
- забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу;
- гарантія мінімального антропогенного впливу;
- збереження здоров'я та забезпечення безпечної життєдіяльності.

Отже, на основі вище зазначеного можна стверджувати, що екологічна безпека населення – це надійний стан захищеності життєво важливих інтересів населення від загроз, які викликані природними та антропогенними чинниками, за якого відбувається відтворення природно-ресурсного потенціалу, збереження здоров'я і забезпечення безпечної життєдіяльності.

Визначивши основні ознаки та сутність економічної, соціальної та екологічної безпеки населення можна зробити спробу трактування соціоекологоекономічної безпеки населення.

Відповідно, соціоекологоекономічна безпека населення повинна характеризуватися такими ознаками:

- захищеність життєво важливих інтересів від можливих загроз;
- надійність;
- забезпечення матеріального достатку, соціального добробуту, здоров'я та життєдіяльності населення;
- збереження та розвиток людського потенціалу;
- гарантування простого чи розширеного відтворення населення.

Отже, соціоекологоекономічна безпека населення – це стан надійної захищеності життєво важливих економічних, соціальних та екологічних інтересів населення від можливих загроз його матеріальному достатку, соціальному добробуту, здоров'ю та життєдіяльності, за якого забезпечується збереження та розвиток людського потенціалу, розширене чи просте відтворення населення. Виходячи з сутності соціоекологоекономічної безпеки, можемо виділити такі її компоненти (рис. 1.1.1):

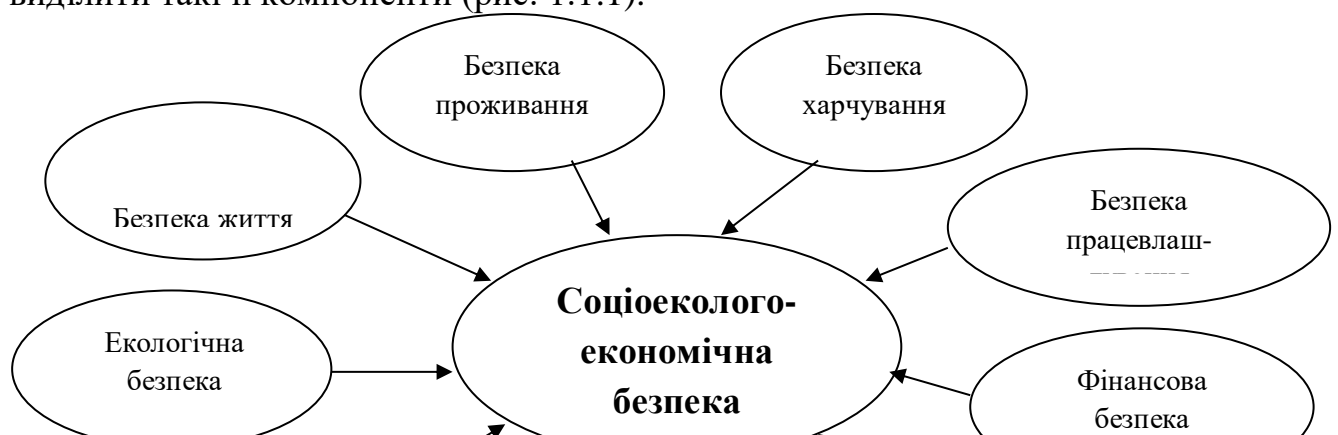

Рис. 1.1.1. Компоненти соціоекологоекономічної безпеки населення*

Примітка. * Розроблено автором

- безпека працевлаштування, яка визначатиме гарантованість зайнятості людини, можливість забезпечити себе матеріально, захищеністю від безробіття;
- фінансова безпека як гарантія збереження та покращення матеріального стану;
- безпека харчування, як можливість купувати та споживати якісну, безпечну і корисну їжу;
- безпека проживання, як гарантія житла з відповідними умовами, а також можливість поліпшення своїх житлових умов;
- безпека здоров'я, як гарантія забезпечення можливостей для профілактики захворювань та поліпшення стану здоров'я;
- безпека освіти, як забезпечення умов для здобуття та постійного оновлення знань, підвищення освітнього рівня;
- безпека культури та відпочинку, як гарантія забезпечення духовного розвитку та відпочинку;
- безпека життя – це гарантія безпечних умов проживання, які включають сприятливу криміногенну ситуацію, захищеність від поширення соціальних хвороб;
- екологічна безпека – як гарантія захисту екологічних потреб населення та відсутності небезпек, пов'язаних з негативним станом навколишнього природного середовища.

Отже, загалом можна зазначити, що соціоекологоекономічна безпека населення є передумовою для забезпечення належного рівня та якості життя населення, що в подальшому визначає можливості його розвитку.

1.2. Соціоекологоекономічна безпека підприємства

Діяльність підприємств перебуває під впливом ряду чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, які несуть в собі певні ризики та небезпеки. З

метою уникнення їхнього негативного впливу, оперативного реагування на виклики середовища функціонування, необхідно формувати відповідну систему управління безпекою підприємства.

Питання економічної безпеки висвітлювати Л. Абалкін, А. Архипов, Т. Білокінь, В. Білоус, М. Ващекін, С. Глазьев, Р. Дацків, Я. Жаліло, А. Кірієнко, Г. Козаченко, О. Ляшенко, В. Мунтіян, О. Новікова, Є. Олейніков, В. Паньков, Г. Пастернак-Таранушенко, І. Плетникова, Р. Покотиленко, В. Пономарьов, С. Пирожков, В. Савіна, В. Сенчegov, В. Тамбовцев, В. Шликов та ін. Щодо проблем соціальної безпеки, то їх вивчення проводили Г. Башнянин, О. Білорус, Д. Богиня, Т. Васильців, В. Геєц, О. Давидюк, С. Дойл, Б. Данилишин, Л. Ільчук, В. Куценко, Е. Лібанова, Б. Мінін, О. Новікова, В. Паламарчук, Г. Пастернак-Таранущенко, Ю. Порохнявий, Л. Семів, В. Скуратівський, Л. Шевчук та ін. Проте серед науковців не сформованого комплексного бачення вирішення цієї проблеми. Одні пропонують створювати систему економічної безпеки, інші – соціальної. Дехто розглядає більш широко, звертаючи увагу на необхідність врахування трьох основних складових: економічної, соціальної та екологічної, тобто формувати систему управління соціоекологоекономічною безпекою.

В межах цього дослідження пропонуємо приділити увагу саме соціоекологоекономічній безпеці, оскільки, на нашу думку, ці складові є визначальними у діяльності підприємства. До такого висновку прийшли, виходячи з того, що основною цінністю підприємства є персонал. І саме ефективність його використання, рівень продуктивності, мотивованості до праці, можливості відтворення залежать від того, на скільки працівники відчуватимуть захищеність та безпеку. Поряд з тим, підприємству для того, щоб проводити ефективну соціальну політику, необхідно досягнути достатнього рівня економічної та екологічної безпеки.

Та перш ніж перейти до з'ясування сутності соціоекологоекономічної безпеки, необхідно дослідити етимологію самого поняття «безпека». Безпека є важливою передумовою життя кожної окремої людини та колективу загалом, яким може виступати і трудовий. Грунтуючись на дослідженнях А. Маслоу [1], можна стверджувати, що безпека належить до первинних потреб людини і важливість її задоволення перебуває на рівні з фізіологічними. Незадоволення цієї потреби виводить людину за межі ефективної та стабільної участі у суспільно-економічному житті, знижує продуктивність діяльності. Подібні думки зустрічаємо і в інших науковців, які вивчали проблеми мотивації на основі задоволення потреб людини, зокрема Альдерфера, Герцберга [2, с. 380]. МакКлелланд [3] прийшов до думки, що в сучасних умовах ці потреби навіть не повинні підлягати глибокому обговоренні у ході розробки мотиваційних заходів,

їх безумовно необхідно забезпечити, а акцент робити на потребах вищого рівня.

У давні часи безпеку визначали як явище, коли відсутні загрози або зло. За часів середньовіччя безпеку розглядали як врівноважений стан духу людей, які вважали себе захищеними. В епоху відродження завдяки філософським концепціям Т.Гоббса, Дж.Локка, Ж-Ж. Руссо безпеку почали пов'язувати з функціонуванням держави [4, с. 123]. У цей період наукове тлумачення поняття безпеки було сформоване Г. Гегелем, який зазначив, що завдяки державі в людини «звичка до безпеки стала її другою натурою» [5]. Тобто, на державу покладалася основна роль у гарантуванні безпеки індивіда, господарюючого суб'єкта чи суспільства загалом. При цьому необхідно пам'ятати, що стану абсолютної безпеки у природі не може існувати, адже кожна система перебуває під впливом певних чинників, сама впливає на середовище свого функціонування, змінює його і змінюється сама [6, с. 27]. Також необхідно враховувати, що стан безпеки – це, з однієї сторони, здатність запобігати та уникати шкоди життєво важливим інтересам особи, господарюючого суб'єкта чи суспільства загалом, а з іншої – це стан захищеності останніх [7].

Виходячи з вище розглянутого, безпека – це складне поняття, яке може відображати потребу, відчуття, результат ціленаправленої діяльності, а також стан, за якого відбувається захист життєвоважливих інтересів суб'єктів соціально-економічної системи від можливих загроз та небезпек з метою забезпечення їх нормального функціонування.

Не менш складною для дослідження є поняття економічної безпеки. Оскільки її розглядають на різних рівнях, у різних функціональних сферах, проте одностайності щодо її тлумачення та змістового наповнення серед науковців поки що немає.

Вперше поняття «економічна безпека» було вжите Ф. Рузвельтом, який визначав її як стан, за якого запечені такі економічні права, як право на гідне житло, добру освіту, соціальний захист, розумний дохід в обмін на продукти та достатній рівень зайнятості населення.

На офіційному рівні це поняття вперше було задекларовано у 1985 році при прийнятті Резолюції про міжнародну економічну безпеку на 40-ій сесії Генеральної асамблеї ООН, а на 42-й Генеральній Асамблеї ООН прийнята Концепція міжнародної економічної безпеки, яка вирізняла ієрархію рівнів економічної безпеки: глобальна, міжнародна, національна, регіональна, місцева, об'єктова (безпека окремого підприємства).

У вітчизняній науці поняття «економічна безпека» вперше появилось орієнтовно в 1994 році у праці Г. Пастернак-Таранушенка «Економічна безпека держави» [8, с. 25].

Проте на сьогодні дослідження цього поняття охопило практично всі рівні,

включаючи економічну безпеку особи, колективу, підприємства, регіону та держави. Та на кожному з них існують свої підходи до трактування сутності поняття та його змістового наповнення.

Нам необхідно зосередитися саме на вивченні економічної безпеки підприємства. З метою систематизації та структуризації цього поняття, проведемо його теоретичний аналіз.

Є. Олейников визначає економічну безпеку підприємства як стан найбільш ефективного використання ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства на теперішній час і в майбутньому [9, с. 54]. На нашу думку, для забезпечення економічної безпеки підприємства не достатньо буде тільки ефективного використання ресурсів. Є ще ряд інших складових діяльності, які мають суттєвий вплив на процес гарантування безпеки.

А. Кирієнко трактує економічну безпеку підприємства як стан оптимального для підприємства рівня використання його економічного потенціалу, за якого реальні та/або можливі збитки виявляються нижчими за встановлені підприємством межі [10, с. 5]. В цьому визначенні сумнівним є критерій визначення рівня безпеки – збитки. Підприємство у своїй діяльності повинно орієнтуватися на прибуток, а не збиток. І недоотримання першого також може визначатися як загроза економічному становищу, а не його безпека.

Дещо подібне трактування економічної безпеки підприємства подають Т. Кузенко та С. Ілляшенко, розглядаючи його як стан ефективного використання усіх ресурсів і наявних ринкових можливостей, що дозволяє підприємству уникнути внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечує його тривале виживання та стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної місії [11, с. 5; 12, с. 13].

Д. Ковальов та Т. Сухорукова розглядають економічну безпеку підприємства як захищеність від негативного впливу зовнішнього оточення, а також здатність своєчасно усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, які не відбиваються негативно на його діяльності [13, с. 48]. З нашої точки зору, у визначенні упущенні чинники внутрішнього середовища, які несуть у собі не менше потенційних загроз ніж зовнішні.

М. Бендіков трактує економічну безпеку підприємства як захищеність його науково-технічного, технологічного, виробничого та кадрового потенціалу від прямих (активних) або непрямих (пасивних) загроз [14]. Науковець зробив акцент саме на захищеності окремих складових потенціалу підприємства, не врахувавши інші елементи діяльності, що, на нашу думку, є суттєвим упущенням.

І. Плетникова визначає економічну безпеку підприємства як стан захищеності його діяльності від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також здатність адаптуватися до існуючих умов, які не впливають негативно на його діяльність

[15, с. 7]. Це трактування дає досить обмежене уявлення щодо стану економічної безпеки підприємства, оскільки не вказує, який при цьому фінансовий стан підприємства, його результативність та можливості подальшого розвитку.

Ю. Кракос та М. Серік характеризують економічну безпеку підприємства як захищеність його виробничо-господарської діяльності від небажаних змін в цих сферах як з боку зовнішніх, так і внутрішніх чинників [16, с. 7]. Знову ж таки бачимо певне обмеження в трактуванні безпеки, оскільки автори говорять тільки про виробничо-господарську діяльність і її захищеність, а інші напрями діяльності упущені в поля зору.

К. Раздіна дає трактування економічної безпеки підприємства як комплексу заходів, які сприяють підвищенню фінансової стійкості господарчих суб'єктів, які захищають їх комерційні інтереси від впливу негативних ринкових процесів [17, с. 64]. На нашу думку, дискусійним є положення щодо визначення безпеки як комплексу заходів певного цільового спрямування, скоріше це все-таки стан, який досягається при реалізації цих міроприємств.

А. Колосов тлумачить економічну безпеку підприємства як стан захищеності життєво важливих економічних інтересів підприємства від внутрішніх і зовнішніх джерел небезпеки [18, с. 27].

Г. Козаченко та В. Пономарьов розглядають економічну безпеку підприємства як міру гармонізації в часі і просторі економічних інтересів підприємства з інтересами пов'язаних з ними суб'єктів навколишнього середовища, які діють поза межами підприємства [19, с. 106]. Вважаємо, що при забезпеченні економічної безпеки економічні інтереси повинні бути узгоджені не тільки із суб'єктами із зовнішнього середовища, а й внутрішнього та внутрішніми можливостями.

В. Шликов економічну безпеку підприємства визначає як стан захищеності життєво важливих інтересів підприємства від реальних і потенційних джерел небезпеки або економічних загроз [20, с. 97]. Стан захищеності без можливостей подальшого розвитку не дозволяє говорити про економічну захищеність. Тому науковцю доцільно було б врахувати цей момент при трактуванні сутності поняття.

С. Дубецька розглядає економічну безпеку підприємства як стан об'єкта в системі його зв'язків з точки зору його стійкості (самовиживання) та розвитку в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз, непередбачуваних дій та складно прогнозованих чинників [21, с. 170].

Н. Подлужна говорить про економічну безпеку підприємства як характеристику системи, що самоорганізовується та соморозвивається, стан, за якого економічні параметри дозволяють зберегти головні її властивості: рівновагу і стійкість при мінімізації загроз [22, с. 6]. На відміну від попереднього

визначення, де вказувалося, що в умовах економічної безпеки є можливості для подальшого розвитку, в цьому трактуванні це опущено. Що, на нашу думку, є не досить доречним, оскільки завдання гарантування економічної безпеки – це не тільки збереження основних параметрів, але і їх оновлення та розширення.

М. Капустін визначає економічну безпеку підприємства як сукупність чинників, які забезпечують незалежність, стійкість, здатність до прогресу в умовах дестабілізуючих факторів [23, с. 46]. Дискусійним вважаємо бачення науковця щодо безпеки як сукупності чинників. Знову ж таки ми дотримуємося думки, що це відповідний стан.

Проведене аналітичне дослідження дозволяє зробити висновок про відсутність єдиної думки серед науковців з приводу трактування економічної безпеки підприємств. Економічну безпеку підприємства трактують як: стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз; стан ефективного використання ресурсів або потенціалу; узгодження і захист економічних інтересів; захист від економічних злочинів; наявність конкурентних переваг; стан стійкості, сукупність заходів чи чинників.

Вивчення окремих тлумачень економічної безпеки підприємства дозволило виділити підходи до його трактування, зокрема: ресурсно-функціональний, ентропійно-функціональний, комерційноспрямований, стійкісноорієнтований.

Аналіз також дав можливість виділити такі ознаки економічної безпеки підприємства:

- захищеність соціально-економічної системи від наявних та потенційних загроз із внутрішнього та зовнішнього середовища;
- стійкість та стабільність, яка реалізується через забезпечення відповідного рівня прибутковості;
- узгодженість і реалізація економічних інтересів відповідно до стратегічної мети діяльності підприємства;
- можливість самоорганізації та саморозвитку.

Отже, економічну безпеку підприємства пропонуємо трактувати, як стан надійної захищеності соціально-економічної системи від наявних та потенційних загроз із внутрішнього та зовнішнього середовища, який дає можливості для самоорганізації та саморозвитку, гарантує стійкість та стабільність в умовах відповідного рівня прибутковості та узгодженості й реалізації економічних інтересів.

Щодо проблем соціальної безпеки, то теоретична і практична база її дослідження ще не має належного розвитку, не дивлячись на те, що на сьогодні вже є ряд науковців, які займаються її вивченням. У науковій літературі поняття «соціальна безпека» почало формуватися з кінця 90-х років ХХ сторіччя. Зокрема, вперше термін «соціальна безпека» задекларовано у Всесвітній

Соціальної Декларації (1995 р.), яка торкалась соціальних аспектів сталого розвитку, що покликані забезпечити соціальну безпеку у світі. Варто зазначити, що у західній економічній літературі найбільшого поширення отримала думка, що «соціальна безпека – це найвищий рівень системи соціального захисту, яка забезпечує її універсальність і загальний доступ населенню» [5]. Проте варто зазначити, що таке трактування пов'язує соціальну безпеку тільки із системою соціального захисту, хоча він дедалі частіше передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини.

Декларацією про державний суверенітет України соціальна безпека держави розглядається як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів як особи, так і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз [24, с. 67].

Визначення цього поняття є у Концепції національної безпеки України, в якій виокремлено 7 сфер національної безпеки України, до яких включена і соціальна, яку характеризують як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. Проте, варто зазначити, що у прийнятому у 2003 році Законі «Про основи Національної безпеки» цей термін відсутній, зазначені лише при цьому загрози національним інтересам та національній безпеці у соціальній сфері.

Питання соціальної безпеки на рівні суб'єкта господарювання є менш дослідженими і потребують подальшого вивчення та удосконалення. Проблемами соціальної безпеки підприємства займалися такі економісти, як В. Безбожний, Т. Голубєва, О. Іляш, Б. Купчак, В. Лугова, О. Ляшенко, Н. Мехеда та інші вітчизняні і зарубіжні науковці.

Під соціальною безпекою підприємства В. Лугова та Т. Голубєва розуміють створення системи взаємовигідних партнерських відносин між персоналом та керівництвом підприємства, що забезпечується задоволенням матеріальних та нематеріальних потреб працівників та реалізацією інтересів підприємства [25, с. 70]. Дискусійним вважаємо в цьому визначенні те, що автори процес забезпечення соціальної безпеки підприємства розглядають як внутрішній процес, тобто узгодженість інтересів керівництва та персоналу. На нашу думку, соціальна безпека є ширшим поняттям і на процес її забезпечення впливають ряд чинників зовнішнього по відношенню до підприємства середовища.

На думку С. Омельчук [26, с. 208] сутність соціальної безпеки підприємства полягає в забезпеченні прожиткового мінімуму працівникам підприємства, росту заробітної плати, системи мотивації й оплати праці за кінцевими результатами роботи, відповідності заробітної плати кваліфікації працівників. Критичний аналіз цього визначення дозволяє зробити висновок про його обмеженість

матеріальними інтересами працівників та рівнем їх задоволення. Інші ж аспекти трудового життя працівників та їхні потреби й інтереси залишилися поза полем зору науковців. На нашу думку, соціальна безпека підприємства не повинна обмежуватися тільки системою мотивації праці.

Згідно трактування Б. Купчак [27, с. 344] соціальна безпека підприємства характеризується таким станом соціально-економічного розвитку підприємства, що забезпечує його працівникам належний рівень життя, доходів, прийнятні умови праці та відпочинку незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

В. Безбожний [28, с. 29] розглядає соціальну безпеку підприємства як стан захищеності підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз, який досягається шляхом гармонізації та взаємоузгодження його інтересів відповідно до інтересів суб'єктів внутрішнього й зовнішнього середовища в часі та просторі. З визначення не зрозуміло, які саме інтереси підприємства та суб'єктів внутрішнього й зовнішнього середовища повинні бути узгоджені у процесі забезпечення соціальної безпеки підприємства. А тому це трактування однаково може стосуватися як економічної, екологічної так і соціальної безпеки підприємства.

Соціальну безпеку підприємства Н. Мехеда та А. Маджула [29, с. 85] розглядають як систему соціально-економічних заходів, які спрямовані на матеріальне забезпечення працівників, покращення якості життя та умов праці. Не зовсім логічним є трактування соціальної безпеки як системи заходів. Швидше це шляхи, способи забезпечення соціальної безпеки, а не її стан.

На нашу думку, найбільш влучне визначення соціальної безпеки сформовано О. Іляш [30, с. 58], яка розглядає її як стан взаємозв'язку людських, корпоративних ресурсів і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективне використання персоналу для стабільного його функціонування та динамічного соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним загрозам.

Враховуючи вище викладене, можемо визначити, що соціальна безпека підприємства характеризується:

- станом злагоджених відносин між персоналом та керівництвом підприємства;
- рівнем забезпечення матеріальних інтересів працівників;
- належним рівнем життя, доходів, прийнятними умовами праці та відпочинку працівників;
- станом захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз;
- як система соціально-економічних заходів;
- різновекторна взаємодія в часі та просторі соціально-економічних інтересів;

– як стан взаємозв'язку людських, корпоративних ресурсів і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективне використання персоналу.

Отже, на наш погляд, поняття соціальної безпеки підприємства може бути визначене, як стан захищеності соціальних інтересів персоналу від зовнішніх та внутрішніх загроз щодо його професійного, соціального стану та рівня життєзабезпечення, за якого відбувається збереження та розвиток трудового потенціалу, а також зростання показників ефективності діяльності підприємства.

Дослідженню питань екологічної безпеки підприємства приділено увагу такими науковцями Б. Андрушків, О. Будрик, Д. Зеркалов [31], О. Ілляшенко, С. Ілляшенко, А. Качинський [32], О. Мягченко, Л. Хромушина та ін. Ними сформовані підходи до визначення місця екологічної безпеки в системі національної чи економічної безпеки підприємства. Проте аналіз напрацювань науковців підтверджує відсутність однастайності в тлумаченні самого поняття екологічної безпеки, включаючи екологічну безпеку підприємства.

Зокрема Б. Андрушків та С. Ілляшенко стверджують, що сутність екологічної безпеки підприємства полягає в дотриманні ним екологічних норм, що впливає на рівень витрат, направлених на сплату платежів та штрафів за забруднення навколишнього середовища, імідж підприємства та конкурентоздатність його продукції [33; 34].

О. Мягченко розглядає екологічну безпеку як стан, при якому не порушується екологічна комфортність життя, реалізується здатність протистояти загрозам життю, здоров'ю всіх живих істот, людини, включаючи її благополуччя, право на безпечне середовище життя, на джерела життєзабезпечення, природні ресурси [35].

О. Ілляшенко та О. Будрик дають визначення екологічній безпеці як гарантії економічного розвитку підприємства, на основі безпечного використання зовнішнього і внутрішнього соціально-економічного, природноресурсного та мінерально-сировинного потенціалу [36, с. 76].

Колектив науковців з Національного авіаційного університету розглядають екологічну безпеку як комплекс станів, явищ і дій системи «природа-техніка-людина», що забезпечує екологічний баланс на землі і в окремих її регіонах, злагоджену взаємодію всіх компонентів, формування такого середовища, яке задовольняє санітарно-гігієнічні, матеріальні та естетичні потреби населення регіону за збереження природно-ресурсного і екологічного потенціалу природної системи і здатності біосфери до саморегулювання [37, с. 8].

Узагальнюючи напрацювання науковців можна виділити такі характерні ознаки досліджуваного поняття:

– відображає рівень дотримання екологічних стандартів та норм у

діяльності підприємства;

- відображає стан, за якого забезпечуються екологічно безпечні, санітарно-гігієнічні та естетичні умови праці;

- передбачає ощадливе використання природно-ресурсного потенціалу за збереження умов для саморегулювання та самовідтворення біосфери;

- ґрунтується на екологізації процесу виробництва та самої продукції.

Отже, екологічну безпеку підприємства пропонуємо визначити як стан, за якого відбувається дотримання екологічних норм і стандартів діяльності, забезпечення санітарно-гігієнічних, естетичних та екологічно безпечних умов праці, екологізація процесу виробництва та самої продукції за умов ощадливого використання природно-ресурсного потенціалу.

Тому, враховуючи попередні напрацювання Коленди Н. В. [38] та міркування автора на основі узагальнення доробку науковців, під соціоекологоекономічною безпекою підприємства пропонуємо розуміти стан, який характеризується надійною захищеністю соціально-економічної системи від наявних та потенційних загроз із внутрішнього та зовнішнього середовища, який дає можливість для самоорганізації та саморозвитку, збереження та розвитку трудового потенціалу, гарантує стійкість та стабільність, відповідний соціальний стан та рівень життєзабезпечення в умовах відповідного рівня прибутковості, узгодженості й реалізації економічних інтересів та безпечності для навколишнього середовища.

1.3. Соціоекологоекономічна безпека регіону

Історично проблема забезпечення соціоекологоекономічної безпеки країни виникала водночас з формуванням державності, становленням національних інтересів загалом та економічних, соціальних і екологічних інтересів зокрема. Особливої актуальності питання соціоекологоекономічної безпеки країни набувають для тих країн, економіка яких переживає трансформаційну кризу.

Соціальна, екологічна й економічна безпека є складовими національної безпеки, взаємодіють з іншими складовими, залишаючись при цьому основою безпеки країни: не можливо забезпечити оборонну могутність країни, усунути причини виникнення екологічних катастроф, досягнути високого рівня науково-технічного потенціалу, зняти соціальну напруженість без розвитку економіки. Соціоекологоекономічній безпеці країни притаманний інтегральний характер, оскільки вона є результатом спільних зусиль всього народу (проявляється через дії всіх гілок влади на всіх рівнях (від центру до регіонів і т. д.)), наявності у

державі та її регіонах сил та засобів, спрямованих на необхідний захист громадян.

Зміни, що нині відбуваються в українській економіці, ускладнюють вирішення проблем забезпечення економічної безпеки держави, зумовлених значними відмінностями в рівнях економічного розвитку регіонів (від розвинутих промислових центрів до агропромислових зон і сільських районів Карпат), в природних умовах, етнолінгвістичних характеристиках, культурній спадщині тощо. Забезпечення соціоекологічної економічної безпеки регіонів держави вимагає збалансування заходів, спрямованих на підтримку динамічного економічного зростання, із заходами щодо зменшення регіональних відмінностей. Як вважає Пирожков С. [1], для виваженої державної регіональної політики забезпечення безпеки необхідно здійснювати контроль за пропорційним соціально-економічним розвитком регіонів з тим, щоб відмінності між ними ніколи не досягали критичної позначки, не призвели до посилення соціального напруження у суспільстві, протистояння регіонів.

Зважаючи на недостатнє дослідження проблем соціоекологічної економічної безпеки регіону, нинішній стан економіки, необхідно визначитись із змістом поняття соціоекологічної економічної безпеки регіону. Це вимагає розроблення теоретичного підґрунтя та розробити механізми забезпечення регіональної безпеки держави.

В економічній літературі існує багато підходів до тлумачення поняття «безпека», «соціальна безпека», «екологічна безпека», «економічна безпека».

Початкові спроби трактування поняття «безпека» виникли ще в античні часи. Першу згадку про безпеку було зроблено в 28-му розділі Книги пророка Єзекіїля Старого Завіту Біблії [2]. Відповідно, у перекладі з грецької безпека – володіти ситуацією. Це свідчить про те, що безпеку розглядали з позиції управління цим станом, а метою управління вважалось досягнення високого рівня безпеки. Подібної точки зору дотримувався і Аристотель [3], який розглядав досягнення високого рівня безпеки через управлінські інструменти вирішення проблеми самозбереження.

Згідно зі словником А. Ребера термін «безпека» розглядався з 1190 р і означав спокійний стан духу людини, яка вважає себе захищеною від будь-якої небезпеки [4]. Однак трактування безпеки, як захисту від небезпеки вживався до XVII ст. рідко.

Відповідно, суб'єкт господарювання, який проживає на певній території, держави здійсню свою економічну діяльність під дією різних ризиків, загроз та небезпек, які мають зовнішній і внутрішній характер прояву та приховану чи постійну дію.

Проблеми формування безпеки держави відображені в наукових працях багатьох вчених, таких як: Л. Абалкін, В. Білоус, О. Бандурка, О. Барановський, І. Бінько, В. Геєць, С. Глазьев, Б. Грієр, В. Духов, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, Т. Ковальчук, В. Манілов, Г. Маховські, С. Мердок, В. Мунтіян, Н. Нижник, Є. Олейніков, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пирожков, К. Петрова, В. Сенчагов, Г. Ситник, А. Сухоруков, Я. Тімберген, І. Червяков, В. Шлемко, Д. Фішер, В. Ярочкін та ін. Проте більшість авторів, розглядаючи соціальну, екологічну чи економічну безпеку держави, недостатньо звертають увагу на основні компоненти країни – регіони, що ускладнює процес забезпечення соціоекологоекономічної безпеки в регіонах держави.

В результаті аналізу літературних джерел було розглянуто підходи до трактування соціальної, екологічної, економічної безпеки країни і виокремлено визначальні змістові характеристики соціоекологоекономічної безпеки регіону:

1. Стійкість, стабільність та здатність до розвитку. Цю характеристику розуміємо як здатність до стабільного розвитку економіки регіону, стійкість до протистояння дестабілізуючим чинникам, міцність зв'язків між елементами регіональної системи держави. Як зазначає Савін В. [5, с. 98], що «стійкість економіки характеризується міцністю та надійністю її елементів, вертикальних, горизонтальних і інших зв'язків в середині системи, здатністю витримувати в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз, а також дії непередбачуваних і важкопрогнозованих факторів».

Бандурка О., Духов В., Петрова К., Червяков І. [6, с.64] визначають економічну безпеку країни як «здатність її економічної системи протистояти негативному впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників досягненню макроекономічних цілей розвитку на рівні постіндустріальних держав». Вчені вважають, що економічна безпека країни залежить, перш за все, від здатності протистояти різним негативним чинникам та забезпечувати досягнення намічених цілей соціоекологоекономічної безпеки регіонів держави.

Забродський В., Кізім Н. [7, с.16] вважають економічну безпеку країни як якісну характеристику економічної системи, яка відображає можливості росту економіки, здатність запобігати дестабілізації економіки, а в умовах кризових, перехідних процесів – можливість її стабілізації. Наведене визначення поєднує у собі можливість росту та стабілізації соціоекологоекономічної безпеки країни та її регіонів.

Ревенко А., Лепіхов О. [8, с. 80, 88] визначають економічну безпеку держави як стан економічної системи, який характеризується стійкістю по відношенню до впливу внутрішніх та зовнішніх дій, що загрожують суспільству. Формуючи систему протидії загроз можливим є досягнення стану соціоекологоекономічної безпеки держави, регіону.

Подібну думку щодо трактування економічної безпеки країни має і Л. Абалкін [9, с. 5] – це «сукупність умов та факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного поновлення та самовдосконалення». Визначення охоплює поділ на фактори і умови щодо досягнення соціоекологіоекономічної безпеки в регіонах держави.

Захарченко В. вважає, що економічну безпеку територіального утворення (область, регіон, країна) [10, с. 121] слід розглядати, як «сукупність поточного стану умов і чинників, що характеризують стабільність, усталеність і поступ розвитку економіки території, визначеної незалежності і інтеграції з економікою країни». В цьому визначенні автор підкреслює, що необхідною умовою соціоекологіоекономічної безпеки суб'єкта (держави, регіону) є стабільність, усталеність та поступ розвитку. Ці поняття взаємопов'язані та взаємозалежні, хоч кожне з них по-своєму характеризує стан економіки, соціуму, екології.

Татаркін А., Романова О., Куклін А., Яковлєв В. наголошують на необхідності досягнення соціоекологіоекономічної безпеки регіонів держави дотримуються і [11, с. 28–27], які вважають, що: «економічна безпека регіону – це сукупність поточного стану, умов і факторів, що характеризують стабільність, стійкість і поступовість розвитку економіки території, органічно інтегрованої в економіку держави, як самостійної структури». Необхідність зміцнення соціоекологіоекономічної безпеки регіонів держави є важливим завданням досягнення національної безпеки, а стан оцінки соціоекологіоекономічної безпеки регіону залежить від показників його розвитку.

Архипов А., Городецький А., Михайлов Б. [12, с.38] розглядають соціоекологіоекономічну безпеку країни як здатність «забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб». Автори визначають, що від ефективного забезпечення потреб суспільства можна досягнути необхідного рівня соціоекологіоекономічної безпеки країни.

Інші автори при визначенні соціоекологіоекономічної безпеки країни беруть за основу здатність підтримувати належні умови життєдіяльності населення, розвитку господарства, послідовно реалізовувати інтереси, задовольняти потреби населення, протистояти загрозам. Так, Бухвальд Е., Гловацька Н., Лазуренко С. [13, с. 85] вважають, що соціоекологіоекономічної безпеки безпека держави – це здатність «підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами розвитку господарства, а також послідовну реалізацію національних інтересів».

Мунтіян В. при трактуванні економічної безпеки держави зазначає про необхідний постійний та стабільний розвиток: «...Це загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний та стабільний розвиток економіки

держави, територіального утворення, що включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам» [14, с. 10].

Шаваєв А. вважає, що «економічна безпека країни – це такий стан економіки, коли економічне благополуччя учасників відповідних суспільних відносин, стабільність внутрішнього ринку даної країни хоча і залежать від дії зовнішніх факторів, але негативний вплив останніх нейтралізується резервами господарюючого суб'єкта, який дозволяє зберегти його стабільність» [15, с. 5]. Автор цього визначення зазначає, що соціоекологічно-економічна безпека регіонів країни досягається забезпеченням економічного, соціальної та екологічного благополуччя усіх господарюючих суб'єктів.

Геєць В., Кваснюк Б. та інші автори Концепції економічної безпеки України вважають, що економічна безпека країни – це «спроможність національної економіки забезпечити свій вільний незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій» [16, с. 5]. Тут розуміється, перш за все, здатність суб'єкта соціоекологічно-економічної безпеки забезпечувати вільний розвиток та пропонується враховувати при цьому і достатній оборонний потенціал країни.

Ликшин С. та Свиначенко А. визначають економічну безпеку як можливість і готовність економіки «забезпечити стійкість економічного становища суспільства в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз та впливів» [17, с. 116]. Вони беруть за основу можливість та готовність економіки до забезпечення своєї стійкості, соціальної захищеності і екологічної безпеки.

Подібну позицію підтримують В. Шлемко та І. Бінько, які визначають економічну безпеку як «стан економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави» [18, с. 8]. Відповідно, поточний рівень соціоекологічно-економічної безпеки регіонів держави дозволить формувати потенціал стійкості протистояння загроз і небезпек, задоволення соціальних, екологічних та економічних потреб прийдешнім та майбутнім поколінням.

Єрмошенко М. розглядає економічну безпеку держави як базову відносно поняття «фінансова безпека» і визначає її як «такий стан економічного механізму країни, що характеризується її збалансованістю та стійкістю до негативного впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, його здатністю забезпечувати на основі реалізації національних інтересів стабільний і ефективний розвиток вітчизняної економіки та соціальної сфери» [19, с. 29]. В цьому визначенні автор виділяє економічну та соціальну сфери, як основу для захисту національних інтересів в системі соціоекологічно-економічної безпеки регіонів держави.

Єфремов К., Георгадзе Г. та Дарнопих Г. визначають соціоекологоекономічну безпеку країни як найважливішу характеристику економічної системи, в основі якої лежить розвиток, здатність реалізації інтересів, усунення загроз: «...Економічну безпеку слід розглядати в якості найважливіших характеристик економічної системи, яка визначає можливість реалізації національно-державних інтересів, стійку дієздатність господарюючих суб'єктів, належні умови життєдіяльності населення, усунення виникаючих загроз їх досягненню» [20, с. 57], або «економічну безпеку взагалі треба розглядати як найважливішу якісну характеристику економічної системи, яка визначає здатність підтримувати послідовну реалізацію інтересів, стійку дієздатність господарчих суб'єктів, нормальні умови життєдіяльності населення» [21, с. 14].

Отже, можемо зазначити, що соціоекологоекономічна безпека регіону є категорією, що характеризується сталим, стабільним соціально-економічним розвитком, що досягається в процесі її протистояння дестабілізуючим зовнішнім та внутрішнім загрозам, здатністю забезпечувати потреби населення регіону [22, с. 14].

2. Інші фахівці при визначенні категорії соціоекологоекономічної безпеки держави беруть за головне певний стан економіки регіону чи певні передумови для його автопоезису. Автопоезис, за термінологією У. Матурани, це – самовідтворення, саморозвиток [23, с. 10].

Жаліло Я. визначає економічну безпеку країни «як складну багатofакторну категорію, що характеризується здатністю національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення та держави, до протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу стійкому та збалансованому розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання» [24, с. 25]. Принципова відмінність трактування соціоекологоекономічної безпеки регіонів країни полягає в тому, що в цьому разі відбувається перехід від поняття безпеки як забезпечення – процес, що керується ззовні, до поняття безпеки як спроможності – власних можливостей суб'єкта забезпечення безпеки, а також від протистояння загрозам до забезпечення стійкості розвитку.

Змінивши об'єкт забезпечення соціоекологоекономічної безпеки на регіон, можемо сказати, що соціоекологоекономічна безпека регіону – це здатність регіону сприяти зміцненню національної безпеки держави, забезпечувати відтворювальні процеси, задовольняти потреби населення регіону, утримувати конкурентоспроможність економіки.

Білоус В., Нижник Н., Ситник Г. вважають, що економічна безпека країни може розглядатися як такий стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, що гарантував би позитивні темпи економічного розвитку, здатність зберігати чи відновлювати виробництво, забезпечувати стійке функціонування фінансово-кредитної системи тощо [25, с. 55]. При трактуванні цього визначення автори зазначають, що для забезпечення відтворювальних процесів країни, регіону необхідні, перш за все, відповідні їм інститути безпеки, що є необхідними елементами при визначенні системи забезпечення соціоекологоекономічної безпеки.

Білорус О., Лук'яненко Д. поєднали у визначенні соціоекологоекономічної безпеки держави стійкість, розвиток (самовідтворення) та здатність до задоволення потреб: «Економічна безпека характеризується таким станом національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, здатність до розширеного самовідтворення та спроможний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства, регіону, держави» [26, с. 415].

Пастернак-Таранущенко Г. характеризує економічну безпеку держави, як стан, при якому вона забезпечена певними умовами для її ефективного розширеного відтворення, а саме це – «стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та зростання добробуту її мешканців» [27, с. 29], чи, як вважає Грунін О., це – «здатність народного господарства розвиватися в стійкому розширеному масштабі; задовольняти реальні економічні потреби суспільства на рівні, не нижче критичної позначки, забезпечувати економічну незалежність господарства, протистояти існуючим та раптово виникаючим загрозам» [28, с. 11]. Отже, безпечна національна економіка розвивається в стійкому розширеному відтворення, задовольняє соціальні, екологічні, економічні потреби суспільства, забезпечує економічну незалежність.

Під економічною безпекою країни Ілларіонов А. розуміє таке поєднання економічних, політичних та правових умов, яке забезпечить у майбутньому стійке виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення найбільш ефективним способом [29, с. 43]. Автор наголошує на тому, що економічна безпека країни залежить, перш за все, від певних умов, поєднання яких забезпечить у майбутньому високий рівень відтворення виробництва ресурсів, що відповідно забезпечить і високий рівень економічної безпеки держави.

Отже, соціоекологоекономічна безпека регіону залежить насамперед від такого стану розвитку регіону, при якому виявляється його спроможність до

розширеного самовідтворення, захисту життєво важливих інтересів населення [22, с. 16].

3. Економічна незалежність, яка означає, що суб'єкт соціоекологоекономічної безпеки незалежний у прийнятті своїх рішень щодо вибору видів та джерел ресурсів, має можливість вільно використовувати конкурентні переваги для забезпечення економічної самодостатності. Як зазначає Михаловський С. [30, с. 4], економічна безпека держави це «вільний доступ до іноземних джерел сировини та енергії, стабільність зовнішніх інвестицій і гарантій свободи обміну товарами та послугами».

Так, на думку Тімбергена Я. [31, с. 21], елементом економічної безпеки є ймовірний рівень незалежності країни або її суверенітет, що свідчить, в якій мірі населення країни визначає функціонування її інститутів.

Шнипко О. [32, с. 14] вважає, що економічна безпека держави – це такий стан національної економіки, «при якому країна залишається самостійною в прийнятті та реалізації стратегічних економічних і політичних рішень в інтересах власної стабільності та прогресу».

Аналогічну думку висловлює і Маховські Г. [33, с. 5-18], який вважає, що економічна безпека повинна забезпечувати достатньо високий рівень незалежності від партнера із життєво важливих економічних параметрів, які у випадку їх порушення впливають на свободу вибору в політичних поглядах і неприйнятні з комерційної точки зору.

В наведених визначеннях економічної безпеки держави пріоритетним вважається економічна незалежність, при якій відбувається економічний розвиток. Оцінюючи дану характеристику через призму регіонального розвитку, можемо сказати, що регіон – це відносно відокремлений елемент єдиної системи держави. Його соціоекологоекономічна діяльність як відкритої підсистеми повинна ефективно інтегруватись у загальнонаціональну економічну систему. Регіон є самостійним при виборі стратегії освоєння і використання природних ресурсів, розвитку торгівлі, сфери послуг, регіональної інфраструктури, підтримання правопорядку, використання нерухомості, розвитку освіти та науки. При цьому необхідно раціонально поєднувати управління центральних та територіальних органів влади, дотримуючись балансу інтересів держави та її регіонів, зберігаючи єдину військово-політичну та соціально-економічну цілісність держави [22, с. 17].

4. Захищеність від потенційних конфліктів. Ця характерна особливість розуміється, перш за все, як захист від існуючих та потенційних негативних факторів, захист важливих інтересів населення, захист від непоправних збитків суб'єктів господарювання, небажаних результатів їх діяльності, створення системи правових норм та відповідних інститутів безпеки. Попович В. зазначає,

що «економічна безпека держави – це стан держави, при якому для її економіки та мешканців забезпечені умови нормального співіснування, який характеризується відсутністю антагоністичних конфліктів або слабкими конфліктами, що не здатні викликати серйозні занепокоєння чи труднощі економічного або соціально-політичного характеру» [34, с. 408].

В основу науки про економічну безпеку держави покладена теорія потенційних конфліктів, що набула останнім часом загального поширення. Теорія потенційних конфліктів знайшла своє відображення у наукових працях Пастернак-Тарануценка Г., Мунтіяна В. та ін. Її суть ґрунтується на твердженні, що все існуюче в світі зокрема, знаходиться в постійних потенційних конфліктах – це різні форми існування енергії, що знаходяться одні з одними у постійних конфліктах. Такі конфлікти мають різне підґрунтя та одну суть – боротьба за потенціал більш вищого рівня. Згідно з теорією потенційних конфліктів народження нової держави неодмінно може породити (і породжує) конфлікти з іншими державами з приводу розподілу тих чи інших ресурсів. Конфлікти також поділяються на відкриті («протистояння») і непрямі, на внутрішні та зовнішні [27, с.10]. Прикладом таких потенційних конфліктів на регіональному рівні може служити ситуація в Криму, Сході України та ін. А це призводить до виникнення різних конфліктів як у самих регіонах держави, так і між регіонами, що не сприяє консолідації нації, створює загрозу територіальній цілісності, відтак негативно впливає на стан економічної безпеки.

Захищеність регіонів держави від негативних зовнішніх та внутрішніх впливів є необхідною передумовою для забезпечення стабільного їх розвитку, задоволення потреб населення та захисту його інтересів.

На думку Городецького А. [35, с.46], економічна безпека суб'єкта означає «...надійну і забезпечену всіма необхідними засобами захищеність інтересів у сфері економіки від внутрішніх та зовнішніх збитків». Отже, соціоекологоекономічна безпека регіону характеризується захищеністю інтересів від внутрішніх та зовнішніх збитків, загроз та небезпек.

Іпполітов К. [36, с. 14] вважає, що економічна безпека держави охоплює захищеність всієї системи «економічних відносин, які визначають прогресивний розвиток економічного потенціалу і забезпечують підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства, його окремих соціальних груп, захищеність від небезпек та загроз, джерелом яких є внутрішні та зовнішні протиріччя». Відповідно, соціоекологоекономічна безпека регіонів держави повинна охоплювати усі економічних відносин, від яких залежить сталий розвиток потенціалу національної економіки, рівень добробуту суспільства, захищеність від небезпек та загроз.

Сенчагов В. К. [37, с. 58] вважає, що економічна безпека країни – це «такий стан економіки та інститутів влади, при яких забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально спрямований розвиток країни в цілому, достатній оборонний потенціал навіть при найбільш несприятливих умовах розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів». В даному визначенні автор виокремлює те, що для забезпечення економічної безпеки країни необхідний певний стан її економіки та достатній оборонний потенціал як необхідні умови для захисту національних інтересів та соціально спрямованого розвитку країни.

Гуревич А. [38, с. 1-9] розглядає економічну безпеку держави як самостійний предмет наукового аналізу і вважає її конституційною основою системи національної безпеки в цілому, логічно звертаючи увагу на той факт, що в сучасних економічних відносинах акцент економічної політики зміщується з адміністративно-силових на економічні методи захисту державних інтересів.

Зокрема, Б. Грієр стверджує, що безпека суб'єкта соціоекологоекономічної діяльності «може бути визначена як рівень, при якому забезпеченість товарами та послугами захищена від зовнішніх акцій або подій, які сприймаються як загроза ефективному функціонуванню економіки. Якщо рівень ВВП не знаходиться в суттєвій залежності від зовнішніх навмисних або випадкових подій, то тоді економіка знаходиться в безпеці» [39, с. 223]. Високий рівень безпеки соціоекологоекономічної регіону характеризуватиметься забезпеченістю товарами та послугами відповідно до потреб населення.

Агапова Т. вважає, що економічна безпека країни є сукупністю внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють ефективному росту національної економіки, її спроможності задовольняти потреби суспільства, держави, забезпечувати конкурентоздатність на зовнішніх ринках, що гарантує захист від різного роду загроз та збитків [40, с. 45]. Автор зазначає, що економічна безпека суб'єкта (країни, регіону) залежить, перш за все, від сукупності зовнішніх та внутрішніх умов, що забезпечують захист від загроз та збитків.

Медведев В. наполягає на тому, що економічна безпека держави – це такий стан економічної системи, при якому забезпечується усунення чи нейтралізація загроз її корінним національно-державним інтересам та самому існуванню [41, с. 111]. При трактуванні цього визначення автор бере за основу досягнення певного стану соціоекологоекономічної системи, при якому відбувається захист від загроз її суб'єктів. Економічна безпека країни досягається у випадку захищеності від дії зовнішніх факторів, які не повинні привести до негативних наслідків: порушення безпеки країни, її економічно-соціальної цілісності.

Отже, безпечним можемо вважати такий стан соціоекологоекономічної безпеки, який дозволить управляти конфліктами з метою сприяння ефективному розвитку регіонів держави [22, с. 20].

Підсумовуючи вище розглянуті підходи до тлумачення економічної безпеки країни, регіону, можемо визначити, що соціоекологоекономічна безпека регіону – це такий стан соціоекологоекономічного розвитку регіону, який характеризується найбільш повним та раціональним використанням його потенціалу, здатністю до самовідтворення, захищеністю від дії дестабілізуючих чинників, міцністю взаємозв'язків між елементами регіональної системи, що сприяє задоволенню соціальних, екологічних, економічних інтересів населення регіону відповідно до загальнодержавних інтересів.

Критеріями ефективного управління процесом забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіону будуть рівень адаптованості до негативних факторів впливу на стан його безпеки; здатність органів управління своєчасно розпізнати ці фактори, відповідним чином реагувати на них. Тому необхідно сформулювати концептуальні засади діагностики соціоекологоекономічної безпеки регіону, яка б сприяла виявленню таких факторів.

1.3.1. Соціоекологоекономічна безпека регіональних туристичних систем: сутність та складові

Сучасний етап функціонування економічних систем різних рівнів характеризується пороговими значеннями нестабільності. Загрози і виклики сучасності негативно позначились і на функціонуванні сфери туризму, яка, з одного боку, є одним із найбільш перспективних та високоліквідних напрямів економічної діяльності, а з іншого – надзвичайно чутливою до дії деструктивних чинників різного походження. Природа туризму як соціального явища зумовлює його тісні взаємозв'язки із процесами, що проходять у межах регіональних спільнот та в окремих дестинаціях. Поширення міжнародного тероризму, нелегальної міграції, зростання захворюваності на соціально небезпечні хвороби, загальне погіршення екологічної ситуації в умовах інтенсифікації туристичних потоків призводять до суттєвого зростання їх негативного впливу на туристичну діяльність, який має різний ступінь прояву на просторовому рівні.

Очевидно, що, аналізуючи комплексний вплив загроз та викликів на туристичну сферу регіону, її теж доцільно трактувати із позицій системності, тобто як регіональну туристичну систему (РТС).

У такому контексті регіональну туристичну систему можна вважати складною, відкритою, частково саморегульованою системою, що формується під

впливом туристичних потоків; складається із соціальної, ресурсної, інфраструктурної, організаційної, інституціональної, науково-освітньої та інформаційної підсистем [3] (рис. 1.3.1).

Рис. 1.3.1. Структура регіональної туристичної системи

Варто наголосити, що головна відмінність регіональних туристичних систем від інших подібних утворень регіонального рівня полягає власне у меті функціонування [16], яка полягає у постійному вдосконаленні її компонентів та взаємозв'язків між ними з метою повноцінного задоволення потреб туристів за умови врахування інтересів територіальних громад.

Характерною особливістю функціонування туристичної сфери у складі просторових суспільних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів є об'єктивна потреба у комплексній модернізації продуктивних сил як окремих територіальних формувань, так і регіонів та держави в цілому.

Проте, на відміну від сфери матеріального виробництва, яка потребує реалізації реконструктивно-модернізаційної парадигми, пов'язаної із значними інвестиційними ресурсами, туристичний комплекс має прискорені можливості оновлення, оскільки наявні рекреаційні ресурси, об'єкти історико-культурної та етнічної спадщини, готельно-ресторанне господарство та регіональний менеджмент не потребують вагомих вкладень у їх оновлення [7].

Туризм як сфера економічної діяльності є відносно новим та тісно пов'язаним із етапами інноваційного розвитку людства. Адже формування туристичних потоків у сучасному вигляді стало можливим саме завдяки винайденню, впровадженню і поширенню нових видів транспорту. Сучасний туризм неможливо уявити і без інформаційних технологій, які значно підвищили рівень доступності якісних туристичних послуг для широкого кола споживачів.

Незважаючи на все ще дуже вагому «природничу» складову, сучасний туризм усе більш стає залежним не лише від загальної, але й від спеціальної інфраструктури (заклади розміщування, харчування, розваг тощо), яка вимагає постійного вдосконалення та у поєднанні з туристичними об'єктами та потоками формує прогресивні форми територіальної організації – дестинації.

Водночас важливість соціальної складової регіональних туристичних систем та їх сприйнятливість до зовнішніх загроз зумовлюють актуалізацію і проблем безпеки туризму, вирішеність яких стає одним із ключових критеріїв високої якості туристичної послуги.

З огляду на це сучасна парадигма регіонального розвитку туризму, що базується на необхідності модернізації, на нашу думку, має охоплювати три найважливіші аспекти – інноваційний, інфраструктурний та безпековий.

Методологічні засади інноваційної складової модернізаційної парадигми доцільно розглядати насамперед у рамках концепції факторів модернізації регіональних туристичних систем, а також оптимізації їх просторової структури, зокрема у процесі туристичної кластеризації. Активізація інноваційної діяльності може бути досягнена завдяки солідарному фінансуванню з боку приватного капіталу, місцевих бюджетів, джерел приватно-державного партнерства та закордонних інвесторів.

Проблеми інфраструктурного оновлення набувають особливої гостроти в умовах змін в інституціональній складовій регіональних суспільних систем, пов'язаних з посиленням ролі територіальних громад у процесах державотворення та децентралізації владних повноважень. Оскільки інфраструктурна модернізація має на меті удосконалене облаштування місця тимчасового перебування туриста – дестинації, то локалізується вона закономірно саме на місцевому рівні і потребує розгляду в контексті аналізу модернізації туристичного бізнесу регіону, зокрема його функціональних і просторових аспектів.

На особливу увагу заслуговує безпекова складова модернізаційної парадигми регіонального розвитку туризму.

На думку багатьох науковців, трактування безпеки туризму за останні десятиліття зазнало суттєвих змін: від більш менш пасивного фактора – до активного елемента туризму та імперативу здійснення туристичної діяльності [17]. Як слушно зазначають Н. Корж та О. Заноско, на сучасному етапі «розвиток туризму безпосередньо залежить від забезпечення безпеки туристів, від рівня захисту їх життя, здоров'я, майна» [9]. Зрозуміло, що гарантування безпеки має базуватися на системному підході, оскільки сама категорія «безпеки туризму» є надзвичайно складною і багатоаспектною.

Класичну для сучасного системного підходу модель безпеки запропонував Дж. Манунта (1997). На думку автора, сутність безпеки (S) можна виразити формулою:

$$S = f(A, P, T)Si \quad (1.3.1),$$

де A – потенціал (переваги) системи, P – ступінь її захищеності, T – рівень загроз у конкретній ситуації (Si) [19]. Вказана модель може бути значною мірою застосована і у дослідженнях безпеки туризму, але із врахуванням ще однієї змінної, яка у сучасному інформаційному суспільстві набуває усе більшого значення, – здатності адекватно реагувати на виклики.

Як слушно зазначає З. Длугош (2014), здатність протистояти загрозам можлива тільки в умовах ефективного управління безпекою, що базується на системному підході. У цьому контексті безпека може розглядатися як:

- відсутність небезпеки;
- система інституційних або позаінституційних гарантій ліквідації або мінімалізації загроз;
- наявність екзистенційних цінностей, пов'язаних із відчуттям стабільності, впевненості, тривалості сприятливих умов [21].

На наш погляд, усі три складові розуміння безпеки стосовно туристичної діяльності можуть розглядатися у лише комплексі і охоплювати різні аспекти безпеки туризму – соціальний, екологічний та економічний.

З іншого боку, з огляду на системний характер безпеки, вчені виділяють також два головні підходи до її розуміння:

- як стійкість системи до виникнення небезпечних ситуацій (загроз);
- як здатність системи зберігати свої внутрішні властивості під впливом загроз різного генезису [21].

Основна відмінність між вказаними підходами полягає у трактуванні поняття загрози як лише зовнішнього або ж зовнішнього чи внутрішнього деструктивного чинника.

Думки вчених щодо структури та ключових функцій безпеки туризму як складної, відкритої та динамічної системи суттєво різняться.

Наприклад, С.Б. Мічурін вважає, що дослідження проблем безпеки туризму має базуватися на розгляді туристичної діяльності як сфери взаємодії людини з потенційно небезпечним середовищем [12, с. 8]. Отже, автор акцентує на безпеці туриста як центрального елемента відповідної системи.

Водночас, Й. Мансфелд та А. Пізам розглядають проблему дещо ширше і виділяють три групи концепцій безпеки туризму:

- концепції, що стосуються генезису загроз безпеки туризму;

– концепції, що розглядають вплив загроз безпеки туризму на туристичний бізнес, туристів та населення DESTИНАЦІЙ;

– концепції, що стосуються реакцій усіх суб'єктів туристичної діяльності на наявні і потенційні загрози безпеці туризму [18, с. 3].

У рамках такого трактування категорії безпеки туризму системоформувальну роль відіграє поняття загрози, яка розглядається як деструктивне явище (подія), що може зумовити посилення регресивних тенденцій розвитку туристичної діяльності на усіх ієрархічних рівнях і для усіх суб'єктів. Незважаючи на дещо звужене розуміння суті досліджуваної категорії, власне такий комплексний підхід, на наш погляд, може бути покладений в основу загальної концепції, що розглядатиме безпеку туризму дуалістично – як ключову передумову розвитку туристичної діяльності і як важливий елемент модернізації регіональних туристичних систем.

Водночас, і сама безпека туризму має системоформувальний характер у туристичній діяльності, адже може розглядатися як головна споживча властивість, якою об'єктивно і реально повинна володіти туристична послуга, у той час як інші споживчі її властивості можуть реалізуватися повною мірою тільки у випадку, якщо безпека туризму буде гарантована [9]. Схожу думку висловлюють також А. Коварі та І. Зімані, зазначаючи, зокрема, що у найближчому майбутньому питання безпеки туризму очевидно посяде належне місце у маркетингових стратегіях туристичних підприємств, більше того, стане одним із важливих факторів конкурентної боротьби [17, с. 60].

Сутність такого підходу до розуміння безпеки туризму можна виразити через формулу, відповідно до якої загальна якість туристичної послуги (Q) розраховується як

$$Q = S(A + B + C) \quad (1.3.2),$$

де A , B , C – окремі складові якості туристичної послуги, а S – її безпечність [3].

Отже, незалежно від суми показників окремих складових якості, за умови низького, а то й нульового значення показника безпеки, загальна якість туристичної послуги прямує до нуля.

Більшість вітчизняних вчених, що працюють у різних галузях науки, у своїх працях не наводять чіткого визначення безпеки туризму. Спроба узагальнити наявні в українському науковому дискурсі підходи до розуміння досліджуваної категорії буда здійснена, зокрема, у «Енциклопедичному словнику-довіднику з туризму» [15]. Автори цього видання трактують безпеку туризму як систему «особистої безпеки туристів, схоронність їхнього майна і незавдання шкоди навколишньому природному середовищу під час здійснення подорожей, ... один з головних критеріїв у туристському обслуговуванні,

основний параметр оцінки якості категорійних туристських маршрутів» [15, с. 18]. У подібному напрямку узагальнює наявні у вітчизняній економічній науці підходи І. Маркіна, на думку якої, під безпекою туризму слід розуміти «особисту безпеку туристів, збереження їх майна та ненанесення шкоди навколишньому природному середовищу при здійсненні подорожей» [11, с. 174].

О. Корнієнко (2012) досліджувала проблеми формування та забезпечення економічної безпеки туристичних підприємств. Автор запропонувала методичний інструментарій визначення інтегрального показника економічної безпеки туристичного підприємства, удосконалила методичний підхід до моделювання процесів розвитку туристичних підприємств [10].

Очевидно, що у наведених трактуваннях знехтувана важлива риса безпеки у економічному розумінні – наявність можливостей для стратегічного розвитку (а не лише відсутність загроз). Для прикладу, на цій особливості наголошує Т. Сак, визначаючи економічну безпеку держави не лише як «стан захищеності національних інтересів, але і наявність й можливість застосування інструментів впливу на економічні процеси для гарантування добробуту в довгостроковому періоді» [14, с. 338].

У цьому контексті більш повне визначення пропонують А. Бобкова та ін. [1], що розглядають безпеку туризму як динамічний стан захищеності сфери туризму від внутрішніх і зовнішніх загроз, що дозволяє забезпечити її надійне існування і стійкий розвиток.

Беручи до уваги комплексний характер безпекового складника модернізаційної парадигми регіонального розвитку туризму, а також провідне значення у функціонуванні відповідних туристичних систем саме соціального, екологічного та економічного аспектів, вважаємо, що безпеку туризму на регіональному рівні слід трактувати насамперед як соціоекологоекономічну безпеку.

З урахуванням позицій системного та синергійного підходу та ґрунтуючись на доробку вчених-економістів у дослідженнях економічної безпеки держави та її регіонів, ми розглядаємо соціоекологоекономічну безпеку туризму як стан функціонування регіональної туристичної системи у визначений період, що характеризується відсутністю загроз і дає можливість забезпечити стабільний розвиток цієї РТС у майбутньому.

Очевидно, що стан абсолютної безпеки є ідеальним, оскільки ні повна відсутність загроз, ні гарантований поступальний розвиток регіональної туристичної системи не є об'єктивно можливими. Розглядаючи як антонім безпеки категорію небезпеки, можемо аналізувати стан соціоекологоекономічної безпеки конкретної регіональної туристичної системи у певний момент часу як проміжне положення між обома крайніми позиціями.

Чим ближчим є стан регіональної туристичної системи до небезпеки, тим вищою є її нестабільність і навпаки – максимальна наближеність параметрів РТС до стану безпеки свідчить про її оптимальне і стабільне функціонування. Вихід за межі координат безпеки і небезпеки за такої моделі в принципі неможливий, адже призведе до суттєвої зміни стану системи, за якої вона втрачає свої характерні риси і трансформується у певному напрямі.

Така шкала може вважатися відносною і підходить для порівняння станів соціоекологоекономічної безпеки конкретної РТС у різні часові проміжки.

Базуючись на наявних у вітчизняній та зарубіжній науці підходах, пропонуємо виділяти три складові соціоекологоекономічної безпеки туризму: безпека туристичного бізнесу (економічна безпека туризму); безпека туристичних об'єктів (геоторій, дестинацій); безпека в туризмі (безпека туристів) [4].

Водночас, слід зауважити, що досі не розроблено вичерпної класифікації безпеки туризму за багатьма ключовими ознаками. Зокрема, С.Б. Мічурін пропонує диференціювати безпеку туризму на економічну, соціальну та екологічну [12]. І. Коварі та К. Зімані у структурі безпеки туризму виділяють політичну безпеку, соціальну безпеку, безпеку здоров'я і життя туристів, безпеку персональних даних, правову безпеку туристів, споживчу безпеку, безпеку комунікації, екологічну безпеку, безпеку обслуговування, інформаційну безпеку та ін. [17, с. 60] Н. Галла серед напрямків, за якими необхідно здійснювати політику гарантування безпеки туристичного підприємства виокремлює охорону офісу і контроль доступу; технічну безпеку; пожежну безпеку; інформаційну безпеку; кадрову безпеку; безпеку туристів під час подорожі [2, с. 11].

Н. Плоткіна [13] розглядає безпеку в сфері туризму як забезпечення захисту від ризиків і небезпек, що впливають на туристів, працівників туристичних підприємств, а також на підприємства туристичної інфраструктури. Таким чином, автор виділяє в категорії безпеки туризму три складові – безпеку туристів, безпеку працівників туристичних підприємств та безпеку підприємств туристичної інфраструктури.

Вказані підходи, на наш погляд, є неповними, оскільки залишають поза увагою такі важливі складові соціоекологоекономічної безпеки туризму як безпеку туристичних дестинацій, їх населення та безпеку регіональних суспільних систем загалом.

Досить детальна класифікація безпеки туризму запропонована у праці А. Бобкової та ін. [1]. Автори, зокрема, пропонують класифікувати безпеку туризму за такими критеріями: елементи сфери туризму (безпека суб'єктів та об'єктів сфери туризму), типи подорожей (безпека внутрішнього та міжнародного туризму), об'єкти національної безпеки (громадська, державна, екологічна,

правова та безпека державного управління), характер вживаних заходів безпеки (видова та функціональна безпека), місцезнаходження джерел небезпеки (внутрішня та зовнішня безпека), форми організації туризму (безпека організованого та самодіяльного туризму).

Варто зауважити, що пропонована класифікаційна схема не охоплює усіх можливих напрямів гарантування соціоекологоекономічної безпеки туризму, особливо щодо компонентної та функціональної структури туристичних систем. Не враховано також ризикологічний аспект, який найсуттєвіше виявляється у соціальному та економічному аспекті безпеки здійснення туристичної діяльності.

На наш погляд, із методичної та практичної точки зору найбільше значення має класифікація соціоекологоекономічної безпеки туризму за змістом [4] (табл. 1.3.1).

За масштабом варто також виділяти глобальну, макрорегіональну, національну, регіональну та локальну соціоекологоекономічну безпеку туризму. Більшість сучасних досліджень безпеки туризму концентрують свою увагу власне на глобальному рівні. Водночас у рамках окремих держав та регіонів проблеми соціоекологоекономічної безпеки туристичної діяльності практично не розглядаються. Зрозуміло, що актуальним завданням розвитку сучасного глобального туризму є розробка відповідної стратегії, що могла би мати практичне втілення через діяльність спеціалізованих міжнародних організацій. Однак вияви окремих проблем безпеки туризму на нижчих територіальних рівнях все ще дуже диференційовані і досконало врахувати їх у глобальній стратегії не видається можливим. Більше того, саме виявлення закономірностей на регіональному рівні проблем безпеки туризму може стати підґрунтям для відповідних стратегічних розробок у галузі соціоекологоекономічної безпеки туризму на світовому рівні. Зважаючи на вищевикладене, проблема соціоекологоекономічної безпеки туризму в регіоні є тим предметом дослідження, що може мати достатні перспективи і вагоме науково-практичне значення.

Таблиця 1.3.1

Класифікація соціоекологоекономічної безпеки туризму за змістом

Політична безпека туризму	Геополітична безпека
	Військово-політична безпека
	Політико-правова безпека
Соціальна безпека туризму	Культурна безпека
	Демографічна безпека
	Громадська безпека
Фінансова безпека туризму	Ринкова безпека
	Валютна безпека
Екологічна безпека туризму	Безпека екосистем у туризмі

	Безпека життєдіяльності в туризмі
	Безпека у надзвичайних ситуаціях
Інформаційна безпека туризму	Безпека персональних даних
	Безпека інформаційного середовища
Медична безпека туризму	Безпека здоров'я туристів
	Безпека медичних послуг
Безпека туристичного обслуговування	Безпека транспортних послуг
	Безпека послуг харчування
	Безпека послуг проживання
	Безпека рекреаційних занять
Безпека туристичних споруд та обладнання	Технологічна безпека
	Інженерна безпека

Розглядаючи соціоекологоекономічну безпеку туризму як важливий компонент модернізаційної парадигми розвитку туристичної сфери регіону, варто зупинитися на основних теоріях і концепціях регіональних економічних досліджень у світовій науці, які можуть бути згрупованими у чотири основні напрями:

1) теорії розміщення виробництва (І. Тюнен, В. Лаунхардт, А. Вебер, В. Кристаллер, А. Льош);

2) теорії регіональної спеціалізації і міжрегіональної торгівлі (А. Сміт, Д. Рікардо, Е. Хекшер, Б. Олін);

3) нові теорії розміщення діяльності та просторової організації економіки (Т. Хегерстренд, Ф. Перру, М.К. Бандман);

4) новітні концепції регіонального розвитку (К.Ф. Гаус, М. Портер, Г. Дейлі, Н. Лейпер) [8].

Безумовно, найбільше застосування для розробки методологічних засад дослідження соціоекологоекономічної безпеки туризму в регіоні можуть мати два останні концептуальні напрями. Туристичний брендинг регіонів та поширення туристичних потоків можуть розглядатися з позицій теорії дифузії інновацій Т. Хегерстранда; основою формування і розвитку туристичних кластерів є положення теорії М. Портера. Концепція сталого розвитку Г. Дейлі може бути закономірно застосована для обґрунтування необхідності стабільного розвитку регіональної туристичної системи як однієї із складових її модернізаційного стану. Теорія дестинації Н. Лейпера є основою для обґрунтування механізмів функціонування і структури регіональних туристичних систем.

Узагальнивши сучасні економічних дослідженнях, що присвячені проблематиці соціоекологоекономічної безпеки туризму в широкому розумінні, можна виділити три напрями – ризикологічний, кризовий та безпекознавчий.

Сутність ризикологічного напрямку полягає в аналізі ймовірності настання

подій (ризиків), головним чином несприятливих, що можуть чинити деструктивний вплив на безпеку досліджуваних об'єктів, а також у обґрунтуванні шляхів мінімізації негативних наслідків ризиків, у тому числі у довгостроковій перспективі (управління ризиками). Ризикологічний підхід успішно застосовується насамперед для аналізу ризиків діяльності туристичних підприємств і має у цьому контексті добре розроблену методологічну базу.

Важливим питанням, яке обговорюється у наукових працях низки сучасних авторів є сприйняття ризиків та загроз безпеці туризму з боку туристів. Результати окремих досліджень свідчать, що у короткостроковій перспективі туристи схильні перебільшувати ступінь ризику, а у довгостроковій – сприйняття ризику стає усе більш адекватним до реальних умов [20].

Кризовий напрямок пов'язаний із ризикологічним і розглядає особливості гарантування безпеки досліджуваних систем в умовах критичних значень цілого комплексу ризиків, зумовлених катастрофічними подіями, наслідки яких мають значну тривалість у часі. Дослідження у рамках кризового менеджменту розглядають вплив масштабних природних, техногенних катастроф та суспільних зрушень на гарантування безпеки туризму у регіонах, державах та на світовій арені. Як і у ризикологічному підході основним завданням є мінімізація негативних наслідків ризиків, однак певна увага також присвячена проблемам оптимізації функціонування досліджуваних систем у посткризовий період та забезпечення їх сталого розвитку в майбутньому.

Безпекознавчий напрямок представлений широким колом досліджень, що спираються на методологію наукового аналізу національної безпеки держави та окремих її складових. На сучасному етапі подібні дослідження проводяться не лише на національному, а й на регіональному та галузевому рівнях. Спільною рисою їх методології є застосування системного підходу, відповідно до якого об'єкт дослідження (держава, регіон, галузь) розглядається як система, метою функціонування якої є гарантування безпеки (захист від загроз, реагування на виклики, забезпечення сталого розвитку та ін.) [19].

На наш погляд, саме безпекознавчий напрямок має хороші передумови для застосування і у дослідженнях розвитку туристичної сфери регіону. Однак у цьому випадку варто наголосити на важливості прогресивного та функціонального аспектів. Прогресивний аспект вирізняє безпекознавчий підхід від інших тим, що розглядає соціоекологоекономічну безпеку не лише як протистояння загрозам та реагування на виклики, а й як створення можливостей для розвитку (прогресу) досліджуваних систем. Сутність функціонального аспекту полягає в аналізі не подій (ризиків, криз, катастроф), які чинять вплив на систему, а її станів, що послідовно змінюються в часі і характеризуються певним співвідношенням загроз, викликів, можливостей для розвитку. Відповідно,

основні складові соціоекологоекономічної безпеки туризму в регіоні із точки зору безпекознавчого напрямку мають не імовірнісний, а континуальний характер.

Отже, на наш погляд, соціоекологоекономічна безпека туризму є універсальною категорією, що має як економічний та соціальний, так і екологічний зміст, поєднує в собі забезпечення інтересів як виробників, так і споживачів туристичних послуг, а також об'єктів, на які спрямована туристична діяльність. З-поміж поширених у світовій економічній науці підходів до аналізу безпеки туризму найбільш перспективним є безпекознавчий, що має підстави для успішного застосування у дослідженнях соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем.

1.4. Соціоекологоекономічна безпека держави

В сучасних умовах глобальних перетворень стабільність національної економіки залежить від багатьох чинників, у тому числі й від збалансованості соціоекологоекономічного розвитку. Організація та забезпечення сталого соціально-економічного поступу країни тісно пов'язана не тільки з раціональним використанням природних ресурсів країни, але й проведенням ефективної державної політики щодо охорони і відтворення природних біогеоценозів та забезпечення гідного, і якісного рівня життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів. Проте, слід відзначити, що на сьогодні недостатньо уваги приділяється науковим обґрунтуванням основних пріоритетів забезпечення позитивної динаміки соціоекологоекономічної безпеки України з погляду збалансування екологічних, економічних та соціальних процесів.

Термінологічна чіткість є найпершою умовою та запорукою будь-якого науково-практичного дослідження, адже без ясної та однозначної дефініції неможливо визначити сутність жодного явища в економічній сфері. Завдяки численним спробам науковців та експертів, термін «соціоекологоекономічна» є настільки широким та розмитим поняттям, що його вживання кожного разу потребує роз'яснення та уточнення. Саме цим диктується необхідність упорядкувати існуючі підходи до визначення та сутності зазначеного терміна.

Термін «соціальна безпека» зафіксовано на нормативному рівні. Так, згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України «соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі,

рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни».

Основи екологічної безпеки в Україні проголошені в Декларації про незалежність та на конституційному рівні - у ст. 16 Конституції України, де йдеться, що екологічна безпека і екологічна рівновага на території України, збереження генофонду народу — обов'язок держави.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 50) також визначає екологічну безпеку як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

При цьому додається, що довкілля вважається безпечним, коли його стан відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, що стосуються його чистоти (незабрудненості), ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси громадян [2, с. 62].

Водночас екологічна безпека трактується ООН як свобода і захист від загроз екологічного забруднення, насамперед, наявність чистого повітря і незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, що не становлять небезпеки для здоров'я з точки зору екології (житло, умови праці та т.п.); захищеність від екологічних катастроф (доступність чистої води й чистого повітря, система землекористування, яка зберігає родючість ґрунту). Загрози екологічній безпеці визначаються радіаційним забрудненням, хімічним забрудненням навколишнього середовища, геомагнітними й електромагнітними випромінюваннями.

Малишко В.М. вважає, що у системі національної безпеки економічна безпека виконує чітко визначені функції, несе суттєве функціональне навантаження. Її суть полягає у тому, що вона є матеріальною основою національної суверенності, що визначає реальні можливості в забезпеченні інших видів безпеки. Тобто економічна безпека — це підґрунтя для функціонування всіх інших її елементів, що входять у цю систему (військової, технічної, продовольчої, економічної). Актуальність проблеми економічної безпеки в системі національної безпеки зумовлена зростанням ролі і значення правоохоронної діяльності. За умов масштабної криміналізації економіки, коли на її стан впливають організована злочинність і корупція, що опанували різноманітними механізмами вплив на прийняття багатьох державних рішень, можливості зміни економічної політики і практики, розроблення стратегії

економічної безпеки в системі національної безпеки значною мірою залежить від здатності держави, її правоохоронної системи докорінно змінити кримінальну ситуацію в економіці.

Можна погодитися з думкою О.В. Мірошніченко, що економічна безпека є одним із визначальних складових елементів системи національної безпеки. З багаторічного досвіду відомо, що лише надійна та ефективна система забезпечення економічної безпеки є необхідною умовою для стабільного та стійкого соціально-економічного розвитку держави і захисту її незалежності [1, с. 53].

Враховуючи визначення вказаних дефініцій розкриємо етимологічну сутність соціоекологічної економічної безпеки в її взаємозв'язку з іншими термінами, а саме безпека, національна безпека, економічна безпека, екологічна безпека та соціальна безпека включаючи їх суб'єктно-об'єктний склад (таблиця 1.4.1).

Таблиця 1.4.1

Етимологічні основи соціоекологічної економічної безпеки*

Термін	Визначення	Суб'єкти	Об'єкти
Безпека	Стан вільний від небезпек, які не загрожують кому небудь або чому небудь.	1. Особистість. 2. Держава. 3. Суспільство .	1. Особистість. 2. Держава. 3. Суспільство .
Національна безпека	Стан захищеності життєво важливих інтересів об'єктів безпеки в усіх сферах його функціонування, які забезпечують стійкий розвиток цих об'єктів	1.Держава. 2.Суспільство. 3.Особистість.	1.Держава. 2.Суспільство. 3.Особистість.
Економічна безпека	Сукупність станів, умов функціонування та факторів, що характеризують стабільність, стійкість і поступальність розвитку економіки території (держави, регіону, муніципального освіти, підприємства)	1. Держава та її інститути. 2. Економічні суб'єкти 3. Суспільство в цілому. 4. Окремі особистості 5. Природне середовище	1. Держава та її інститути. 2.Економічні суб'єкти. 3. Суспільство в цілому 4.Окремі особистості. 5.Природне середовище
Екологічна безпека	Стан захищеності природного середовища, особистості, суспільства від потенційних або реальних загроз, що створюються наслідками шкідливого впливу на навколишнє середовище: повсякденне забруднення довкілля у зв'язку з господарською діяльністю людини, функціонування виробничих об'єктів, а також в результаті стихійних лих і катастроф	1. Держава. 2. Економічні суб'єкти. 3. Окремі особистості. 4. Природне середовище	1.Природне середовище. 2.Окремі особистості. 3.Економічні суб'єкти. 4. Держава.

Соціальна безпека	Відсутність загроз для здоров'я та життя людини.	1. Держава. 2. Суспільні інститути. 3. Окремі громадяни	1. Держава та її інститути. 2. Економічні суб'єкти. 3. Суспільство загалом 4. Окремі особистості.
Соціоеколого економічна безпека	Сукупність станів, процесів і дій, здатних забезпечити баланс інтересів національної (регіональної, місцевої) економіки і навколишнього середовища, що не приводять до порушень (або погрозам таких порушень) для природного середовища і суспільства за межами встановлених законодавством норм та забезпечення гідного, і якісного рівня життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів.	1. Держава. 2. Економічні суб'єкти. 3. Окремі особистості. 4. Природне середовище.	1. Природне середовище. 2. Окремі особистості. 3. Економічні суб'єкти. 4. Держава.

* Розроблено автором на основі джерел [1; 2; 11]

Розглядаючи склад суб'єктів та об'єктів системи соціоекологоекономічної безпеки, можна стверджувати, що вони тісно переплетені між собою, якщо під суб'єктом безпеки розуміти тих, хто створює або забезпечує безпечний стан, а під об'єктом системи безпеки – тих, хто користується цим станом у своїх життєвих інтересах. При цьому в трактуванні як суб'єкта і одночасно об'єкта системи соціоекологоекономічної безпеки може виступати окрема людина (громадянин), суспільство в цілому, держава або спільнота держав (міжнародна інтеграційна група країн), при цьому вони здатні виступати відразу в декількох іпостасях і в різних взаємозв'язках. У таблиці 1.4.2 представлені основні характеристики сутності соціоекологоекономічної безпеки, що відображають її мету і завдання, об'єкт і предмет.

Таблиця 1.4.2

Ключові характеристики поняття соціоекологоекономічної безпеки держави*

Мета	Розвиток стійких, довгострокових, збалансованих соціоекологоекономічних відносин в сприятливих для суб'єктів і об'єктів напрямках, що забезпечують: - підвищення рівня та якості життя населення; - збереження природно-ресурсного потенціалу та якості навколишнього середовища; - економічне благополуччя господарюючих суб'єктів.
Задачі	Законодавче закріплення обов'язкових екологічних вимог і нормативів, заборони ведення господарської діяльності, що мають негативний вплив на природне середовище; - всебічне введення механізмів економічного стимулювання (в першу чергу, податкових) інноваційного зеленого виробництва; - розвиток системи управління природними ресурсами в рамках соціологоекологоекономічної політики держави; - першочерговість обліку екологічного чинника при розміщенні виробничих сил в регіоні;

	- моніторинг економічних, соціальних, політичних та інших загроз або мінімізація негативних наслідків їх реалізації; - проведення природоохоронної політики щодо скорочення викидів в атмосферу, скидів у води, утилізації і переробки виробничих та побутових відходів.
Предмет	Сукупність соціоекологоекономічних відносин, що виникають між підприємствами, суб'єктами управління, населенням регіону і природним середовищем з приводу підтримки якісного стану природного середовища, реалізації прав населення на сприятливе навколишнє середовище і економічних інтересів природокористувачів в умовах досягнення компромісу їх інтересів.
Об'єкт	- умови життєдіяльності й середовища проживання людини; - умови економічної діяльності виробничих об'єктів-природокористувачів; - умови управлінської діяльності державних інститутів.
Особливості оцінки	Оцінка соціоекологоекономічного стану держави, заснована на: - вимірі стану природного середовища відповідним нормативним показникам; - вивченні впливу сукупності взаємообумовлених економічних, соціальних і екологічних факторів на показники якості життя населення; - вимірі співвідношення екологічної техноємності, природно-ресурсного, людського, інноваційного та господарського потенціалів національної економіки.

Розроблено автором на основі джерел [1; 2; 11]

Матеріальну основу соціоекологоекономічної безпеки складають розвинені продуктивні сили, здатні забезпечити розширене відтворення, цивілізований рівень життя громадян і економічну незалежність держави. Для розуміння суті соціоекологоекономічної безпеки держави важливо уявити її зв'язок з поняттями "розвиток" і "стійкість".

Так, розвиток національного господарства - один з компонентів економічній безпеці. Якщо економіка не розвивається, то у держави різко скорочуються можливості протистояння негативним зовнішнім і внутрішнім діям на національне господарство.

Стойкість національного господарства - найважливіша характеристика економіки як єдиної системи. Вона відбиває міцність і надійність її елементів, економічних і організаційних зв'язків усередині системи, здатність витримувати внутрішні і зовнішні навантаження.

Соціоекологоекономічна безпека може бути також розглянута як процес створення і зміцнення умов, що забезпечують надійне функціонування національної економіки в ході її розвитку. І, нарешті, система соціоекологоекономічної безпеки держави може бути визначена як сукупність взаємозв'язаних структурних елементів: матеріального забезпечення виробництва; стану робочої сили; розмірів і прогресивності основного виробничого капіталу (фондів); розвитку сфери досліджень, розробок і технологічних нововведень; можливості збуту продукції на зовнішньому і внутрішньому ринках.

Реалізація господарських зв'язків вимагає наявності нормативно-правової бази, що відповідає та регулює сукупність стосунків, що виникають на рівні суб'єкта держави.

Так, основою нормативно-правової бази розвитку соціоекологоекономічної безпеки є Конституція України. Базуючись на основних засадах конституції, уряд України будує державну політику. Для реалізації одного з її напрямків в Україні створено Раду національної безпеки та оборони, яка займається координацією органів виконавчої влади у сфері національної безпеки.

Також особливе місце в системі актів щодо забезпечення соціоекологоекономічної безпеки займають програмні документи – стратегії, концепції, доктрини, що становлять систему офіційно прийнятих у державі поглядів, оскільки є установчими. До цих документів належать:

- Стратегія сталого розвитку “Україна–2020”;
- Стратегія національної безпеки України;
- Концепція боротьби з тероризмом ;
- Воєнна доктрина України та низка інших.

В Україні активне вивчення проблематики соціоекологоекономічної безпеки та її складових розпочалося лише після набуття статусу суверенної держави у 1991р. Важливі аспекти забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави як основи її національної безпеки закріплені у Стратегічній програмі ООН «Цілі тисячоріччя», Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р., Постанові «Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України», схваленій Верховною Радою України 16.01.1997 р., Стратегії національної безпеки України , Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 01.07.2010 р., «Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженій Міністерством економіки України 02.03.2007 р. [10, с. 13].

У Концепції економічної безпеки, затвердженій Кабінетом Міністрів України у серпні 1996 р., економічна безпека розуміється як «стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток України, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів».

Оскільки Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України розглянемо основні її функції по відношенню до регулювання соціоекологоекономічної безпеки національної економіки.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою

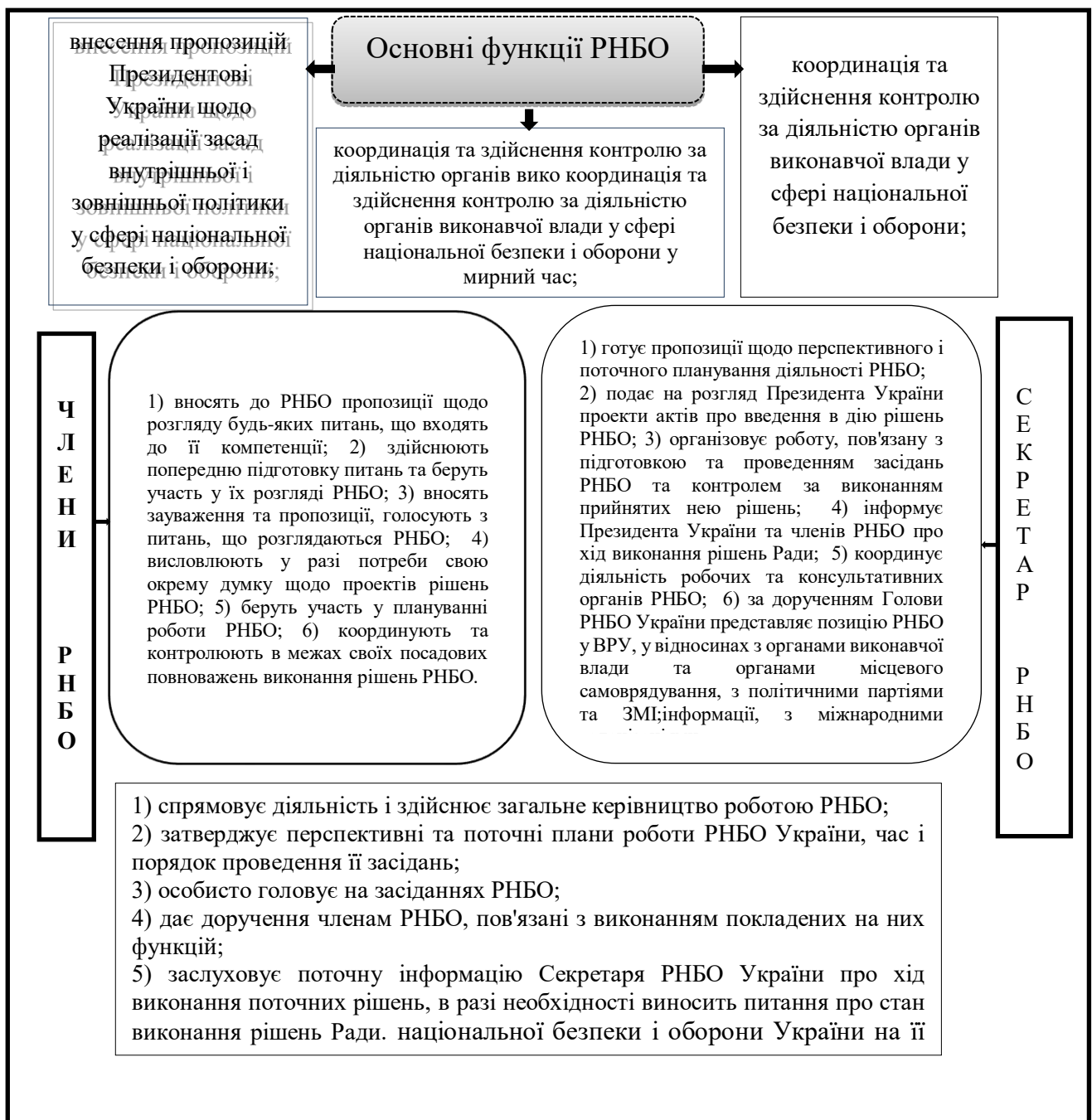
входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

З метою забезпечення ефективної соціоекологоекономічної безпеки функції РНБО зводяться до наступного (рис.1.4.1).

Також в межах своєї компетенції РНБО може впливати на розвиток соціоекологоекономічної безпеки по наступних напрямках [6]:

1) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України щодо:

- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

↑

Голова Ради національної безпеки і оборони України

Рис. 1.4.1. Основні функції РНБО по відношенню до регулювання соціоекологоекономічної безпеки*

*узагальнено автором на основі Закону України «Про РНБО»

- проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;

- вдосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

- проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;

- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;

- заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

- доручень, пов'язаних з вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

- залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;

- забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

- питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

2) здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

3) залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

4) ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

5) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

б) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

7) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Секретар Ради національної безпеки і оборони України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Правовий статус Секретаря Ради національної безпеки і оборони України як державного службовця визначається Президентом України відповідно до Закону України "Про державну службу".

Секретар Ради національної безпеки і оборони України забезпечує організацію роботи і виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України. Секретар Ради національної безпеки і оборони України має заступників, які за його поданням призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. На посади Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників можуть призначатися як цивільні особи, так і військовослужбовці.

Поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України здійснює її апарат, який підпорядковується Секретареві Ради національної безпеки і оборони України. Функції, структура та штатна чисельність апарату Ради національної безпеки і оборони України визначаються Президентом України. Посадові особи апарату Ради національної безпеки і оборони України є державними службовцями.

Основною організаційною формою діяльності Ради національної безпеки і оборони України є її засідання. На засіданнях Ради національної безпеки і оборони України її члени голосують особисто. Делегування ними обов'язку бути присутніми на засіданні Ради національної безпеки і оборони України іншим особам не допускається. У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України. На запрошення Голови Ради національної безпеки і оборони України у її засіданнях можуть брати участь голови комітетів Верховної Ради України, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами Ради національної безпеки і оборони України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України приймаються не менш як двома третинами голосів її членів. Голова Верховної Ради України може висловлювати думку щодо прийнятих рішень, яка протоколюється. Прийняті рішення вводяться в дію указами Президента України.

Крім цього, визначальний вплив на розвиток соціоекологоекономічної безпеки національної економіки має держава, яка здійснює свої функції у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

При цьому слід підкреслити, що в Україні фактично відсутній єдиний орган, який функціонально концентрував би в собі забезпечення соціоекологоекономічної безпеки та таку його найважливішу складову, як економічна безпека. Наразі функції координації та контролю за діяльністю органів влади щодо забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави, покладено на Раду національної безпеки і оборони України, у складі якої утворено й діє Департамент економічної та соціальної безпеки. Тому доцільно було б створити окремий нормативно-правовий акт, що закріплював би всі функції держави у сфері соціоекологоекономічної безпеки, а їх виконання було б покладено на окремий орган забезпечення економічної безпеки України.

1.4.1. Тіньова економіка: безпековий аспект

Трансформація світового суспільства у напрямку подальшої інтеграції сприяє формуванню стійкого інтересу до вивчення феномену тіньової економіки як своєї «відповіді» на сучасні «виклики». Глобалізаційні процеси супроводжуються періодичним порушенням нестійкої ринкової рівноваги, що проявляється у виникненні фінансово-економічних криз, волатильності валютних курсів, інфляційних ризиків та інших явищ. Такі умови є особливо сприятливими для розвитку тіньової економіки. «Тіньова» проблематика як об'єкт наукового дослідження – одна із найменш вивчених та залишається

актуальною для будь-якої країни у контексті економічної безпеки та сталого розвитку. Фактично не існує таких держав чи видів діяльності, де б не існувала тіньова економіка, але її масштаби та якісна структура суттєво розрізняються. Проте, досліджуване явище має ряд спільних дефініційних ознак, встановлення яких потребує відслідкування традицій дослідження та еволюції категорії «тіньова економіка».

Донині зберігається хаотичність у формулюванні уніфікованого, загальноприйнятого визначення категорії «тіньова економіка». Різноманітність авторських позицій зумовлена, насамперед, диференціацією поставлених перед ними теоретичних та практичних завдань дослідження. Це призводить до використання суперечливих один одному (а інколи і взаємовиключних) критеріїв, виняткової гетерогенності дефініції. Коректне застосування категоріального апарату апіорі впливає на конкретизацію предметної області наукових досліджень. Тому обмеження своєрідної термінологічної «анархічності» у науковій сфері є актуальним завданням.

Окрім того, необхідно відзначити надзвичайну складність та семантичну поліаспектність тіньової економіки, що виходить за межі економічного аналізу та стає міждисциплінарною категорією. Проблема «тінізації» є об'єктом наукових інтересів не тільки економіки, а й інших суміжних сфер: психології, соціології, правознавства, політології та філософії. До того ж, фахівці цих галузей по-різному ідентифікують сутність тіньової економіки та застосовують не однакову термінологію. Це істотно ускладнює можливість зведення різноманітних концептуальних підходів у єдину понятійну систему. Термінологічна неузгодженість спричиняє також спотворення міжнародних порівнянь при оцінюванні загальних обсягів тіньової економіки, формуванні та обліку системи національних рахунків, окремих похідних показників між певними країнами та у часовому вимірі.

Орієнтовно до середини ХХ ст. дослідження тіньових процесів та явищ мали описовий характер на емпіричному рівні без концептуалізації термінології. Початкову ідею «дуальної економіки» висловив антрополог Дж. Боек [2, с. 15]. У подальшому двосекторальну модель розвитку підтримав К. Гіртц, увівши поділ на захищену законом «фірмову економіку» (*firm-centred economy*) [2, с. 15], якій протистоїть «базарна» (*bazaar-economy*). Однак ці поняття не отримали подальшого застосування в науковій сфері.

У 1973 р. англійський соціолог К. Харт, виконуючи польові спостереження у столиці Гани, відкрив явище неформальної зайнятості, зазначаючи, що: «знехтувані структурою формальних можливостей, люди з низів міського пролетаріату шукають неформальні способи, щоб збільшити свої доходи» [33, с. 533]. Харт намагався розмежувати доходи населення, використовуючи

відмінності між фіксованою оплатою роботи та можливостями неформальної самозайнятості. З цією метою в якості пріоритетного критерію він використовував раціоналізацію праці, її постійність та регулярність.

Значна частина міського населення займалася різноманітними видами економічної діяльності, фактично не отримуючи при цьому офіційного статусу зайнятості, не реєструвала свої підприємства та відповідно не сплачувала податки. За оцінкою К. Харта така протиправна поведінка – не паталогія, а необхідна умова існування суб'єктів ринкового господарювання. Фактично, він виявив, що бідне міське населення не є безробітним. Неформальна діяльність вважалася притаманною маргінальним верствам суспільства в умовах низького життєвого рівня окремих країн.

Одночасно в науковий обіг Хартон (методом від супротивного) вперше був уведений термін «неформальний сектор», який на початковій стадії вважався синонімом категорії «неформальна економіка». Неформальна проблематика у концепції К. Харта від початку базувалася на основі дуалістичної моделі ринку праці. Компаративістський підхід типологічно та змістовно протиставляв дві підсистеми в межах єдиної спільної економіки, виділяючи протилежні властивості: формальний сектор характеризувався регулярністю та відносною впорядкованістю, тоді як неформальний – нестабільністю та неоформленістю.

Розвиваючи ідеї К. Харта, деякі вчені намагалися виділити інші визначальні критерії неформального сектора. Так економісти Д. Мід та К. Моррісон запропонували три основні ознаки: законність (невідповідність реєстраційним вимогам, часткове дотримання ліцензійних умов, неповна сплата податків), низька капіталоемність виробництва та невеликі розміри підприємств (незначна кількість робочих місць) [44, с. 1611]. Правовий критерій у цьому переліку є домінуючим, проте його складові елементи не завжди тісно взаємопов'язані між собою. У цьому контексті Ю. Латов наводить неординарний приклад, коли в окремих країнах (Свазіленд та Таїланд) кількість платників податків більша, ніж формально зареєстрованих суб'єктів господарювання. У розглянутому випадку виняток із загальноприйнятої правової норми скоріше підтверджує саму норму, ніж заперечує її. Тому стверджувати, що «реєстрація не є ні обов'язковою, ні достатньою умовою сплати податків» [13, с. 154], на нашу думку – неправильно.

Альтернативними пріоритетними критеріями віднесення економічної діяльності до неформального сектору можуть бути також низька контрольованість та регулятивність з боку офіційних державних структур. У міру зростання кількості досліджень на міждисциплінарному рівні збільшується перелік запропонованих ознак: ринкові умови, система національного обліку, територія поширення неформальності, систематичність діяльності тощо.

Кожний критерій застосовувався для встановлення власної дефініції. Однак при цьому виникає проблема суттєвої варіативності запропонованих критеріїв залежно від країни, а також те, що вони не завжди діють одночасно. Необхідно констатувати відсутність єдиних, чітких та точних методологічних критеріїв щодо універсалізації термінології, у зв'язку із суттєвою нестійкістю при застосуванні понятійного апарату науковцями.

У подальших дослідженнях дуалістичний підхід отримав вагому наукову критику: під сумнів ставились характеристики формального та неформального секторів. Зокрема, Р. Бромлі виділив дев'ять принципових недоліків двосекторальної дихотомії [35, с. 1034-1035], найбільш важливими із яких є такі: помилкове уявлення про відносну автономність формальної та неформальної підсистем економіки; необгрунтоване ототожнення неформального сектору виключно із міською бідністю; відсутність аргументів щодо можливості існування проміжних форм позасекторальної економічної діяльності; типологія формальних та неформальних підприємств не дає коректної можливості такого ж розподілу відносно працівників.

Якщо на початковому етапі дослідження поняття неформального сектора обмежувалося переважно зоною країн, що розвиваються, то подальший розвиток цієї концепції сприяв її поширенню на інші території та види соціально-економічної діяльності. Неформальні аспекти вивчалися у контексті корупції, фінансових трансакцій, оподаткування, процесів глобалізації та іншої проблематики. У результаті це поняття із периферійної складової еволюціонувало у набагато складнішу категорію неформальної економіки, як важливого (а інколи і базового) компонента суспільства багатьох розвинутих країн, що призвело до вимушеного перегляду їх економічних доктрин.

Сучасне розуміння неформальної економіки стало трактуватися як різноманіття якісно різнорідних видів діяльності, що не фіксуються статистичним обліком та не (частково) підпорядковуються державному регулюванню [2, с. 23]. У наведеній дефініції визначальними ознаками є невідповідність, або недотримання встановлених формальних правил та норм економічної поведінки (реєстрація, ліцензування, кредитування, облік та ін.), тобто правовий та статистичний критерії. Таке тлумачення значно розширює початковий ступінь локалізації, властивий неформальному сектору. Подібних позицій дотримується Ю. Латов, який використовує реєстраційний критерій: «неформальна економіка – це незареєстрована економічна діяльність з виробництва звичайних товарів і послуг, представлена в основному малими і дрібними підприємницькими одиницями» [13, с. 153]. При цьому у типологізації Ю. Латова категорія «неформальна економіка» неправомірно ототожнюється із «сірим» сектором тіньової економіки [13, с. 11].

Оскільки категорія «економіка» не зводиться лише до сукупності видів економічної діяльності, вчені застосовували також інші підходи. Сутність неформальності С. Барсукова тлумачить «не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і принципово можливий та необхідний у будь-якому інституційному середовищі» [3, с. 25]. Подібної позиції дотримується І. Мазур: «Під неформальною економікою ми розуміємо не регламентовані з боку держави економічні відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання між суб'єктами економічної діяльності, що здійснюються в різних формах і масштабах не відображених в офіційній звітності і формальних контрактах» [14, с. 69]. Недоцільно звужувати трактування неформальної економіки, ідентифікуючи її лише із діяльністю домашніх господарств [32, с. 211].

Область неформального виділяють не за протиставленням до формальних вимог державних інститутів, а за використанням неформальних регуляторів соціально-економічної діяльності. Така інтерпретація акцентує першочергову увагу на специфіці неформальних економічних відносин різного ступеня, наслідком чого є часткова втрата визначеності об'єкта дослідження. «Частина неформального сектору у вигляді малих підприємств та самозайнятих осіб абсолютно законотрухняна (платять податки, мають ліцензії) і в цьому сенсі не входить в область неформальної економіки. Разом з тим порушувати формальні норми можуть підприємства, розмір та організаційно-правовий статус яких не дозволяє віднести їх до неформального сектору» [3, с. 26]. У цьому випадку очевидним є лише часткове співпадання із поняттям «неформальний сектор». Вільне використання термінів «неформальна економіка» та «неформальний сектор» як тотожних і синонімічних – досить поширена помилка у наукових публікаціях [13; 32], оскільки фактично відбувається підміна понять.

Як зазначає С. Барсукова, «неформальна економіка включає в себе різнорідну економічну діяльність, яка може вести чи не вести до отримання доходу, може припускати або не припускати трансакції» [2, с. 28]. Розуміння неформальної економіки являє собою складне явище поліаспектного змісту: як соціально-економічні відносини, як особлива форма господарювання та як прихований механізм коригування формальних інститутів. Навіть К. Харт, який сформулював концепцію неформальності, що початково охоплювала тільки нерегульовану самозайнятність («неформальний сектор»), згодом визнав еволюційність свого поняття: «Неформальна економіка нині розглядається як універсальна властивість індустриальних країн і включає від домашнього самозабезпечення до криміналізації економіки» [42, с. 27].

В якості окремої аналітичної одиниці дослідження сам термін «неформальна економіка» не зовсім вдалий, оскільки відображає у своїй назві лише одну спільну ознаку – заперечення формальності. Ця категорія поєднує надзвичайно різнобічні за своїм походженням та механізмами функціонування соціально-економічні феномени, які мають більше відмінних властивостей ніж подібних. Динамічна економічна реальність більш складна, ніж можливість охопити та охарактеризувати її за допомогою бінарних опозицій на кшталт «формальна-неформальна», «офіційна-неофіційна» чи ін. Зазначена проблема призводить до виникнення цілої низки найменувань, що відображають наукові пріоритети та позиції дослідників. Не заперечуючи право авторів на власні погляди та підходи, на нашу думку, необхідно дотримуватися певних сформованих традицій, що витримали апробацію часом.

Із проблематики неформального сектору спектр теоретичних соціологічних досліджень поступово змістився у сферу тіньової економіки, що було обумовлено потребою практичної верифікації на прикладі розвинутих країн. Диференціація авторських пріоритетів суттєво розширила наукові погляди у цьому напрямку. Домінування отримав прикладний напрямок: американські вчені Гутман, Фейг та Танзі розробили монетарні методи виміру масштабів тіньової економіки.

Першою публікацією в цій області була стаття американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка» (*subterranean economy*), що за своєю сутністю відповідає категорії «тіньова економіка». У цій роботі вчений наполягав на неможливості нехтування неврахованою часткою економічної діяльності у розвинених країнах, оцінюючи її на прикладі США у 10 % від ВВП [41, с. 29]. Про виняткову актуальність таких досліджень свідчить цікавий факт: після публікації оцінки обсягів «нерегулярної економіки» США у третину від офіційного ВВП [37] відбулося термінове засідання економічного комітету конгресу цієї країни [38].

Е. Фейг застосував термін «нерегулярна економіка» (*irregular economy*): «вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою, та результати якої не включаються при підрахунках до валового національного продукту» [37, с. 5]. Таке тлумачення ґрунтується виключно на статистичному критерії, тому є надто «вузьким» і не розкриває повністю проблематизований об'єкт дослідження. У наступних працях Е. Фейг удосконалив свій підхід, використовуючи більш загальну категорію «підпільна економіка» (*underground economy*), що включала всі види тіньової діяльності, у т.ч. у сегменті кримінальної та формальної економіки [38].

Незважаючи на те, що В. Танзі був представником того ж напрямку – статистичних методів оцінки – під підпільною економікою він мав на увазі

«дохід, що не фіксується податковими службами» [46, с. 103]. Така відмінність призводила до різних результатів оцінювання порівняно із показниками П. Гутмана та Е. Фейга. Тому для коректності порівнянь масштабів тіньової економіки необхідно критично оцінювати дані різних країн та обов'язково уточнювати специфіку обліку в кожному конкретному випадку, оскільки це може призводити до суттєвих методичних похибок отриманих результатів. Якщо статистичні показники багатьох країн скоригувати із врахуванням обсягів тінізації, то асиметричність їхнього розвитку виявиться більш згладженою, а офіційні темпи зростання економіки – суттєво вищими.

Наступні публікації інших авторів зберігали відносну дефініційну сталість та цілісність структури тіньової економіки, що однак проявлялася у надто широкому діапазоні термінологічних новацій. Доводиться констатувати фактичну анархічність та хаотичність при використанні найменувань одного і того ж поняття. Результат «колекціонування» нараховує орієнтовно три десятки подібних термінів, які застосовуються як для загальної назви тіньової економіки, так і для типологізації її сегментів. Причому така ситуація спостерігається незалежно від картографії понять. Так, Дж. Томас акцентує увагу на вживанні п'ятнадцяти найбільш поширених міжнародних назв, одночасно вважаючи найбільш прийнятним поняття «неформальна активність», що дозволяє уникнути асоціацій із неформальним сектором [47, с. 125]. Згідно зроблених ним висновків, англomовний світ надає пріоритет назві «чорна» (black) та «прихована» (hidden) економіка; у таких країнах як Німеччина, Франція та Італія найбільш поширеними є відповідно «тіньова» (shadow), «підпільна» (subterranean) і «прихована» (submerged) економіка. У латиноамериканських вчених переважають терміни «тіньова» та «підпільна» (underground) економіка, однак майже не використовується назва «чорна» економіка. Як слушно зауважив Дж. Томас, «стійкість терміна "неформальний сектор" межує з розпливчатістю його змісту і суперечливістю концептуалізації, тоді як тіньову економіку змістовно визначають більш-менш подібно, а називають по-різному» [47, с. 334]. При цьому вживання таких термінів як «друга економіка», «квазіекономіка» створює ілюзорність уявлень про можливість існування «чистої», ідеальної економіки без її тінізації.

В Україні та у країнах СНД традиційними і загальноживаними категоріями є саме «тіньова» (в економічній сфері) та «неформальна економіка» (у соціології) [1; 3; 10; 13; 14; 23; 29; 30]. Однак пропонуються і альтернативні варіанти («нерегулярна», «незареєстрована», «невидима», «нелегальна», «нелегітимна», «неофіційна» економіка та ін.), які не сприяють удосконаленню та поглибленню змістовності наукових досліджень тіньової економіки. Зокрема, О. Мірошниченко вважає доцільним використання терміну «іллегальна

економіка» [17, с. 97]. На нашу думку, запропонована назва є досить дискусійною, оскільки, по суті, – це калька англійського варіанта «illegal economy», що ґрунтується лише на одній концептуальній ознаці – правовій.

Жодне визначення будь-якого автора не буде єдиним, повним та впорядкованим, оскільки дефініційна дискусійність тіньової економіки – перманентна. Виходячи з цих міркувань, доцільно зупинитися на загальній, об'єднуючій категорії – «тіньова економіка». Необхідно відмовитися від намагань цілковитого всеохоплення, ексклюзивної точності при формулюванні цієї категорії і зосередитися лише на фіксації найбільш суттєвих її ознак у межах існуючих напрацювань найбільш авторитетних та загальноновизнаних вчених. Одночасно використання іншого понятійного апарату може бути доречним при удосконаленні типологізації тіньової економіки, як окремих найменувань її компонентів.

Залежно від обраного напрямку дослідження тіньової економіки вчені використовують різноманітні критерії. В основі правового підходу лежить критерій недотримання юридичних норм чинного законодавства (насамперед, фіскального) суб'єктами тіньової економічної діяльності. Згідно рекомендацій міжнародної організації праці, неформальна економіка включає виробництво товарів та надання послуг, які не суперечать прийнятому законодавству країни. Відомими прихильниками цього напрямку дослідження тіньової економіки є В. Попович, В. Радаєв, О. Ісправніков, В. Куликов та ін.

Просте монокритеріальне визначення, що ґрунтується на правовій ознаці наводить О. Герасін: «Під тіньовою економікою, у вузькому сенсі слова, прийнято розуміти всі види нелегальних форм розвитку господарських зв'язків, що складаються в структурі ринку» [5, с. 5]. В. Ісправніков пропонує таке визначення: «тіньова» складова економіки – це такий устрій економічних відносин, який складається в суспільстві всупереч законам, правовим нормам, формальним правилам господарського життя, тобто знаходиться поза межами правового поля» [9, с. 42].

Соціологи І. Клямкін та Л. Тимофєєв у якості базового надають перевагу терміну «тіньова економіка», яку вивчають як єдине системне явище, що охоплює не тільки всі види економічної діяльності, а й політичну, правоохоронну, соціальну та інші сфери суспільства. При цьому за критерієм законності вони помилково обмежують неформальну економіку лише відношенням до індивідуальної підприємницької діяльності та уявленнями про домашнє господарювання, одночасно ототожнюючи її із «підпільною економікою» за Фейгом. «Підпільна економіка» в її сучасному варіанті не тільки не протистоїть економіці «формальній», але лише всередині останньої й існує,

виступаючи природним і закономірним наслідком легальних («законних») статусів господарюючих та владних суб'єктів» [10, с. 11].

Правовий підхід обмежує застосування заходів детінізації лише удосконаленням законодавчої бази ринкової системи. Проте «набуття офіційного правового статусу (отримання ліцензії, реєстрація підприємництва тощо) зовсім не означає виходу з «тіні» [14, с. 28], як вважають окремі вчені. Такої ж позиції притримуються інші науковці, які піддають сумніву синонімічність «формального» та законного [10, с. 10]. Важливою проблемою при цьому є конфлікт, який виникає у результаті протиріч між існуючою неусталеною практикою та її запізнілою кодифікацією у вже сформованому законодавстві. Каркас формальних законів залишається відносно життєздатним за рахунок «паразитування» на тіньових практиках, що заповнюють його пустоти, або зовсім підміняють окремі неадекватні елементи [3, с. 8].

Застосування одних і тих самих правових норм та принципів часто неможливе для різних країн. Наприклад, виробництво та торгівля алкогольними товарами є законним у державах Європи, однак абсолютно недопустимим для ісламських країн. Такі ситуації спотворюють оцінки масштабів тіньової економіки на міжнародному рівні. Часті зміни законодавства також створюють суттєві проблеми при порівняннях в межах однієї країни: деякі види діяльності з плином часу можуть змінювати свій статус із незаконного у законний, і навпаки. Однак найбільшим недоліком правового підходу є абсолютизація законодавчих норм, правил та процедур. «Насправді, неможливо підкорятися всім законам, оскільки ніхто не може знати які вони загалом. З цієї ж причини і офіційна влада не спроможна провадити в життя всі закони у рівній мірі та без дискримінації» [39, с. 135]. Тому, правовий критерій не може бути єдино визначальним в економічних дослідженнях. Його застосування доцільне лише як одного із компонентів при комплексному аналізі тіньової економіки (наприклад, в межах інституціонального підходу) та потребує врахування інших критеріїв.

Досить часто науковцями пропонується доповнювати правовий підхід морально-етичним, оскільки економічна діяльність суб'єктів господарювання ґрунтується не лише на застосуванні законодавчої бази. Наприклад, лихварство є неприпустимим явищем для мусульман згідно догматики Корану, але цілком можливим у православному світі. Донині морально-етичні критерії є визначальними у тлумаченнях дефініції категорії «тіньова економіка» окремими вченими. Так, О. Смірнов розглядає її як «діяльність, що суперечить інтересам суспільства», має «деструктивний характер» та є «результатом паразитарного перетворення економічних відносин» [27, с. 255]. Такі однозначні оцінки є надто дискусійними та стосуються переважно кримінального сегменту тіньової

економіки. На нашу думку, не зовсім зрозуміло, що саме вважати інтересами всього суспільства, враховуючи його диференційовану структуру.

Тобто, тіньова діяльність розглядається як така, що приховується від морального осуду та існуючого етикету економічних відносин. Важливим прикладом на користь такого підходу є усталена практика використання великими підприємствами та ТНК офшорних зон з метою оптимізації своїх податкових зобов'язань. Формально така діяльність не суперечить правовим нормам, однак держбюджет країни при цьому недоотримує значні кошти. Перетікання фінансових капіталів в офшорні зони свідчить про недосконалість чинного законодавства, окремі положення якого можна оцінити навіть як аморальні. У цьому випадку неможливо погодитись із поширеним у США принципом: «морально все те, що законно». Вплив етики та моралі на розвиток суспільства переважно оцінюється в термінах «корисності», або «шкідливості», які для наукової сфери є суб'єктивними, умовними та несуть емоційне навантаження. Тому застосовувати ділову етику та моральні норми в якості концептуальних критеріїв дослідження тіньової економіки, на нашу думку, досить сумнівно.

В економічній сфері значного поширення набув обліково-статистичний підхід, в основі якого міститься методологія системи національних рахунків ООН. У цьому випадку тіньова економіка трактується як сукупність різноманітних видів економічної діяльності, що приховуються (повністю або частково) від оподаткування та не відображаються (чи неадекватно враховуються) в офіційному статистичному обліку. З точки зору державних інтересів недостовірність інформаційних даних унеможливує досягнення поставлених цілей при реалізації стратегічних програм розвитку країни. Цей критерій також є визначальним при дихотомії економіки на формальну та неформальну.

Переважна більшість вчених використовує статистичний критерій як один із елементів при комплексному підході дослідження тіньової економіки, або в якості базової концептуальної ознаки [6, с. 10; 13, с. 10]. Використання цього критерію при тлумаченні сутності тіньової економіки також традиційно застосовувалося для умов планової системи господарювання СРСР. Зокрема, Т. Корягіна ідентифікувала тіньову економіку як «виробництво товарів і надання послуг населенню за плату, що не фіксуються в офіційній статистичній звітності» [11, с. 111]. Найбільш відомими прихильниками цього підходу є американські вчені Е. Фейг, П. Гутман, В. Танзі та австрієць Ф. Шнайдер, чиї дослідження мають прикладне спрямування – виявлення масштабів та динаміки обсягів тіньової економіки на міжнародному рівні.

Статистичний облік за своєю сутністю має вторинне походження, оскільки відображає процеси та явища, що вже відбулися в економіці. Цей характерний

недолік не дозволяє повністю розкрити всю повноту та мозаїчність тіньової економіки, серед складових якої складно розмежувати випадкове і закономірне.

У формальній економіці виконання державою контрольних функцій є похідною від можливості спостерігати та обліковувати будь-які економічні процеси та явища. Тому такі вчені як Д. Макаров, Л. Косалс і О. Шестаков [12; 16; 34], при визначенні поняття тіньової економіки, у свою чергу, пропонують в якості пріоритетного критерій контрольованості. Так, О. Шестаков вважає тіньовою економікою, насамперед, неконтрольований сектор суспільного відтворення [34, с. 18], цим самим надто локалізуючи об'єкт дослідження.

Системна сутність тінзації розкривається на основі інституціонального (міждисциплінарного) підходу, який характеризує її як поєднання формальних та неформальних інститутів, наскрізних для всієї економіки. До них Д. Норд відносить релігію, звичаї, родинні зв'язки, культуру та ін. [19, с. 56-66], які з часом були прийняті державою та формалізовані у вигляді законодавчих актів, норм, санкцій та правил поведінки. «Формальний інститут – це кодифікація вже сформованого порядку» [3, с. 8]. Причому цих правил дотримуються всі суб'єкти економічної діяльності тією чи іншою мірою.

Інституціональний підхід дозволяє поєднувати соціологічні та правові чинники (особливості національного менталітету, соціальні традиції і домовленості, правова та етична основи підприємництва) з елементами неоінституціональної економіки (права власності, конкурентне середовище, природа ринкового господарства та ін.). Неформальні інститути властиві не тільки тіньовій, а й офіційній економіці. Адже «неформальне – єдино можлива форма існування формального» [2, с. 23]. При цьому одночасно зберігається дуалізм формальних та неформальних інститутів, які регулюють наскрізну економічну практику. Згідно цього підходу, тіньова діяльність ринкових суб'єктів підпорядковується неформальним інститутам, трансакції не проявляються у формі контрактів, а отримані доходи повністю чи частково не оподатковуються. Необхідно зазначити, що ігнорування впливу формальних інститутів не призводить до функціонування тіньової економіки у неінституційному середовищі. Окремі прогалини одночасно заповнюються позалегальною системою емпіричних норм та правил, що практично було доведено у дослідженнях перуанського економіста Е. де Сото [28]. Як наслідок, представники інституціонального напрямку надають перевагу використанню назви «позалегальна» (extralegal) економіка [20, с. 155]. При цьому акценти зміщуються лише у правову сферу, що є суттєвим недоліком цього терміна. Однак це не зменшує ефективність аналізу тіньової економіки при інституціональному підході.

Окремі автори виділяють також інші підходи щодо дослідження процесів тінзації, які мають неекономічне спрямування. Так, згідно соціологічного підходу

«тіньова економіка розглядається як взаємодія соціальних груп, які розрізняються положенням у системі тіньових інституцій та мотивами економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях» [14, с. 35]. При такому тлумаченні не зовсім зрозуміло, чим соціологічний підхід відрізняється від мотиваційного, оскільки передбачає очевидне часткове дублювання.

Отже, необхідно констатувати, що уніфікованого підходу до формування дефініції «тіньова економіка», який би застосовувався науковцями різних країн, донині не існує. При розкритті сутності категорії «тіньова економіка», на нашу думку, найбільш ефективним є комплексний підхід, оскільки він дозволяє поєднати правові, соціальні та економічні групи критеріїв, що взаємодоповнюють один одного. Дотримуючись цієї вимоги, Ю. Попов та М. Тарасов сформулювали таке визначення: «тіньова економіка являє собою об'єктивно існуючу і постійно відтворювальну підсистему ринкового господарства, в якій господарюючі суб'єкти прагнуть домогтися економічної вигоди методами недобросовісної конкуренції, тобто за своєю особистою ініціативою або під впливом зовнішніх обставин вдаються до дій, що суперечать закону, діловій етиці, правилам гри між бізнесом та владою, морально-етичним нормам суспільства» [22, с. 50]. Запропонована сутність тіньової економіки ґрунтується на поєднанні правового, морально-етичного та інституційного критеріїв. На нашу думку, таке визначення тіньової економіки не зовсім вдале, оскільки залишає за межами важливу статистичну ознаку, а також є надто деталізованим і громіздким. Окрім того, критерій «совісті» є нечітким, суперечливим та діалектичним, оскільки ставлення до нього з боку суспільства різняться протягом усіх історичних етапів розвитку людства.

Наведемо дефініції категорії «тіньова економіка» українських вчених, які найчастіше використовуються (табл. 1.4.2):

Таблиця 1.4.2

Приклади дефініцій категорії «тіньова економіка»

Автор	Дефініція
Турчинов О.В. [30, с. 11]	«Тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, і або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства».
Базилюк А.В., Коваленко С.О. [1, с. 18]	«Тіньова економіка – це результат порушення рівноваги між суб'єктами держави з приводу створення й розподілу прибутку, що трапилося внаслідок дерегуляції економіки й порушення на цій основі балансу інтересів, а також через недостатність або недосконалість засобів ефективного контролю за чинним законодавством».
Засанський В.В. [7, с. 14]	«Тіньова економіка – це сфера діяльності, що пов'язана з відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання на основі соціального протистояння до головних макроуправлінських механізмів і їх функціонуванням поза управлінським контролем та обліком, з ухиленням від оподаткування доходів».

Мазур І.І. [14, с. 29-30]	«Тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків».
Варналій З.С. [4, с. 7]	«Тіньова економіка – це складне явище, представлене як сукупність не контрольованих і не регульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу».

Зазначені визначення категорії «тіньова економіка» загалом відповідають вимогам системності і комплексності, не є суперечливими та відображають найбільш важливі аспекти досліджуваного явища. Відмінністю цих інтерпретацій тіньової економіки від попередніх тлумачень зарубіжних авторів є акцентування уваги на податковому аспекті проблеми, що особливо актуально у контексті економічної безпеки держави. Однак, варто звернути увагу на окремі недоліки та неточності: у дефініції О. Турчинова порушення чинного законодавства не завжди обов'язкове, оскільки окрема діяльність ринкових агентів може здійснюватися поза регламентацією правових норм; з цих самих позицій не можемо погодитись щодо тотожності понять «незаконне» та «неофіційне отримання доходу»; у тлумаченні А. Базиліук та С. Коваленка наводяться, скоріше, причини явища тіньової економіки, ніж розкривається дефініція самої категорії; визначення В. Засанського має дещо звужене спрямування – увага акцентується на управлінському аспекті. Окрім того, на нашу думку, недоцільно використовувати такі складові як «аморальність» (нечітке та схильне до змін поняття) та «надприбутковість» (неможливо встановити межу, за якої вживається префікс «над»), що використовуються при розкритті сутності тіньової економіки І. Мазур.

Врахувавши зазначені недоліки, пропонуємо таке визначення категорії «тіньова економіка», яке базується на удосконаленні та синтезі дефініцій інших авторів і охоплює три найістотніших критерії: правовий, статистичний та податковий. Тіньова економіка – складне системне явище, що не контролюється і (або) не регулюється законодавством та договірними відносинами, представлене соціально-економічною діяльністю суб'єктів господарювання, трансакції яких приховуються від оподаткування та (або) не обліковуються статистикою.

Проаналізувавши різноманітні дефініції категорій «неформальна економіка» та «тіньова економіка», доходимо висновку, що вони співпадають лише частково. Принципова відмінність між ними полягає у такому: «неформальна економіка» не зводиться виключно до ринкової діяльності та не

включає кримінальний сегмент (що відповідає загальноприйнятій міжнародній практиці); у свою чергу, економіка домогосподарств та міжсімейних обмінів («реципрокні» відносини) не є складовою тіньової економіки, оскільки не підлягає офіційній формалізації.

Порівняно із тіньовою економікою, категорія «неформальна економіка» за змістом більш поліаспектна за рахунок охоплення неринкового сектору діяльності суб'єктів господарювання. Проте дослідження тіньових економічних явищ та процесів, враховуючи масштаби їх поширення, є актуальнішим завданням. Відмінності між цими об'єктами дослідження проявляються як у кількісному, так і у якісному вираженні. Якщо у неформальній економіці приховуються отримані доходи (чи здійснені витрати), то у кримінальному сегменті тіньової економіки – сам факт ведення будь-якої діяльності. Відповідно, з точки зору економічної безпеки держави, кримінальну складову тіньової економіки намагаються мінімізувати, тоді як її інші елементи – легалізувати.

Тіньова економіка як науковий об'єкт є надзвичайно складним явищем, що поєднує різнотипні системні елементи, відмінні, насамперед, за якісними характеристиками. Тому для правильного розуміння сутності проблематики дослідження необхідно здійснити типологізацію тіньової економіки відповідно до специфіки національних умов розвитку суспільства. При цьому доцільно враховувати також варіанти структуризації інших авторів, аргументи яких, на нашу думку, є найбільш переконливими.

Оскільки складові тіньової діяльності у соціально-економічних системах мають непаритетне значення, виникає проблема застосування спільних методологічних принципів та універсальних критеріїв поділу. За змістом досліджуваного явища загалом виділяють два підходи: інституціональний та секторальний, які відповідно спричиняють дефініційні відмінності між категоріями «неформальна економіка» та «тіньова економіка».

Важливою складовою неформальної економіки є позаринкова соціальна економіка, що включає економіку домогосподарств (domestic economy) та реципрокні відносини (міжсімейний обмін). Паралельно до існування товарного обігу та централізованого перерозподілу (редистрибуція) вперше К. Поланьї була виділена така форма економічної інтеграції суспільства, як реципрокція – симетричний взаємний обмін натуральною продукцією між домогосподарствами [21, с. 68]. Реципрокні відносини базуються, насамперед, на соціальних мотивах (взаємодопомозі, солідарності, довірі, дотриманні традицій), здійснюються фрагментарно на непостійній основі та без використання грошей як засобу платежу. Прикладом такої специфічної діяльності можуть бути приватні перевезення, індивідуальне будівництво та ремонти, садівництво а також інші елементи ведення натурального господарства. Основна мета економіки

домогосподарств – ефективний розподіл часу за рахунок самозабезпечення та виведення окремих аспектів споживання від залежності ринкової пропозиції товарів і послуг.

Хоча економіка домогосподарств та реципрокні відносини не суперечать у явній формі ринковій системі, проте вони мають інше походження – соціальне. Діяльність суб'єктів у секторі позаринкової соціальної економіки не підлягає формалізації за жодним із основних критеріїв: не суперечить чинному законодавству, не передбачає ведення обліку і звітності та перебуває поза сферою оподаткування.

Інституціональний підхід передбачає характеристику правил гри, які є наскрізними для всієї економіки. Е. Фейг, як прихильник такого підходу, розробив власну типологізацію із чотирьох складових залежно від того, які саме інституційні правила та процедури ігноруються суб'єктом економічної діяльності:

- за правовим критерієм: нелегальна економіка (*illegal economy*) – діяльність щодо виробництва і розподілу законодавчо заборонених товарів та послуг;

- за податковим критерієм: незадекларована економіка (*unreported economy*) – діяльність, яка «передбачає обхід або ухилення від встановлених податкових правил» [36, с. 991];

- за критерієм обліку: незареєстрована економіка (*unrecorded economy*) – діяльність, що не відповідає вимогам звітності державних статистичних органів;

- за полікритеріальними ознаками: неформальна економіка (*informal economy*) – господарська діяльність, спрямована на уникнення витрат щодо дотримання законності та адміністративних правил з приводу регулювання «відносин власності, комерційного ліцензування, трудових контрактів, цивільних правопорушень, фінансового кредитування і систем соціального забезпечення» [36, с. 992].

Варто зазначити, що виділені форми економіки мають певний спільний сектор. Наприклад, неформальна економіка одночасно може бути і незадекларованою, і незареєстрованою. У цьому випадку дефініція неформальної економіки, запропонована С. Барсуковою, узгоджується із інституціональним підходом Е. Фейга.

Секторальний підхід до типологізації більш поширений, ніж інституціональний. При його застосуванні ряд науковців (С. Коваленко, Ю. Латов, І. Мазур, М. Флейчук) класифікують неформальну економіку як частину тіньової [1, с. 22; 13, с. 12; 15, с. 77; 32, с. 211]. Проте С. Барсукова та В. Радаєв використовують протилежний методичний прийом, коли тіньову економіку розглядають як складову неформальної [2, с. 32; 25, с. 5].

Утотожнювати наукові категорії «тіньова економіка» та «неформальна економіка» – концептуальна помилка, якої припускаються окремі автори [22, с. 31].

Відповідно до раніше зазначених відмінностей між дефініціями «неформальна економіка» та «тіньова економіка», пропонується принципова відмова від встановлення більш загальної серед двох інтегрованих категорій (за аналогією між поняттями ВВП – ВВП), що схематично відображено на рис. 1.4.2.

Рис. 1.4.2. Співвідношення між категоріями «тіньова економіка» – «неформальна економіка».

Джерело: сформовано автором.

Проаналізуємо типологізації окремих науковців згідно дефініційних ознак тіньової економіки.

Серед дослідників тіньової економіки найбільш поширеним є використання правового критерію. В якості домінуючого цю ознаку застосовують З. Варналій, О. Мірошниченко, Ю. Попов, В. Радаєв, Н. Різник, М. Флейчук та інші автори. Зокрема, В. Радаєв за ступенем легітимності виділяє легальну і позаправову складові економіки (відповідно «білі» та «рожеві» ринки), а також здійснює дуальний поділ тіньової економіки на напівправову економіку («сірі» ринки) – створення легального продукту за допомогою нелегальних засобів; нелегальну, кримінальну економіку («чорні» ринки) – досягнення нелегальних цілей за допомогою нелегальних засобів [24, с. 35]. За аргументацією В. Радаєва будь-яка діяльність поза законодавчим регулюванням, фактично, не відноситься до тіньової економіки, оскільки не завдає збитку та не суперечить інтересам ринкових агентів. Проте ми не можемо погодитися із рівнозначністю нелегальної та кримінальної економіки. Відмінність між ними залежить, насамперед, від особливостей законодавчого базису країни; не завжди

будь-яка нелегальна діяльність економічних суб'єктів є предметом кримінального права.

Відносно кримінальної компоненти тіньової економіки необхідно зазначити, що існує певна загроза неприпустимого всеохоплення забороненої законом діяльності. Так Ю. Попов та М. Тарасов зазначають, що кримінальний сектор відносити безпосередньо до самої економіки сумнівно, оскільки він є різновидом злочинності [22, с. 29]. Як правило, у законодавстві накладається вето на певну дію (бездіяльність) чи її результат: виробництво окремих товарів або надання послуг, специфічний розподіл ресурсів, споживання визначеного продукту. Однак, національне право, що встановлює межі між категоріями «кримінальне» та «легальне», схильне до змін. Для того, щоб встановити предмет економічної кримінології, необхідно розділити незаконну діяльність, спрямовану проти особистості (крадіжки, розбій, вимагання) та злочини, пов'язані із здійсненням заборонених трансакцій (традиційний кримінальний бізнес): виробництво та продаж наркотиків, торгівля людьми, корупція, нелегальна торгівля зброєю (державна монополія на торгівлю зброєю відноситься до офіційної (формальної) економіки).

Використовуючи також правову ознаку, З. Варналій відносить до тіньової економіки такі складові елементи [29, с. 32]: 1) «неформальна економіка» – легальне виробництво товарів і надання послуг, що нерегламентується державою; 2) «підпільна економіка» – порушення в межах дозволеної економічної діяльності; 3) «незалежна економіка» – здійснення заборонених видів діяльності (у цьому випадку більш вдалою була б назва «незаконна економіка»). Погодимось із З. Варналієм, який слушно зазначає, що за правовим критерієм неправомірно характеризувати тіньову економіку як нелегітимний варіант неформальної економіки.

Н. Різник здійснює структурування тіньової економіки на регіональному рівні за ступенем інтенсивності впливу суспільних відносин на економічну безпеку регіону. Зокрема, дослідниця виділяє паралегальну та нелегальну економіку – частини тіньової, що на рівні регіону становлять загрозу (або, відповідно, підвищену небезпеку) та можуть заподіяти істотної шкоди суб'єктам господарювання. При цьому легальна економіка регіону інтерпретується як «система суспільних відносин між суб'єктами господарювання на регіональному рівні, які своєю дією або бездіяльністю за ознаками злочину не становлять небезпеки, не заподіяли і не можуть заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [26, с. 139]. У наведеному формулюванні, на нашу думку, недоцільно поєднувати розкриття сутності легальної економіки із характеристикою «за ознаками злочину», що суперечить

одне одному. Окрім того, використання автором поняття «істотна шкода» є нечітким.

Будь-яка господарська діяльність, що регламентується офіційним законодавством, може базуватись також на інших інституціональних нормах та правилах неформального походження. Тому, хоч правовий критерій є важливим, однак частина тіньової економіки залишається поза межами його охоплення.

Стосовно тіньової економіки виникають також понятійні та методологічні проблеми, якщо дотримуватися стандартів, розроблених статистичним комітетом ООН спільно із ОЕСР та міжнародною організацією праці. У 1993 р. вперше на міжнародному рівні було узгоджено систему національних рахунків (СНР) рекомендаційного характеру щодо статистичного обліку «непостережуваної» економіки (ряд авторів некоректно тлумачать її як тіньову економіку [17; 26]). Нині у країнах СНД діє нова концепція СНР – 2008 (коди N1-N7), згідно якої виділяють такі компоненти непостережуваної економічної діяльності [8, с. 87]:

- тіньова економіка: виробництво та продаж звичайних незаборонених законом товарів та послуг, які процедурно є прихованими з метою ухилення від оподаткування та несплати соціальних внесків (фактично зводиться до «сірого» сектору);

- незаконна економіка: виробництво і торгівля недозволеними законодавчо товарами та послугами (кримінальний сектор, який не включає «фіктивну» складову щодо перерозподілу доходів та існуючого майна: корупція, крадіжки, незаконне виведення капіталів і т.п.);

- неформальний сектор економіки: діяльність приватних підприємців і некорпоративних підприємств без статусу юридичної особи та ведення бухгалтерського обліку, що здійснюється на законних підставах з метою забезпечення зайнятості і доходності членів своїх домогосподарств. У цьому випадку при розрахунках ВВП не враховується виробництво товарів чи надання послуг для власного споживання.

Методологія міжнародної статистики, насамперед, має прикладне спрямування: ведення статистичного обліку непостережуваної економіки для наступної корекції при розрахунках офіційних показників СНР. Її періодичні зміни не сприяють застосуванню уніфікованого підходу до типологізації тіньової економіки.

Для структурної побудови тіньової економіки Ю. Латов виділяє взаємозв'язки із офіційною економікою, а також використовує об'єктно-суб'єктний підхід. Згідно з його типологізацією виокремлюють три компоненти тінзації [13, с. 10-11]: друга («білокомірцева»), «сіра» (неформальна) та «чорна» (підпільна) економіка. Під другим («білокомірцевим») сектором автор розуміє

заборонену законом діяльність працівників (за аналогією) першої (офіційної) економіки щодо прихованого перерозподілу результатів господарювання. Фактично, ця складова відповідає «фіктивній» економіці, традиції дослідження якої відповідають періоду існування планової системи СРСР [11; 40]. При цьому Ю. Латов опирається на поняття «білокомірцева злочинність», вперше введене у науковий обіг Є. Сатерлендом [45] – злочини у сфері бізнесу та політики, здійснені респектабельними особами із високим соціальним статусом при виконанні ними службових обов'язків (хабарництво, шахрайство, фінансові махінації, псевдоекспорт тощо). Погоджуємося з тими науковцями, які вважають доцільним віднести цей сектор до нелегального (у т.ч. кримінального) складника тіньової економіки на підставі того, що така діяльність супроводжується фальсифікацією економічної інформації та прямо порушується чинне законодавство.

За оцінкою Ю. Латова, найбільш масовим та масштабним за обсягами поширення вважається «сірий» (неформальний) сектор тіньової економіки – дозволена законом діяльність щодо виробництва та реалізації звичайних товарів і послуг, яка не реєструється та не враховується офіційною статистикою. За такого тлумачення окрім правового одночасно застосовується також статистичний критерій. Відповідно під «чорною» («підпільною») складовою автор має на увазі законодавчо заборонену економічну діяльність, яка пов'язана із виробництвом та розподілом нелегальних товарів чи послуг.

Щодо запропонованої Ю. Латовим термінології у класифікації структури тіньової економіки, вважаємо сумнівним і недоцільним одночасне поєднання кількісних визначень із «кольорами» економіки. Однак, використання «кольорових» найменувань при типологізації – поширене явище у зарубіжній науковій літературі. Вперше цей прийом застосував А. Каценелінбойген: він запропонував одразу шість кольорових відтінків структурних елементів тіньової економіки СРСР, які складно сприймаються [43]. Такий спосіб також досить часто використовується у публіцистиці, чим частково дискредитує себе. Зауважимо, що вживання «кольорових» назв (в обмеженій кількості) може використовуватись, але лише в якості допоміжної, а не основної термінології.

Інші зарубіжні вчені, які дотримуються секторального підходу при дослідженні тіньової економіки, часто послуговуються структуризацією американського економіста Д. Блейдса [18, с. 5]:

– приховане від державної влади виробництво та реалізація повністю легальних товарів з метою ухилення від сплати податків (цей сектор відповідає неформальному у класифікації Ю. Латова);

– виробництво та реалізація забороненої законодавством продукції (чи надання послуг);

– доходи у натуральному вираженні, що приховуються від оподаткування.

Як видно із вищенаведеного, Д. Блейде при типологізації тіньової економіки застосовує дві домінуючі ознаки: правову та податкову.

Одним із перших у вітчизняній науці найбільш детальну типологізацію тіньової економіки розробив О. Турчинов. У структурі тіньової економічної діяльності він виділив чотири блоки, які складаються із 62 груп, 38 підгруп та базуються на 16 критеріальних ознаках, визначальними з яких є такі: умови функціонування, вид діяльності, соціальні наслідки, мотиви поведінки, відношення до офіційної економіки, рівень територіального охоплення, суворість законодавчого покарання [30, с. 66-70]. Пропонується доповнити типологізацію тіньової економіки залежно від етапів відновлювального циклу: тіньове виробництво, розподіл, обмін та тіньове споживання.

До чотирьох структурних блоків тіньової економіки О. Турчинов відніс такі [31, с. 32]:

– «неприховувана від державних органів економічна діяльність, але з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин не враховувана, не контрольована і не оподатковувана державою». Дефініція цього сектора частково дублюється із структурною складовою іррегулярної економіки Е. Фейга [37, с. 5] та доповнена функцією контролю з боку держави щодо джерел доходів та правової відповідальності. Фактично, О. Турчинов розкриває сутність неформальних реципрокних відносин та економіки домогосподарств;

– «легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів і інших обов'язкових платежів, а також порушення її державної регламентації». У цьому випадку наводиться сутність «сірого» різновиду тіньової економіки, коли ринкові суб'єкти отримують додатковий дохід за рахунок недотримання податкового, митного чи іншого законодавства;

– «незаконна, навмисно приховувана від державних органів економічна діяльність»;

– «діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність». Останні два блоки складно розмежувати, оскільки вони частково наслідують один одного за правовим критерієм.

Серед вітчизняних науковців заслуговує на увагу класифікація тіньової економіки І. Мазур [15, с. 77-79]:

– неформальна економіка: легітимний сектор тіньової діяльності, що не реєструється та не включається у статистичну звітність (цей компонент помилково ототожнюється автором лише з економікою домогосподарств);

– прихована економіка: легальна економічна діяльність суб'єктів

господарювання, результати якої вимушено приховуються від оподаткування та не відображаються у статистичній звітності;

– підпільна (кримінальна) економіка: нелегальна злочинна діяльність, яка має антисоціальну та деструктивну сутність.

Наведена І. Мазур класифікація тіньової економікою стосується одного ієрархічного рівня, здійснена за трьома критеріями: правовим, статистичним та податковим. Вважаємо за доцільне здійснити більш складну структуру за цими ознаками, але на різних типологічних рівнях.

Як зауважує В. Ісправніков, «немає абсолютного поділу: «тіньова» економіка – з одного боку, легальна – з іншого. Є один господарський процес з «тіньової» складовою» [9, с. 45]. У реальній практиці інколи досить складно віднести певне явище тіньової економіки до конкретного сектору, оскільки концептуально між її різновидами немає чітких меж, вони постійно змінюються. Тіньова діяльність не локалізується власним замкнутим простором, тому не завжди можливо означити межу де закінчується офіційна економіка і починається тіньова.

Вважаємо, що проблему типологізації варто розглядати як певний континуум транзитивних станів національного рівня. При цьому, відмова від дихотомії сегментування монолітного економічного простору не заперечує, а тільки доповнює його, оскільки при цьому зберігаються крайні полюси: ідеальний тип офіційної (формальної) економіки та кримінальний сегмент тіньової економіки; в інтервалі між ними – різні перехідні та комбіновані форми (у т.ч. прихована економіка). Діяльність суб'єктів господарювання лише поєднує ознаки цих полюсів у різних пропорціях. Цієї ж позиції дотримується ряд сучасних вчених. Зокрема, Ю. Латов зазначає, що «немає чіткої поляризації «білої» (законослухняної) та тіньової (нелегальної) діяльності, є лише різноманітні відтінки сірого і чорного» [13, с. 248].

На основі дефініційних критеріїв можливо провести структурування тіньової економіки, визначити її різновиди та відобразити взаємозв'язки з іншими складовими економіки. Концептуальна авторська схема типологізації тіньової економіки, що базується на секторальному підході, наведена на рис. 1.4.3. Відповідно до схеми, при типологізації тіньової економіки використано двоблоковий варіант її структурних компонентів та суміщено три критеріальні ознаки (правову, статистичну та податкову). Запропонована типологізація тіньової економіки є умовною та відносною.

Підсумовуючи вищенаведене, варто виділити два підходи, які мають принципові відмінності: 1) секторальний: тіньова економіка трактується як поєднання секторів формальної та неформальної реальності, що протистоять державному регулюванню, обліку та контролю; 2) інституціональний

(наскрізний): тіньова економіка розглядається як сукупність інституційних відносин, що характерні будь-яким сегментам економіки. До переваг інституційного підходу належить його прикладне спрямування та відслідковування складного комплексу взаємозв'язків і взаємозалежностей між різними формами господарювання. Секторальний напрям дослідження є більш популярним. І хоча у реальній практиці неможливо провести ізоляційну межу між антагоністичними сегментами офіційної та тіньової економіки, однак такий аналітичний розподіл – усталена наукова традиція.

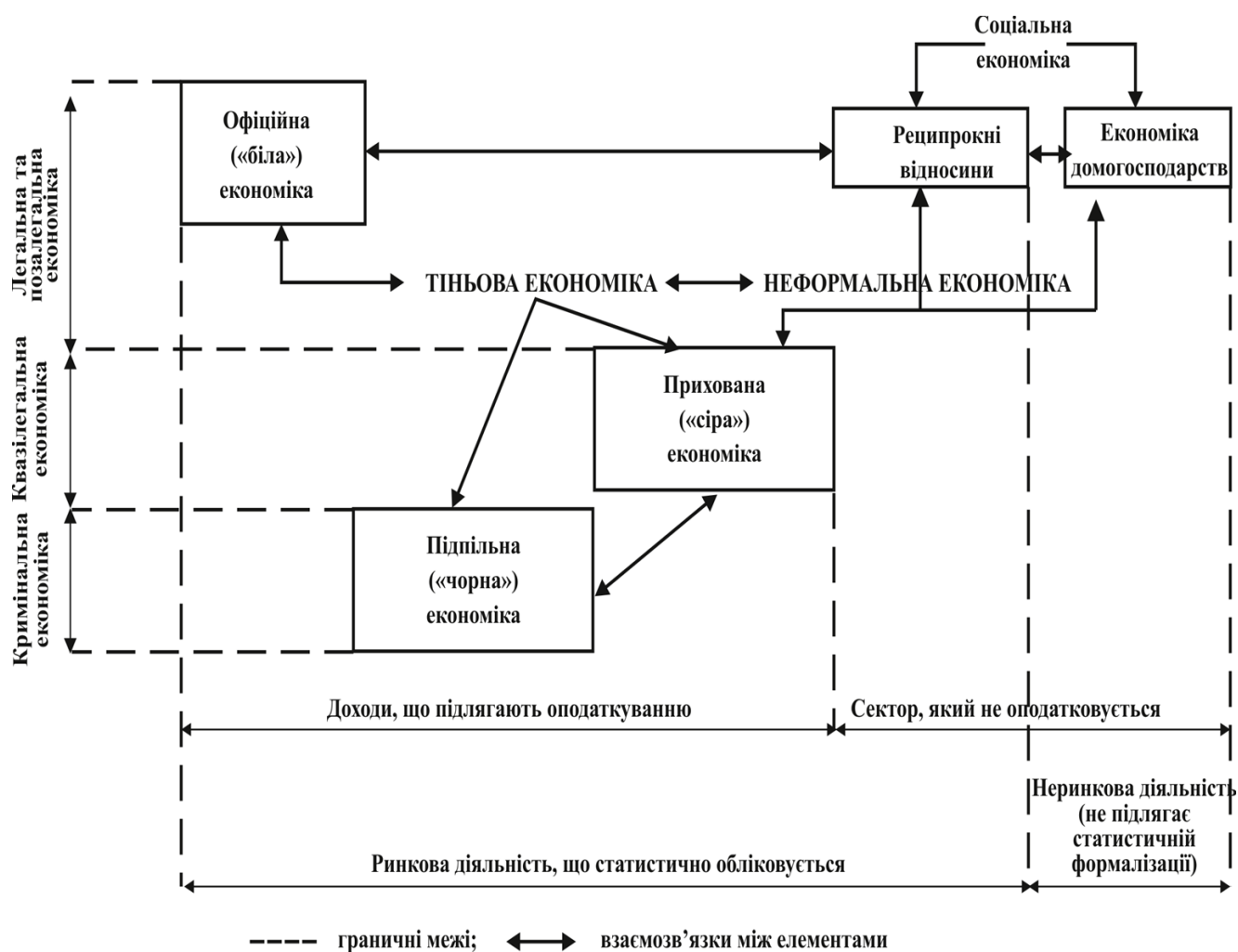

Рис. 1.4.3. Концептуальна схема типологізації тіньової економіки та взаємозв'язки із іншими секторами економіки.

Джерело: сформовано автором.

До структурних компонентів при типологізації тіньової економіки відносимо приховану та підпільну економіку. Прихована («сіра») економіка – легітимна, зареєстрована діяльність суб'єктів господарювання щодо виробництва та реалізації звичних товарів чи послуг, яка (частково) не

враховується статистикою, не контролюється та (або) не оподатковується (частково) державними органами. Підпільна («чорна») економіка – кримінальна діяльність суб'єктів господарювання щодо виробництва та реалізації заборонених товарів чи послуг, яка не підлягає реєстрації, контролю та не оподатковується державними органами.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МІКРО-, МЕЗО- ТА МАКРОРІВНЯ

2.1. Психологічна безпека в структурі безпеки особистості

Питання безпеки людини було завжди актуальними, починаючи з того моменту, коли вона стала активно взаємодіяти з природою і опанувала знаряддя праці. З часом кількість загроз безпечному існуванню соціуму та окремих індивідів невпинно зростала, що є природним наслідком ускладнення суспільних відносин, появи численних небезпек технічного, інформаційного характеру.

Безпеку особистості можна визначити як стан захищеності її життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз і небезпек, яке забезпечується державою, суспільством і самою особистістю і дозволяє реалізувати її здібності і можливості вдосконалення як суб'єкта соціально-значущих перетворень.

Проблема безпеки особистості інтенсивно досліджується в руслі багатьох наукових напрямків – національної безпеки, філософії людини, правознавства, політології, державного управління, психологічної безпеки, інформаційної безпеки, економічної безпеки, працеворонної безпеки та “бізнес-безпеки”. Кожен з цих напрямків спрямований на розкриття важливих аспектів безпеки особистості в умовах сьогодення. Особистість є первинним самодостатнім елементом відносин безпеки, формує певні схильності до сприйняття свого існування. Оцінює умови життєдіяльності, виробляє ціннісні орієнтації і настанови на конкретні види поведінки.

Складові безпеки особистості й відповідні фактори психологічної безпеки особистості відображено на рис. 2.1.1.

Якщо розглядати безпеку людини в руслі психологічного її захисту, то психологічна безпека – це, в першу чергу, комплекс вжитих самою людиною заходів, спрямованих на захист психіки і підтримка психічного здоров'я, емоційної стабільності, здорового мислення і поведінки. Психологічна безпека є однією з умов, за якої формується готовність справлятися з труднощами у відкритому життєвому просторі та за якої людина розкриває свій креативний і творчий потенціал.

БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ

Рис. 2.1.1. Структура безпеки особистості

Більш ґрунтовно поняття “психологічна безпека” починає вивчатися у зв’язку з професійною діяльністю людей у предметній сфері наприкінці 70-х – початку 80-х рр. з огляду на інтенсивний розвиток промислової соціальної психології. Психологічна безпека як стан збереження психіки передбачає підтримку певного балансу між негативними впливами на людину навколишнього його середовища і його стійкістю, здатністю подолати такі дії власними ресурсами або за допомогою захисних факторів середовища. Психологічна безпека особистості і середовища невіддільні одне від одного і являють собою модель сталого розвитку та нормального функціонування людини у взаємодії з середовищем.

Огляд численних наукових робіт, в яких досліджувався зміст психологічної безпеки, показав, що в її рамках вивчаються: психологічні

чинники небезпеки – безпеки середовища (стилі, форми, методи спілкування і взаємодії, предметно-просторові особливості та ін.); особистісні детермінанти захищеності людини від негативних впливів середовища (соціальних, інформаційних, політичних, економічних, екологічних та інших факторів); способи підвищення психологічної стійкості, захищеності; види негативних психологічних впливів і способи захисту від них (використовується термін “інформаційно-психологічна безпека”); людський фактор (психологічні умови) безпечної діяльності (наприклад, формування безпечної поведінки, самозабезпечення безпеки); психологічна стійкість людини в процесі екстремальної діяльності; вплив надзвичайних ситуацій, важких і небезпечних умов на психіку і особистість; суб’єктивне сприйняття ситуації як небезпечної або безпечною; переживання безпеки, ступінь задоволення потреби в безпеці.

Концепція психологічної безпеки включає множинність предметних зон: безпеку особистості, безпеку групи, безпеку соціуму. Охарактеризуємо кожен з вищезазначених предметних зон.

Психологічна безпека особистості включає в себе профілактику психічних захворювань, високу толерантність до фрустрації і стресів, постійного психологічного розвитку особистості, адекватному світосприйняттю (відношенню до себе, інших і світу в цілому), і головне, психологічна безпека людини (дитини або дорослого) залежить від автономності (свободи) особи.

Автономність включає в себе можливість людини адекватно, без ілюзій усвідомлювати сьогодення (тут і зараз), можливість мати близькі стосунки і можливість бути спонтанним, тобто самим собою.

Дотримання зазначених заходів психологічної безпеки, майже автоматично приводить людину до успіхів, процвітання і жаданого щастя у всіх сферах життєдіяльності.

Психологічну безпеку на рівні особистості можна розглядати як її структурні компоненти – індивідуально-психологічні особливості, психічні властивості, особистісний потенціал (ресурс) в рамках різних аспектів адаптації, захищеності, опірності і життєстійкості.

Психологічна безпека групи – це наявність групової сумісності, що характеризується психологічними показниками об’єднаності групи людей, яка забезпечує узгодженість і безконфліктність спілкування, характеризується задоволеністю міжособистісними стосунками та відсутністю внутрішніх і зовнішніх загроз для психіки й психічного стану членів групи.

Під безпекою соціуму слід розуміти здатність соціальних груп захищати і відстоювати свої права, свободи та інші цінності. Безпека соціуму – це фактично захищеність життєво важливих інтересів окремих соціальних груп, а також системи їх цінностей від внутрішніх та зовнішніх загроз політичного,

економічного, соціального, екологічного та іншого характеру.

Єдине трактування поняття “психологічна безпека” в даний час відсутнє. В академічних тлумачних словниках російської, англійської, французької та німецької мов дається визначення “безпека особиста” (security personal), яка зв’язується зі станом, почуттями, переживаннями людини, що мають відношення до його становищу в сьогоденні і перспективам на майбутнє.

Найбільш узагальнено психологічну безпеку можна визначити як стан суспільної свідомості, у якому суспільство в цілому і кожна людина зокрема сприймають існуючу якість життя як адекватну і надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення особистих і соціальних потреб громадян нині і дає їм підстави для впевненості в майбутньому.

Проблеми психологічної безпеки особистості є перш за все областю наукового дослідження психології безпеки. У рамках психології безпеки досліджуються:

- психічні процеси, що формуються завдяки активній діяльності людини;
- психічні стани, що роблять вплив на безпеку життєдіяльності людини;
- суб’єктивні особливості особистості.

Психологія безпеки розмежовує проблеми психологічної безпеки на напрямки, в рамках яких можливо виявити єдине сутнісне розуміння психологічної безпеки. Таких напрямів як мінімум три.

Перше (назвемо його психологією безпечної діяльності) вивчає людину в різних видах діяльності, в тому числі на об’єктах високого ризику, в екстремальних і надзвичайних ситуаціях з точки зору людського (психологічного) фактора в забезпеченні безпеки діяльності. Тут розглядаються індивідуально-психологічні особливості, особистісні якості, знання, вміння і навички людини, що дозволяють забезпечувати безпеку об’єктів діяльності, інших людей і самого себе в рамках конкретної діяльності (М. Котик, В. Кроуфорд, К. Марбе, Г. Мюнстерберг, В.П. Гребняк, К. Трамм, М. Грінвуд, Х. Вудс і ін.) або життєдіяльності в цілому (Т.М. Краснянська). Найбільш характерне наступне визначення: “Психологічна безпека – це галузь психологічної науки, що вивчає психологічні причини нещасних випадків, що виникають в процесі праці та інших видів діяльності, та шляхи використання психології для підвищення безпеки діяльності”. Саме таке розуміння психологічної безпеки (і кілька розширене) зустрічається в зарубіжних дослідженнях. Воно ж частіше використовується в навчальних посібниках з безпеки життєдіяльності. Слід зазначити, що тут психологія не так вирішує власні (що впливають з розвитку психологічної науки і практики) завдання, скільки виконує запит інших сфер, обслуговуючи діяльність інших професіоналів.

У центрі другого напрямку – психологічна безпека середовища. Тут, як правило, об'єктом вивчення є простір “середовище – людина”, а предметом – інформаційні, соціальні, предметно-просторові та інші характеристики середовища і умови життєдіяльності, здатні здійснювати вплив на психіку, свідомість, особистість, поведінку людини, порушуючи тим самим його безпеку (І.А. Баєва, Г.В. Грачов, В.А. Дмитрієвський, Т.С. Кабаченко, А.Н. Сухов і ін.). Особлива увага приділяється характеру загрозових впливів (негативний інформаційно-психологічний вплив, навіювання, маніпулювання та ін.) і їх наслідків (порушення адекватності відображення реальності, психічного стану, адаптивності функціонування і ін.). На відміну від першого напрямку, основною метою тут є не безпека діяльності, а добробут самої людини, і актуальні завдання ставлять саме психологічна наука і практика. В рамках даного напрямку зі всієї великої кількості досліджень, на наш погляд, слід виділити роботи І. А. Баєвої і її послідовників, де під психологічною безпекою розуміється стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, створює референтну значимість середовища і забезпечує психічне здоров'я включених в неї учасників. На відміну від інших досліджень, представляють безпеку як відсутність загроз, розкриття сутнісних характеристик психологічно безпечного середовища дозволяє не тільки вивчати порушення безпеки, але і виявляти шляхи її підвищення.

У третьому напрямку в якості “відповідальної інстанції”, “носія” і сфери локалізації феномена безпеки розглядається не середовище, а сама людина. Тут психологічна безпека визначається через суб'єктивну картину світу, захищеність, готовність, переживання, стан свідомості, а в рамках – якості особистості, що дозволяють долати небезпеки, бути стійкою до негативних впливів, а також сприяє мінімізації вироблених небезпек для себе, суспільства і природи і благополуччя в цілому (останнє переключає нашу увагу з поняття психологічної безпеки до безпечної особистості).

Таким чином психологічна безпека особистості проявляється в стані захищеності психіки особистості від дії різноманітних факторів і розглядається як стан захищеності особистості, що забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта.

Розглянемо різноманітність трактувань психологічної безпеки особистості у таблиці 2.1.1.

Розкриття глибинних аспектів психологічної безпеки особистості розвивається через призму “середовищного підходу”, і використовує теорію краудінга. Краудінг – стрес, викликаний суб'єктивним відчуттям нестачі простору, деякі автори уточнюють це поняття, додаючи, що відчуття пов'язане з

тим, що навколо більше людей, ніж хотілося б. Назва він отримав від англійського слова *scand* – натовп. Краудінг активно почали досліджувати з 70-х рр. XX ст. (Нійт Т., Стоколс Д., Шмідт Д. та ін.). Всі теоретичні концепції, що пояснюють краудінг, можна звести в п'ять великих груп.

Таблиця 2.1.1

**Різноманітні підходи до визначення поняття
“психологічна безпека особистості”**

Вчений, дослідник	Визначення
1	2
Баєва І. А.	Психологічна безпека особистості – стан психологічної захищеності, а також здатність людини і середовища відбивати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи.
Вербіна Г.Г.	Психологічна безпека особистості – соціальна захищеність особи, що забезпечує її цілісність як активного суб'єкта і можливість розвитку в умовах інформаційної взаємодії з середовищем.
Грачов Г. В., Мельник І. К.	Психологічна безпека особистості – певний стан захищеності психіки особистості від дії різноманітних інформаційних факторів, які перешкоджають або утруднюють формування й функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини в цілому і життєдіяльності в суспільстві, а також адекватної системи її суб'єктивного (особистісного) ставлення до навколишнього світу й самого себе.
Кабаченко Т.С.	Психологічна безпека як самостійне вимірювання в загальній системі безпеки – це стан інформаційного середовища і умови життєдіяльності суспільства, що не сприяє порушенню психологічних передумов цілісності соціальних суб'єктів, адаптивності їх функціонування і розвитку.
Колесникова Т.І.	Психологічна безпека особистості – це певна захищеність свідомості від впливів, здатних проти її волі і бажання змінювати психічні стани, психологічні характеристики і поведінку, що може кардинальним чином впливати на людину аж до зміни його життєвого шляху.
Ложкін Г.В.	Психологічна безпека особистості – це відображення у свідомості людини стану суспільства і особистого стану.
Матвеев Р.Ф.	Психологічна безпека особистості – це, в першу чергу, комплекс вжитих самою людиною заходів, спрямованих на захист психіки і підтримка психічного здоров'я, емоційної стабільності, здорового мислення і поведінки.
Панарін І.	Психологічна безпека – це такий стан психіки населення держави, при якому забезпечується успішний психічний розвиток, і адекватно відображуються внутрішні й зовнішні погрози психічному здоров'ю.
Приходько І. І.	Психологічна безпека особистості – багаторівнева динамічна система, що визначає рівень захищеності психіки людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, усувати виникаючі зовнішні й внутрішні загрози і можливість збереження на досить стійкому дієздатному рівні.
Проніна Є.Є	Психологічна безпека особистості – це переживання особистістю психологічного комфорту, що виражається в усвідомленні власного статусу, почуття власної гідності і їх недоторканності, а також в емоційному прийнятті себе.
Рошин С.К., Соснін В.А	Психологічна безпека особистості – стан суспільної свідомості, при якому суспільство в цілому і кожна окрема особистість сприймають існуюче якість

	життя як адекватне і надійне, оскільки воно створює оптимальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб особистості у сьогоденні і дає їм підстави для впевненості в майбутньому.
--	---

Продовження табл. 2.1.1

1	2
Шликова Н. Л.	Психологічна безпека особистості – складне структуроване психологічне утворення, що припускає розгляд психологічної безпеки як цілісної системи процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відбитим характеристикам реальної дійсності.
Єфімова Н.С., Литвинова А.В.	Психологічна безпека особистості проявляється, з одного боку, в її здатності зберігати стійкість (стабільність) в середовищі з певними параметрами і з психотравмуючими впливами, в опірності деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого боку – проявляти емоційну експресивність, інтелектуальну, поведінкову варіативність, визначальну оптимальну позицію суб'єкта в даних умовах середовища.

1. Теорії, що пояснюють феномен перевантаженням – надлишком інформації або необхідністю за короткий період часу прийняти безліч рішень. Сприйняття стресу залежить від індивідуального рівня адаптації, чим більше відхилення від адаптаційного рівня, тим більше стрес.

2. Стрес пов'язують зі зменшенням свободи вибору і свободи дій. Багато в чому це переживання визначається культурними нормами, з фізичної та психологічної дистанцією, прийнятої в даному співтоваристві.

3. Екологічний підхід пропонує поняття недонаселеності і перенаселеності. У разі перенаселеності, коли ролей менше, ніж людей, виникає напруга, і присутність інших людей сприймається негативно.

4. Теорії атрибуції припускають, що велике значення має, як людина пояснює своє роздратування, приписує він причину оточуючим людям або іншим обставинам.

5. У дослідженнях використовується поняття локусу контролю (індивідуальна стратегія. Причина стресу – у втраті контролю над середовищем. У людини виникає відчуття, що він не може змінити ситуацію. Локус контролю визначає ставлення до ситуації стресу.

6. Людське поведінка територіально, тобто, як будь-яке біологічне істота, людина реагує на порушення кордонів своєї території і екологічних норм його життя.

Існують і значні відмінності в розумінні критеріїв психологічної безпеки. У більшості робіт основним критерієм виступає цілісність людини, функціонування організму і психіки у відповідності з нормами, адекватність відображення і ставлення до світу, адаптивність функціонування, захищеність свідомості від зміни його стану проти волі людини. В інших дослідженнях стан безпеки характеризується задоволеністю сьогоденням, упевненістю в

майбутньому (С.К. Рошин); не зниження ймовірності досягнення життєвих цілей (А.В. Непомнящий); захищеністю цінностей, з якими суб'єкт ототожнює своє життя (Т.М. Краснянська), інтересів, позицій, ідеалів (Г.П. Серов); можливість розвитку особистості (Т. Кабаченко, Н.А. Лизь, С.Ю. Решетіна, Т.Я. Смолян, А.Н. Сухов і ін.).

Таким чином, аналізуючи збірний образ психологічної безпеки, можна сказати, що до даного феномену дослідники відносять будь-які питання, пов'язані одночасно з двома проблемами: небезпекою – безпекою; захищеністю і людиною; психікою – особистістю.

Психологічна безпека особистості залежить від зовнішніх і внутрішніх факторів, кожен з яких має певну ступінь агресивності впливу.

До зовнішніх факторів відносяться джерела психологічного впливу, сам специфічний психологічний вплив, а також соціальне середовище-фон.

До внутрішніх факторів часто відносять знання людини, її індивідуальні особливості.

Психологічну безпеку особистості забезпечує рівень психологічного захисту. Психологічний захист являє собою складну систему соціальних, соціально-психологічних та індивідуальних механізмів, яка забезпечує психологічну безпеку людини в суспільстві як особистості і активного соціального суб'єкта, його психологічну захищеність в умовах впливу різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів.

Передбачати виникнення психологічної небезпеки особистості досить складно. Сам зміст поняття безпека означає відсутність небезпек або можливість надійного захисту від них. Небезпека ж розглядається як наявність і дія різних факторів, які є деструктивними, дестабілізуючими і загрозливими. Поняття психологічна безпека найчастіше розкривається через використання понять психічного здоров'я та загрози.

Психічне здоров'я – повноцінний розвиток і злагоджена робота всіх психічних функцій, стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів, що забезпечує адекватну до умов навколишньої дійсності регуляцію поведінки, діяльності.

Психічне здоров'я має складну будову, яка включає:

- особистісно-змістовний рівень (особистісне здоров'я);
- рівень психофізіологічного здоров'я.

Психічне здоров'я людини характеризується відсутністю виражених нервово-психічних розладів, певним резервом сил, що уможливорює подолання несподіваних стресів або важкої ситуації, а також стійкою рівновагою між організмом та навколишнім середовищем.

Виділяють чотири ознаки психічного здоров'я:

- здатність концентрувати увагу на предметі;
- утримувати інформацію в пам'яті;
- логічне опрацювання інформації;
- адекватна орієнтація особистості у просторі та часі.

Останнім часом у психологічній науці відстоюється думка, що основою повноцінного розвитку людини є психологічне здоров'я.

Термін “психологічне здоров'я” стосується особистості в цілому, знаходиться в тісному взаємозв'язку з вищими проявами людського духу і дозволяє виділити власне психологічний аспект проблеми психічного здоров'я, на відміну від медичного, соціологічного, філософського. Психологічне здоров'я робить людину самодостатньою.

На противагу “психічне здоров'я” стосується, окремих психічних процесів і механізмів. Так, до сфери психічного здоров'я відносять індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, наприклад, збудженість, емоційність, чутливість. Психічне життя індивіда складається з потреб, інтересів, мотивів, стимулів, установок, цілей, образів уяви, почуттів тощо. Психічне здоров'я пов'язане з особливостями мислення, характеру, здібностей. Усі складові й чинники психічного здоров'я зумовлюють особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів.

Основні джерела загроз психологічної безпеки особистості можна умовно розділити на дві групи – зовнішні та внутрішні джерела.

До зовнішніх джерел психологічної безпеки належать:

- держава і державні органи управління;
- суспільство;
- соціальні групи.

Внутрішні джерела загроз психологічної безпеки особистості – це:

- біопсихосоціальна природа людини;
- особливості формування та функціонування психіки особистості.

Психологічну безпеку також можна розглядати як процес, зважаючи на те, що психологічна безпека створюється щоразу заново зважаючи зміни соціальної обстановки, соціального оточення, цінностей і установок особистості.

Безпека як психологічна проблема має складну структуру, інтегруючи в собі різні сфери діяльності галузі соціальних відносин, водночас у даній структурі не повинно бути розривів, тобто всі аспекти багатофункціональної проблеми гарантування безпеки мають бути взаємно погоджені і взаємопов'язані.

У структуру психологічної безпеки особистості входять:

1. Темпераментально-характерологічні характеристики.

2. Спрямованість на безпеку по відношенню до себе, інших людей і навколишньої дійсності.

3. Компетентність у сфері психологічної, соціальної, професійної безпеки.

4. Особистісні характеристики, складові гнучкість (інтелектуальну, емоційну, поведінкову), яка виявляється, з одного боку, у здатності особистості зберігати стійкість (стабільність) в середовищі з певними параметрами і з психотравмуючої впливами, в опірності деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого – проявляти емоційну експресивність, інтелектуальну, поведінкову варіативність, визначальну оптимальну позицію суб'єкта в даних середовищних умовах.

5. Самосвідомість: самопізнання (характеристики безпечної особистості), самоствалення (адекватна самооцінка), саморегуляція (врівноваженість).

Науковці вивчають множину чинників ризику розвитку психічної напруженості людини, серед яких от регулярні конфлікти в родині, жорстке поводження, або такі чинники, як низький соціально-економічний статус, хронічні захворювання, що ускладнюють і підвищують загрози психологічній безпеці особистості.

А от наявність внутрішнього потенціалу дозволяє особистості вибудувати більш успішні взаємини із середовищем. Долаючи труднощі і перешкоди, особистість відновлює рівновагу, нарощуючи свій потенціал, підвищує рівень психологічної безпеки і стає більш стійкою до різних чинників середовища.

Отож безпека особистості визначається трьома факторами:

- людський фактор;
- фактор середовища;
- фактор захищеності.

Людський фактор і фактор середовища є основними.

Людський фактор – різні реакції людини на небезпеку.

Середовище асоціюється з фізичною та соціальною складовою.

У соціальному середовищі виділяють макро- і мікросоціальний рівні. Мікросоціальне середовище представлено демографічними, економічними та іншими факторами, мікросередовище – безпосереднім оточенням людини – сім'єю, референтними, професійними групами і т. д.

Фактор захищеності – це кошти, засоби, якими люди користуються для захисту від тривожних і небезпечних ситуацій, вони можуть бути як соціальними, фізичними, так і чисто психічними.

Рівень захищеності залежить від ступеня конструктивності і активності поведінки і діяльності людини. При цьому важливою умовою конструктивної поведінки виступає адекватна соціалізація інстинктів, потреб і мотивів діяльності, тобто задоволення потреб людини.

Щодо критеріїв і показників, в яких проявляється стан психологічної безпеки, слід зазначити, що відповідно до природи психічного стану людини, воно повинно включати в себе як суб'єктивні, так і об'єктивні, спостережувані показники (переживання і поведінка).

У результаті теоретичного аналізу нами виділені такі параметри психологічної безпеки особистості людини:

1) захищеність (суб'єктивне переживання і відповідні цього переживання об'єктивні поведінкові маркери);

2) задоволеність (суб'єктивне переживання і відповідні йому об'єктивні поведінкові прояви);

3) впевненість у собі (суб'єктивне переживання, а також об'єктивні поведінкові ознаки, відповідні даному переживанню).

Захищеність – психічний стан, що відображає психічну безпеку, яка виявляється у вигляді переживання особистістю своєї захищеності в конкретній життєвій ситуації. Серед критеріїв стану захищеності виділяють наступні:

- переживання підтримки з боку соціального оточення;
- переживання підтримки з боку батьків;
- переживання симпатії з однолітків.

Як відомо, соціальна і сімейна підтримка виступає зовнішнім ресурсом, що дозволяє особистості зберегти власне “Я” в складних соціальних ситуаціях.

Задоволеність: стосовно стану психологічної безпеки особистості переживання задоволеності зачіпає важливі сфери та аспекти соціальних відносин. У даній критерій стану психологічної безпеки включені наступні аспекти задоволеності:

- суб'єктивне благополуччя як інтегральний показник задоволеності;
 - переживання емоційно-позитивного ставлення з боку референтних груп;
 - переживання емоційно-позитивного ставлення з боку ровесників;
 - переживання задоволеності своєю діяльністю.
- Впевненість у собі – у цьому критерії стану психологічної безпеки особистості виділяють наступні два аспекти:

- особливості особистої тривожності;
- переживання впевненості в собі у важких ситуаціях та спілкуванні.

Тривожність особистості сприяє порушенню стану її психологічної безпеки і протилежна впевненості в собі.

Впевненість у собі, згідно з вітчизняними і закордонним дослідженням тісно пов'язана з психологічним здоров'ям особистості, її здатність зберігати свою цілісність і ефективність в різних сферах діяльності.

У цілому необхідно відзначити, що психологічна безпека особи має соціально-психологічний характер, оскільки вона функціонує і проявляється в системі соціальних відносин особистості, в області міжособистісної взаємодії та спілкування з іншими людьми, формуючи цілісне системне утворення – соціально психологічну безпеку особистості. Психологічна безпека особистості являє собою мотиваційний, оціночний і комунікативний утворення, яке направляє, організовує, орієнтує поведінку людини на певні цілі. Кожній особистості притаманна своя структура психологічної безпеки, досягнення якої може бути оптимізовано.

На основі теоретичних і практичних досліджень представлена трирівнева організація безпеки особистості (рис. 2.1.2).

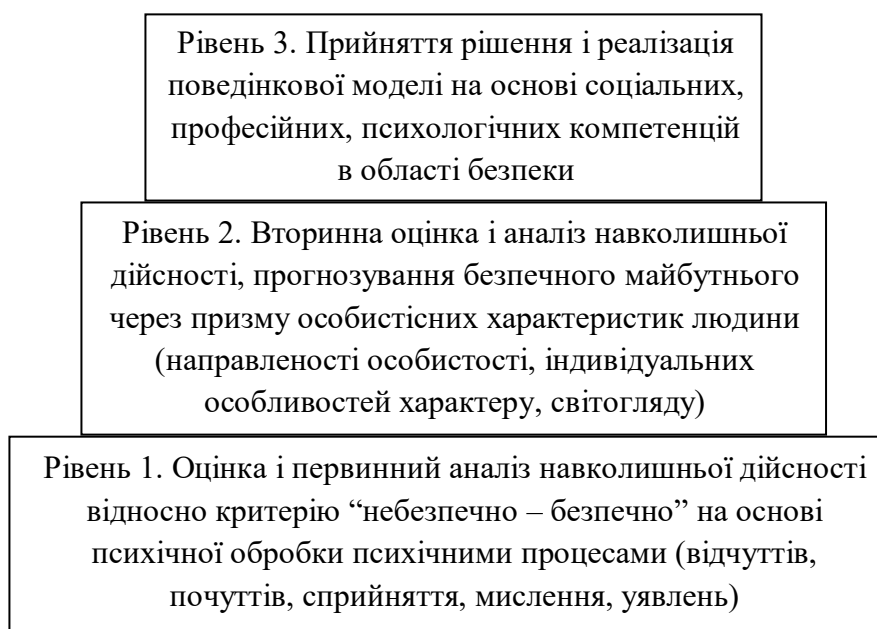

Рис. 2.1.2. Трирівнева організація безпеки

Перший рівень – оцінка і первинний аналіз навколишньої дійсності щодо критерію “небезпечно – безпечно” – відбувається на основі інформаційної обробки психічними процесами (відчуттів, почуттів, сприймань, мислення, уявлень).

На другому рівні вторинна оцінка та аналіз навколишньої дійсності, прогнозування безпечного майбутнього переломлюється через особистісні характеристики людини (спрямованості особистості, індивідуальних особливостей характеру, світогляду).

На третьому рівні відбувається прийняття рішення і реалізація поведінкової моделі на основі соціальних, професійних, психологічних компетенцій в області безпеки. Дана модель являє схематичну спробу

відобразити психологічний зміст безпеки.

Таким чином, психологічна безпека особи визначається комплексом пізнавальних, емоційно-вольових і характерологічних особливостей особистості, її спрямованістю і світоглядом, що формуються в процесі соціалізації.

Механізми процесу формування та розвитку психологічної безпеки особистості детерміновані поведінкою людини в різних ситуаціях. За вибір поведінки відповідає суб'єктивне уявлення ситуації у свідомості людини. Наприклад, почуття загрози або страх виникають, коли людина оцінює ситуацію як небезпечну і не розташовує, на його погляд, досить надійними способами її дозволу (завищення об'єктивної небезпеки). Отже, загроза сама по собі ще не є джерелом психологічної небезпеки.

Психологічна безпека особистості проявляється також і в адаптивності суб'єкта, в його готовності до прийняття рішень, є значущою і в трудовій діяльності людини, і, будучи результатом психічної активності суб'єкта, впливає на формування його особистісних якостей. Безпечна особистість знає про існування різних джерел небезпеки, але впевнена, що в світі є передумови для попередження і подолання небезпечних ситуацій; розглядає себе як активного суб'єкта, здатного запобігти або подолати багато небезпечні ситуації без шкоди для себе і оточуючих людей. Безпечна особистість впевнена, що поряд із зовнішніми передумовами до безпеки існує внутрішня готовність до того, щоб уникнути небезпеки за допомогою цілеспрямованої та успішної діяльності з урахуванням законів безпечної поведінки.

При інформованості про джерело небезпеки, здатність до збереження оптимального рівня психологічної безпеки особистості підвищується, відбувається адаптація до джерела небезпеки, виробляються форми відповідного впливу. При невизначеності, відсутності інформації, енергетичні і психологічні витрати організму непомірно великі і відповідно час на відновлення особистості збільшується, адаптація знижується [2].

Люди, які сформували навички роботи в небезпечних умовах і оволоділи способами усунення особистісної загрози, як правило, не відчують страху, невпевненості або пригніченості. У тому випадку, коли загроза виникає несподівано, людині доводиться шукати вихід із ситуації, змінюючи раніше існуючі форми поведінки і плани дій. Відчуття загрози може виникнути, якщо людина не має можливості задовольнити істотні для нього потреби. Ці роздуми призводять до очевидного висновку: чим вище рівень визначеності і знань про способи дії, що дозволяє вирішити проблему в заданих умовах, тим вище рівень психологічної безпеки.

Основними механізмами процесу формування і розвитку психологічної

безпеки особистості є:

- наслідування зразків безпечної поведінки авторитетних особистостей;
- ідентифікація – сформованість більш-менш стійкого образу себе самого як члена різних соціальних груп (сім'ї, групи, товариства за місцем проживання), порівняння та ототожнення себе з іншими;
- соціальна оцінка бажаної поведінки;
- децентрація – уміння стати на місце іншого;
- конформізм – механізм функціонування угруповання, який проявляється у виробленні певних стереотипів поведінки;
- індивідуалізація – виділення у собі особливого, оригінального, самобутнього, несхожості з іншими.

Необхідним підґрунтям психологічної безпеки є психологічний захист. Механізми психологічного захисту – це прийоми, завдяки яким людині вдається залишатися здоровою особистістю в умовах, коли вона не може задовольнити всіх своїх бажань та потреб.

Функція захисних механізмів – прагнення уникнути чи оволодіти тривогою, що дозволяє зберігати особистість цілісною в умовах будь-якої зовнішньої або внутрішньої загрози.

Чим більш розвинута особистість, тим більше різноманітних механізмів захисту вона має у своєму розпорядженні.

Заперечення – ігнорування потенційно травмуючої інформації. Коли реальна дійсність для людини досить неприємна, вона „закриває на неї очі”, заперечує її існування або намагається зменшити серйозність загрози. Одна з найпоширеніших форм такої поведінки – це неприйняття, заперечення критики на свою адресу, ствердження, що те, що критикується насправді не існує. У деяких випадках заперечення відіграє позитивну роль: коли людина серйозно захворіла, вона заперечує це, тим самим знаходить у собі сили боротися за життя.

Проекція – цей механізм полягає у тому, що власними якостями (зокрема, негативними) людина неусвідомлено наділяє іншу особу, причому, як правило, у збільшеному вигляді. Всі люди мають властивості та риси, які вони у собі не помічають. Це процес, в результаті якого внутрішнє помилково сприймається як те, що відбувається ззовні. Тут спостерігається недостатнє психологічне розмежування власної особистості та оточуючого світу. Проекція у своїх згубних формах пов'язана з нерозумінням інших та завдає шкоду міжособистісним стосункам. Найчастіше ігноруються у собі та приписуються іншим такі якості як заздрість, кар'єризм, переслідування. У своїх зрілих та сприятливих формах проекція лежить в основі емпатії.

Витіснення – (мотивоване забування) на відміну від заперечення, яке

здебільшого відноситься до інформації, що надходить ззовні, витіснення відноситься до блокування з боку „Я” внутрішніх імпульсів. У цьому разі неприємні визнання самому собі та відповідні переживання ніби витісняються із сфери свідомості, не впливаючи на реальну поведінку. Найчастіше придушуються ті думки та бажання, які суперечать засвоєним самою ж людиною моральним нормам та цінностям. Відомі випадки забування, які не супроводжуються вираженими психічними розладами та ззовні важко пояснюються, є прикладами активної роботи несвідомого механізму витіснення.

Раціоналізація – це засіб розумного виправдання будь-яких вчинків та дій, які суперечать моральним нормам і викликають неспокій. Виправдання вчинку відбувається зазвичай вже після його скоєння. Найбільш типові прийоми раціоналізації: а) виправдання свого небажання щось робити своєю нездатністю це робити (суб’єктивні причини); б) виправдання небажання робити щось „об’єктивними причинами”.

Реактивне утворення – перетворення негативного афекту у позитивний або навпаки. Іноді людина може приховувати від самої себе свої справжні мотиви поведінки шляхом його витіснення і, водночас, свідомо підтримувати мотив протилежного типу: несвідома неприязнь до учня може виражатися у підкресленій увазі до нього, дріб’язковій опіці. Цей механізм захищає людину від усвідомлення нею амбівалентності своїх почуттів, від усвідомлення того, наприклад, що вона може бути дуже прив’язана до людини, яку зневажає, любити того, кого свідомо ненавидить або відчувати ворожі почуття до друзів та близьких родичів.

Заміщення – переорієнтація емоції, потягу, стурбованості чимось з першопочаткового об’єкту на інший. Класичним є сюжет, коли чоловік, який зазнав агресивного тиску з боку керівника, прийшовши додому, накричав на дружину, яка у свою чергу, відлупцювала дітей. Діти побили пса, який нагавкав на перехожого. Позитивні види зміщення переводять агресивну енергію у трудову активність (наприклад, у збудженому стані людина виконує величезний обсяг домашньої роботи).

Регресія – захист на травмуючу ситуацію, коли людина використовує дитячі моделі поведінки або повертається до більш ранніх стадій життя, до минулого досвіду, коли вона себе комфортно почувала. Наприклад, після досягнення певного рівня людина зісковзує до старих звичок або у хворобу, оскільки не витримує стресу, пов’язаного з розвитком. Або після чвар із кимось людина відновлює дружбу з давнім знайомим, з яким вже давно були припинені стосунки.

Компенсація – подолання фрустрації шляхом надмірного задоволення в інших сферах. Брак любові може компенсуватися матеріальним збагаченням,

професійними досягненнями або владою. Фізичні вади можуть компенсуватися інтелектуальним розвитком. Недостатня успішність у навчанні – позицією „улюбленця” у групі однолітків або неформального лідера поза класом. Різновидом компенсації є гіперкомпенсація, коли людина докладає величезні зусилля щоб досягнути успіху саме у цій галузі, в якій вона відчуває свою неповноцінність.

Сублімація – це перетворення сексуальної енергії „Воно” у продукти творчої діяльності.

Ідентифікація (імітація) – ототожнення себе з реальними або уявними людьми, “гідною справою”, соціальною мікрогрупою шляхом копіювання манери поведінки, поглядів, думок та настанов. Ідентифікація допомагає особистості здобути відчуття упевненості у важких для неї ситуаціях.

Ізоляція (відхід) – відокремлення, відмежування особистістю хворобливих переживань, які можуть вивести її зі стану рівноваги.

Компоненти захисного механізму.

Пізнавальний, або когнітивний, компонент захисного механізму включає переконання, думки та інформацію, якими володіє людина. Наприклад, сюди можна віднести знання про те, яких умінь вимагає робота, і думку про власні здібності.

Когнітивний компонент – це знання та уявлення про світ. Нова інформація може змінювати уявлення людей про себе, світ, тим самим змінюється когнітивний компонент. Для того щоб ефективно здійснювати вплив на когнітивну сферу, необхідно знати закономірності функціонування пізнавальних процесів: уваги, пам’яті, мислення, уяви, сприйняття.

Емоційний (афективний) компонент – це ставлення людини до реальності, іншим людям, світові. Ставлення також формується під впливом оцінок. Для ефективного впливу на емоційний компонент аттитюда необхідні знання про виникнення і динаміку емоційних станів, атракції.

Афективний компонент – це емоційна оцінка об’єкта, виявлення почуття, симпатії чи антипатії стосовно об’єкта (наприклад, задоволення від роботи чи ненависть до неї).

Поведінковий компонент (когнітивний) – це поведінка людини стосовно певного об’єкту, яку можна передбачити. Нарешті, поведінковий компонент - це дії людини по відношенню до об’єкта. Дії та вчинки людина здійснює виходячи зі своїх знань і оцінок, тобто на основі когнітивного та емоційного компонентів. Аналіз поведінки неможливий без аналізу мотиваційної сфери особистості, а також вольової саморегуляції.

Таким чином, психологічна безпека особи визначена особливостями індивідуального осмислення дійсності у всій сукупності її соціальних процесів,

подій, відносин. Зміна дійсності призводить до зміни показань свідомості, до породження нових цілей життєдіяльності. Це дозволяє говорити про психологічної безпеки, як про результат безперервної роботи когнітивного та оціночного процесів. Дії мотиваційно-потребного механізмів і раніше сформованих відносин опосередковані і опосередковують процес сприйняття суб'єкта, що спонукають його до формування власної психологічної безпеки.

Низький рівень життя, безробіття, забруднення навколишнього середовища, слабка соціальна підтримка з боку держави, несприятливі кліматичні умови – все це фактори віктимізації населення.

Віктимність – схильність людини виступати в певних обставинах в якості жертви, нездатність уникнути небезпеки там, де вона об'єктивно була запобіжна.

Вчені-демографи виділяють три переважаючих фактора віктимізації в сучасному житті:

- посилюється повсюдне забруднення навколишнього середовища;
- зниження адаптації людей у зв'язку з швидкоплинними умовами життя;
- психологічні стреси, напруга, перевантаження, які відчуває більшість населення.

Одним з показників психологічної безпеки є захищеність від психологічного насильства. Спектр психологічного насильства включає в себе такі форми:

- психологічні впливи (погрози, приниження, образи, надмірні вимоги, заборони на поведінку і переживання, негативне оцінювання тощо);
- психологічні ефекти (втрата довіри до себе і світу, тривожність, депресія, агресивність та ін.);
- психологічні взаємодії (непередбачуваність, неадекватність, безвідповідальність та ін.).

Для того щоб відмовитися від психологічного насильства та створити безпечне навколишнє середовище, людина повинна мати уявлення не тільки про те, що є насильством, але і як створити умови для внутрішньої безпеки та безпеки навколишнього середовища; повинен вміти управляти почуттями.

Психологічна безпека особистості проявляється, з одного боку, в її здатності зберігати стійкість (стабільність) в середовищі з певними параметрами і з психотравмуючої впливами, в опірності деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого боку – проявляти емоційну експресивність, інтелектуальну, поведінкову варіативність, визначальну оптимальну позицію суб'єкта в даних середовищних умовах.

Психологічна стійкість особистості має величезне значення для психологічної безпеки особистості, оскільки стійкість охороняє особистість від дезінтеграції та особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії,

повноцінного психічного здоров'я, високої працездатності.

Психічна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, урівноваженість, опірність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тискові обставин, зберігати здоров'я і працездатність у різних випробуваннях.

Психологічна стійкість індивідуума безпосередньо визначає його життєздатність, психічне і соматичне здоров'я.

Стійкість припускає сукупність адаптаційних процесів, інтегрованість особистості в сенсі збереження узгодженості основних функцій особистості, стабільності їх виконання. У стійкість входить стабільність функціонування, надійність у професійній діяльності.

Рівень психологічної стійкості особистості, так чи інакше, виявляється і в її трудовій діяльності, в надійності працівника, професіонала. З іншого боку, успішна професійна діяльність для багатьох є базисом повноцінного переживання самореалізації, що впливає на задоволеність життям в цілому, на настрій і психологічну стійкість.

Знижена стійкість призводить до того, що, опинившись у ситуації ризику (ситуації випробувань, ситуації втрат, ситуації соціальної депривації тощо) людина долає її з негативними наслідками для психічного та соматичного здоров'я, для особистісного розвитку, для сформованих міжособистісних відносин.

Психологічну стійкість особистості можна розглядати як складну якість особистості, синтез окремих якостей і здібностей. Наскільки вона виражена – залежить від безлічі факторів. Це досить великий перелік факторів, що відносяться до особистісних особливостей і соціального середовища.

Психічна стійкість залежить від урівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою. Урівноваженість як складова психічної стійкості виявляється в здатності мінімізувати негативний вплив суб'єктивної складової у виникненні напруження, у здатності утримувати напруження в прийнятних межах. Урівноваженість – це також здатність уникати крайностей у силі відгуку на події, що відбуваються. Тобто бути чуйним, чуттєвим до різних аспектів життя, небайдужим, з одного боку, і не реагувати занадто сильно, з підвищеною збудливістю – з іншого. Фактори психічної стійкості.

Психологічну стійкість особистості можна розглядати як складну властивість особистості, синтез окремих рис і здібностей. Наскільки вона виражена, залежить від багатьох чинників. Психологічну стійкість підтримують внутрішні (особистісні) ресурси і зовнішні (міжособистісна, соціальна

підтримка). Ресурси особистості, які підтримують її психологічну стійкість та адаптованість і таким чином сприяють виникненню й збереженню гармонійного настрою. Це досить великий перелік факторів, які стосуються особистісних особливостей та соціального середовища.

Однією з основних умов збереження психологічної безпеки особистості є розвиток самосвідомості особистості, що включає в себе самопізнання (небезпечний-безпечний тип особистості), самоствавлення (адекватна самооцінка), саморегуляція (врівноваженість, здатність регулювати емоційний стан). Підвищення рівня самосвідомості при провідній ролі процесу самопізнання, сприяючого формуванню психологічної безпеки особистості.

Самосвідомість – система уявлень людини про саму себе, усвідомленням ним своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, самооцінка цих якостей, а також суб'єктивне сприйняття впливають на дану особистість зовнішніх факторів.

Самосвідомість включає в себе: самопізнання, самоствавлення і саморегуляцію. У результаті самопізнання формується система знань про себе, своїх можливостей, місця та призначення в житті. Емоційно-ціннісне ставлення до себе складає самоствавлення. Емоційне ставлення людини до себе і знання про себе визначають “образ-Я”, на підставі якого формується самооцінка. Самосвідомість створює можливість саморегуляції поведінки, вчинків, дій, думок, почуттів, фізичних і вольових зусиль. Саморегуляція здійснюється на основі самоконтролю і самооцінки шляхом зміни поведінки, дій, вчинків, думок відповідно вимогам суспільства, умов конкретної діяльності. Система свідомої саморегуляції цілком соціальна. Вона створюється протягом життя, в тривалому процесі розвитку і становлення особистості.

Варто звернути увагу на зростаючу роль у забезпеченні психологічної безпеки як особистості, так і соціуму в цілому, інформаційно-психологічного впливу. Важлива особливість інформаційно-психологічного впливу полягає в тому, що людина може не помічати його і не усвідомлювати небезпеку. Інформаційно-психологічний вплив з метою зміни поведінки особистості в бажаному напрямі має домогтися відповідної зміни в свідомості, а тут вже дуже тонка межа між просто впливом і маніпуляцією свідомістю. Тому спробуємо виділити основні критерії психологічної безпеки в інформаційному просторі:

- психологічна задоволеність;
- позитивні переживання та відчуття внутрішньої гармонії;
- оптимістичний настрій;
- заспокоєність і впевненість у собі тощо.

З'ясуємо як досягти психологічної безпеки особистості ?

Отож щоб ви завжди були в психологічній безпеці, в першу чергу

необхідно позбутися від свого негативного життєвого сценарію (тим, у кого він невдаха). Тобто змінити неусвідомлено завчені (запрограмовані) в дитинстві патерни мислення, думки і поведінки в тих чи інших критичних, стресових, схожих і повторюваних ситуаціях.

Також, щоб була досягнута психологічна безпеку необхідно позбутися від депресивних, невротичних, фобічних та інших психічних і емоційних розладів особистості (якщо є). Потрібно підвищити толерантність до фрустрації (облomu очікування), змінити ставлення до стресових ситуацій, підвищити самооцінку і зробити позитивної життєву Я-позицію. Після цього можна прийти до автономії (особистісної свободи) і бути в психологічній безпеці.

Таким чином психологічну безпеку можна розглядати, як певну організацію системи самореалізації, яка забезпечує здатність використовувати зовнішні умови життєдіяльності для розвитку особистості та переживання відчуття емоційного комфорту.

Розглянуті концепції і наукові напрямки досліджень в сфері психологічної безпеки дозволять сформулювати такі твердження, зокрема, що психологічна безпека: пов'язана з двома групами факторів – умовами життєдіяльності (сприятливих чи ні) та розвитком особистості; передбачає певну структуру, системність, цілісність; визначає активну позицію особистості у побудові стосунків з оточуючим світом, прогнозування, дію за певними правилами в протипагу уникненню активності; передбачає здатність до самоорганізації, відповідальність не тільки за власну безпеку, але й безпеку залежних (підлеглих, дітей тощо) і відповідно чутливість до зовнішньої допомоги, здатність приймати її від оточуючих; співвідноситься з переживанням певних психічних станів (емоційного комфорту, безпеки тощо).

На сьогодні в умовах стрімкого розвитку цивілізації, що здійснює потужний вплив як на психічне, психологічне здоров'я людей і їх свідомість, актуальним стає й правова основа забезпечення психологічної безпеки як окремих осіб, так і суспільства чи певного соціуму.

У правовому аспекті психологічної безпеки людини слід звернутися до Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р. Зокрема ст. 12 цього документу передбачає право кожної людини на досягнення вищого рівня не тільки фізичного, але й психічного здоров'я, зобов'язуючи держави вжити заходів де повного забезпечення такого права.

Тим часом істотних кроків у цьому напрямку не вживається достатніх гарантій психологічної безпеки особистості не існує. Законодавство (у самостійних нормах) не передбачає, зокрема, відповідальність за несанкціонований вплив на психіку людини, відсутня система компенсацій за розлад психічного здоров'я, немає спеціальних норм про психологічну допомогу

й реабілітацію травмованих.

Окреслимо коротко вісім груп проблем, які повинні бути враховані при розробці Концепції психологічної безпеки людини.

Перша група проблем. Один з основних аспектів правового забезпечення психологічної безпеки – психологічна характеристика самих правових норм.

Друга група проблем. Психічні властивості особистості можуть виступати як джерело небезпеки через трансформацію психічної енергії в енергію суспільно небезпечної поведінки або за допомогою прямого психічного втручання (наприклад, гіпнотичного, екстрасенсорного тощо). Психологічна безпека особистості повинна включати міри, що нейтралізують ці прояви, у тому числі нормативно-правові засоби впливу на психіку, які здатні обмежувати поведінку, утримувати її в рамках соціально-прийнятної форми, що виключає заподіяння шкоди.

Третя група проблем. Психологічна небезпека створюється за допомогою зазіхання на психіку людини. При цьому можливо вплив двох типів. Перший – коли в результаті впливу психологічне здоров'я залишається в нормі, але змінюється поведінка людини, що змушує діяти всупереч своїй волі, а іноді й існуючим нормативним правилам (інформаційно-психологічний вплив).

Другий – коли страждає сама психічна структура, психічне здоров'я, виникають негативні психічні стани й порушуються психічні процеси.

Четверта група проблем. Існує ще один психічний стан, що виникає часом у результаті впливу, що не підпадає ні під визначення погрози, ні під визначення обману. Мова йде про стани, що утворюються в результаті паранормальних психофізичних і психотехнічних впливів. Це стан так званого керованого (гіпнотичного) і заміщеного (зомбування) свідомості.

Водночас, спостерігається майже повна відсутність соціального контролю за подібними процесами: сюди слід віднести і регулярні семінари (тренінги) по розвитку екстрасенсорних здібностей, ясновидіння, левітації тощо. Такі дослідження мають б ти взяті під відповідний соціально-правовий контроль.

П'ята група проблем. Окремої уваги заслуговує використання таких джерел психологічної небезпеки, як інформаційні й соціальні. Використання технічних засобів і засобів масової інформації для психологічного впливу (теле- і радіосеанси психотерапії, неконтрольоване поширення друкованих видань, що містять методичні рекомендації з розвитку й застосування парапсихологічних феноменів тощо) здатне, за оцінками фахівців, призвести до непередбачених небезпечних наслідків.

Шоста група проблем. Вирішення проблеми психологічної безпеки так чи інакше зажадає зміни відносини до ролі психічного в суспільному житті.

По-перше, об'єктивно оцінити й підняти роль психологічно комфортних

взаємин між людьми, використовуючи для цього відповідні філософські, релігійні й державно-правові установки.

По-друге, потрібно визнати реальність багатьох нетрадиційних засобів психологічного впливу. Багато чого з того, що раніше ставилося до містицизму й знахарства (психотерапія, голкотерапія, йогівська система подиху, іридіодіагностика й т.д.), нині має офіційний статус.

Сьома група проблем. Правовому регламентуванню підлягають не всі сфери психологічної життєдіяльності людини й суспільства, а тільки ті, які перебувають або можуть перебувати під контролем свідомості й соціальних механізмів. Існує цілий ряд чинників природного походження, які не можуть бути предметом нормативного впливу, хоча це й не виключає регулювання поведінки людей у зв'язку з дією таких чинників (наприклад, ситуація стихійного лиха не виключають відповідальності за окремі злочини, вчинені у зв'язку із цим нещастям). Точно так само, хоча ми й не можемо попередити шкідливий вплив стихії на психологію людей, це не повинне виключати, наприклад, відповідальність за поширення паніки, оприлюднення надуманої (неперевіреної) інформації, що спонукують людей до панічних дій.

Восьма група проблем. У науковий обіг повинна бути уведена система злочинів проти психологічної безпеки. Вона включає дії, що виражаються у впливі на психіку, а через неї, можливо, і на соматичну індивіда за допомогою використання психічних інформаційних і матеріальних джерел. Основне питання систематизації злочинів визначення їх системоутворюючої ознаки, а саме об'єкта зазіхання, яким варто визнати відносини, що забезпечують психологічну безпеку людини.

Провівши аналіз різноманітних напрямків і проблемних зон формування, і змістовної структуризації феномену і наукової категорії “психологічна безпека”, ми можемо стверджувати, що для забезпечення психологічної безпеки особистості чи груп людей, соціуму, суспільства необхідна інтеграція всіх професійних напрямків, яких може стосуватись певний аспект психологічної безпеки – це, звичайно в першу чергу психологія безпеки, а також соціологія, педагогіка, управління, державне управління, загальний менеджмент і менеджмент персоналу, PR-діяльність, право, охоронна діяльність та ряд інших.

2.2. Структура соціоекологоекономічної безпеки підприємства

Вивчення різних підходів до визначення сутності безпеки суб'єктів

господарювання, дозволяє зробити такі узагальнення: найчастіше вона розглядається як стан підприємства; результат ефективної діяльності менеджменту; умова стабільного розвитку.

Ми розглядаємо три дефініції поняття соціоекологоекономічної безпеки:

- як внутрішньої здатності об'єкта протистояти загрозам, забезпечуючи реалізацію власних інтересів і цілей при збереженні існуючих або досягненні бажаних параметрів, без нанесення шкоди іншим об'єктам у коротко- та довгостроковій перспективі;

- як результат цілеспрямованої діяльності щодо збереження своєї ідентичності, цілісності, якісних параметрів та здатності до цілеспрямованого розвитку;

- як стан захищеності від несприятливого впливу прогнозованих чинників зовнішнього оточення, що визначає її внутрішні можливості та здатність протидіяти деструктивним впливам, з одного боку, та унеможливує його негативну дію на це оточення, з другого (Л. Черчик) [64].

Узагальнення існуючих напрацювань дозволяє стверджувати, що найчастіше для визначення безпеки підприємства використовується функціональний, ресурсний, системний підходи.

У дослідженні беремо за основу визначення соціоекологоекономічної безпеки підприємства як стану його захищеності від негативних впливів, завдяки внутрішній стійкості, збереження самоідентичності та цілісності, гнучкості та адаптивності, що забезпечує здатність до стабільного розвитку, реалізації поставлених цілей підприємства та його працівників, досягнення бажаних результатів з урахуванням інтересів працівників та без нанесення шкоди оточенню, збереження природно-ресурсного та асиміляційного потенціалу довкілля (А. Черчик) [58, с. 43].

Змістовне наповнення безпеки підприємства уточнюють її складові, для конкретизації яких найчастіше використовується функціональний підхід.

Огляд наукових праць свідчить про те, що найчастіше виділяють фінансову, кадрову, інформаційну, техніко-технологічну, політико-правову, екологічну та силову складові економічної безпеки.

С. Ілляшенко виділяє такі: капіталу, персоналу, техніко-технологічна, інформаційна, інтелектуальна, правова, ресурсна, фінансова, соціальна, екологічна, силова, розміщення, кадрова, інноваційна, виробнича, управлінська, маркетингова, інтерфейсну [23].

Н. Штамбург наголошує, що для забезпечення економічної безпеки підприємство використовує сукупність корпоративних ресурсів: капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки і устаткування, прав. Саме їх поєднання дозволяє забезпечити розвиток і досягти поставлених цілей [67].

Ряд авторів, зокрема Ю. Ярова, Л. Артеменко виділяють внутрішньовиробничі (фінансова, кадрова, технічна, технологічна, юридична, інформаційна, енергетична, соціальна, екологічна, інноваційна, силова безпека) та позавиробничі складові (ринкова та інтерфейсна безпека) [72].

Соціоекологоекономічна безпека підприємства є ще більш складним поняттям, тому, для ефективного управління нею, необхідно визначити її складові в межах трикомпонентного підходу, використавши метод декомпозиції.

Перший рівень декомпозиції передбачає виділення соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства.

Другий рівень декомпозиції передбачає розгляд складових соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства.

Третій рівень декомпозиції передбачає визначення змістовного наповнення окремих підсистем соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства.

Розглянемо основні підходи до визначення сутності соціальної безпеки:

- полягає у розвитку та реалізації інтересів, задоволенні матеріальних та нематеріальних потреб працівників (Ю. Ярова, Л. Артеменко) [72];

- система взаємовигідних партнерських відносин між персоналом та керівництвом підприємства, що забезпечується задоволенням матеріальних та нематеріальних потреб працівників та реалізацією інтересів підприємства (В. Лугова, Т. Голубєва) [37, с. 70];

- забезпечення прожиткового мінімуму працівникам підприємства, росту заробітної плати, системи мотивації й оплати праці за кінцевими результатами роботи, відповідності заробітної плати кваліфікації працівників (С. Омельчук) [48, с. 208];

- такий стан соціально-економічного розвитку підприємства, що забезпечує його працівникам належний рівень життя, доходів, прийнятні умови праці та відпочинку незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз (Б. Купчак) [31, с. 344];

- стан взаємозв'язку людських, корпоративних ресурсів і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективне використання персоналу для стабільного його функціонування та динамічного соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним загрозам (О. Іляш) [24, с. 58];

- стан захищеності соціальних інтересів персоналу від зовнішніх та внутрішніх загроз щодо його професійного, соціального стану та рівня життєзабезпечення, за якого відбувається збереження та розвиток трудового потенціалу, а також зростання показників ефективності діяльності підприємства (Н. Коленда). Автор визначення додає, що соціальна безпека націлена на

встановлення таких трудових і соціокультурних відносин, що забезпечують беззбиткову діяльність підприємства [58, с. 16].

Як бачимо, соціальна безпека підприємства теж є складним поняттям, визначається з урахуванням різних чинників, тому передбачає виділення окремих складових. Зазначимо, що при вивченні складових соціальної безпеки ми виявили певні суперечності та різні підходи, які полягають у такому:

- соціальна безпека ототожнюється з кадровою або інтелектуально-кадровою і тому складові співпадають;

- одні і ті ж складові кадрової та соціальної безпеки розглядаються з дещо різних позицій;

- кадрова безпека розглядається як складова соціальної (О. Яременко);

- кадрова безпека розглядається як складова економічної (І. Бурда, В. Кравченко, О. Лащенко, О. Литовченко, Н. Мехеда, А. Маренич).

Кожен з підходів застосовується в конкретному контексті, тому можна навести низку аргументів щодо доцільності його застосування. Зокрема, погоджуємось, що при використанні ресурсного підходу, кадрову безпеку варто розглядати як складову економічної, оскільки певні чинники соціальної в такому випадку не розглядаються. При вивченні соціальної безпеки як самостійного напрямку досліджень, неможливо обійти складові кадрової безпеки, але їх, на нашу думку, доцільно розглядати в контексті соціально-трудових відносин в колективі підприємства.

Розглянемо існуючі підходи до визначення елементів кадрової безпеки як складової економічної:

- соціальна (наявність матеріального мотиваційного заохочення; соціальний захист і забезпечення працівника; наявність соціального пакету; юридичний захист), матеріальна (відповідність матеріального заохочення обсягу виконаної роботи; відповідність заробітної плати встановленим законодавством нормативам), професійно-інтелектуальна (наявність працівників відповідного рівня кваліфікації та освіти; відповідність кваліфікації працівника займаній посаді; можливість кар'єрного просування), психологічна (наявність нематеріального мотиваційного заохочення; моральний захист особистості, сприятливий психологічний клімат у колективі), фізична (фізичний захист працівника; захист від шкідливих умов виробництва; дотримання правил техніки безпеки) (О. Яременко) [70, с. 30];

- безпека життєдіяльності (безпека здоров'я, фізична безпека), соціально-мотиваційна (фінансово-соціальна, кар'єрно-професійна, психолого-кліматична, технологічна, адміністративно-процедурна), структурна безпека (якісно-категоріальна, інформаційно-комунікаційна, інтелектуальна) (О. Кавтиш) [25];

- соціально-мотиваційна, професійна, антиконфліктна, безпека життєдіяльності, кар'єрна, фінансова, технологічна, адміністративна, безпеку праці, пенсійно-страхова, інформаційна, інтелектуальна, психологічна, комунікаційна (Ю. Поскрипко) [50];

- безпека життєдіяльності, соціально-мотиваційна, професійна, інтелектуальна, антиконфліктна (О. Литовченко) [36];

- безпека життєдіяльності, соціальна, мотиваційна, професійна, психологічна (О. Герасименко) [11];

- безпека життєдіяльності (безпека здоров'я, фізична безпека), соціально-мотиваційна (кар'єрна, фінансова, технологічна, естетична, адміністративна безпека), професійна (безпека праці, пенсійно-страхова, інформаційна, інтелектуальна), антиконфліктна (психологічна; комунікаційна; патріотична) (В. Кравченко [33], Н. Мехеда та А. Маренич [42], О. Сліпа [56], А. Череп [62]).

Характеристику кожної складової в контексті кадрової безпеки як складової економічної дала Н. Чередниченко [61].

Н. Коленда в структурі соціальної безпеки підприємства виділяє безпеку життя (безпека здоров'я, фізична безпека, безпека праці); безпеку розвитку (кар'єрна, інтелектуальна, адміністративна); мотиваційну безпеку (фінансова, пенсійно-страхова, безпека звільнення); соціально-психологічну безпеку (психологічна, комунікаційна, інформаційна, естетична) [58, с.16].

Уточнимо власну позицію щодо структуризації соціальної безпеки підприємства як такого рівня розвитку соціально-трудових відносин, за якого забезпечуються інтереси працівників та підприємства (його власників), реалізація соціального потенціалу та досягнення цілей професійного та особистісного розвитку на основі взаємовигідних партнерських відносин, забезпечення належного рівня життя, доходів, умов праці та відпочинку. З огляду на це визначення, доцільно виділити як окремі складові:

- безпеку життя, яка включає безпеку здоров'я, фізичну безпеку, безпеку життєдіяльності, безпеку праці, ергономічну безпеку;

- професійну безпеку, в межах якої розглядаємо інформаційну, інтелектуальну, кар'єрну, статусну, ергономічну, безпеку розвитку;

- психологічну безпеку, що декомпонується на антиконфліктну, комунікаційну, інформаційну.

Безпека життя визначається сукупністю техніко-технологічних та організаційних чинників підприємства забезпечувати сприятливі та безпечні умови для діяльності та праці шляхом попередження, недопущення, зменшення впливу ризиків внутрішнього та зовнішнього середовища, які можуть негативно вплинути на складові здоров'я персоналу, запобігання травматизму, професійним захворюванням, підтриманні фізичних кондицій, недопущення

зовнішніх небезпек, пов'язаних з діяльністю на підприємстві. Саме тому, на відміну від існуючих підходів, техніко-технологічну безпеку, спрямовану на використання сучасного обладнання, новітніх технологій, передового досвіду, створення безпечного робочого місця, ми відносимо до цієї складової.

Говорячи про безпеку здоров'я, маємо на увазі всі його прояви: фізичного здоров'я – недопущення пошкодження організму; психічного – запобігання порушення психічних процесів; духовного – розладів свідомості; соціального – соціальної розбалансованості, маргіналізму тощо.

Ергономічна складова передбачає формування комфортних умов на кожному робочому місті з урахуванням фізіологічних та психічних особливостей працівника, його естетичних вподобань, задоволення персоналу своєю роботою для запобігання швидкої моральної та фізичної втоми.

Професійна безпека – це здатність протистояти загрозам звільнення, погіршення статусу чи умов праці завдяки високому рівню конкурентоспроможності працівника в конкретній сфері діяльності, який досягається як його власними зусиллями щодо розвитку і самореалізації, з одного боку, так і гарантування підприємством професійної стабільності та зростання відповідно до політики формування, оптимізації складу, розвитку та кар'єрного просування персоналу. Високий рівень конкурентоспроможності формується завдяки реалізації інтелектуальної та інформаційної складових як передумови та результату володіння сучасними знаннями, вміннями, навиками професійної роботи, здатністю до саморозвитку, ініціативності, виявлення лідерських здібностей, навиками самоменеджменту. Зазначене дозволить отримати високий соціальний статус, кар'єрний ріст, привабливі умови праці в контексті її змістовності та матеріальної віддачі.

Як зазначалось вище, в межах мотиваційної безпеки розглядають фінансову та пенсійно-страхову. Зокрема, Н. Чередниченко виділяє фінансову безпеку як матеріальну та фінансову забезпеченість персоналу, яка відповідає обсягу, кваліфікації, якості виконаної роботи; впевненість працівників у своєму робочому місці, стабільності та справедливості оплати праці; пенсійно-страхову безпеку як соціальний захист працівників, їх страхування, преференції якісного медичне обслуговування [61].

О. Кавтиш виділяє фінансово-соціальну безпеку, яку формують сукупність положень та принципів оплати праці відповідно до потреб, інтересів, цілей, мотивів і можливостей; розробка заходів щодо забезпечення соціального пакету, участі у прибутках, пільг та компенсацій; пенсійні гарантії; гарантії на випадок втрати працездатності тощо [25].

На нашу думку, фінансова та пенсійно- страхова складові значною мірою корелюють з позиціями забезпечення життєдіяльності та професійною безпекою,

оскільки зайнятість у певних сферах діяльності (галузева приналежність підприємства), рівень розвитку та стан підприємства, якість соціально-трудова відносин в ньому визначають рівень оплати праці та інші доходи персоналу підприємства, які визначають для більшості рівень матеріального забезпечення, якість життєдіяльності та рівень життя загалом.

Найчастіше психологічна безпека розглядається як:

- стан захищеності від негативних психологічних дій персоналу підприємства й інших осіб, залучених в його діяльності, з одного боку, а також здатність людини протистояти несприятливим зовнішнім і внутрішнім впливам, з другого (І. Баєва) [2];

- стан свідомості, у якому особистість сприймає існуюче життя як адекватне та надійне, оскільки воно створює реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб зараз і дає впевненість у майбутньому (С. Рошин, В. Соснін) [55];

- рівень захищеності психіки людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, усувати виникаючі зовнішні й внутрішні загрози і можливість збереження на досить стійкому дієздатному рівні (І. Приходько) [51].

Значною мірою ці визначення стосуються позицій збереження психологічного здоров'я, недопущення професійного вигорання та перевтоми, інформаційного пресингу та дезорієнтації, тому психологічну безпеку можна віднести до складових безпеки здоров'я, а отже – безпеки життя.

О. Кавтиш виділяє психолого-кліматичну безпеку в межах мотиваційної як комплекс заходів щодо формування, підтримки та розвитку відносно стійких психологічних настроїв та типів поведінки, які формуються на основі психічного відображення умов життєдіяльності у процесі міжособистісної взаємодії членів трудового колективу (адаптації і соціалізації, умов праці і відпочинку, характеру праці, модальності, ієрархії цінностей та способу її донесення, форм протидії конфліктам, включеності у соціально-психологічний клімат підприємства, відношення до стилю керівництва та ін.) [25].

Не заперечуючи мотиваційного характеру цієї складової, зауважимо, що такий (мотиваційний) контекст мають практично всі складові та підскладові соціальної безпеки, тому ми її не виділяємо.

Н. Чередниченко окремо розглядає антиконфліктну безпеку в складі якої є: психолого-комунікаційна безпека як узгодженість, безконфліктність спілкування на соціальному та особистісному рівнях, товариська допомога, вимогливість до себе та інших в інтересах виробництва; сприяння позитивним міжособистісним комунікаціям, створенню сприятливого мікроклімату, врахування інтересів і побажань працівників по вертикалі та горизонталі,

доброзичливий та шанобливий стиль спілкування «керівник-підлегли»; патріотична безпека як створення психологічного клімату в колективі на основі позитивного відношення до підприємства, психологічної об'єднаності працівників навколо загальних цілей [61].

В цьому визначенні відображається суть адміністративної безпеки (друга частина визначення), яку деякі вчені віднесли до мотиваційної безпеки.

Н. Матвійчук розглядає соціально-психологічну безпеку як якісний аспект професійно-ділових стосунків, що виявляється у психологічній атмосфері, що панує в колективі, частоті і якості внутрішніх комунікацій, а також бажанні об'єднувати власні зусилля для досягнення спільної мети [58, с. 54-59].

Такий підхід позиціонує соціально-психологічну безпеку як складову професійної, оскільки формування ефективних комунікацій – одна з ключових компетенцій для менеджерів та багатьох інших професійних груп працівників, оскільки визначає результативність їх діяльності, а формування позитивного іміджу підприємства відповідно з правилами та стандартами корпоративної культури відбувається завдяки зусиллям для усіх працівників.

Варто погодитись, що соціально-психологічний аспект безпеки характеризується ціннісно-орієнтаційною єдністю та згуртованістю, кон'юнктивними (об'єднуючими) міжособистісними стосунками та задоволеністю ними членів групи, наявністю умов для самореалізації та самоствердження особистості, задоволенням професійною діяльністю, відсутністю негативних лідерів і негативних психологічних груп, переважанням почуття симпатії між працівниками, взаємною відповідальністю та вимогливістю [58, с. 56].

Аналіз наукових джерел свідчить, що визначення сутності екологічної безпеки теж неоднозначне. При цьому найчастіше її розглядають як: стан захищеності від екологічних загроз; відсутність суттєвих збитків для навколишнього середовища; стан належної екологічної ситуації; мінімальний антропогенний вплив на навколишнє середовище та об'єкти біосфери; відсутність екологічного ризику; забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу та відповідних умов для життєдіяльності населення; стан абсолютної захищеності окремої людини, групи людей чи суспільства загалом від впливів зовнішнього середовища чи змін, які у ньому відбуваються.

Коли йдеться про екологічну безпеку підприємства, то розглядають дві позиції:

1) оскільки господарська діяльність пов'язана з витратами ресурсів, негативним впливом на довкілля через викиди, скиди, відходи виробничої діяльності, порушення природних ландшафтів, шкідливі умови праці, що призводить до професійних захворювань, нещасних випадків, то екологічну

безпеку трактують як захищеність довкілля, людей від негативного впливу діяльності підприємства;

2) оскільки підприємство функціонує у відкритому для різних зовнішніх впливів оточенні, то є загрози природного (стихійні лиха) та техногенного (техногенні катастрофи) походження. Крім того, є екологічні ризики, що визначаються сферою та специфікою діяльності підприємства. Зокрема, для підприємств сільськогосподарської сфери, лісового господарства та інших підприємств-природокористувачів, важливі природно-кліматичні, природоресурсні умови, для туристичних, рекреаційних закладів важливе чисте довкілля, повітря, наявність непорушених екосистем, якісної прісної води. Тому екологічну безпеку розглядають як захищеність підприємства від екологічних загроз.

Отже, на основі зазначеного можна стверджувати, що екологічна безпека підприємства – це, з одного боку, стан захищеності від негативних впливів внутрішнього та зовнішнього середовища, з другого – його здатність швидко усунути загрози, забезпечувати своє функціонування на основі екологоорієнтованих техніко-технологічних та управлінських інновацій, що унеможливають нанесення шкоди навколишньому природному середовищу.

Один з контекстів екологічної безпеки як стану, за якого в результаті діяльності підприємства не виникає негативного впливу на стан та здоров'я його працівників, або, якщо й виникає такий вплив, то працездатність людини відновлюється після робочої зміни, можна розглядати як складову безпеки здоров'я.

Основними складовими екологічної безпеки є: природоресурсна (водоресурсна, лісоресурсна тощо), екотехногенна, інституційна, природно-кліматична, радіаційна, акустична, іонізуюча, хвильова, селева, ерозійна тощо.

Як зазначає Н. Матвійчук, екологічний контекст забезпечення природоресурсної безпеки підприємства передбачає, перш за все, оптимальне використання невідновлюваних чи обмежених ресурсів, зменшення техногенного навантаження на природне середовище, розробку програм переробки та утилізації відходів з залученням інноваційних технологій [58, с. 75-77].

Як зазначає А. Черчик, особливої актуальності такий підхід набуває для підприємств-природокористувачів, економічна ефективність яких у довгостроковій перспективі значною мірою визначається екологічною політикою підприємства, реалізацією принципів невиснажливого та відтворюваного природокористування [58, с. 105].

Суть природоресурсної безпеки можна сформулювати як такий стан забезпечення економічної діяльності підприємства природними ресурсами, який

дозволяє досягти поставлених цілей розвитку за умов раціонального використання природних ресурсів, збереження якості екосистеми, в якій функціонує підприємство.

Екологічний аспект забезпечення енергетичної безпеки підприємства передбачає, перш за все, оптимальне використання невідновлюваних чи вкрай обмежених енергетичних ресурсів, зменшення техногенного навантаження на природне середовище та поліпшення його екологічного стану, розробку програм рециклінгу та утилізації відходів з залученням інноваційних технологій. Досягнення достатньо високого рівня енергетичної безпеки підприємства з урахуванням екологічного чинника означає, що споживання ним енергетичних ресурсів прямо або опосередковано не призводить до погіршення якості навколишнього природного середовища, не наносить прямих або опосередкованих збитків державі, споживачам, населенню та персоналу технологій [58, с. 162].

Екотехногенна безпека. Неефективне використання ресурсів та високий рівень забруднень і відходів найчастіше пов'язаний з використанням застарілих технологій та технічних засобів. Для багатьох підприємств характерний високий рівень морального та фізичного старіння обладнання, залишковий принцип фінансування природоохоронних заходів та капітальних вкладень в очисні споруди. Крім того приймаються управлінські рішення, де пріоритетом є економічні інтереси без урахування екологічних аспектів діяльності, наявні випадки порушення технології, техніки безпеки та принципів екологобезпечного виробництва.

Інституційна складова екологічної безпеки визначається наявністю дієвої правової бази та системи управління охороною навколишнього природного середовища, набором формальних та неформальних інституцій та інститутів, які сприяють дотриманню екологічних нормативів, технічних, санітарно-гігієнічних, будівельних та інших норм і правил, що містять вимоги щодо охорони довкілля.

За напрямками можливих небезпек можна виділити природно-кліматичну, радіаційну, акустичну, іонізуючу, хвильову безпеку.

Найбільше уваги науковці та практики приділяють економічній безпеці підприємства. Проведене Н. Колендою аналітичне дослідження дозволило зробити висновок про різні підходи до трактування сутності економічної безпеки підприємств, зокрема це ресурсний, функціональний, ресурсно-функціональний, ентропійно-функціональний, комерційно-спрямований, стійкісно-орієнтований. Найчастіше економічна безпека підприємства трактується як: стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз; стан ефективного використання ресурсів або потенціалу; узгодження і захист економічних інтересів; захист від економічних злочинів; наявність конкурентних переваг; стан стійкості, сукупність заходів чи

чинників, які його забезпечують [58, с. 31].

Зокрема, С. Ілляшенко розглядає економічну безпеку підприємства як стан ефективного використання усіх ресурсів і наявних ринкових можливостей, що дозволяє підприємству уникнути внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечує його тривале виживання та стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної місії [23, с. 13].

Н. Коленда запропонувала визначення економічної безпеки підприємства як стану надійної захищеності його соціально-економічної системи від наявних та потенційних загроз із внутрішнього та зовнішнього середовища, що дає можливості для самоорганізації та саморозвитку, гарантує стійкість та стабільність в умовах відповідного рівня прибутковості та узгодженості й реалізації економічних інтересів [58, с. 31].

Залежно від прийнятого тлумачення економічної безпеки підприємства виділяють її складові, зокрема:

- фінансова; інтелектуальна і кадрова; техніко-технологічна; політико-правова; інформаційна; екологічна; силова (О.Судакова, С. Покропивний);
- фінансова, ринкова, інтерфейсна, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, екологічна, інформаційна, силова (С. Ільшенко, І. Карпунь);
- поточна економічна безпека; тактична економічна безпека (виробничо-технічна складова; інтелектуально-кадрова складова; комерційна складова); стратегічна безпека (ринкова; соціальна; інноваційно-технологічна; сировинна та енергетична; екологічна) (Н. Гічова).

Як бачимо, найчастіше застосовуються ресурсний, функціональний, ресурсно-функціональний підходи.

Н. Коленда вважає, що економічну безпеку підприємства варто розглядати на поточному (кадрова, фінансова, виробнича безпека) та стратегічному (екологічна, інноваційна, інформаційна, ретроспективна, ринкова, силова, енергетична) рівнях [58, с. 34-35].

Для визначення складу економічної безпеки підприємства використаємо ресурсний та функціональний підходи. Ресурсний підхід пов'язує стан економічної безпеки з забезпеченістю та ефективністю використання основних корпоративних ресурсів і передбачає визначення відповідних складових.

Зазначимо, що відповідно до ресурсного підходу розглядаємо фінансову, кадрову, інформаційну, технічну, технологічну, матеріально-сировинну, просторову. Проте варто зауважити, що при трактуванні цих складових не завжди робиться акцент на їх ресурсній природі. Тому уточнимо змістовне наповнення кожної з них.

Суттєва увага приділяється фінансовій безпеці. Ресурсний підхід, коли стан фінансової безпеки асоціюється з ефективним використанням ресурсів

використовується досить часто. При цьому фінансова безпека розглядається як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, виражений у найкращих значеннях фінансових показників прибутковості та рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних і оборотних засобів підприємства, капіталу тощо.

Зокрема, Н. Реверчук [54, с. 22], визначають фінансову безпеку як захист від можливих фінансових витрат і попередження банкрутства підприємства, досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів.

Л. Матвійчук розглядає фінансову безпеку як стан підприємства, який характеризується стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, збалансованістю фінансових інструментів та методів управління ними та забезпеченістю достатнім обсягом фінансових ресурсів, що дасть змогу підприємству ефективно функціонувати в сучасному і майбутніх періодах [40, с. 134].

Є. Картузов вважає, що фінансова безпека підприємства – це такий його фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, що використовуються підприємством; по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз; по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію його фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів; по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи [27].

Фінансова безпека декомпонується на низку складових, розглянемо основні підходи:

- інвестиційну, інноваційну, кредитну та емісійну (І. Бланк);
- грошово-кредитну, бюджетну, валютну, банківську та податкову (В. Шлемко, І. Бінько);
- інвестиційну, грошово-кредитну, бюджетну, валютну, банківську, фондову та страхову (М. Єрмошенко, К. Горячева, О. Судакова);
- інвестиційну, бюджетну, банківську, фондову, страхову, кредитну, грошову і програмно-аналітичну (Л. Матвійчук);
- інвестиційну, страхову, фондову, бюджетно-податкову, кредитну та грошову (О. Малик);
- інвестиційну, грошово-кредитну, валютну, фондову та бюджетно-податкову (Н. Коленда).

Ресурсний підхід застосовано у визначенні інвестиційної безпеки застосовано в працях М. Крупки (інвестиційна безпека передбачає забезпечення такого рівня інвестицій, які (за обсягом та структурою) відповідають поточним потребам економіки) [30, с. 73], О. Барановського як рівень інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби [3, с. 366], В.

Кириленко як здатність підтримувати виробничі нагромадження та вкладення капіталу на рівні, що забезпечує необхідні темпи розширеного відтворення [28, с. 56], О. Юркевич як захищеність інтересів, що забезпечується створенням належних умов для формування інвестиційних ресурсів та їх ефективним використанням [69, с. 405].

Проте більшість визначень зроблені з позиції функціонального підходу, що буде розглянуто нижче.

За визначенням О. Стащук, кредитна безпека – це стан найбільш ефективного використання позикових фінансових ресурсів підприємства, що дозволяє йому забезпечити захист фінансових інтересів усіх суб'єктів кредитних відносин та протистояти загрозам грошово-кредитної політики в напрямку оптимізації капіталу суб'єкта господарювання та максимізації його ринкової вартості [58, с. 196-197].

Враховуючи, що кредит – не єдина форма позики фінансових ресурсів, доцільно до складу фінансової безпеки віднести боргову як відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі.

Валютна складова актуальна, якщо підприємство здійснює зовнішньоекономічну діяльність і має валюту, яка є важливим стабільним ресурсом для його розвитку у процесі купівлі-продажу іноземної валюти для експортно-імпортних розрахунків.

Страхова безпека актуалізується з позиції забезпечення покриття отриманих збитків у разі настання страхової ситуації. Страхові суми в такому випадку відносять до внутрішніх джерел фінансування реальних проектів.

Аналогічний підхід доцільно використати і щодо фондової безпеки – в контексті формування інвестиційного портфелю і мобілізації інвестиційних ресурсів.

Багато вчених як основну складову економічної безпеки розглядають кадрову. Вище ми розглянули підходи до визначення сутності та складових кадрової безпеки, тому уточнимо її суть з позиції ресурсного підходу. На нашу думку кадрова безпека – це такий склад та якісний стан колективу працівників підприємства, який, завдяки високому професіоналізму, кваліфікації, особистісним якостям, забезпечує виконання покладених на них функцій, реалізацію цілей розвитку та відповідність місії підприємства.

В межах кадрової безпеки доцільно виділити інтелектуальну, інформаційну, професійну, кваліфікаційну, оскільки це характеристики

людський ресурсів, водночас, власне ресурси – вміння, знання, навички, досвід, здатність їх застосовувати.

Інтелектуальна безпека полягає у здійсненні сукупності заходів, спрямованих на створення, відтворення, збереження і захист інтелектуального потенціалу, який формується (використовується, трансформується) зусиллями персоналу підприємства. В її межах можна виділити патентну безпеку, безпеку авторства, націлені на захист інтелектуальних прав.

Нині інформація – стратегічний ресурс підприємства. Тому інформаційна безпека – це не лише стан захищеності інформаційних ресурсів підприємства від загроз несанкціонованого доступу, зміни або знищення, а й наявність достатньої, достовірної інформації для прийняття управлінських рішень.

Тобто це ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності підприємства, захист інформації, досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи усіх підрозділів.

Складовими інформаційної безпеки є: безпека джерел інформації (безпека інформаційних каналів), аналітична та прогностична безпека, технічна та технологічна безпека, безпека документообігу, безпека інформаційних систем.

В наукових джерелах часто використовується термін – техніко-технологічна безпека підприємства як стан найбільш ефективного використання його техніко-технологічної бази з метою досягнення економічних та соціальних цілей розвитку підприємства в умовах конкуренції і господарського ризику (О. Стаматін) [57].

Ми вважаємо за доцільне окремо розглядати технічну та технологічну складові економічної безпеки.

Технічна безпека може трактуватись з кількох позицій. Проте в контексті складової ресурсної безпеки акцент робиться на стані, структурі технічних ресурсів, відповідності найновішим досягненням науки і техніки в даній сфері діяльності, ефективності використання. Тому, на нашу думку, технічна безпека – це такий склад і стан технічних ресурсів, який дозволяє мати і утримувати на довготермінову перспективу конкурентні переваги у сфері технічного озброєння підприємства.

Технологічна безпека – це здатність до розвитку за рахунок впровадження новітніх технологій та інновацій на основі досягнень науково-технічного прогресу, збереження рівня науково-технічного потенціалу та раціонального використання інтелектуальних і технологічних ресурсів, що сприяє забезпеченню технологічної незалежності.

З точки зору А. Штангрета, технологічна безпека підприємства повинна характеризуватися такими ознаками: якість і відповідність технологічного процесу виробництва та основного капіталу потребам ринку; захищеність

технологічної сфери від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх загроз; здатність технологічної сфери забезпечувати високу конкурентоспроможність [68].

На нашу думку, технологічна безпека може трактуватись як такий рівень технологій, за якого створюються умови для ефективного виробництва продукції, надання послуг, інших видів діяльності з використанням найновіших ідей та наукових розробок, що дозволяє забезпечити високий (прийнятний) рівень конкурентоспроможності підприємства або отримати бажану конкурентну позицію.

Матеріально-сировинна безпека – це стан повного та безперервного забезпечення сировиною, матеріалами, комплектуючими високої якості, а в подальшому – ефективного їх використання, обробка, утилізація.

Як окрему складову варто виділити енергетичну безпеку, яку трактують як:

- безперервну наявність джерел енергії за доступною ціною (Міжнародне Енергетичне Агентство). МЕА виділяє два аспекти енергетичної безпеки: довгострокову енергетичну безпеку, що пов'язана з своєчасними інвестиціями в постачання енергії в зв'язку з економічним розвитком та екологічними потребами, та короткострокову, яка фокусується на здатності енергетичної системи оперативно реагувати на раптові зміни в співвідношенні попиту та пропозиції [73];

- стан технічно надійного, стабільного, якісного, достатнього та екологічно прийняттого забезпечення підприємства всіма видами енергії за економічно вигідною ціною (Н. Матвійчук) [58, с. 162];

- досягнення надійного, достатнього та безперервного постачання енергоносіїв, продуманої диверсифікації джерел постачання енергетичних ресурсів, забезпечення безпеки енергетичної інфраструктури підприємства, застосування новітніх енергозберігаючих технологій та обладнання тощо (Л. Накашидзе, Т. Гільорме) [8, с. 55].

Енергетична безпека тісно пов'язана з енергетичною незалежністю – це рівень самостійності керівництва підприємства у формуванні та здійсненні політики, яка незалежна від зовнішнього і внутрішнього втручання та тиску (Н. Матвійчук) [58, с. 163].

Нечасто, але зустрічається просторовий ресурс підприємства.

Просторова безпека з позиції ресурсного підходу – це здатність підприємства використати можливості та долати загрози, пов'язані з розміщенням підприємства в навколишньому середовищі. На її рівень впливають: привабливість місця розташування для суб'єктів ринку, природно-кліматичні умови, наявність та якість природних ресурсів та умов, рівень

розвитку виробничої, ринкової та соціальної інфраструктури, рівень криміногенності, ефективність роботи служби безпеки тощо.

Її складовими є інфраструктурна безпека, природоресурсна, асиміляційна, ринкова, соціальна.

Основними функціональними напрямками діяльності, які передбачають високий рівень ризиковості, є інвестиційна, інноваційна, маркетингова, зовнішньоекономічної діяльності; базовими – екологічна, виробнича; що опосередковано впливають на попередні та результати діяльності – іміджева, інтерфейсна, інституційна.

Оскільки екологічна складова була розглянута вище, зупинимось на виробничій безпеці.

Як стверджує Н. Коленда, більшість науковців виробничу безпеку пов'язують із безпекою виробництва чи виробничого процесу [58, с. 126].

Зокрема, виробнича безпека трактується як безпека від нещасних випадків та аварій на виробничих об'єктах і від їх наслідків, що забезпечується комплексом організаційних та технічних заходів та засобів, спрямованих на запобігання або зменшення дії на працюючих небезпечних виробничих факторів. При цьому основними напрямками виробничої безпеки є: безпека технологічного обладнання; безпека вантажно-розвантажувальних робіт; безпека при експлуатації посудин та систем під тиском; безпека при експлуатації обладнання з високими чи низькими температурами; електробезпека; інші напрямки [19].

Н. Коленда дає визначення виробничої безпеки як стану, який характеризується захищеністю всіх складових виробничого процесу від впливу зовнішніх і внутрішніх загроз та ризиків, що дозволяє забезпечити ефективність виробничої діяльності, комфортні та безпечні умови праці й розвиток трудового потенціалу а також мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Структурними елементами виробничої безпеки підприємства є: техніко-технологічна; безпека праці; матеріально-сировинна; збутова; організаційна [58, с. 130-131].

Техніко-технологічна безпека – це стан захищеності технічної та технологічної складової виробничого процесу від негативних чинників впливу, за якого створюються умови для ефективного, раціонального використання техніки та технології, їх оновлення з метою забезпечення високого рівня конкурентоспроможності підприємства. Безпека праці – це стан захищеності працівників виробництва від негативних чинників впливу внутрішнього та зовнішнього характеру, за якого забезпечені належні та безпечні умови праці та відпочинку. Матеріально-сировинна безпека – це стан захищеності від негативних чинників впливу, за якого виробництво є ритмічним, планомірним та

ефективним, а також мінімальні витрати у системі матеріально-сировинного забезпечення. Збутова безпека – це стан захищеності, за якого виробництво в повній мірі задовольняє потреби ринку як за кількісними, так і якісними показниками, що забезпечує його високу ефективність та конкурентоспроможність. Організаційна безпека – це стан захищеності виробництва, за якого досягається найвищий рівень його ефективності завдяки правильній організації та управлінню [58, с. 130-131].

Інвестиційна діяльність підприємства забезпечує стратегічні напрями його розвитку, тому забезпечення інвестиційної безпеки потребує особливих зусиль та уваги. Інвестиційну безпеку розглядають як:

- стан ефективного використання ресурсів та ринкових можливостей для запобігання загроз зовнішнього та внутрішнього середовища, які виникають у процесі інвестиційної діяльності підприємства, що сприяє його стійкому розвитку (Н. Побережна) [49, с. 184];

- забезпечення такого стану інвестиційної сфери, за якого економічна стратегія розвитку підприємства здатна зберігати і підтримувати достатній рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку та економічної стабільності (О. Анісімова, О. Картечева) [1, с. 294].

Інвестиційна безпека тісно пов'язана з фондовою, яку розглядають як стан, за якого відбувається зростання ринкової вартості підприємства та привабливості дивідендної політики.

В структурі економічної безпеки особливе місце займає інноваційна складова, яку визначають як:

- дотримання та реалізація інтересів підприємства, формування необхідних і достатніх умов для збільшення можливостей створення та використання інновацій з метою розроблення та впровадження конкурентоспроможності продукції й технологій на рівні світових стандартів (Ю. Краснощоківа) [34, с. 177];

- послідовну, заплановану, цілеспрямовану, комплексну діяльність підприємства щодо зміни кожного з елементів бізнесу певного підприємства, викликану попитом, обумовлену науково-технічним прогресом і спрямовану на діючу організаційну структуру, технологічні процеси, стиль і методи управління, продукцією, що випускається, джерела сировини й матеріалів, ринки збуту (Т. Максимова, О. Філімонова, К. Лиштван) [39, с. 181];

- забезпеченість підприємства прогресивними, якісно новими технологіями, що безперервно виникають у часі та просторі та відповідають передовим світовим розробкам.

Як зазначає Н. Коленда, комерційна безпека підприємства – це стан, за

якого ефективно здійснюється організація та управління процесами купівлі-продажу, відбувається задоволення попиту споживачів і зростає рівень капіталізації її суб'єкта, гарантується отримання бажаного комерційного результату від діяльності підприємства та формується прихильність споживачів [58, с. 169]. Основними складовими комерційної безпеки підприємства вона виділяє:

- постачальницько-збутову як стан, за якого відбувається вчасне постачання товару на ринок та його швидкий збут;
- ринкову як стан, за якого ринок позитивно сприймає товар, у споживачів формується лояльність та прихильність до нього та зростає попит;
- маркетингову як стан, за якого відбувається правильний та адекватний вибір маркетингових заходів та відповідна (бажана) реакція споживачів на їх використання;
- безпеку комерційної вигоди як стан, за якого підприємство отримує очікуваний прибуток (комерційну вигоду) від своєї діяльності [58, с. 169].

Ринкова безпека – це стан захищеності підприємства від неефективно обраної моделі поведінки на ринку, помилок у товарно-збутовій політиці, політиці ціноутворення, виготовлення неконкурентоспроможної продукції.

Силова безпека – це захищеність підприємства від загроз життю його власників та працівників, їх здоров'ю та матеріальному благополуччю, а також захист майна підприємства від кримінальних посягань тощо

Інтерфейсну безпеку, як складову економічної безпеки, розглядають як:

- надійність взаємодії з економічними контрагентами та контактними аудиторіями (С. Ілляшенко) [23];
- стан сукупності елементів, що забезпечують налагодження тривалих та взаємовигідних відносин між суб'єктами господарювання та його стейкхолдерами (Н. Зачосова) [21, с. 31];
- стан захищеності підприємства від ризиків, що є наслідком взаємодії з споживачами, постачальниками, посередниками, інвесторами, кредитно-фінансовими установами та іншими стейкхолдерами, та визначає здатність реалізовувати інтереси сторін в довгостроковій співпраці (Т. Сак) [58, с. 171].

Т. Сак в складі інтерфейсної безпеки розглядає лише зовнішніх стейкхолдерів, адже внутрішні (персонал, менеджери, власники) визначають кадрову безпеку підприємства: безпека у взаємодії з споживачами; безпека у взаємодії з постачальниками; безпека у взаємодії з посередниками; безпека у взаємодії з інвесторами; безпека у взаємодії з кредитно-фінансовими установами; безпека у взаємодії з іншими стейкхолдерами (партнери, громадські організації, засоби масової інформації тощо) [58, с. 171-172].

Щодо зовнішньоекономічної діяльності, то в науковій літературі

зустрічаються два терміни – зовнішньоекономічна безпека підприємств та безпека зовнішньоекономічної діяльності підприємства.

Зокрема, О. Швиданенко трактує зовнішньоекономічну безпеку підприємства як невід’ємну складову міжнародної, національної безпеки країни, яка відображає стан найефективнішого використання корпоративних ресурсів для запобігання погрозам і забезпеченню стабільного функціонування підприємства як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [65, с. 360].

Економічну безпеку зовнішньоекономічної діяльності підприємства розглядають як:

- складову економічної безпеки підприємства, яка забезпечує мінімізацію дестабілізуючого впливу факторів різної природи походження при виході підприємства на зовнішні ринки і організації процесу взаємодії з іноземними контрагентами (Н. Гавловська) [9, с.64];

- стан найбільш ефективного використання його ресурсів для стабільного функціонування на міжнародному ринку та здатність протистояти впливу небезпечних факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ з метою забезпечення ефективних взаємовідносин суб’єктів господарської діяльності як на території України, так і за її межами (М. Домашенко) [14, с. 171];

- екзогенну структурну складову його економічної безпеки, кількісно та якісно детерміновану, що забезпечує послаблення або локалізацію загроз та небезпек, захищеність інтересів діяльності в умовах міжнародного конкурентного середовища та сприяє досягненню цілей розвитку підприємства (О. Яременко) [71, с. 29];

- як важливу складову економічної безпеки підприємства, яка забезпечує стійкість та захищеність підприємства від деструктивного впливу факторів як внутрішнього, так і зовнішнього середовища при налагодженні співпраці з іноземними партнерами та виході на закордонні ринки (Н. Буняк) [58, с. 183].

Економічну безпеку зовнішньоекономічної діяльності підприємства пов’язана з валютною, яку розглядають як стан, за якого ризики здійснення валютних операцій зводяться до мінімуму.

На нашу думку, важливе значення в контексті забезпечення економічної безпеки відіграють нормативно-правові, управлінські, організаційні фактори, елементи корпоративної культури. Тому вважаємо доцільним виділити інституційну безпеку підприємства.

Г. Клейнер інституційну структуру трактує як сукупність формальних і неформальних норм, правил, традицій, включаючи традиції індивідуального і групового бачення працівниками усього підприємства і його підрозділів (підсистем), інтерпретації дій керівництва і працівників, традиції формування відносин у системі «людина – машина» (ергономічні інститути) та ін. [29].

М. Комар у інституційній структурі фірми виокремлює формальні та неформальні інститути [32], Г. Клейнер виділив фундаментальний і функціональний рівні [29].

На основі цих підходів О. Вашків виділяє дві взаємопов'язані тріади: першу формують три групи фундаментальних інституційних підсистем, другу – функціональні складові інституційного середовища. Тріада базисних інститутів складається з: ментальних особливостей працівників підприємства; внутрішніх культурних особливостей підприємства; когнітивних механізмів підприємства. Тріада функціональних підсистем включає: організаційно-управлінські і техніко-технологічні особливості підприємства; поведінкові паттерни підприємства; досвід ринкового функціонування підприємства [8, с. 42-43].

Виходячи з цього, інституційна безпека – це такий стан інституційного середовища підприємства, за якого ефективно здійснюється організація та управління всіма процесами його діяльності, гарантується захищеність працівників, з одного боку, та запобігає ризикам нелояльності, з другого.

Правову безпеку можна розглядати як усебічне правове забезпечення діяльності підприємства, дотримання чинного законодавства, правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства.

Таким чином, соціоекологоекономічна безпека підприємства характеризується захищеністю життєво важливих інтересів підприємства від можливих загроз завдяки надійному забезпеченню всіма видами ресурсів, формуванню та розвитку економічного потенціалу підприємства, при якому ймовірність небажаних змін менша критичної межі. Водночас, це стан стійкого збереження основних показників і параметрів функціонування підприємства, здатність забезпечувати розвиток, досягати поставлених цілей, адекватно реагуючи на зміни оточення.

Змістовне наповнення соціоекологоекономічної безпеки підприємства уточнюють її складові, для конкретизації яких використано ресурсний та функціональний підходи.

Наукова новизна дослідження полягає в розвитку теорії безпеки підприємства, узагальненні результатів існуючих напрацювань, удосконаленні підходів до визначення сутності та змістовного наповнення складових соціоекологоекономічної безпеки підприємства, що здійснено в межах трикомпонентного підходу з використанням методу декомпозиції (перший рівень декомпозиції – виділення соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства; другий – розгляд складових соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства; третій рівень – визначення змістовного наповнення окремих підсистем соціальної, екологічної та економічної безпеки підприємства).

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що структура соціоекологоекономічної безпеки підприємства обґрунтована на основі ресурсного та функціонального підходів, що дозволяє акцентувати увагу на усіх найбільш важливих ресурсах та видах діяльності, а отже дає можливість отримати інформацію для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Саме така інформація дозволить визначити цільові установки розвитку підприємства на стратегічну перспективу з позицій забезпечення соціоекологоекономічної безпеки загалом, тактичного та операційного рівня – в контексті її окремих складових.

2.2.1. Фінансова безпека акціонерних товариств

Ринкові відносини господарювання безпосередньо пов'язані із забезпеченням ефективності фінансово-господарської діяльності підприємств, окремих регіонів та держави в цілому. Динамічний розвиток економіки, інтеграція України у світовий економічний простір, процеси глобалізації та викликане цим посилення конкуренції загострюють проблему забезпечення фінансової стійкості підприємств як основи їхньої фінансово-економічної безпеки. Фінансова безпека – це одна із найважливіших складових та якісних характеристик фінансової системи, що відображає її здатність до формування оптимальних умов розвитку, стабільного забезпечення фінансовими ресурсами для розширеного відтворення, а також до поступової реалізації фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях. Вважаємо за доцільне погодитись із М.Єрмошенком, який зазначає: «фінансова безпека є ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка, фінанси – кров економічної системи держави. Фінансова безпека зачіпає не лише державу, а й усі галузі народного господарства, приватних підприємців, усі прошарки населення, усе суспільство» [6].

Стан фінансової безпеки на підприємстві, на наш погляд, повинен формуватися залежно від типу, масштабу діяльності підприємства та з урахуванням особливостей існуючого на підприємстві організаційно-правового статусу діяльності суб'єкта господарювання. Найбільш поширеною організаційно-правовою формою ведення бізнесу в Україні є акціонерні товариства. Актуальним питанням функціонування корпоративних підприємств та реальною загрозою для їх функціонування є обмежений доступ та недостатня наявність у акціонерних товариств фінансових ресурсів.

Нашим завданням є виявлення сутності фінансової безпеки акціонерних товариств як однієї із найбільш складних та найбільш вагомих складових економічної безпеки. Забезпечення та підтримання достатнього рівня фінансової безпеки корпоративних структур сприятиме стійкому розвитку економіки країни, підвищення її інвестиційного рейтингу. Багатоаспектність фінансової безпеки, складність вибору шляхів її досягнення та методики її оцінювання, а також відсутність єдиного усталеного підходу до вирішення проблеми забезпечення фінансової безпеки викликає потребу щодо комплексної інтерпретації поняття фінансова безпека акціонерного товариства, надання рекомендацій щодо застосування окремих науково-методичних підходів до її оцінювання, визначення особливостей впливу фінансових чинників на стан фінансової безпеки акціонерних товариств.

Існування систематичних ризиків, що притаманні кожній економічній системі, спонукає до необхідності вирішення проблем досягнення фінансової безпеки держави, регіону або окремих підприємницьких структур. Вважаємо, що це пов'язано із наступним: фінансова безпека є основою для забезпечення виконання державою не лише своєї економічної функції, а й соціальної, екологічної, інформаційної, культурної, податкової та інших. Разом з тим, рівень фінансової безпеки окремого підприємства є індикатором його кредитоспроможності, інвестиційної привабливості та інструментом максимізації добробуту власників самого підприємства. З огляду на вище зазначене, можна стверджувати, що організація системи фінансової безпеки повинна, насамперед, забезпечувати узгоджуваність наступних позицій, а саме:

1) забезпечення гармонізації ланцюжка відносин «фінансова безпека підприємства» - «фінансова безпека регіону» - «фінансова безпека держави»;

2) оптимізація співвідношення між досягненням стану фінансової безпеки підприємства та інтересів його власників, що відображається у наступному алгоритмі: «фінансовий стан підприємства» – «фінансова безпека підприємства» – «зростання інвестиційної привабливості підприємства» – «максимізація добробуту власників підприємства».

Неабиякий внесок у дослідження сутності, методики аналізу, загроз фінансовій безпеці держави або суб'єктів господарювання внесли такі науковці, як О.І.Барановський, М.М. Єрмошенко, З.С.Варналій, В.І.Мочерний, К.С.Горячева, Я.А.Жаліло, Г.А.Пастернак-Таранушенко, І.О.Бланк, Р.С.Папехін, А.В.Гукова, А.О.Спіфанов, Є.В.Новосядло, Ю.Г.Кім, С.В.Васильчак, В.Мак-Мак, В.І.Куцик, В.І.Мунтіян, І.В.Чібісова, Л.В.Ваганова та інші. Проте, попри існуючі численні дослідження вчених виникає об'єктивна потреба у формуванні теоретико-методичних та практичних основ, а також вдосконалення існуючих механізмів формування системи фінансової безпеки акціонерних товариств як

однієї із найбільш вагомих складових економічної безпеки. Враховуючи вище зазначене, потребує обґрунтування теоретичних основ фінансової безпеки акціонерних товариств, механізмів виявлення загроз фінансової безпеки та мінімізації їх наслідків, розробці пропозицій щодо удосконалення законодавчо-правової бази регулювання фінансової безпеки підприємницької діяльності в Україні із врахуванням зарубіжного досвіду.

Перш ніж звернути увагу до аналізування сутності та методики оцінювання рівня фінансової безпеки акціонерних товариств, вважаємо за доцільне дослідити окремі теоретичні аспекти формування фінансової безпеки держави, регіону та суб'єктів господарювання, що створить нам додаткові можливості із застосування накопиченого теоретичного досвіду у новітній теорії та практиці управління фінансовою безпекою.

Перш за все, звернемося до трактування понять «безпека» та «фінансова безпека». Академічний тлумачний словник української мови дає наступне визначення поняття «безпека» - стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує [1]. Разом з тим, у широкому розумінні безпека - це такі умови, в яких перебуває складна система, коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до даної складної системи у відповідності до наявних, на даному етапі, потреб, знань та уявлень [12]. Відтак, можемо стверджувати, що в узагальненому вигляді фінансова безпека є системою протидії зовнішнім та внутрішнім чинникам, що передбачає захист фінансових інтересів держави, регіону або підприємства, а також здатністю забезпечити сталий розвиток та розширене відтворення суб'єктів господарювання.

Ієрархія потреб А. Маслоу виокремлює потребу у безпеці як таку, яка є основоположною для кожного економічного агента, незалежно від форми власності, галузі діяльності, типу господарювання та масштабів фінансово-господарської діяльності (рис. 2.2.1). Без забезпечення достатнього рівня фінансової безпеки підприємницьких структур, неможливим є досягнення їх стратегічних цілей господарювання.

Просте відтворення

Рис. 2.2.1. Наочне відображення ієрархії потреб підприємства за А. Маслоу [3, с. 15].

Загалом поняття фінансової безпеки, а особливо – індикатори її оцінювання та формування оптимального стану, є неодмінним атрибутом досягнення не лише сталого фінансово-економічного розвитку підприємств, а й забезпечення стійкого розвитку національної економіки в умовах виникнення загроз та ризиків зовнішнього та внутрішнього середовища. Забезпечуючи надійний захист матеріальних ресурсів, фінансових ресурсів, створюючи законодавчо-нормативну основу функціонування акціонерних товариств, держава забезпечує зростання рівня фінансової безпеки національного господарства в цілому та фінансової системи зокрема. Це, в свою чергу, підвищує фінансові можливості держави та формує фінансові передумови для стійкого розвитку суспільства шляхом культурної, оборонної, інформаційної, освітньої, медичної та інших його складових.

На рисунку 2.2.2 відображено складові фінансової безпеки на національному рівні. Отже, ми вважаємо, що для визначення сутнісних характеристик фінансової безпеки у системі національної безпеки, необхідно відобразити взаємозв'язок між поняттями «потенціал фінансової системи», «самозабезпечення фінансової системи» та «стійкість фінансової системи». Так, потенціал фінансової системи дає можливість в найкоротші терміни адаптовуватись до змін внутрішнього та зовнішнього фінансово-економічного середовища. Якщо у держави не буде умов для постійного розвитку її фінансової системи, то це призведе до зниження основних фінансових показників і, як наслідок, відбудеться зниження рівня економічного зростання в державі в цілому. Тому, потенціал фінансової системи є одним із складових фінансової безпеки як держави, так і акціонерних товариств.

Рис. 2.2.2. Складові фінансової безпеки на національному рівні.

Самозабезпечення фінансової системи – це спроможність системи сформувати та використовувати фінансові ресурси як держави, так і окремих суб’єктів підприємництва, з найбільшою економічною ефективністю за визначених зовнішніх умов. Для самозабезпеченості характерним є, насамперед, високий рівень покриття витрат власними джерелами фінансових ресурсів. Проте, можливі й інші джерела такого фінансування, якщо окремі суб’єкти підприємництва будуть мати такий рівень їх фінансової безпеки, що представить їх привабливими для кредиторів, інвесторів, санаторів та інших осіб.

Найбільш важливою характеристикою як фінансової системи держави, так і фінансової діяльності акціонерного товариства, є їх фінансова стійкість. Стійкість фінансової системи можна відобразити через її здатність зберігати фінансову рівновагу в умовах динамічних змін зовнішнього та внутрішнього фінансово-економічного середовища, а також ефективно пристосовуватися до таких змін з мінімальними втратами фінансових ресурсів. Більш стійкий рівень фінансової системи держави створює більше умов для ефективної фінансово-господарської діяльності акціонерних товариств, і, як наслідок, призведе до зростання рівня їх фінансової безпеки.

Таким чином, можемо стверджувати, що підвищення рівня фінансової безпеки окремих акціонерних товариств визначає рівень фінансової безпеки національної економіки і, як наслідок, забезпечує необхідний рівень національної безпеки України в цілому. Співвідношення таких понять та їх місце у національній безпеці України відображено на рисунку 2.2.3.

Забезпечення стану фінансової безпеки акціонерних товариств, на нашу думку, є особливо важливим завданням функціонування фінансової системи. Це впливає із наступного. Фінансова безпека акціонерних товариств нерозривно пов'язана із цілеспрямованим їх розвитком, який в свою чергу здійснюється в умовах впливу детермінант нестабільного зовнішнього або внутрішнього середовища.

Такі загрози повинні підлягати мінімізації, оскільки в інакшому випадку вони можуть призвести до неефективного формування та використання фінансових ресурсів акціонерних товариств, падіння ринкової вартості самого товариства та його корпоративних цінних паперів, і, як наслідок, до фінансової кризи та банкрутства.

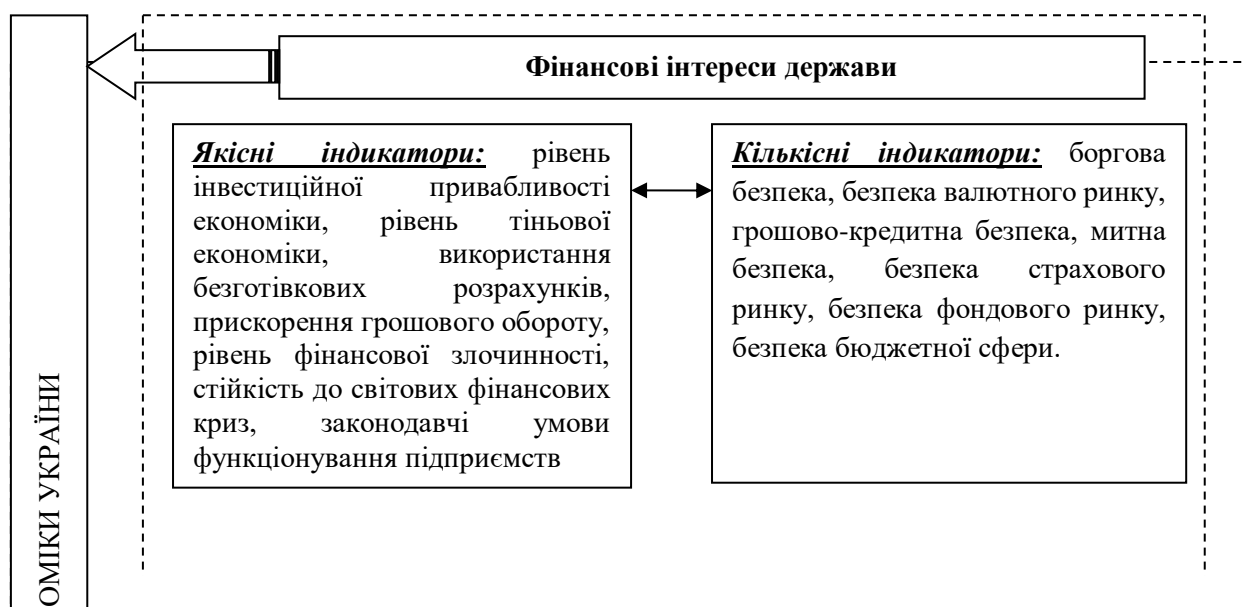
Вибір об'єкта дослідження зумовлений наступними позиціями:

1) акціонерні товариства в Україні виконують багато функцій, серед них науковці виокремлюють виробничу, контрольну, монопольну, інтеграційну, заощаджувальну, спекулятивну, інформаційну, одержавлення-роздержавлення, глобалізацій, мотиваційну, соціалізацій та інші [4, с. 57]. Така їх функціональна роль зумовлює необхідність формування макроекономічних умов функціонування корпоративних підприємств з метою забезпечення їх стійкого розвитку [5, с. 7].

2) корпоративні структури мають найвищий рівень прибутковості серед усіх господарських товариств в Україні;

3) акціонерні товариства мають можливості до використання широкого спектру інструментів для акумулювання фінансових ресурсів;

4) акціонерні товариства формують сучасне ринкове середовище та сприяють вирішенню проблеми зайнятості населення.

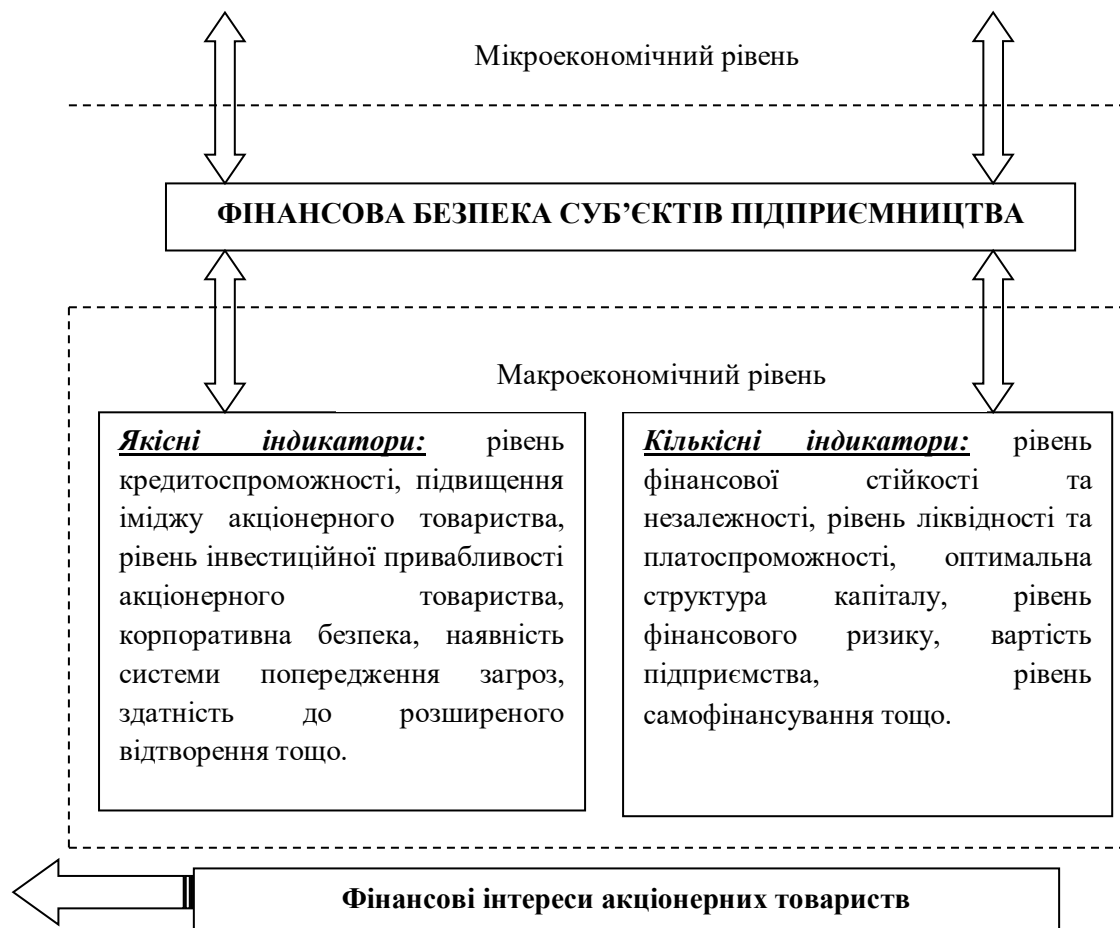
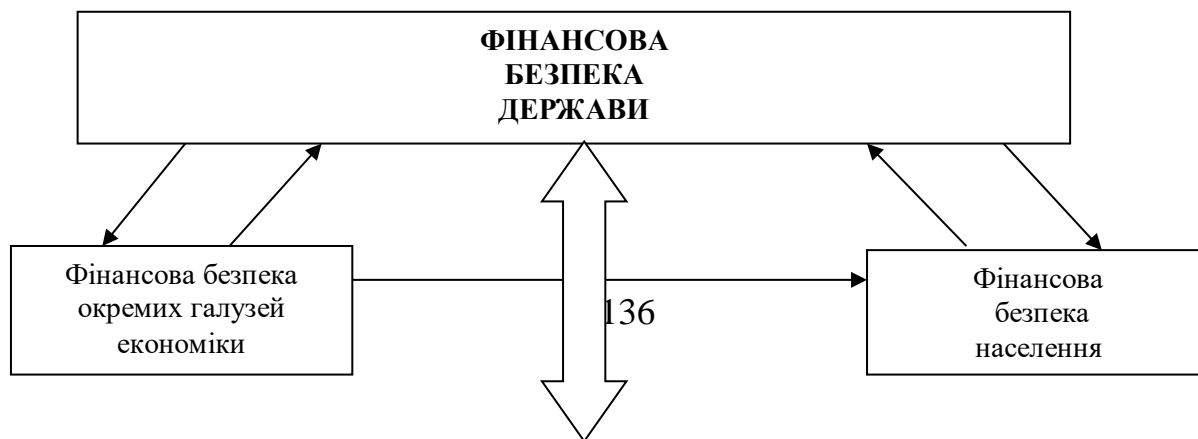

Рис. 2.2.3. Взаємозв'язок фінансової безпеки акціонерних товариств та національної безпеки економіки України

Рис. 2.2.3. Місце фінансової безпеки акціонерних товариств у національній безпеці

Джерело: складено автором

Отже, фінансова безпека акціонерних товариств є поняттям комплексним, оскільки воно тісно пов'язане з іншими складовими фінансової безпеки держави – фінансовою безпекою держави, фінансовою безпекою регіону, фінансовою безпекою населення, фінансовою безпекою окремих галузей економіки, фінансовою безпекою суб'єктів господарювання, фінансовою безпекою окремих фізичних осіб (рис. 2.2.4).

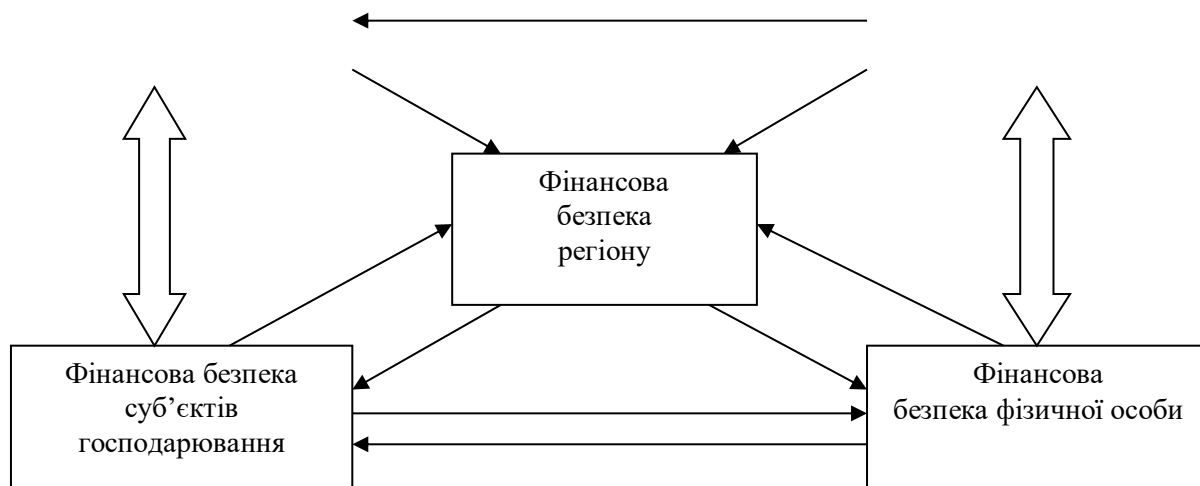

Рис. 2.2.4. Рівні національної фінансової безпеки*.

*складено автором.

З огляду на вагомість акціонерної форми господарювання у економічному та суспільному добробуті країни в цілому та окремих фізичних осіб зокрема, вважаємо, що досягнення та збереження ними достатнього рівня фінансової безпеки набуває ще більшої актуальності. Водночас, відсутність науково-методичних підходів до оцінювання як стану фінансової безпеки, так і виокремлення особливостей управління нею на підприємствах корпоративного типу підтверджує необхідність дослідження та апробації його результатів у практику функціонування вітчизняних акціонерних товариств.

Враховуючи вище зазначене, вважаємо за необхідне, насамперед, провести дослідження щодо визначення основних підходів до формулювання поняття «фінансова безпека підприємства» та з урахуванням ідентифікованих особливостей акціонерної форми господарювання, запропонувати авторський підхід до трактування поняття «фінансова безпека акціонерних товариств».

Таблиця 2.2.1

Деякі підходи до трактування поняття «фінансова безпека підприємницьких структур»*

Автор	Сутність підходу
Донець Л.І., Ващенко Н.В. [7, с. 105].	забезпечення такого фінансового стану підприємства, який можна охарактеризувати якістю та збалансованістю фінансових послуг, інструментів і технологій; стійкістю до загроз; здатністю підприємства до реалізації фінансових інтересів, місії і завдань через належні обсяги фінансових ресурсів; спрямованістю на сталий і стратегічний розвиток
Горячева К.С. [8, с.66].	це фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, котрі використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів, місії і завдань постійними обсягами фінансових ресурсів, по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток фінансової системи

Кириченко О.А. [9, с. 15].	це фінансовий стан і фінансова стабільність, здатні забезпечити підприємству нормальний ефективний розвиток його діяльності
О.А.Єпіфанов [10, с. 57].	здатність суб'єкта підприємництва здійснювати свою фінансову діяльність ефективно та стабільно шляхом використання сукупності взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних і контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього та зовнішнього середовищ
Бланк І.О. [11, с. 124].	кількісно і якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, який забезпечує стабільний захист його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії і створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого росту
Н.Й.Реверчук [12, с.22].	можливість його захисту від фінансових втрат і попередження банкрутства підприємства, досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів
Гукова А.В., Анікіна І.Д. [14, с. 99].	здатність підприємства самостійно розробляти й здійснювати фінансову стратегію, відповідно до цілей корпоративної стратегії, в умовах невизначеного й конкурентного середовища
Папехін Р.С. [13, с. 7].	певний стан фінансової стабільності, в якому повинно знаходитися підприємство для реалізації своєї стратегії, та характеризується можливістю підприємства протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам
Судакова О.І. [15, с.141].	це складова частина економічної безпеки підприємства, що базується на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності фінансів підприємства, яка відображається через систему критеріїв і показників його стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових резервів, фінансову стабільність, ступінь захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин
Т.Б.Кузенко [16, с.28].	стан найбільш ефективного використання інформаційних, фінансових показників, ліквідності та платоспроможності, рентабельності капіталу, що знаходиться в межах своїх граничних значень

Поняття фінансової безпеки оглядово визначено також і для окремих типів суб'єктів господарювання. Під фінансовою безпекою банківських установ розуміють систему заходів, яка забезпечує захищеність інтересів власників, клієнтів, працівників та керівництва банку від зовнішніх та внутрішніх загроз [17, с. 91]. А.В.Чупіс стверджує, що фінансова безпека сільськогосподарського підприємства є сукупністю фінансово-економічних механізмів, які забезпечують стійкість підприємств до впливу природних та економічних ризиків, достатній рівень кредитоспроможності та інвестиційної привабливості, а також позитивну віддачу власного капіталу [18, с. 46]. О.І.Барановський у своїх дослідженнях пропонує таке визначення фінансової безпеки страхової компанії: «Під фінансовою безпекою ринку страхових послуг загалом і конкретного страховика зокрема слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм забезпечувати своє ефективне

функціонування й у разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки своїх клієнтів» [19, с.272].

Отже, усі вітчизняні та зарубіжні дослідження щодо фінансової безпеки суб'єктів господарювання дозволяють нам систематизувати такі підходи до інтерпретації її сутності стосовно акціонерних товариств, які відображено у таблиці 2.2.2 [20, с. 118-119].

Узагальнюючи вище зазначені нами підходи, можемо стверджувати, що фінансова безпека акціонерних товариств є багатогранним поняттям, яке:

- відображає здатність акціонерного товариства здійснювати фінансову діяльність у стратегічних періодах;

- функціонує в умовах динамічного середовища, що передбачає вплив зовнішніх та внутрішніх релевантних чинників фінансової діяльності акціонерного товариства;

- має на меті захист фінансових інтересів акціонерних товариств, що повинні відповідати фінансовим цілям діяльності таких суб'єктів господарювання;

- забезпечує стан фінансової стійкості та фінансової рівноваги акціонерних товариств внаслідок максимально ефективного використання фінансових та інших корпоративних ресурсів в умовах впливу чинників часу, ризику та ліквідності.

Отже, критичний аналіз наукової літератури щодо проблематики фінансової безпеки підприємств дозволив нам запропонувати власний концептуальний підхід до трактування поняття «фінансова безпека акціонерних товариств». Відтак, вважаємо, що фінансова безпека акціонерних товариств – це ієрархічна й багатоаспектна система забезпечення стану найбільш ефективного формування та використання фінансових ресурсів акціонерних товариств з метою вироблення дієвого механізму ідентифікації та нівелювання негативного впливу ендогенних та екзогенних загроз, а також виявлення та примноження доміант фінансово-господарської діяльності корпоративних структур в напрямку максимізації їх ринкової вартості та підвищення інвестиційної привабливості.

Таблиця 2.2.2

Систематизація наукових підходів до розуміння поняття «фінансова безпека акціонерних товариств»

Підхід	Короткий зміст	Представники підходу
Фінансова безпека підприємства як захищеність від зовнішніх та внутрішніх загроз	Під поняттям фінансової безпеки окремих суб'єктів підприємництва розуміють їх стійкість до внутрішніх та зовнішніх, існуючих або потенційних небезпек (загроз)	В.І.Куцик, А.І.Бартиш, К.С.Горячева, Р.М.Папехін, М.О.Мікуліна, Н.Я.Кравчук, Ю.В., А.В.Чупіс, О.В. Сусіденко та інші
Фінансова безпека	Акціонерне товариство має	Т.Б.Кузенко, І.О.Бланк, В.А.

підприємства як стан його фінансової стійкості та система кількісних та якісних індикаторів оцінювання фінансового стану підприємства	достатній рівень фінансової безпеки, якщо має ознаки фінансової стійкості	Богомолів, М.Ю. Погосова, В.Мунтіян, Л.С.Мартюшева, О.І.Судакова, О.В.Ареф'єва, В.Каркавчук, В.А.Богомолів, В.В.Шелест та інші.
Фінансова безпека підприємства як досягнення стану найбільш ефективного використання своїх фінансових ресурсів	Акціонерне товариство має достатній рівень фінансової безпеки, якщо його фінансові або корпоративні ресурси приносять максимальний ефект та забезпечують стійке зростання акціонерного товариства	О.Ареф'єва, Г.Вечканов, О.Єпіфанов, О.Кириченко, В.Мунтіян, Н.Реверчук та інші.
Фінансова безпека підприємства як узгодження та захист фінансових інтересів суб'єктів господарювання	Формулює загрози фінансовим інтересам підприємства як форми вираження їх протиріч з фінансовим середовищем функціонування підприємства, які відображають реальну чи потенційну можливість прояву деструктивної дії різних факторів та умов на їх реалізацію в процесі фінансового розвитку і яка призводить до прямого чи непрямого економічного збитку	І.О. Бланк, З.Варналій, Є.Радзіна, О.Барановський, Г.В.Козаченко, В.П.Пономарьов, О.М.Ляшенко та інші.

Виходячи із вище зазначеного визначення, можемо запропонувати нову парадигму до забезпечення фінансової безпеки акціонерних товариств, сутність якої розкриємо через ідентифікацію та примноження домінант фінансово-господарської діяльності корпоративних структур. Логіка означеного підходу полягає в наступному.

В цілому, парадигма є багатозначним поняттям, яке залежно від контексту може означати певний обумовлений часом та обставинами як сталий на певний період стиль, традицію, концепцію, генеральну ідею, або закон [21, с. 67]. Причому, як стверджує Д. В. Чернілевський, особливу роль при цьому можуть відігравати інтуїтивні механізми наукового пошуку, які не ґрунтуються на формальній логіці [22, с. 170]. У процесі наукового пізнання фінансової безпеки акціонерних товариств відбувається вироблення нових знань, які в деякій мірі можуть розходитися із загальноприйнятими постулатами фінансової науки [23, с. 4]. Тому, для фінансової безпеки корпоративних структур вплив парадоксальних ситуацій на формування нових ідей можна відобразити у такій схемі:

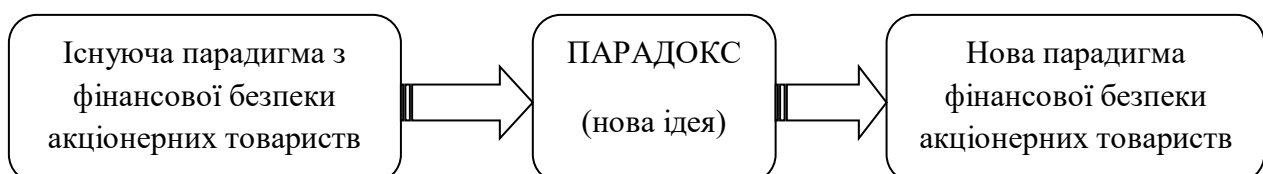

Рис. 2.2.5. Схема вироблення нових знань з фінансової безпеки акціонерних товариств

Так, критичний аналіз підходів до ідентифікації поняття фінансової безпеки дозволяє нам стверджувати, що у фінансовій корпоративній науці спостерігається превалювання підходів до ідентифікації поняття фінансової безпеки через виявлення її загроз та ризиків або мінімізації негативних їх наслідків, що і було обґрунтовано вище по тексту. Разом з тим, найбільш поширеного застосування набули методи оцінки стану фінансової безпеки на основі дослідження коефіцієнтів фінансової стійкості та використання методів антикризового управління з метою попередження загроз та усунення збитків в результаті їх впливу. На наш погляд, такий підхід відображає однобокий стан, коли суб'єкти підприємництва стикаються лише із вирішенням проблеми подолання негативних чистих грошових потоків та ймовірністю отримання збитків від впливу загроз фінансової безпеки.

Проте, кожен суб'єкт господарювання, здійснюючи фінансово-господарську діяльність, ставить за ціль отримання від неї позитивного результату, що відобразиться у стійкому розвитку самого акціонерного товариства у довгостроковій перспективі. В такому випадку необхідно звернутися до ідентифікації окремої переважаючої рефлексорної системи, яка зумовить стан фінансової безпеки акціонерного товариства в напрямку надання її поведінці певної позитивної спрямованості. Тобто, мова йде про необхідність виокремлення таких домінант фінансової безпеки корпоративних структур, які зможуть підсумувати та накопичити позитивні імпульси фінансової діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, одночасно пригнічуючи загрози та ризики фінансової безпеки акціонерних товариств.

Саме такі аспекти пояснюють, на наш погляд, системний характер та цілеспрямовану реакцію фінансової безпеки акціонерного товариства, яка за своїм типом є активною та рефлексорною. Рефлексорність фінансової безпеки в даному випадку відображається у існуванні реакції на екзогенні та ендогенні чинники фінансового середовища. Беручи до уваги домінанти як особливий напрямок фінансової безпеки акціонерних товариств, вважаємо за доцільне надати їм вирішального значення у ідентифікації стану та функціональних аспектів фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, тенденції функціонування яких будуть відображати тенденції екзогенних та ендогенних впливів. Внаслідок ідентифікації та примноження домінант (переваг) фінансової

безпеки корпоративних структур, обсяги фінансових ресурсів останніх в оптимальних умовах господарювання будуть мати тенденцію до зростання, а не до виснаження. А це, в свою чергу, призведе до формування раціональної структури капіталу, максимізації ринкової вартості акціонерного товариства та підвищить його інвестиційну привабливість.

Отже, нова парадигма, що базується на ідентифікації домінант фінансової безпеки акціонерних товариств, повинна бути спрямована на врегулювання та підтримання ефективності фінансово-господарської діяльності корпоративних структур у довгостроковій перспективі. Враховуючи вище зазначене, вважаємо, що сучасна парадигма визначення фінансової безпеки полягає у таких аспектах її трактування:

- монетарному (кількісному), що передбачає можливість оцінки рівня фінансової безпеки країни, регіону, суб'єктів підприємницької діяльності на основі ретроспективного дослідження результатів їх фінансово-господарської діяльності, а також на основі аналізу рівня достатності фінансових ресурсів підприємств, регіонів та держави. Таке оцінювання є підґрунтям для визначення рівня фінансової безпеки в перспективних періодах;

- немонетарному (якісному), що передбачає ідентифікацію основних чинників впливу (загроз) на стан фінансової безпеки з метою диверсифікації ризиків фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання та своєчасного реагування в умовах динамічного ринкового середовища [24, с.7].

Отже, проведене дослідження свідчить про відсутність єдиного підходу до трактування поняття «фінансова безпека підприємств», що зумовлено відносною його новизною та відсутністю уваги з боку науковців на дослідження такого об'єкту. Варто також зазначити, що існуючі дослідження не враховують особливостей господарської діяльності підприємств різних організаційно-правових форм та видів економічної діяльності. Недоліком наукових та практичних робіт з питань фінансової безпеки підприємств є фактично її ототожнення із кредитоспроможністю, інвестиційною привабливістю та оцінкою фінансового стану суб'єктів господарювання в частині визначення показників-індикаторів стану фінансової безпеки.

2.3. Структура соціоекологоекономічної безпеки регіону

Розуміння «безпеки» досить неординарне та багатогранне, оскільки в широкому сенсі визначається, як захищеність країни від потенційно ймовірних

ризиків та загроз, а у вузькому розумінні є здатністю мінімізувати небажані ефекти внутрішніх та зовнішніх чинників на підприємстві. Водночас потенційними загрозами та ризиками можуть бути проблеми будь-якого характеру та прояву, котрі перешкоджають повноцінному існуванню нації, особи, підприємства, можливістю недоотримання ними очікуваних результатів, які появляються в нестабільній політично – економічній ситуації, низькому рівні соціально- економічного життя людини, відсутності сприятливої кон'юнктури задля провадження підприємницької діяльності.

Питання з'ясування ролі та значення безпеки досліджувалося широким колом дослідників. Серед яких варто виділити В.Лойко, А.Прокоп, Ю. Свірчевську, Б.Слупського та ін. Однак, аналіз структури безпеки регіону залишився поза належною увагою. Тому з'ясування суті та ролі безпеки регіону в умовах рівневої диференціації, її системи, уточнення її структури та видів, а також запровадження методологічних підходів, досі залишається актуальним. До об'єктів безпеки регіону відносимо регіональні органи управління, підприємства виробничої та невиробничої сфери регіону, природно-ресурсний потенціал регіону, та інфраструктурне забезпечення.

Суб'єктами безпеки країни є: міністерства та відомства функціонального та галузевого значення, органи податкового та митного регулювання, кредитно-банківські установи, покупці та продавці матеріального та нематеріального виробництва.

Предметом забезпечення регіонального регулювання безпеки є:

- моніторинг навколишнього середовища та факторів, котрі становлять небезпеку економічній системі всіх суб'єктів короткострокової та довгострокової дії;

- провадження регіональної політики та інституційних трансформації з метою профілактики та зменшення негативного впливу факторів.

Правовими засадами забезпечення безпеки є нормативно-правові документи та регламентуючі акти: Закон України «Про національну безпеку», «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про державну податкову організацію», а також Кримінальний, Кримінально- Процесуальний, Господарський – Процесуальний кодекси України [1, 3]. Окрім зазначеного, існує чимала кількість міжнародно-правових угод, які регламентують взаємозв'язки між державами – партнерами. Отже, економічна безпека являє собою загальнонаціональну систему впорядкованості поведінки суб'єктів з метою регулювання заходів, спрямованих на обмеження впливу загрозливих чинників та задля забезпечення постійного та стабільного розвитку соціальної, екологічної (енергетичної), житлової,

фінансової та продовольчої безпеки. Одним із складових процесу регулювання є ліцензування професійної діяльності суб'єкта на ринку до вимог чинного законодавства (аналіз відповідності нормам та стандартам фінансово-майнового стану, організаційно-правової форми, класифікації працівників).

Структура соціоєкологоекономічної безпеки регіону розглядається на двох рівнях (Рис. 2.3.1):

- Мікро- рівні (безпека особи, безпека підприємства),
- Мезо- рівні (соціальна, екологічна, енергетична безпека, продовольча безпека, фінансова безпека, інформаційна безпека, житлова безпека, і т.д).

Рис. 2.3.1. Структура соціо-еколого-економічної безпеки регіону

Кожен з вказаних рівнів має свої загрози та наслідки впливу на дотримання норм та принципів безпеки.

Мікроекономічний рівень: виражає безпеку особи та безпеку підприємства.

Під безпекою особистості прийнято розуміти невід'ємну складову розвитку людства через доступність до матеріальних, духовних, інтелектуальних, суспільних, соціальних, ментальних потреб життєдіяльності людини в соціумі.

За переконаннями Запорожець Т.В «безпека особистості є невід'ємною складовою національної безпеки, являючи собою стан захищеності її життєво необхідних інтересів у сферах життєдіяльності». На жаль, основними гальмівними чинниками на шляху забезпеченості безпеки особистості виступають непрозора політика влади, недотримання прав людини, неможливість задоволення її найнагальніших потреб.

Безпека підприємства характеризується стійким, збалансованим та безперервним розвитком, який досягається шляхом раціонального

використання виробничих ресурсів за умов динамічності інноваційної економіки, соціального добробуту та усунення внутрішніх загроз.

Одним з основних елементів формування соціоекологоекономічної безпеки є фінансова стійкість, кадрове забезпечення, техніко-економічний потенціал, політико-правові обставини та екологічна ситуація. Фінансова стійкість є необхідною умовою яка виражає фінансове забезпечення економічної безпеки. Вихідними результатами виступають: платоспроможність, конкурентний стан підприємства, ринок цінних паперів. Основною умовою дотримання фінансової стійкості є планування комплексу необхідних заходів та поетапна реалізація заходів суб'єктами господарської діяльності.

Кадрове забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства виокремлює достатню кваліфікаційну підготовку працівників, їх бажання та вміння приносити максимальну корисність підприємству. Вагоме значення в зазначеній обставині відіграє вміння управляти персоналом з метою спрямування власних зусиль на охорону належного рівня економічної безпеки.

Водночас управління персоналом в контексті безпечного розвитку повинно охоплювати систему підбору, найму, підготовки та мотивації працюючих, матеріальні стимули, забезпечення соціальними благами. Техніко-економічний потенціал є неодмінною складовою відтворення виробничих функцій підприємства. Який в свою чергу, включає моніторинг ринку технологій виробництва продукції, пошук альтернативних джерел внутрішніх резервів щодо покращення використовуваних технологій, з'ясування особливостей та конкурентних переваг товарів конкурентів, прогнозування розвитку діяльності підприємств в майбутньому, підсумок в цілому результативності планів ефективності діяльності підприємства.

Політико-інформаційні обставини – це синтезовані зусилля задля уникнення наступних ситуацій: непрофесійної діяльності працівників, недостатності обсягів фінансового утримання юридичних служб, конфлікт інтересів суспільних груп національного, релігійного, економічного та інших характерів, військові конфлікти, кризи національного та світового фінансового значення, захист прозорості інформаційного середовища підприємства щодо уникнення промислового шпіонажу. Під екологічною складовою розуміється розробка та дотримання прийнятих та допустимих норм мінімізації впливу шкідливих речовин та екологічних параметрів продукції.

Якщо розглядати соціоекологоекономічної безпеку підприємства, як систему заходів по зменшенню та профілактиці можливих загроз, слід виокремити окремі критерії зазначених дій, а саме: захист конфіденційної інформації, комп'ютерна безпека, внутрішня безпека, фізична безпека, технічна

безпека, безпека господарської діяльності, безпека суспільної популяризації, екологічна безпека.

Серед нормативно-правової підтримки стимулювання підприємництва існує чимала кількість документів, зокрема Указ президента України «про стратегію національної безпеки» та щорічні Послання Президента України до Верховної Ради [3]. Проте, існуючі підходи лишень на регіональному рівні носять прикладний характер, без конкретних механізмів зміцнення безпеки національного масштабу. Відчувається необхідність нормативного стимулювання малого підприємництва, в основному в його фінансовій, матеріально-технічній, інформаційній, правовій стороні. До економічно-небезпечних чинників малого бізнесу, слід віднести наступні:

- нестабільний та неприйнятний відносно міжнародних стандартів рівень державно-правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання;

- недосконалість та необ'єктивність податкової політики підприємництва;

- несприятливе конкурентне середовище з проявами монополізму та наявність адміністративних взаємостосунків між суб'єктами підприємницької діяльності та органами адміністративного впливу;

- відсутність фінансово-кредитного забезпечення підтримки підприємницької діяльності;

Для уникнення існуючих обставини слід застосовувати виважену політику, яка би була спрямована на досягнення наступних дій:

- регламентацію програмно-нормативного функціонування безпечного підприємництва. Особливо важливо відобразити вказані зміни в Національних та Регіональних програмах підтримки малого підприємництва. Результативність таких дій полягатиме в фінансовій підтримці слабших щодо безпечності розвитку регіонів, що дозволить вирівняти диспропорції регіонального масштабу, зокрема, що стосується фінансової безпеки;

- збільшення заохочення органів місцевого самоврядування відносно зміцнення безпеки підприємництва шляхом підвищення частки податкових платежів, частина яких стане джерелом відновлення підтримки підприємництва;

- впровадження регуляторної політики, основна мета якої є об'єктивна доступність всіх підприємств до використання місцевих ресурсів, отримання дозвільних документів та налагодження взаємостосунків між бізнесом та адміністрацією;

- зміцнення заходів щодо фінансової безпеки самого підприємства шляхом системи страхових та гарантійних фондів, кредитної підтримки малого підприємництва;

-стимулювання управлінських функцій підвищення безпеності регіону шляхом модернізації кадрових, інформаційних, фінансових, кластерних, збутових інновацій розвитку.

Окремий підхід серед запропонованих заходів займає управління конкурентоспроможністю підприємства, яка, в свою чергу є результатом наявності конкурентних переваг для якісного та кількісного вдосконалення суб'єкта господарювання в межах сприятливого конкурентного середовища. Останній керується передусім нормативно-правовими документами Законами України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про Антимонопольний комітет України», «Про захист економічної конкуренції» [2].

Як вже було відзначено, на мезоекономічному рівні виділяється соціальна, екологічна, енергетична, фінансова, інформаційна, продовольча та житлова безпека.

Соціальна безпека виражає захист життєво важливих інтересів людини, суспільства та нації загалом. Водночас, до життєво необхідних потреб соціума варто віднести організаційно-правові, демографічні, інституційні, культурні, матеріальні запити, втамування яких дозволяє бути захищеним. На думку, С.Пирожкова, під «соціальною безпекою слід розуміти результат ефективної соціальної політики, яка має спостерігати суспільство від соціальних вибухів, відкритих та прихованих проявів громадської непокори та інших конфліктних ситуацій, сприяти підвищенню конкурентоздатності українського працівника за європейськими та світовими стандартами, виділяє її важливу складову системи національної безпеки».

Екологічна безпека є складовою національної безпеки та виражає стан екологічної рівноваги в суспільстві, за якого відбувається захист навколишнього середовища та виробництво товарів та послуг.

Енергетична безпека виражає систему поєднання потенціалів економічного, політичного, техніко-технологічного та ресурсного, а отже й енергетичного, а також факторів наукового, географічного, організаційного, управлінського спрямування (прикладна економіка). В той же час, енергетичну безпеку слід охарактеризувати як стан захищеності держави, її громадян, суспільства, передусім її економіки від загрози дефіциту в забезпеченні потреб в енергії доступними паливно-енергетичними ресурсами належної якості в нормальних умовах та при надзвичайних ситуаціях, а також від загрози порушення стабільності постачання паливно-енергетичних ресурсів та з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище.

Житлова безпека є також однією зі складових безпеки не лише регіонального, але й і загальнонаціонального значення. Пояснюється це тим, що об'єкти житлової нерухомості за своїм змістом знаходяться на так званому перетині різних економічних процесів, що мають місце в регіоні. Житло обіймає перші позиції при будь-якому суспільному устрої та виконує водночас декілька функцій, серед яких не лише предмет виробництва, але й споживання [6].

Отже, до основних принципів реалізації соціоекологоекономічної безпеки держави слід відносити: верховенство права під час забезпечення соціоекологоекономічної безпеки, дотримання рівноваги соціоекологоекономічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави, а також їх спільна відповідальність щодо забезпечення соціоекологоекономічної безпеки.

Від так, соціоекологоекономічна безпека регіонів є складовою національної безпеки країни та забезпечує насамперед конкурентоспроможність, стабільність, стійкість, поступальність розвитку регіональної економіки, нерозривно інтегрованих в економіку держави.

2.3.1. Фінансова складова соціоекологоекономічної безпеки регіону

При формуванні регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку через призму задоволення потреб нинішнього та майбутнього поколінь в основу дослідження повинні бути покладені визначення та аналіз впливу факторів негативної дії на задоволення цих потреб. Захищеність же регіону від наявних і потенційних негативних факторів та здатність їм протистояти характеризує категорія безпеки. Це підтверджують дослідження Р.М.Дацківа, який розглядає безпеку як баланс між потребами та можливостями їх задоволення, тобто можливостями та бар'єрами розвитку [1, с. 151]. Більше того, за словами В.М.Геєця, „розвиток – один із компонентів безпеки; якщо економіка не розвивається, то у неї різко скорочуються можливості виживання, опірність та адаптація до внутрішніх і зовнішніх загроз” [2, с. 24].

В.К.Сенчагов виділяє три підходи до визначення терміну „безпека” на різних рівнях наукового абстрагування цього поняття [3, с. 25]:

- безпека – несуперечливість системи об'єктивним законам функціонування суспільства;

- безпека – стабільність і збалансованість системи суспільних відносин, що забезпечують єдність і взаємообумовленість системи інтересів у суспільстві;

- безпека – сталість відтворення мотивів позитивної поведінки і продуктивної взаємодії різних соціальних общин у певній системі.

Відповідно до наведеного, чим більш сталий, стабільний, збалансований розвиток регіону, тим вищим буде рівень його безпеки. Це підтверджують слова О.Г.Симонової: „сталий розвиток регіонів – запорука підвищення ефективності державної безпеки” [4, с. 132]. Тому досягнення мети сталого розвитку регіону можна тлумачити через призму забезпечення безпеки як стану захищеності найважливіших економічних, соціальних та екологічних інтересів регіону. При цьому регіональна політика фінансового забезпечення сталого розвитку і його фінансова безпека мають одне спрямування, що зумовлює включення у регіональну політику фінансового забезпечення сталого розвитку його функціональної складової – фінансової безпеки.

Ключовими проблемами ж регіонального розвитку в Україні є фінансові, адже причинами появи як економічних, так і соціальних та екологічних проблем є незадовільне фінансування, недостатньо виважені підходи розподілу фінансових потоків, неефективне використання фінансових ресурсів, необґрунтована фінансова політика держави в цілому. З іншого боку, рівень сталого розвитку здійснює визначальний вплив на спроможність фінансової системи задовольняти потреби регіону. Без забезпечення фінансової безпеки практично неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед національною та регіональною економікою. Фінансова безпека створює передумови для ефективного функціонування економіки і вирішення соціальних та екологічних проблем.

Необхідність дослідження фінансової безпеки зумовлена тим, що відсутність фінансових ресурсів спричиняє недофінансування нерідко найбільш невідкладних потреб у різних сферах економіки і є загрозою національній безпеці [3, с. 310]. Негативні явища у фінансових відносинах є небезпекою, що завдає реальних збитків економіці, які відображаються у падінні темпів розвитку, зниженні життєвого рівня населення [3, с. 311].

Питання забезпечення фінансової безпеки відображені у наукових дослідженнях вітчизняних та закордонних вчених В.Білоуса, О.Барановського, І.Бінько, В.Геєця, З.Герасимчук, Б.Губіна, Р.Дацківа, Е.Дмитренко, С.Глазьєва, М.Єрмошенко, Я.Жаліло, Б.Кваснюка, С.Кульпінського, А.Логвіна, Ю.Любимцев, В.Мунтіяна, В.Новицького, Г.Пестернак-Таранушенко, С.Пирожкова, В.Сенчагова, С.Смирнова, А.Соловйова, А.Сухорукова, В.Шлемко, Д.Фішера та багатьох інших. Проте більшість досліджень стосується забезпечення фінансової безпеки на загальнодержавному рівні, питання ж фінансової безпеки регіонів досліджуються лише частково, а то й зовсім упускаються.

Тому завданнями дослідження у цьому напрямі є:

- на базі існуючих підходів, виділити ключові характеристики фінансової безпеки та на цій основі визначити сутність фінансової безпеки досягнення цілей сталого розвитку регіону;
- дослідити фактори, що можуть здійснювати негативний вплив на рівень фінансової безпеки регіону та ймовірні їх наслідки для забезпечення цілей сталого розвитку регіону;
- обґрунтувати рівні інтенсивності впливу негативних факторів на стан фінансової безпеки;
- визначити мету, завдання та принципи формування політики фінансової безпеки як складової регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку.

Існують різні підходи до визначення категорії „фінансова безпека” (табл.2.3.1.1). Фінансова безпека регіонів займає особливе місце у структурі національної фінансової безпеки, що зумовлено роллю та місцем регіональних фінансів у забезпеченні програм економічного розвитку територій держави, соціальної захищеності населення, фінансуванні, утриманні й розвитку соціальної інфраструктури тощо.

Таблиця 2.3.1.1

Підходи до визначення фінансової безпеки регіону*

Визначальні ознаки	Характеристика визначення	Автор, джерело
1	2	3
Збалансованість, стійкість, здатність, якість, захищеність, ефективність	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.	В.І.Мунтіян [5, с.456]; Шлемко В.Т., Білько І.Ф. [6, с.143]
	Стан фінансово-кредитної сфери, що характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до зовнішніх та внутрішніх впливів, здатністю захищати національні фінансові інтереси.	С.М.Смирнов [7, с.105]
	Стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатність обсягів фінансових ресурсів для всіх	М.Єрмошенко [8, с.78]

	суб'єктів господарювання, населення і загалом – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток.	
	Стан фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, банківської і податкової системи, який може забезпечити ефективне функціонування держави, підтримуючи її економічну стійкість у глобальному середовищі.	А.І.Сухоруков , [9, с.53]
	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової систем, а також системи ціноутворення, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.	О.І. Барановський, [10, с.718]
Збалансованість, регулювання	Стан фінансових потоків в економіці, що характеризуються збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання та саморегулювання.	
Стабільність, цілісність та єдність	Забезпечення такого розвитку фінансової системи, фінансових відносин і процесів в економіці, при якому створюються необхідні фінансові умови для соціально-економічної та фінансової стабільності країни, збереження цілісності і єдності фінансової системи (включаючи грошову, бюджетну, кредитну, податкову та валютну системи), успішного подолання внутрішніх та зовнішніх загроз у фінансовій сфері.	Б.В.Губін [11, с.366]
	Цілеспрямований комплекс заходів фіскальної та монетарної політики з метою досягнення стабільності фінансової системи та створення сприятливого інвестиційного клімату.	С.Кульпінський [12, с.16]

Продовж. табл. 2.3.1.1

1	2	3
Якість	Якість фінансових інструментів та послуг, що запобігає негативному впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан наявних та потенційних клієнтів, а також гарантує (у разі потреби) повернення вкладених коштів.	О.І. Барановський, [10, с.712-733]
Жорсткий контроль	Умови, що забезпечують жорсткий контроль за формуванням та розподілом фінансових ресурсів.	А.Соловійова [13]
Стійкість, сталість економічного зростання	Стан фінансової системи, за якого наявна стійка національна валюта, відсутня загрозна для розвитку економіки величина внутрішнього і зовнішнього боргів, забезпечується стале економічне зростання за відсутності або низьких рівнів інфляції.	О. Василик, С.Мочерний [14,с.807]
Захищеність	Надійна захищеність фінансової системи країни від внутрішніх та зовнішніх загроз, що перешкоджають ефективному використанню її фінансових ресурсів в інтересах окремої людини, трудового колективу і суспільства.	
	Стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у фінансовій сфері.	Е.Дмитренко [15, с.54]
	Рівень захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин.	О.І. Барановський, [10, с.712-733]

Здатність, стійкість, нейтралізація, запобігання, ефективність	Здатність державних органів: забезпечувати стійкість економічного розвитку держави; - забезпечувати стійкість платіжно-розрахункової системи і основних фінансово-економічних параметрів; - нейтралізувати вплив світових фінансових криз і навмисних дій світових гравців, тіньових структур на національну економічну і соціально-політичну систему; - запобігати великомасштабному відтоку капіталів за кордон, з реального сектора економіки; - запобігати конфліктам між владами різних рівнів з приводу розподілу і використання ресурсів бюджетної системи; залучати й ефективно використовувати кошти іноземних запозичень; запобігати злочинам і адміністративним правопорушенням у фінансових правовідносинах.	В.Бурцев [16]
Забезпеченість, граничність	Стан фінансової системи держави, за якого показники, що його характеризують, не перевищують гранично допустимих, забезпечуючи таким чином нормальне функціонування всієї економіки країни згідно з цілями економічної політики, що проводиться.	М.Дмитрієва [17]
Забезпеченість, достатність	Рівень забезпеченості громадянина, домашнього господарства, верств населення, підприємства, організації, регіону, галузі, сектора економіки, держави, суспільства, міждержавних утворень, світового співтовариства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань.	О.І. Барановський, [10, с.712-733]

Продовж. табл. 2.3.1.1

1	2	3
Розвиток, стабільність, протистояння загрозам	Розвиток економіки, фінансової системи і фінансових відносин та процесів у країні й регіоні, за якого створювалися б необхідні (прийнятні) фінансові умови та ресурси для соціально-економічної стабільності і розвитку суспільства в цілому та конкретного регіону, збереження цілісності й єдності фінансової системи (включаючи грошову, бюджетну, кредитну, податкову та валютну системи), успішного протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам країни в цілому й конкретному району зокрема.	Ю.Любимцев, А.Логвіна [18, с.55]
Незалежність, ефективність, конкурентоспроможність, збалансованість	Частина економічної безпеки, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів.	О.І. Барановський, [10, с.712-733]

розроблено автором

Саме регіональна безпека стоїть на захисті інтересів громадян, створює передумови для вирішення соціальних та екологічних проблем.

Розглядаючи фінансову безпеку через призму регіональних інтересів сталого розвитку, на основі аналізу наведених підходів, виділимо змістові характеристики безпечного функціонування регіону:

- захищеність інтересів регіону (населення, природи та виробництва) від впливу несприятливих факторів, небезпек та загроз на основі високого рівня конкурентоспроможності регіону. Цей підхід зосереджує увагу на дослідженні сталого розвитку як статичної величини, тобто явища, яке дане, завершене, вже відбулось і спостерігається у конкретних проявах (досягнутий рівень захищеності економіки тощо);

- стійкість до впливу внутрішніх та зовнішніх негативних дій, при якій забезпечується усунення чи нейтралізація загроз задоволенню інтересів регіону.

Цей підхід дозволяє виділити і протистояння загрозам;

- стабільність соціо-еколого-економічної ситуації в регіоні на основі активної протидії впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. Цей підхід дозволяє розглядати розвиток регіону у динаміці з позиції здатності, можливості і готовності, тобто враховує перспективи сталого розвитку;

- збалансованість фінансових потоків за сферами сталого розвитку регіону, що дозволяє забезпечити пропорційність задоволення потреб регіону. Тут враховується підтримання рівня сталості розвитку регіональної системи;

- забезпеченість регіону достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань фінансовими ресурсами, фінансова незалежність регіону у можливості задоволення цих потреб. Цей підхід поєднує у собі наявний фінансовий стан регіону з потенційними фінансовими можливостями, забезпечувати захист регіональних фінансових інтересів;

- ефективність витрачання фінансових ресурсів на потреби функціонування регіональної економіки, соціального захисту та природоохоронних заходів на основі застосування якісних фінансових послуг, технологій та інструментів.

Враховуючи наведені підходи, під фінансовою безпекою сталого розвитку регіону будемо розуміти стійкий стан захищеності регіону, за якого відсутній, попереджений або нейтралізований вплив дестабілізуючих фінансових чинників на забезпечення стабільності, ефективності та збалансованості розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер регіону.

Фінансова безпека регіону має внутрішній та зовнішній аспект. Внутрішній аспект спрямований на стимулювання регіонального розвитку, піднесення його фінансового потенціалу для забезпечення балансу потреб та фінансових можливостей регіону, з одного боку, та балансу фінансових інтересів соціальної, економічної та екологічної сфер регіону, з іншого.

Зовнішній аспект передбачає відносну фінансову незалежність та одночасну інтеграцію фінансової безпеки регіону з загальнодержавною

фінансовою безпекою. Особливого значення при цьому набуває конкуренція та суперництво між регіонами у відстоюванні власних фінансових інтересів. За словами Г.Пастернака-Таранушенка [19, с. 53] у кожній державі має місце певне розбалансування в розвитку регіонів, що є джерелом напруженості в державі. Якщо збільшити його до певної межі, почнуться суттєві негаразди, між регіонами виникатимуть або загострюватимуться суперечності, протистояння, конкуренція, що стане передумовою виникнення фінансових небезпек.

У зв'язку з цим, виділимо фактори, які зумовлюють негативний вплив на рівень фінансової безпеки регіонів, їх наслідки для реалізації цілей сталого розвитку (рис. 1.1).

Як показує аналіз факторів фінансової безпеки регіону, вона залежить від їх ресурсного потенціалу, інвестиційної активності, фінансово-бюджетного, трудового та матеріально-технічного забезпечення, методів управління регіональним господарством, розвитком інфраструктури, лобіювання інтересів у вищих органах влади і т.д. Негативний вплив внутрішніх факторів спричинений невмінням знаходити компроміси у вирішенні конфліктів, неспроможністю регіону до саморозвитку, низькою інноваційною активністю тощо. Зовнішні фактори зумовлені об'єктивними впливами на фінансову безпеку регіону, що зменшує їх конкурентоспроможність та рівень життя населення.

Негативний вплив наведених факторів на рівень фінансової безпеки сталого розвитку регіону може здійснюватися з різною силою, відповідно до чого слід розрізняти стани фінансової безпеки, на основі визначення кількісних меж допустимої інтенсивності впливу негативних факторів.

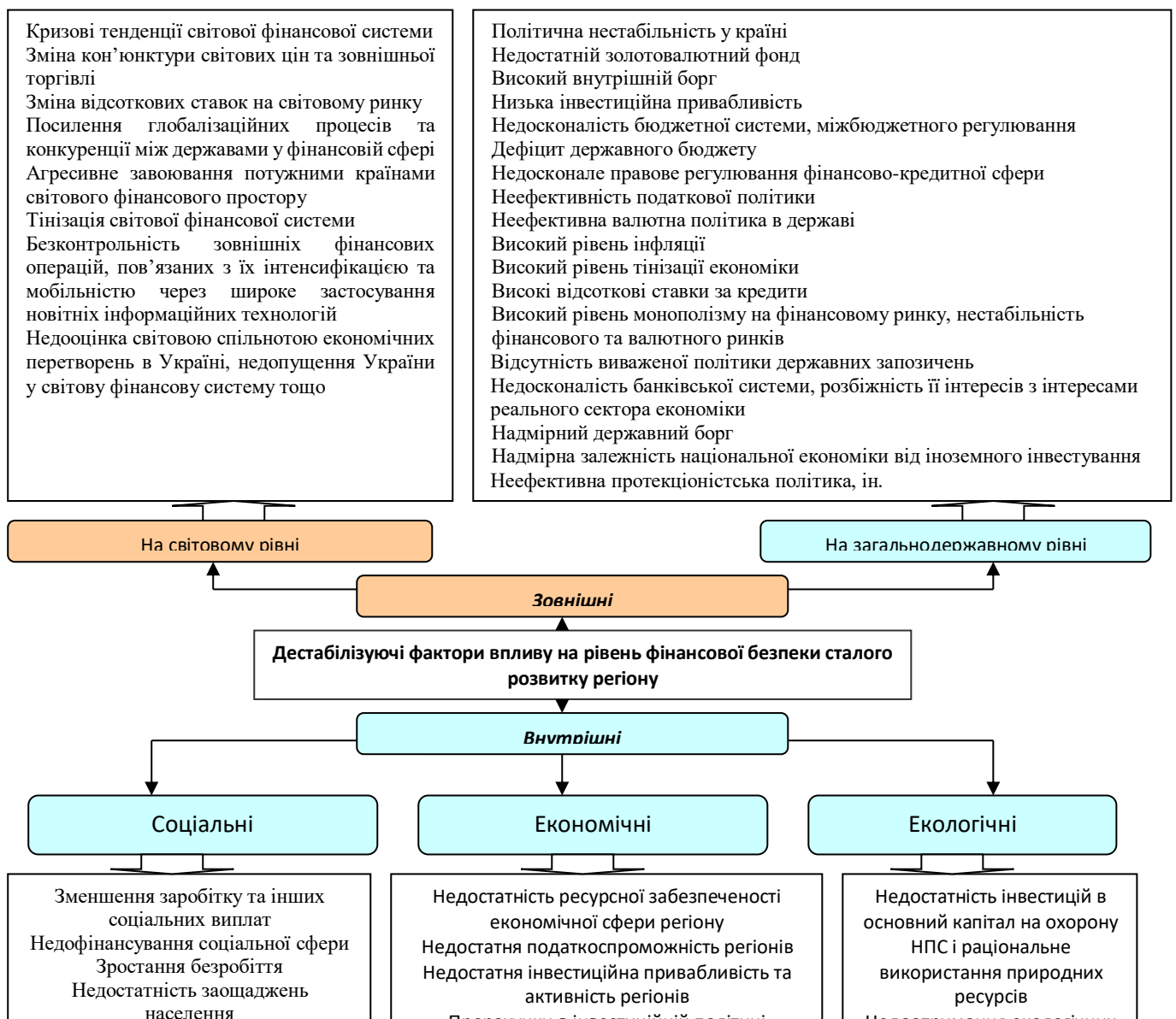
В.П.Мартинюк виділяє такі стани фінансової безпеки залежно від інтенсивності впливу негативних факторів [20, с.122]:

- нормальний стан: відсутність загроз для фінансової безпеки або їхній слабкий вплив, що нейтралізується плановими діями системи управління чи самими ринковими процесами;
- передкризовий стан: повернення до нормальних значень індикативних показників можливе шляхом мобілізації власних внутрішніх ресурсів системи. У такій ситуації необхідно вживати термінових, інколи досить високовитратних заходів щодо нейтралізації та відведення таких загроз. Проте неефективні заходи щодо виведення системи з передкризового стану або затримки з їх виконанням сприяють посиленню їх дії, подальшому зниженню рівня безпеки, в результаті чого система може перейти в кризовий стан. На нашу думку, виділення лише двох станів не дозволяє оцінити інтенсивність впливу негативних факторів на рівень фінансової безпеки. До того ж один з них характеризує, по суті, рівень фінансової безпеки (нормальний стан). Якщо є передкризовий стан, то повинен бути кризовий стан і як полярний до безпеки – стан небезпеки, у протилежному

ж випадку неможливо буде оцінити рівень впливу цих небезпечних факторів.

В.О.Косевцов, І.Ф.Бінько виділяють [21, с. 7] три стадії виникнення загроз: зародження (початкова стадія), прояв (безпосередня загроза) та загострення (критична стадія із відповідними наслідками).

Такий підхід може бути прийнятний для характеристики інтенсивності впливу негативних факторів на рівень фінансової безпеки, однак розглядає фактично динаміку негативного впливу дестабілізуючих факторів лише за несприятливим сценарієм, досліджуючи, так би мовити, життєвий цикл дестабілізатора, який переростає з одного стану в інший, більш небезпечний, не припускаючи зворотнього його руху у сторону безпеки.

О.М.Бандурка, В.Є.Духов, К.Я.Петрова, І.М.Червяков [22, с. 10] для визначення станів фінансової безпеки виділяють окремо поняття „фінансова загроза”, як потенційна можливість завдання шкоди суб’єктам фінансової діяльності з боку окремих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ” та „фінансова небезпека”, як конкретна і безпосередня, реальна форма прояву загрози, яка має ймовірну математичну інтерпретацію”. Фінансову небезпеку, у свою чергу, вони поділяють на допорогову (як реальну можливість втрат прибутків і джерел їх походження) та післяпорогову (як реальну можливість втрати статусу і згорання діяльності суб’єкта господарювання).

Фактично наведений підхід дозволяє дослідити рівні дестабілізуючих факторів, однак виділення допорогового та післяпорогового рівнів фінансової небезпеки, на нашу думку, не є доцільним, адже тоді не прослідковується межа переходу від рівня безпеки до рівня загроз, від загроз – до допорогового рівня небезпеки, адже розроблені лише одні порогові значення небезпеки.

А.Татаркін, О.Романова, О.Куклін, В.Яковлєв [23, с. 81] виділяють нормальний, передкризовий та кризовий стани безпечного функціонування регіону. При розрахунках порогових значень дослідники виділяють два індикатори: для передкризового та кризового стану. Такого ж підходу дотримується Г.О.Ковальова [24, с.29], додатково розбиваючи передкризовий стан на декілька стадій: передкризова 1 (початкова стадія передкризового стану), передкризова 2 (власне передкризова стадія) та передкризова 3 (критична стадія, що може перейти у критичну зону). Критична стадія також поділяється на три стадії: криза 1 (нестабільна стадія), криза 2 (стадія загроз) та криза 3 (надзвичайна стадія).

На нашу думку, такий підхід надто деталізований, що не дозволяє об’єктивно визначити рівні фінансових загроз, адже досить мала різниця між показниками може суттєво вплинути на віднесення регіону до того чи іншого стану і відповідно спричинити розробку помилкових стратегічних та тактичних заходів усунення чи нейтралізації загроз.

Достатньо обґрунтованим ми вважаємо підхід до визначення інтенсивності впливу несприятливих факторів на рівень безпеки регіону З.В.Герасимчук та Н.С.Вавдіюк, згідно з яким автори виділяють такі стани регіональної системи: небезпечний стан, загрозовий стан, стан ризику та стан безпеки [25, с. 44].

При цьому ризик розглядається як ймовірність виникнення несприятливої ситуації в регіоні; загроза – як існування негативних чинників, які здійснюють дестабілізуючий вплив на функціонування регіону, порушуючи його стійкість для задоволення потреб населення; небезпека – як стан деструктивного впливу дестабілізуючих чинників на безпеку регіону, внаслідок чого втрачається здатність до самовідтворення, що призводить до колапсу регіону.

Для ранжування регіонів за рівнем безпеки розвитку вищевказані автори пропонують застосовувати формулу „золотого поділу” [25, с. 66]. При цьому значення інтегрального індексу, рівне нулю, вважається критичним значенням, рівне одиниці – граничним ідеальним станом системи. Значення, що лежать в межах від 0 до 0,382 свідчать про стан небезпеки; від 0,383 до 0,618 – про стан загрози; від 0,619 до 0,854 – про стан ризику та від 0,855 до 1 – рівень фінансової безпеки.

Доповнюючи даний підхід, вважаємо за доцільне рівень фінансової безпеки визначати величиною інтегрального показника, рівного одиниці та більше, адже порогові значення, відносно яких здійснювались розрахунки, характеризують граничні межі допустимого рівня впливу дестабілізуючих чинників (поріг безпеки). Якщо показник менший одиниці – це свідчитиме про певний рівень фінансових ризиків, реальних загроз та небезпек, притаманних регіональній системі. Значення показника, більше за одиницю (поріг безпеки), свідчить про достатній рівень фінансової безпеки регіону, при збільшенні якого підвищується запас фінансової міцності регіону. Відповідно до отриманого рівня інтенсивності впливу дестабілізуючих чинників доцільно виділити зони фінансової безпеки регіону (рис.2.3.1.2).

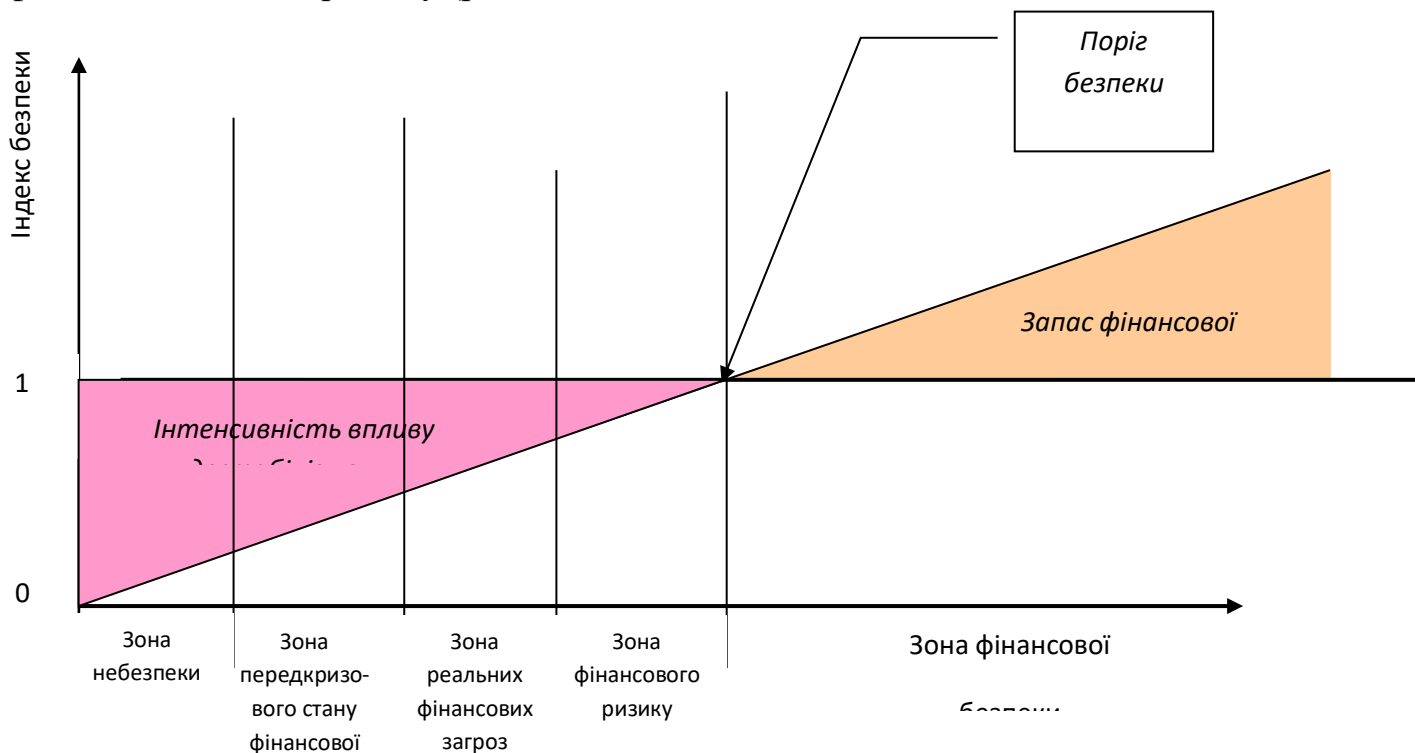

Рис. 2.3.1.2. Зони фінансової безпеки за інтенсивністю впливу дестабілізуючих факторів на рівень сталого розвитку регіонів*

* - розроблено автором

Зона фінансової безпеки характеризує регіон як фінансово захищений від впливу дестабілізуючих чинників. Чим вищими будуть фактичні індикатори від порогових, тим більшим буде запас фінансової міцності регіону, і, з іншого боку, чим більшим буде запас фінансової міцності, тим більшим буде резерв фінансової безпеки сталого розвитку регіону.

При певній імовірності настання несприятливих фінансових наслідків для соціо-еколого-економічної системи регіону, він попадає у зону фінансового ризику, що, з одного боку, межує із зоною фінансової безпеки (куди він може повернутись при здійсненні превентивних заходів запобігання негативному впливу), з іншого – із зоною реальних фінансових загроз (куди він потрапить при збереженні існуючого фінансового інструментарію та неврахуванні впливу негативних факторів).

Попадання регіону в зону реальних фінансових загроз свідчатиме про існування негативних чинників, які уже здійснюють дестабілізуючий вплив на реалізацію цілей сталого розвитку регіону. Така ситуація вимагає застосування регуляторної політики, спрямованої на усунення загроз, що дозволить перейти регіону у зону фінансових ризиків, у протилежному випадку – загрози можуть досягти передкризового стану небезпеки.

Зона передкризового стану фінансової небезпеки характеризується частковою руйнацією фінансової системи регіону, що унеможлиблює досягнення цілей його сталого розвитку. За таких значень відносно фінансово забезпеченими можуть бути лише деякі зі сфер сталого розвитку при недофінансуванні інших. Така ситуація вимагає застосування антикризової політики, спрямованої на нейтралізацію дії негативних факторів, що дозволить регіону перейти в зону фінансових загроз, у протилежному випадку регіон може потрапити у стан фінансової небезпеки.

При переході регіонів у зону фінансової небезпеки фактично відбувається повна руйнація фінансової системи регіону (передумовою може бути стихійне лихо, війна, техногенна аварія тощо), і для покращення ситуації регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку повинна бути спрямована на заходи ліквідаційного характеру за участю зовнішньої допомоги.

Запобігти чи нейтралізувати вплив негативних факторів на рівень фінансової безпеки можна, на думку В.П.Мартинюка, шляхом [20, с. 119]:

- по-перше, реалізації науково обґрунтованої стратегії податкового менеджменту, спрямованої на оптимізацію податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів, зменшення ймовірності податкових правопорушень і сприяння легалізації суб'єктів господарювання, які на сьогодні працюють у тіні;
- по-друге, пріоритетного спрямування фінансових потоків у розвиток тих галузей, які забезпечують економічне зростання за рахунок переважного

використання відтворювальних ресурсів та наукомістких процесів і спроможні реалізувати сукупність притаманних економіці України об'єктивних конкурентних переваг.

Важко не погодитися з виділеними підходами, які передбачають оптимізацію міжбюджетних відносин, нарощення конкурентних переваг регіону, активізацію заходів детінізації економіки. Цей перелік доцільно доповнити заходами, спрямованими на підвищення інвестиційної активності, розширенням джерел фінансового забезпечення сфер сталого розвитку та їх обґрунтованого перерозподілу.

Запровадження цих підходів у практику можливе лише на основі становлення політики фінансової безпеки, що базується на принципах сталого розвитку регіону, без чого неможливо забезпечити збалансований розвиток соціальної, економічної та екологічної сфер регіону.

2.3.2. Екологічна безпека регіону

Техногенний розвиток та зростання чисельності населення обумовлюють відповідне зростання рівнів споживання природних ресурсів та обсягів відходів, які повертаються у навколишнє середовище. А отже, з плином часу падають можливості екосистем поглинати та перероблювати наслідки антропогенної діяльності. Як результат, маємо сучасну ситуацію, яка характеризується наближенням або перевищенням за окремими параметрами меж стійкості природних екосистем. А відповідно, нагальною потребою стало забезпечення екологічної безпеки територій, врахування екологічних обмежень у плануванні напрямків подальшого економічного розвитку суспільства.

Сталий розвиток є такою альтернативною концепцією, яка дозволить зупинити руйнівні процеси у взаємовідносинах „людина-природа” і створити позитивний баланс на користь останньої, тоді як, концепції охорони навколишнього природного середовища, які впроваджувалися тривалий час у багатьох державах світу, дозволяють в кращому випадку дещо призупинити процес руйнування довкілля. В рамках даної концепції, на нашу думку, стає можливою зміна пріоритетів суспільного розвитку, у напрямку стабілізації екологічної ситуації, покращення якості життя, оскільки, вона передбачає не просто охорону довкілля від руйнівного впливу економічного розвитку, що характерно для концепцій охорони навколишнього природного середовища, а скоріше, підпорядкування економіки вимогам екологічних обмежень.

Оскільки, концепція сталого розвитку виходить із паралельного вирішення проблем екологічного, економічного та соціального характеру, вона має

особливу актуальність для нашої держави та її регіонів. Адже ситуація в Україні характеризується кризовими явищами як в екологічному розвитку, так і в економічному та соціальному. Вирішення проблем екологічної безпеки блокується через дефіцит фінансових, матеріально-технічних ресурсів, низький рівень життя населення, глибокі соціальні диспропорції.

Виходячи з того, що екологічна безпека, є одним з видів безпеки, доцільно спочатку визначитись із базовим поняттям - безпека. Потреба у безпеці є однією з первинних потреб людини, рушійною силою і визначальним фактором дій, вчинків людства. Саме ця потреба, стала причиною об'єднання прадавніх людей у племена, побудови міцних осель, освоєння нових територій. Пізніше, вона ж обумовила виникнення різних силових структур, спілок (по професійній діяльності), міжнародних організацій, які створені з метою забезпечення безпеки населення і держав в різних масштабах (в т.ч. ООН, ОБСЄ, НАТО).

В теоретичному плані, поняття безпеки є недостатньо дослідженим. Проте, правильне тлумачення даної дефініції, є надзвичайно важливим, адже повинно відображати найбільш суттєві елементи змістовної частини проблеми, в теоретичному та практичному плані, та найбільш точно відобразити сутність даного явища.

Данилишин Б.М., Шостак Л.Б. [1, с.64] пропонують безпекою називати такий стан суб'єкта, який означає, що ймовірність небажаної зміни будь-яких його якостей, параметрів належного йому майна і зовнішнього середовища, що його стосується, невелика (менше певної межі). На нашу думку, таке тлумачення поняття безпека є досить суперечливим, оскільки у випадку, якщо стан суб'єкта уже є для нього несприятливим, але ймовірність подальшої небажаної зміни є незначною, то, за даним визначенням, його потрібно вважати безпечним, що не є вірно.

Досить часто в науковій літературі [2; 3; 4] дефініція безпеки зводиться, фактично, до „стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз”. На наш погляд, це є не зовсім точно, оскільки поняття „безпека” не є тотожним стану захищеності, а значно ширшим, оскільки, в першу чергу, визначається не захищеністю від зовнішніх впливів, а внутрішніми властивостями системи певного рівня: стійкістю, рівновагою, надійністю, емергентністю, - які забезпечують недопущення формування умов, за яких система потребуватиме захисту від реальних та потенційних дестабілізуючих впливів. Відповідно, як вірно зауважують Ліпкан В.А., Ярочкин В.И. [5, с.60-62; 6, с.28], при підході до дефініції безпеки виключно з позицій захисту, фактично нівелюється значення превентивних дій (звуження, послаблення, усунення, попередження), результатом яких, власне, і є формування умов стабільного функціонування,

відтворення та розвитку системи. А отже, звужене тлумачення безпеки, виключно з позицій захисту, потребує уточнення його трактування.

На нашу думку, найбільш точно визначення загального поняття „безпека” Лескова М. А. подане в книзі Ярочкіна В.І. [6, с.26]. Він пропонує розглядати безпеку як „тип динамічної рівноваги, що характерний для складних саморегульованих систем, і полягає у підтримці суттєво важливих, для збереження системи, параметрів в прийнятних межах”. Саме як динамічну рівновагу потрібно розглядати безпеку, адже, по-перше, саме рівноважний стан системи є таким, за якого зберігаються її внутрішні властивості, а отже вона буде здатною протистояти зовнішнім негативним впливам; а, по-друге, прийнятними, а отже безпечними, є різні - дистанційовані в часі - параметри системи.

Потрібно зазначити, що і наукова думка стосовно категорії „екологічна безпека”, теж має досить суттєві розбіжності.

Так, по-перше, закономірно, що багато вітчизняних та зарубіжних науковців (Андрєєва Н.Н., Харічков С.К.[7], Дорогунцов С.І., Ковтун В.В., Степаненко А.В. [8, с.6], Луцько В.С. [9], Лісовський С.А. [10], Акімова Т.А., Хаскин В.В. [11]), трактують екологічну безпеку, виходячи із дефініції безпеки - «як стану захищеності...». Як уже зазначалося вище, такий підхід є досить звуженим, адже за такого тлумачення, втрачаються важливі властивості та функції екологічної безпеки. Мова йде, по-перше, про попередження виникнення екодеструктивних впливів, що потребує не лише процесів спрямованих на захист, але і превентивних дій; а по-друге, саме для екологічної безпеки, особливого значення набувають внутрішні властивості природного середовища: стійкість, стабільність, витривалість, толерантність, резистентність, рівноважність, емергентність, здатність до саморегуляції. Людина, держава, суспільство, не можуть бути гарантами власної екологічної безпеки, доки порушуватимуть зазначені вище властивості природного оточення, що пояснює необмеженість екологічної безпеки виключно факторами зовнішньої захищеності.

По-друге, ряд дослідників (Андрєєва Н.Н., Харічков С.К., Лісовський С.А., Дорогунцов С.І., Ковтун В.В., Степаненко А.В.[7; 8; 10]) зауважує, що екологічна безпека стосується життєво важливих інтересів держави, людини, суспільства, що, на наш погляд, є не зовсім точно. Оскільки, не лише життєво важливі інтереси особи, держави, суспільства є об'єктами екологічної безпеки, адже збереження, скажімо, видового різноманіття рослинного і тваринного світу, або поступова зміна ландшафтів, рельєфу, клімату, на перший погляд, не є життєво важливими, однак по-перше, можуть спричинити досить вагомні (а то і непоправні) наслідки, які будуть відчутними у далекому майбутньому (яких ми ще не можемо спрогнозувати), а з іншого, чи має право наше покоління, заради

власного добробуту, позбавити права, скажімо, на споглядання або доступ до рідких, вимираючих видів флори і фауни (що навряд чи можна віднести до категорії життєво важливих інтересів) майбутні покоління? Відповідно, тлумачення екологічної безпеки, виключно з позицій життєво важливих інтересів, та не включення до об'єкту дослідження потреби збереження біоти (її якісних та кількісних параметрів), на наш погляд, вимагає його розширення та доповнення.

По-третє, можна виділити ряд трактувань об'єкту дослідження (Андрєєвої Н.Н., Харічкова С.К. [7], Дорогунцова С.І., Ковтуна В.В., Степаненко А.В. [8, с.6], Герасимчук З.В. [12, с.62-63], Масловської Л.Ц. [13], Хлобистова Є.В. [14, с.100], Хвесика М.А., Горбача Л.М., Кулаковського Ю.П. [15 с. 339]), у яких розгляд досліджуваної дефініції не обмежується суто екологічним змістом, а розширяється та набуває соціально-економічного змісту, що на наш погляд є принципово вірним на сучасному етапі взаємовідносин суспільства з природою.

На наш погляд, цікавим є дослідження тлумачень вченими дефініції екологічної безпеки, на предмет врахування у ньому ключових об'єктів екологічної безпеки, яке дозволило виявити, на наш погляд, принципову розбіжність трактування вченими категорії екологічної безпеки. Так, аналіз та систематизація наукових тлумачень зазначеного поняття, за критерієм об'єктів екологічної безпеки, дозволили нам виділити чотири групи вчених, які, на наш погляд, принципово відрізняються підходом, закладеним в основу такого тлумачення.

Так, перша група вчених, а зокрема: Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. [16, с.130], Гирусов Э.В., Лопатин В.Н. [17,с.259], Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Білявський Г.О., Навроцький В.М., Гетьман В.В. [18, с.423], розглядають екологічну безпеку з позицій відсутності зовнішніх загроз, тобто стану захищеності виключно для людини та суспільства. Такий підхід, який в центр екологічних проблем ставить виключно людину, яка, по-суті, є єдиним об'єктом, і єдиною метою забезпечення екологічної безпеки, в екології прийнято називати антропоцентричним [11,с.25].

Друга група вчених, а зокрема: Хлобистов Є.В. [14, с.100], Андрєєва Н.Н., Харічков С.К. [2], при розгляді екологічної безпеки виділяють такі об'єкти забезпечення екологічної безпеки, як - людина та природні ресурси, що дає можливість стверджувати, що метою забезпечення екологічної безпеки є якісне середовище проживання людини та забезпечення потреби в природних ресурсах, для можливостей нормального економічного та соціального розвитку суспільства та держави. А відповідно, можна говорити про поєднання, при такому тлумаченні, двох основних підходів: антропоцентричного та ресурсного. Зауважимо, що останній, власне і полягає у забезпеченні потреб економіки в

природних ресурсах, раціоналізації їх використання, з врахуванням можливості відновлення.

Третю групу представляють вчені (Данилишин Б.М. [1, с.65], Луцько В.С.[9], Лісовський С.А.[10], Дорогунцов С.І., Ковтун В.В., Степаненко А.В. [8, с.6], Акімова Т.А., Хаскин В.В. [11]), які розглядаючи екологічну безпеку виділяють серед об'єктів її забезпечення не лише людину, але і біосферу, що дає змогу говорити, про поєднання при такому трактуванні, антропоцентричного та біоцентричного підходів. Зазначимо, що біоцентричним, в екології прийнято називати підхід, що базується на збереженні біосфери, її властивостей до саморегуляції, якісної та кількісної своєрідності.

Четверту групу представляють вчені (зокрема Масловська Л.Ц. [13, с.118], Герасимчук З.В.[12, с. 62-63]) які, на наш погляд, у своєму тлумаченні категорії „екологічна безпека” враховують усі три підходи: антропоцентричний, біоцентричний та ресурсний. На наш погляд, це є принципово вірно, оскільки впливає із самої природи екологічної безпеки. Адже, реципієнтами що сприймають вплив екодеструктивних чинників, повинні бути захищеними та зберегти відновну здатність. для нормального функціонування та розвитку, на наш погляд, є екосистеми, людина та природні ресурси у відповідних масштабах охоплення (індивідуальному, локальному, регіональному, національному, глобальному).

Вважаємо, що виходячи із взаємозв'язків та об'єктивних закономірностей розвитку природних систем, саме досягнення рівноважного стану та гармонійного функціонування реципієнтів екодеструктивного впливу, дозволить забезпечити та гарантувати екологічну безпеку територіальних утворень.

Поєднання цих підходів дає можливість, за типом об'єктів, формалізовано, екологічну безпеку представити функцією трьох змінних:

$$E_s = F (N, E, P), \quad (1)$$

де E_s – екологічна безпека;

N – природні ресурси;

E – екосистема, її властивості;

P – людина, середовище її проживання.

При цьому, беззаперечно, що всі вищеназвані об'єкти екологічної безпеки є, з одного боку, частинами біосфери, а з іншого, - об'єктами розгляду різних наук: природні ресурси – економічних, екосистема – екологічних, людина – соціальних, а відповідно, така триєдність категорії екологічна безпека, ще раз підтверджує необхідність паралельного розгляду та інтеграції економічного,

екологічного та соціального розвитку, їх тісного взаємозв'язку та взаємозалежності, що є одним з базисів концепції сталого розвитку.

На основі аналізу, синтезу та систематизації наукових підходів до дефініції екологічної безпеки, ми виділили наступні визначальні характеристики екологічної безпеки, на сучасному етапі суспільного розвитку:

1. Пріоритетність забезпечення екологічної безпеки. Відповідно до законодавства України, забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів, визнано одним з пріоритетів національних інтересів. Адже, екологічна безпека пов'язана із реалізацією конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, входить у мінімальний стандарт життєзабезпечення людини, та є одним з гарантів її життєздатності, відповідно, закономірно, що вона є однією із складових національної безпеки, а пріоритетність її забезпечення – безумовно повинна домінувати у будь-якій господарській діяльності.

2. Захищеність суб'єктів та об'єктів безпеки. Екологічна безпека повинна забезпечувати здатність суб'єктів та об'єктів бути захищеними від руйнівних зовнішніх та внутрішніх загроз. Дійсно, категорія екологічної безпеки, семантично та гносеологічно, передбачає наявність стану захищеності від дестабілізуючих впливів (техногенного, природного і змішаного походження) об'єктів екологічної безпеки різного ієрархічного рівня, але не тотожна йому.

3. Рівноважність. Екологічна безпека стосується системи, що ґрунтується на принципах саморегуляції, цілісності, а тому повинна забезпечувати збереження цих властивостей. Відповідно, повинні існувати системи попередження виникнення екодеструктивних впливів, підтримання та гарантування екологічної рівноваги регіону, які забезпечуватимуть не перевищення асиміляційної здатності екосистем, підтримку здоров'я та репродуктивної здатності населення, раціональне використання та відтворення ресурсного потенціалу. Причому, оскільки дестабілізуючий вплив може викликати негативні зміни (призводити до порушення екологічної рівноваги) різними темпами: швидкими - у випадку аварій, катастроф (техногенного, природного та змішаного походження), та повільними, еволюційними – у випадку тривалого, постійного техногенного навантаження (порівняно меншої інтенсивності), що викликає поступові деградаційні зміни параметрів об'єктів екологічної безпеки, відповідно, - екологічна рівновага повинна зберігатися відносно обох типів впливів.

4. Перманентність. Дана ознака обумовлена, з одного боку, тим, що екологічна безпека є гарантом життєздатності людини, вона повинна бути постійною, і, як вірно зазначає В.С. Кравців [19, с. 13], на неї не діє закон

зниження цінності благ у часі; а з іншого боку, - перманентним характером впливу різного роду екодеструктивних чинників, генезою чого є сучасний тип взаємовідносин суспільства з природою. Відповідно, в умовах постійної потреби у екологічних благах та постійного виникнення потенційних та реальних дестабілізуючих екологічну рівновагу чинників, необхідними є постійні дії, спрямовані на їх вчасне виявлення та локалізацію, а отже забезпечення екологічної безпеки також носитиме перманентний характер.

5. Нелімітованість. Дана вимога впливає з внутрішньої природи екологічної безпеки, потреба у якій є в будь-який час та у будь-якому місці, що дає змогу говорити про її просторову та часову необмеженість. Так, скажімо, не достатньо створити безпечні для існування людини умови, в окремому регіоні, адже відвідування сприятливої екологічної зони рештою населення країни, не дозволить забезпечити їх здоров'я та репродуктивну здатність; в глобальному масштабі - розміщення еколого небезпечних виробництв за межами однієї країни (що практикується розвинутими країнами світу, стосовно найбідніших держав), не вирішує проблеми збереження людської популяції від загибелі в результаті екологічної катастрофи. Проявляється дана вимога і щодо часової необмеженості, адже не може існувати пріоритетності у забезпеченні екологічної безпеки між сучасним та майбутнім поколіннями. Всі вони є рівними і повинні мати екологічно безпечні умови проживання, доступність до різних видів ресурсів. Як вірно зазначає В.С.Кравців [19, с.13], маючи поточний екологічний стан – ми платимо за борги попередніх поколінь, господарюючи сьогодні – створюємо борги наступним поколінням, і нашим завданням є - зробити їх якомога меншими.

6. Динамічність. Екологічна безпека є категорією, кількісні параметри якої, в різні періоди часу, можуть дуже відрізнити, але бути прийнятними для даного етапу розвитку. Доіндустріальний етап розвитку суспільства, характеризувався показниками антропогенного впливу на довкілля, які, в порівнянні з сучасними, можна назвати нульовими. Проте, для даного етапу розвитку, орієнтація на абсолютну безпеку, виглядає абсурдною. Стало зрозумілим, що впровадження сучасних засобів захисту не дозволяє виключити будь-яку загрозу для людини та довкілля, що дає змогу говорити про зовсім інший порядок показників допустимого (прийнятного) рівня забруднень. Тобто, в кожен конкретний момент часу, кількісний вимір екологічної безпеки, знаходитиметься у різних прийнятних межах, що дає змогу говорити про динамічність екологічної безпеки.

7. Превентивність. Передбачає спрямування зусиль на попередження виникнення екодеструктивних тенденцій, у функціонуванні та розвитку регіону. Теорія та практика підтверджують неефективність екологічної політики

ліквідаційного характеру, що ґрунтувалася на принципі „реагуй та виправляй”. Крім того, досвід зарубіжних країн показує значні переваги з економічної, екологічної та соціальної точок зору, системи, побудованої на принципі „прогнозуй та попереджай” [19, с.72]. Саме тому, пріоритетним є завдання, недопущення формування умов, які могли б призвести до порушення екологічної рівноваги, перевищення асиміляційних можливостей біосфери, виснажування природно-ресурсного потенціалу, погіршення здоров'я та зниження репродуктивної здатності людини, та відновної здатності компонентів довкілля, а не орієнтація на знешкодження наслідків екодеструктивної діяльності та відновлення порушеної екологічної рівноваги. Потрібно зауважити, що на наш погляд, принцип превентивності, в контексті забезпечення екологічної безпеки, повинен базуватися на ідеї про те, що потрібно попереджувати навіть ті екодеструктивні тенденції, наслідки впливу яких є не до кінця зрозумілими. Зокрема, це стосується врахування, і на цій основі попередження, виникнення дистанційованих у часі наслідків антропогенної діяльності для довкілля та організму людини (наприклад, мутагенних та тератогенних факторів забруднення довкілля, регламентації техногенних потоків з врахуванням віддалених генетичних наслідків). Це потребує поглиблених подальших досліджень, оскільки, теорії такої попереджувальної оцінки, на думку спеціалістів [11, ст. 499] в класичній екології немає.

Враховуючи переваги та недоліки існуючих тлумачень дефініції екологічна безпека, виходячи із іманентних та набутих її ознак, пропонуємо власний підхід до тлумачення екологічної безпеки регіону - як типу динамічної рівноваги системи «довкілля-населення-економіка» регіону, при якому існує попередження виникнення екодеструктивних чинників, захищеність від їх дії людини, навколишнього середовища та природних ресурсів, зберігаються їх властивості та відновна здатність у поточному та майбутніх періодах.

Концептуальне тлумачення екологічної безпеки, на основі охоплення усіх її об'єктів, поєднання антропоцентричного, біоцентричного, ресурсного підходів, повинно стати базисом системи оцінки екологічної безпеки регіону, формування стратегії, механізму, вибору методів та інструментів забезпечення їх екологічної безпеки.

2.3.3. Житлова складова соціоекологоекономічної безпеки регіону

Структура соціоекологоекономічної безпеки регіону характеризується змістовною та функціональною різнобічністю, однією з фундаментальних основ якої є житлова складова. В свою чергу, базисом житлової складової

соціоекологоекономічної безпеки слугує (зі зміною пріоритетності до меншого...): об'єкт житлової нерухомості, виробник житлової продукції, споживач житлового об'єкта та їх ринкова привабливість відносно один-одного.

Відомо, що конкурентна спроможність об'єкта житлової нерухомості – це вираження загальної спроможності того чи іншого житлового об'єкта змагатися в межах певного регіонального (локального ринку) з аналогічними об'єктами, що за своїм призначенням задовольняють спільну проблему та є ідентичними за загальними технічними показниками [10].

Резюмуючи значення вищенаведеного визначення конкурентної спроможності житлових об'єктів, видно, що можливість змагатися на ринку із схожими за характеристиками об'єктами формується в індивідуальному порядку під впливом цілого ряду чинників та факторів.

В роботах С.І. Савчука відмічено, що в наукових роботах не має єдиного тлумачення понять «чинник» та «фактор» конкурентної спроможності. Унаслідок цього, ним було запропоновано в зміст даного поняття покласти розуміння властивостей суб'єкта чи середовища, в якому він перебуває, що в якійсь мірі здатне впливати на сам процес та на результативність функціональної діяльності зазначеного ринкового суб'єкта в конкурентних умовах перебування [9].

І.М. Ліфіц пропонує чинник конкурентної спроможності розглядати як причину, що сприятиме змінам ряду критеріїв конкурентної спроможності, так як аналіз певних чинників та факторів є складником узагальненої структури оцінки конкурентоспроможності [3]. Власне кажучи, потреба в здійсненні оцінки конкурентної спроможності об'єкта чи суб'єкта змушує різних вчених зважати на структуру та визначення чинників конкурентної спроможності елементів загальної економічної системи, що беруть участь в конкурентних відносинах. До того ж, М. Портер свого часу відзначив, що саме чітке розуміння основних чинників та факторів конкуренції забезпечує «підвалини» для стратегічного формування плану дій на ринку. Адже це дасть підстави для визначення слабких і сильних сторін товару, ідентифікації його ринкових позицій та з, рештою, осягнути сторони стратегічного розвитку, які дали б максимальну віддачу [8].

Отже, ідентифікація поняття чинника конкурентної спроможності являє собою певний базис для визначення рівня конкурентоспроможності об'єктів житлової нерухомості. Питання щодо визначення чинників впливу на конкурентну спроможність житлових об'єктів як економічної категорії знаходить своє відображення у формуванні певного ряду чинників в процесі дослідження конкурентної спроможності, що мають вплив на його глибину та якість. Беручи за основу різні наукові дослідження та визначення чинників і факторів конкурентної спроможності провідними вченими, нами запропоновано

авторську класифікацію чинників конкурентоспроможності об'єктів житлової нерухомості.

Існує чимала кількість моделей подання трактувань категорії «ринок нерухомості». Так, ринок житлової нерухомості – сукупність певних механізмів, за умови використання яких стає можливим передача різного роду зобов'язань, права власності, пов'язаних з ним інтересів, формування ринкової ціни [12]. Водночас, ринок житлової нерухомості – сукупність угод із житловими об'єктами, потік інформації стосовної угоди щодо зазначених об'єктів, а також операцій із розвитку управління житловою нерухомістю і її фінансуванню в умовах панування ринкових відносин [1].

У цілому ж, зважаючи на практику здійснення реалізації об'єктів житлової нерухомості в Україні, можна стверджувати, що ринок житлової нерухомості – це певна сукупність операцій та угод з об'єктами житлової нерухомості, їх інформаційного супроводу, а також операцій, пов'язаних з фінансуванням та процесом управління [7].

Виходячи з вище зазначеного, можемо резюмувати, що житлова нерухомість – це товар, що володіє специфічними характеристиками, що стає товаром лише на визначеному ринку, володіє чіткими вартісними характеристиками в основу яких покладено задоволення першочергових споживацьких житлових потреб. Відтак, становлення та розвиток ринку житлової нерухомості, в певній мірі, відображає процес регулювання житлових потреб населення.

Загалом, конкуренція об'єктів житлової нерухомості – є однією з основ його функціонування та подальшого розвитку, адже стимулює виробників житлової продукції до постійного вдосконалення та реалізації найбільш ефективних та інноваційних шляхів і методів виробництва, запровадження абсолютно нових процесів реалізації цінового утворення й здійснення своєї діяльності в нових для себе сегментах ринку. Водночас, зміст конкуренції обумовлено, насамперед, цивілізованістю ринку житлової нерухомості, його становищем та загальними тенденціями розвитку [2].

Конкуренція на ринку житлової нерухомості є однією з найбільш значущих основ його існування та подальшого розвитку. Адже вона сприяє постійним стимулюючим процесам та створює умови для запровадження учасниками ринку найефективніших шляхів і умов будівництва, створює в процесі виробництва нові інноваційні рішення, суттєво розширяє ціновий спектр.

На сьогодні, ринок житлової нерухомості України та його інфраструктура перебувають на завершальній фазі свого формування, у зв'язку з чим особливої

актуальності набула потреба в чіткому визначенні конкурентно-формуючих чинників, особливостей та характеристик житлових об'єктів.

Чинники впливу на конкурентну спроможність об'єктів житлової нерухомості можуть бути досить багатогранними, що визначаються такими особливостями як: ціна; обмежена кількість пропозиції на ринку; рівень наявного та потенційного попиту на ринку; загальна корисність об'єкта житлової нерухомості; територіальна розміщеність; якісні характеристики; енергоефективність; інфраструктура; забезпеченість технічного обслуговування об'єктів житла; інфраструктурне оточення; призначення та цільове використання тощо.

При дослідженні конкурентних позицій того чи іншого об'єкта житлової нерухомості, слід більш детально заглибитися в його технічні особливості, нематеріальні чинники та ринкові позиції. На кшталт загального враження споживача від потенційного до придбання житлового об'єкта. Адже, у випадку, коли мова йде про нове будівництво, а рівень його внутрішнього оздоблення опосередкований, позитивне враження від його зовнішнього оздоблення може бути вирішальним. Ще одним конкурентно-формуючим фактором може слугувати відмінна репутація та позитивні відгуки про забудовника.

Не менш важливим конкурентним чинником є місце розташування об'єкта житлової нерухомості, адже додаткової престижності можуть додати збудовані іншими будівельними організаціями з відмінною репутацією житлові об'єкти, що знаходяться поруч. Слід також згадати й про різні маркетингові методи збуту житлової продукції, так як житло, що перепродується на ринку, завжди буде вартувати менше, ніж те, продаж якого супроводжується потужними рекламними кампаніями.

Ринкова вартість об'єкта житлової нерухомості – це найбільш ймовірна ціна, за яку можливо продати на конкурентному ринку об'єкт житлової нерухомості за умови дотримання раціональності у відносинах між суб'єктами зазначеного ринку. Мається на увазі передача житлового об'єкта у власність покупцю з боку продавця в певний часовий проміжок.

Позиції конкурентоспроможності того чи іншого об'єкта житлової нерухомості визначаються, в першу чергу, в результаті здійснення його оцінки порівняльним методом (співставлення ідентичних за характеристиками житлових об'єктів). Також слід відзначити те, що ринкові межі можуть включати в себе територію не лише окремого міста чи області, але й цілого регіону. Адже, як свідчить практика, інвестори часто обирають об'єкти нерухомості, що фізично знаходяться на значній відстані від місця їх перебування [4].

У процесі дослідження конкурентних особливостей безпосередньо між самими об'єктами житлової нерухомості, слід звернути увагу також на те, що

ринкова ціна може в значній мірі різнитися від ринкової вартості житлового об'єкта, особливо в той час, коли відсутні чіткі критерії визначення рівноваги ринку житлової нерухомості. До прикладу, на ринкову ціну здійснює прямий вплив: розвиток та подальша доступність іпотечного кредитування на ринку житлової нерухомості; тарифи оподаткування чи загалом податкове регулювання відносно певного житлового об'єкту; відсутність з боку продавця достатньої кількості часу для виявлення ринкової реакції на ті чи інші суспільні події.

Якщо ж розглядати житлову нерухомість як інвестиційний проект – інструмент генерування доходу, то слід відразу зауважити те, що інвестиція будь-якого обсягу має за мету самовідтворення з подальшим її приростом, від так є довгостроковою. Відомо, що вплив різного роду якісних ознак та характеристик житлової нерухомості на її конкурентну спроможність досить широкий. Через це чітка деталізація важливих чинників є досить важливою.

Пропонуємо дослідити ряд чинників, що здійснюють безпосередній вплив на ринкові позиції об'єктів житлової нерухомості та їх конкурентну спроможність, а саме:

- чинник вартості. В оцінку об'єкта житлової нерухомості покладено, насамперед, вартість майнових прав на нього.

- чинник впливу. Житлова нерухомість, як і будь-який інший її тип, є схильною до впливу таких ринкових факторів, як попит та пропозиція. Адже, у випадку, коли рівень пропозиції суттєво просідає відносно показників попиту на ринку, вартість житлових об'єктів демонструє свій ріст. Обмежений обсяг пропозиції на ринку завжди сприятиме збільшенню попиту, тим самим і збільшенню вартості житлових об'єктів.

- чинник можливих змін. Різні соціальні та економічні умови мають схильність до змін, а, відповідно, будь-яка форма власності відчуває на собі зазначені зміни. Не винятком став і житловий тип нерухомого майна. На ринкових позиціях об'єктів нерухомості житлового призначення відображаються: рівень доступності для населення іпотечних позик; тенденції ефективності попиту на ринку житлової нерухомості; загальна інтенсивність широкого кола споживчих ринків в продовж довгого періоду часу.

- чинник заміщення. Особливе значення для покупця відіграє цінність конкретно взятого об'єкта житлової нерухомості, що визначається шляхом зіставлення зі схожим за характеристиками і особливостями нерухомим об'єктом. Отже, позиції конкурентної спроможності певного об'єкта житлової нерухомості полягають у визначенні його вартості із застосуванням методу заміщення (обумовлено наявністю різних варіантів вибору для покупця). Якщо ж підходити до даного питання з боку прибутковості, то чинник заміщення

підтверджує можливість чистих надходжень від аналогічного, за характеристиками та ринковими позиціями об'єкта житлової нерухомості.

- чинник ефективності використання. З метою визначення найбільш ефективного функціонального призначення щодо застосування того чи іншого житлового об'єкта з метою досягнення найвищого рівня його рентабельності здійснюється порівняння наявного об'єкта нерухомості з його аналогами. Найефективніший – в найбільшій мірі рентабельний.

- чинник зміни продуктивності. Поліпшення технічних та експлуатаційних характеристик житлових об'єктів з метою підняття рівня їх матеріальної віддачі та ринкової вартості.

- чинник матеріальних вкладень. Поліпшення технічних та експлуатаційних характеристик житлових об'єктів, як правило, призводить до збільшення їх ринкової вартості. Водночас, приріст продуктивності нерухомості не завжди є співставним з рівнем витрат на покращення її технічних та експлуатаційних характеристик.

- чинник ринкової конкуренції. Даний чинник є фундаментальним, так як характеризує інтенсивність економічних сил, що здійснюють вплив на баланс попиту та пропозиції на ринку. У випадку, коли на окремому регіональному ринку житлової нерухомості рівень конкуренції є досить високим, то для нового учасника ринку зведення нового житлового об'єкта в межах даного ринку виявиться досить складним. За умов, коли на окремому регіональному ринку відчувається високий рівень попиту – придбання нерухомості, з метою спекуляції для окремих комерсантів, буде досить привабливим.

- чинник відповідності. Вплив даного чинника можна спостерігатися в окремих районах житлової забудови, де переважна більшість будівель одного стилістично-технічного типу формує «умовний стандарт» оточення. Адже, будівництво будівель, що за своєю стилістикою різняться від більшості, що їх оточує, може спричинити суттєву втрату в ринковій вартості прилеглих будівель. З метою контролю над зазначеним чинником, з боку муніципальної влади здійснюється будівельно-архітектурний контроль за процесом та порядком житлової забудови.

- чинник регресії. Даний чинник проявляється у тому, що дешевші та більш вартісні житлові об'єкти, що розташовані в межах однієї місцевості (району), оцінюються на ідентичних засадах (дорогі об'єкти – дешевшають у зв'язку з сусідством класом нижчих житлових будівель).

- чинник очікування. Даний чинник відображається в «очікуванні» з боку інвесторів впродовж певного відрізка часу на збільшення ринкової ціни на житлові об'єкти, у які інвестовано кошти (очікування збільшення цін та попиту на ринку). Разом із тим, в окремих ситуаціях у випадку, коли в межах окремо

взятого локального ринку житлової нерухомості становище в регіоні не передбачає збільшення інтенсивності попиту, – очікування може дати й негативний результат.

- чинник територіальної відмінності. Не секрет, що територію України поділено на адміністративні області. Кожна з яких різниться за різними географічними, культурними, ментальними, історичними, соціальними та економічними ознаками. Знаходження певного об'єкту житлової нерухомості в окремій області характеризується набором окремих характеристик, що здійснюють безпосередній вплив на вартість житла.

- чинник впливу оточення на формування вартості. Відомо, що ринкова ціна на об'єкти житлової нерухомості напряду залежить від місцевості, середовища та оточення поряд з певним об'єктом. Спокійні, доглянуті та престижні райони привертають увагу підприємців, що прагнуть до розширення кола своїх клієнтів.

- чинник корисності. Визначається здатністю та рівнем задоволення житлових потреб населення в процесі практичного використання житлового об'єкту.

- чинник дефіциту. Визначається фактом наявності малої кількості пропозиції житлових об'єктів на певному регіональному чи локальному ринках. Адже, чим вищий рівень дефіциту на певний тип житлових об'єктів, тим вище і ціна на них.

- чинник пропозиції. Визначається фактом наявності великої кількості пропозиції житлових об'єктів на певному регіональному чи локальному ринках. Відповідно, чим вищий рівень пропозиції на ринку, тим дешевша буде вартість за квадратний метр житла (в економічно обґрунтованих межах).

Резюмуючи вище викладене, можна стверджувати, що чинник – певна обставина чи умова, в результаті впливу якої зазнає змін широкий ряд ринкових процесів, а також меж, що його охоплюють. Що ж стосується поняття конкурентної спроможності житлових об'єктів, можна стверджувати, що чинники, які на неї впливають – це своєрідна рушійна сила, в результаті впливу якої зазнають змін можливості об'єктів житлової нерухомості конкурувати один з одним в межах регіональних (локальних) ринків житлової нерухомості. Загалом, всі економічні системи діють та еволюціонують під впливом великої кількості різних чинників та факторів впливу. Одні – є в більшій мірі відчутними для певного кола процесів на ринку; інші – в меншій мірі. Або ж, узагалі, важко оцінити їх вплив. Водночас, слідство впливу явища, що досліджується, формується в результаті узагальненої їх дії. Отже, для здійснення дослідження рівня конкурентної спроможності того чи іншого об'єкта житлової нерухомості, важливе значення відіграють саме чинники впливу.

2.3.4. Енергетична складова соціоекологоекономічної безпеки регіону

Потреби індустріального розвитку мають випереджаючий характер відносно існуючих ресурсів, що ставить дотримання принципів та норм енергетичної безпеки на життєво необхідні напрями їх реалізації. Енергетична безпека є одним із основних компонентних складових економічної безпеки, але на разі, не доповнюється чітким теоретичним з'ясуванням суті та значення. Наближене визначення обумовлює «спроможність держави забезпечити максимально-надійне, техніко-безпечне, екологічно-допустиме та енергоощадне постачання населення з одночасним формуванням державної політики захисту національних інтересів у сфері енергетичного забезпечення». Водночас, Україні притаманний високий ступінь енергоємності, значна енергозалежність від імпортованих поставок, відсутність широкого кола диверсифікованих джерел подачі енергоресурсів, а також неспроможність альтернативного внутрішнього видобування достатньої кількості власних паливно-енергетичних ресурсів. Окрім того зазначена проблема підсилюється ще й політичною складовою, ставлячи питання енергетичної проблеми нації та регіонів на першочергове місце щодо виконання. Особливої гостроти набуває потреба з'ясування суті та значення енергетичної безпеки регіону, її структури та чинників впливу.

Суттєвий внесок у дослідження проблем забезпечення енергетичної безпеки регіону здійснили вчені: В. Геєць, Р. Гевко, Ю. Макагон, А. Хахлюк, А. Чухно, Б. Данилишин, Ю. Свірчевська, Б. Слупський, однак значних доопрацювань потребують шляхи покращення складових енергетичної безпеки.

Задля ефективно оцінки стану та забезпечення національної безпеки використовуються такі показники: енергозабезпечення, енергозалежності, економічної доступності та соціальної стабільності. На жаль, існуючі показники можуть свідчити про низький рівень енергетичної безпеки регіону, що водночас виражає неспокій відносно забезпечення національної безпеки нації. Серед основних дестабілізуючих факторів забезпечення паливно-енергетичного комплексу регіону варто вважати, ті умови та обставини, які передусім характеризуються макроекономічним походженням складових енергетичних систем регіону, а саме :

- недостатність інвестиційно – фінансового стимулювання, ціноутворення, тарифоутворення, податкового стягнення в межах енергетичних систем регіону;
- політизація та монополізація енергопостачання в регіоні;

-відсутність регулювання конкурентних відносин на регіональних ринках енергопостачання;

-невідповідність енергетичним потребам регіону відносно газової та нафтової сировинних баз та тотальна деформація співвідношення між виробництвом та споживанням ресурсів регіону;

-непрофесійність управлінських підходів відносно стратегічного планування управління ресурсів в майбутньому;

-низький рівень видобутку власних паливо-енергетичних ресурсів (40%);

-значна енергетична залежність та зменшення ролі країни -транзитера енергоресурсів.

Окрім зазначеного є чимала кількість проблем, яка перешкоджає функціонуванню енергетичної безпеки регіону , а саме :

- неузгодженість законодавчих аспектів, котрі стосуються регулюючих механізмів впливу на паливо-енергетичний комплекс;

-відсутність об'єктивного та цільового управління грошовими потоками в енергетичних системах регіону;

-жахливість матеріального та фінансового стану підприємств регіону через брак грошового стимулювання, податкового примусу та не раціонального використання енергетичних ресурсів;

-значне фізичне та моральне зношення основних фондів енергетичних підприємств регіону та повільне впровадження енергозберігаючих технологій;

-хронічне підвищення цін на споживання енергетичних ресурсів регіону;

-недотримання екологічно-безпечних норм та стандартів в аспекті безпечних умов функціонування;

- надзвичайно енергетична ємність ВВП.

Серед особливостей специфіки енергетичної галузі регіону слід віднести :

-технологічні, які різняться фізичними особливостями виробничого, розподільчого та споживацького процесу;

-внутрішньогалузеві, які характеризуються високою капіталоємністю об'єктів енергетики, тривалістю терміну використання та експлуатації;

-необхідні аспекти експлуатації енергії у всіх галузях народного господарства;

-раціональні, які виходять шляхом мінімізації втрат від екодеструктивного впливу на довкілля [1].

Структура енергетичної безпеки регіону включає в себе такі взаємодоповнюючі складові елементи:

-економічно-політична складова виражає частку забезпечення енергетичними ресурсами потреб регіону та залежить від якісного та безперебійного постачання, енергоощадності та енергоефективності

виробництва та споживання ресурсів, а також частки енергетичної незалежності нашої країни та наявності сприятливого політичного клімату;

-соціальна складова виражає соціальний стан напруги регіону, який пов'язаний із енергозабезпеченням споживачів та виробників, політикою ціноутворення та субсидіювання;

-екологічна складова виражає екодеструктивний вплив об'єктів енерговиробництва та транспортування енергоносіїв з ймовірністю уникнення збитків від їх діяльності та досягнення збалансованого поєднання природньої сфери.

На сьогодні дисбалансування енергетичних потреб населення та підприємницького сектора регіону та боргові тягарі за спожиті енергоресурси підривають умови енергетичної безпеки регіону, посилюючи водночас і соціальну напругу суспільства. На разі, існуючі чинники деструктуризації паливно-енергетичного комплексу регіону, дозволили систематизувати та виокремити ряд комплексних заходів протидії та відновлення стабілізуюче-безпечних умов:

- створення адаптивної та ефективної нормативно-правової бази задля безперебійного та прозорого функціонування енергетики регіону, що дозволить регулювати, моніторити та контролювати її діяльність;

- відтворення процесів безперебійного енергопостачання населення та виробничого сектора шляхом впливу регіональних органів виконавчої та місцевої влади;

- раціональне управління запасами енергоресурсів області, диверсифікація постачання джерел енергії, освоєння розвідних заходів щодо пошуку поновлюваних джерел енергії, перевірка якісних та екологічно-допустимих родовищ корисних копалин відповідно внутрішнім та зовнішнім вимогам, забезпечення поставок енергоносіїв на національний ринок та поза його межі;

- модернізація інвестиційної політики шляхом заміни технологічної, інфраструктурної, наукової, кадрової, експлуатаційної та інших складових енергетичних підприємств, що в майбутньому дозволить підвищити конкурентоспроможність енергетичного ринку регіону з дотриманням відповідних стандартів та нормативів безпеки, а також механізму регіонального спостереження за їх дотриманням [1].

Звісно задля врегулювання існуючих заходів слід вжити виважені та системні дії державної та регіональної енергетичної політики з врахуванням досвіду провідних країн світу та провідною роллю енергозберігаючих інструментів.

Регіональне регулювання енергетичної безпеки являється водночас складовим елементом національної політики регулювання. Під регіональним регулюванням слід розуміти : вплив на енергопостачаючі підприємства регіону спеціальними засобами обмежуючого, стимулюючого, раціоналізуючого

інструментарію з метою відтворення процесів постачання енергії для споживачів регіону. Водночас, під національним регулюванням розуміємо створення безпечно-сприятливих умов та обставин законодавчого, стабілізуючого та розподільчого призначення для функціонування системи ринків, включаючи і регіональний ринок енергетичних послуг. До об'єктів національного регулюючого впливу відносяться процеси вдосконалення в усіх складових паливно-енергетичного ринку регіону та країни загалом. Структурних змін потребують електроенергетика, ядерна енергетика, нафтогазові підприємства, вугільна промисловість теплоенергетика, відновлювальні та нетрадиційні джерела енергії. В той же час, в умовах децентралізаційних процесів, паритетом регулювання енергетичного ринку регіону залишається регіональний вплив.

Важливим кроком регулюючих процесів національного ринку газу стало прийняття Указом Президента України Концепції вдосконалення діяльності природних монополій. Ця Концепція дозволила підвищити конкурентоспроможні засади ринкового саморегулювання шляхом прозорого ціноутворення на основі впливу попиту та пропозиції. Слід зазначити, що вихідні положення Концепції вирішують лишень частково існуючі проблеми, в той же час, дотримання норм енергетичної безпеки неможливе без дієвих заходів регіонального характеру.

Уніфікованим контролюючим органом національно-державницького значення, що регламентує діяльність виконавчих органів регіонального рівня є Національна Комісія регулювання електроенергетику, яка розробила документ « Державне регулювання енергетики в Україні », в якому чітко прописані її основні завдання в галузях енергетики країни, а саме:

- гармонійне поєднання інтересів соціуму, суб'єктів господарської діяльності, населення шляхом забезпечення їх прав на подачу паливно-енергетичних ресурсів стандартизованої якості за економічно-обґрунтованими цінами;

- стимулювання конкурентних засад при виробництві, зберіганні та постачанні паливно-енергетичних ресурсів задля їх раціонального використання та безперебійного функціонування їх інституційних одиниць;

- впровадження виваженої цінової та тарифної політики суб'єктів природних монополій у енергозабезпеченні регіону та пошуку нетрадиційних та поновлювальних джерел енергії [1].

Однак, основним з обмежуючих інструментів на енергетичному ринку регіону є ліцензування, яке в свою чергу проводиться органами регіонально уповноваженої дії на провадження діяльності у сфері виробництва, постачання, передавання теплової та інших видів енергії населенню та суб'єктам господарювання. За основу нормативно утворюючих документів прийнято розуміти узагальнюючі моменти всього наявного досвіду ліцензування усунення

негативних ефектів, а також встановлення дієвих норм, які б відповідали існуючим змінам, врахували б поточний стан справ в енергетиці та сприяли б досягненню наступних завдань регулювання:

- захисту прав споживачів та суб'єктів постачання енергетичних послуг регіону;
- сприянню прозорості конкурентних відносин між споживачами та постачальниками енергоресурсів;
- вдосконаленню організаційної структури регулювання діяльності електроенергетичного, теплопостачального та нафтогазового комплексу регіону.

Не менш важливим соціальним регулятором енергетичної безпеки є політика тарифоутворення, метою якої є захист споживача від завищеного ціноутворення на енергоносії та створення оптимальної пропорції інтересів між виробником та споживачем щодо дотримання конкурентоспроможних засад та принципів соціальної відповідності.

На разі, для уникнення небезпечних проявів для діяльності суб'єкта господарювання енергетичного ринку створюються наступні умови:

- оптимізація тарифоутворення шляхом впровадження новітніх технологій, та передових рішень в виробничому та управлінському процесах;
- мінімізація зайвих та трансакційних витрат шляхом підвищення економічно-обґрунтованої діяльності та збільшення інвестиційно-проектного залучення;
- забезпечення можливості короткострокового та довгострокового прогнозування зміни ціни для споживачів.

Теперішня практика енергопостачання передає повноваження щодо постачання енергії однією юридичною особою місцевими мережевими каналами, що призводить до перехресного субсидіювання однієї діяльності за рахунок іншої та нечіткого тарифоутворення в регіоні [11].

Існуючий досвід тарифоутворення базується в основному на трудовому підході, шляхом сумування витрат та доходів, та є сигналом для суб'єктів господарювання збільшувати витрати задля збільшення очікуваного прибутку, водночас знижує стимули для залучення інвестицій. Також є очевидним застосування механізму встановлення норми прибутку на залучені інвестиції із автоматичним корегуванням тарифів у разі зміни інфляційних чинників, що спонукатиме до зменшення витрат. Окрім того, існують певні обмеження щодо організаційної структури, а саме Директивою Європарламенту закріплено для внутрішнього ринку передачі та експлуатації енергії лише ті юридичні особи, котрі характеризуються вертикально-інтегрованим підприємствами. Даний механізм дозволить стабілізувати конкурентне середовище з уникненням нечіткого підходу до тарифоутворення для місцевого споживання. Теж особливо важливим є диференціація цін на тарифи для різних категорій споживачів [3].

Беручи до уваги сучасні інтеграційні процеси нашої країни в Європейський простір, відбувається об'єднання спільних зусиль, що підвищує рівень енергетичної безпеки, формуючи її спільний та глобалізаційний виміри. До основних векторів та форм співпраці є участь та розробка заходів щодо експлуатації перспективних родовищ та посилення енерготранспортної транзитної потужності та протяжності в Європейському просторі та поза його межами.

Україна є наразі, основною транзитною країною у постачанні вуглеводнів для країн Європи. Водночас територія України до недавня було полігоном для постачання близько 80 відсотків російського газу до Європи посилюючи свою власну роль у економічній безпеці їх економік. Особливо потрібним задля інтеграційних процесів є пошук альтернативних джерел енергоресурсів, що робить привабливим співпрацю з Туркменістаном, Казахстаном та Азербайджаном з метою використання газотранспортної інфраструктури для реалізації нових проектів. Особливу зацікавленість наша країна виявляє стосовно розширення маршрутів постачання енергоресурсів власною територією. В цьому питанні варто зазначити вже діючий газогон « Білий потік », який постачає газ з Центральноазіатського регіону через Каспійське море, Південний Кавказ, Чорне море, а згодом Україною до країн Європи. Також перспективним напрямом співпраці в нафтовій сфері є реалізація етапів щодо експлуатації газогону « Одеса-Броди », використовуючи його для транспортування нафти з Каспійського регіону до країн Центральної та Східної Європи. Задля зменшення впливу небезпечних об'єктів на території нашої країни, разом з Європейською комісією проведено роботи по стабілізації атомного об'єкта « Укриття » на Чорнобильській АЕС, а також збудовано сховище задля зберігання відпрацьованих ядерних відходів [9]. Важливим документом про співпрацю слід вважати Енергетичну Хартію, що відкрило перед нами доступ до світових енергетичних ринків країн ЄС, та дозволило спільно брати участь у вирішенні найважливіших проблем по енергозабезпеченню. Серед основних та ключових напрямів співпраці, варто виділити наступні:

- максимальне зниження енергоемності промислових та побутових проблем шляхом уніфікованої енергоефективної політики;
- підвищення рівня безпеки та енергетичної потужності виробництва;
- зниження рівня енергозалежності української економіки;
- модернізація структури енергетичного виробництва шляхом впровадження частки поновлювальних джерел енергії задля збільшення її конкурентоспроможності;
- диверсифікація співпраці джерел та каналів енергоносіїв.

Стосовно останнього напрямку варто зацентувати його роль у забезпеченні енергетичної безпеки, оскільки диверсифікація джерел постачання зумовлена необхідністю підвищення енергетичної та економічної незалежності. Цей процес відбуватиметься через збільшення числа постачальників нафти та газу в регіони країни. Як свідчить досвід країн, посилення енергетичної безпеки на пряму залежить від диверсифікаційної політики, зокрема, важливо та надійно мати хоча би три джерела енергопостачання. До недавня Україна отримувала стратегічні енергоресурси такі як, газ, нафту, ядерне паливо від Росії або Центральноазійських країн через нафтогони Росії. Перспективними проектами диверсифікації постачання є нафтопровід «Одеса-Броди-Плотцьк-Гданськ».

Беручи до уваги окреслені питання, нами було з'ясовано, що основним завданням енергетичної безпеки регіону є безперебійне постачання та споживання енергетичних ресурсів задля зростання економічної, соціальної та екологічної складових діяльності регіону. Отже до перспективних напрямів покращення енергетичної безпеки регіону, на нашу думку слід віднести:

- диверсифікаційну політику збільшення джерел постачання енергоресурсів;
- модернізацію устаткування галузей ПЕК регіону на енергоефективних засадах;
- пошук альтернативних відновлювальних джерел енергії та впровадження інноваційних заходів на енерговиробництвах регіону;
- створення регіональних позабюджетних фондів для енергозабезпечення регіону;
- сприятлива політика для розвитку регіональних ринків енергетичних послуг, включаючи забезпечення конкурентного середовища та прозорого ціноутворення;
- суворий контроль над виробництвом та споживанням енергоресурсів в регіоні;
- налагодження транскордонної енергетичної співпраці регіонів з країнами Європи;

2.4. Структура соціоекологоекономічної безпеки держави

Висока фінансова залежність держави, проблеми внутрішнього характеру й будь-які інші дестабілізуючі фактори стають причинами зниження економічної та, відповідно, соціоекологоекономічної безпеки. Тому необхідною умовою для нормального стійкого розвитку країни стає забезпечення захисту життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави. Постійна зміна внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку національної економіки актуалізує дослідження питання забезпечення соціоекологоекономічної безпеки країни. Водночас визначення стану її складових елементів у сьогоdnішніх умовах має важливе

значення, оскільки дозволяє своєчасно вжити заходи з організаційно-правового забезпечення економічної безпеки держави в цілому.

Дефініція поняття соціоекологоекономічна безпеки держави має розгалужену структуру, яка включає три основні складові соціальну, економічну та екологічну.

Поняття «система» етимологічно походить від давньогрецької мови і означає «сполучення». Виходячи з класичних поглядів на суть поняття «системи» (зокрема Р. Декарта і Б.Спінози), систему соціоекологоекономічної безпеки визначатимемо як складну цілісність і одночасно роздільність різних взаємопов'язаних підсистем і елементів, що взаємодіє з середовищем як єдине ціле і відокремлена від нього.

Елементом системи є найпростіша неподільна складова частина системи, в той же час чинник неподільності є умовним і залежить від конкретних завдань дослідження. Підсистема виступає складовою частиною системи, у якій можна виокремити і інші складові. Сукупно елементи підсистеми часто називають компонентами системи. Кожна система характеризується взаємообумовленими і взаємозалежними зв'язками, які відображають співвідношення між компонентами системи.

Так наприклад, відповідно до Методики розрахунку рівня економічної безпеки України визначені такі складові економічної безпеки, які на нашу думку, доцільно назвати підсистемами такої складної системи як економічна безпека: макроекономічна, зовнішньоекономічна, виробнича, енергетична, науково-технологічна, соціальна, продовольча, фінансова, демографічна, інвестиційна. В свою чергу найважливіша підсистема економічної безпеки – фінансова безпека містить наступні елементи: бюджетна безпека, валютна безпека, грошово-кредитна безпека, боргова безпека, страхового ринку, безпека фондового ринку.

Розглянемо детальну кожену із зазначених складових соціоекологоекономічної безпеки України. Так аналіз наукових поглядів стосовно основних її компонентів відображено в таблиці 2.4.1.

Таблиця 2.4.1

Систематизація підходів до визначення внутрішніх (функціональних) компонентів системи економічної безпеки*

Назва внутрішніх компонентів системи економічної безпеки	Фінансова	Сировинно-ресурсна	Енергетична	Продовольча	Соціальна	Екологічна	Демографічна	Технологічна
Автор	1	2	3	4	5	6	7	8
Б.Шлемко	+	+	+	+	+	+	+	+
В.Мунтіян	+	+	+	+	+	+	+	+

В. Геєць	+		+	+	+	+	+	
О.Кириченко	+	+	+	+	+		+	
В.К. Васенко	+	+	+	+	+	+		
О.Ю. Чубукова, Т.Є.Воронкова	+	+	+	+	+	+		
З. Варналій	+		+	+	+		+	

*систематизовано автором на основі джерел [1; 3; 7]

Аналіз засвідчив, що серед авторів немає абсолютної згоди щодо окремих складових економічної безпеки: одні автори дуже вузько розглядають функціональну предметну область системи економічної безпеки, інші – надмірно широко, що видно із даних таблиці 2.4.1.

Наступною складовою соціоекологоекономічної безпеки держави є екологічна безпека. З метою визначення структури екологічної безпеки необхідно з'ясувати її сутність (таблиця 2.4.2).

Таблиця 2.4.2

Погляди авторів стосовно сутності екологічної безпеки*

Автор	Тлумачення
1	2
М.Н. Веденін	стан захищеності людини, суспільства, держави і навколишнього природного середовища від негативного природного та техногенного впливу, що забезпечується організаційно-правовими, економічними, науково-технічними та іншими засобами та способами
О.С. Заржицький	стан певних властивостей довкілля, які створені цілеспрямованою діяльністю людей, з урахуванням обґрунтованих допустимих навантажень антропогенних чинників на навколишнє середовище і негативних змін, що відбулися в ньому, і забезпечують збереженість життєдіяльності людини
1	2
Е.М. Желваков	як відсутність небезпеки біологічним основам життя і здоров'я, розвитку людини. Таке поняття, на думку автора, містить стан захищеності і систему заходів, практично спрямованих дій із забезпечення життєдіяльності
М.І. Малишко	система заходів, спрямованих на захист життєво необхідних інтересів людини від несприятливого впливу навколишнього природного середовища, слушно вказуючи при цьому, що екологічна безпека є центральним питанням екології людини, оскільки безпосереднім об'єктом охорони є людина, її економічні інтереси, екофонд
С.О. Боголюбова	це процес забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, природи і держави від реальних і потенційних загроз, що створюються антропогенним природним впливом на навколишнє природне середовище

Н.В. Барбашова	1) захист життя та здоров'я людини від наслідків техногенної діяльності і негативних впливів природного характеру; 2) захист природних екосистем (безпечного стану природного середовища, включаючи перетворюючу діяльність людини), шкідливий вплив на які може безпосередньо або опосередковано призвести до негативного впливу на життя, здоров'я і умови проживання людей; 3) обов'язкове наукове прогнозування пливку існуючих технологій, а також таких, що розробляються, на темпи науковотехнічного прогресу, аналіз його наслідків для навколишнього природного середовища, тобто для умов проживання майбутніх генерацій людей
----------------	--

* систематизовано автором на основі джерел [1; 3; 7; 9]

Така значна кількість підходів до визначення екологічної безпеки породжує певні правові проблеми з визначенням екологічної безпеки, а це, в свою чергу, не дозволяє визначити уніфіковане поняття «екологічна безпека». Хоча більшість авторів підтримують підхід згідно з яким розкриття змісту екологічна безпека полягає саме у зв'язку з певним станом, адже, екологічна безпека є метою та одночасно завданням діяльності всіх зацікавлених суб'єктів. Враховуючи проведені дослідження, можна зробити висновок, що екологічну безпеку як категорію слід розглядати як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави та довкілля, за якого гарантується право кожної людини на здорове та безпечне навколишнє середовище та існують необхідні умови для захисту довкілля, відтворення природних об'єктів і задоволення інших прав громадян та інтересів держави.

Наступним компонентом соціоекологоекономічної безпеки держави є соціальна безпека. Найбільш вдалою на нашу думку є структура соціальної безпеки подана Н. В. Колендою, де запропоновано виділити структурні елементи соціальної безпеки відповідно до функціонального призначення, а саме:

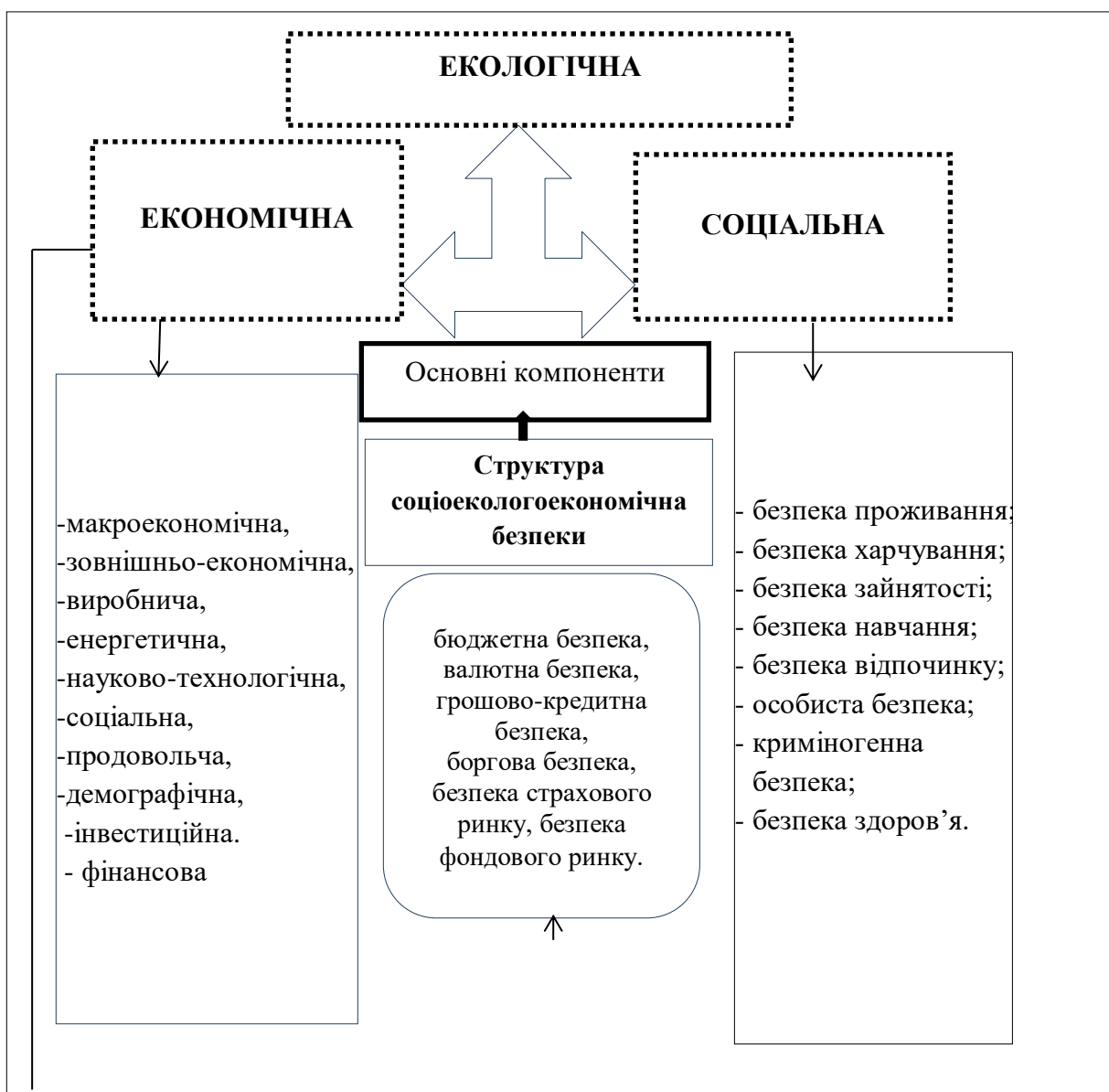
- безпека проживання;
- безпека харчування;
- безпека зайнятості;
- безпека навчання;
- безпека відпочинку;
- особиста безпека;
- криміногенна безпека;
- безпека здоров'я.

Характеризуючи вказані складові Н. В. Коленда зазначає, що безпека проживання включає забезпечення населення достойними умовами проживання. Сюди включається територіальна безпека проживання, яка визначається показником щільності населення, просторова безпека (характеризується забезпеченістю житловою площею) та безпека умов проживання. Безпека навчання включає забезпечення можливостей для здобуття освіти для всіх верств

населення: дошкільної, початкової, середньої, вищої, післядипломної освіти та підвищення кваліфікації. Безпека зайнятості передбачає створення передумов для ефективної зайнятості всіх, хто бажає працювати. Сюди належить безпека формування трудового потенціалу, безпека безробіття, міграційна безпека, безпека оплати праці та соціального захисту [2, с. 141]. Безпека відпочинку передбачає створення умов, які б забезпечили відновлення робочої сили, просте та розширене відтворення населення. Сюди включається безпека рекреаційного, культурного, спортивного та короткотермінового відпочинку. Безпека здоров'я включає безпеку дитячого здоров'я, безпеку материнства, безпеку здоров'я людей похилого віку, безпеку здоров'я чоловіків. Безпека харчування характеризує фізичну й економічну доступність продуктів харчування, їх якість, різноманітність та калорійність [2, с. 142].

Особиста безпека передбачає захист основних прав і свобод громадян і включає релігійну безпеку, культурну безпеку, політичну безпеку, безпеку соціальних меншин, психологічну безпеку. Криміногенна безпека гарантує захист від фізичного насильства і погроз.

Систематизуючи викладене структуру національної соціоеколого-економічна безпеки держави можна подати наступним чином (рис. 2.4.1).

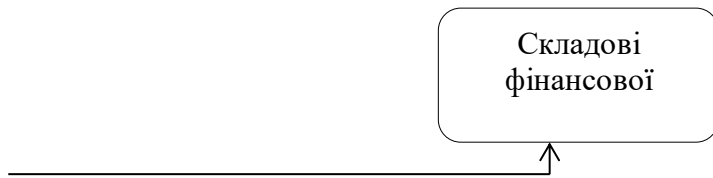

Рис. 2.4.1. Структура складових соціоекологоекономічної безпеки України*
*складено автором

Також до основних структурних елементів соціоекологоекономічної безпеки України можна віднести: технологічну, техніко-виробничу, валютно-кредитну, сировинну, енергетичну, екологічну, інформаційну та інші складові.

Технологічна складова економічної безпеки припускає стан науково-технічного потенціалу країни, яке гарантує в мінімально короткі терміни самостійну розробку новітніх технологічних рішень, що забезпечують прорив у ведучих галузях цивільного і оборонного виробництва.

Велике значення для забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави має її техніко-виробнича складова. Під нею розуміється здатність індустрії країни у разі порушення зовнішньоекономічних зв'язків або внутрішніх соціально-економічних потрясінь оперативно компенсувати їх негативні наслідки стійко здійснювати розширене відтворення, задовольняти громадські (у тому числі і оборонні) потреби. Вона тісно пов'язана як з матеріально-речовими, так і з соціальними чинниками виробництва.

Валютно-кредитну складову можна визначити як можливість держави отримувати, розміщувати і використати зарубіжні кредити і інвестиції, а також розраховуватися по них в межах, що забезпечують стійке функціонування своєї валютно-фінансової системи і задоволення громадських потреб в несприятливих зовнішніх і внутрішніх економічних умовах.

Продовольча і сировинна складові припускають забезпеченість економіки країни відповідно продовольством і сировиною в розмірах необхідних для ефективного функціонування національного господарства.

Енергетична складова припускає забезпечення стабільності фізичних поставань енергоносіїв для внутрішнього споживання або адаптацію національної економіки до нових світових цін на них. Енергетична безпека припускає визначення виявлення і систематизацію подій, настання яких прямо або побічно може завдати збитку розвитку паливно-енергетичного комплексу (ПЕК).

До числа проблем, що знижують енергетичну безпеку держави, можна віднести: зношеність основних фондів, розриви внутрішніх і світових цін на енергоносії, темпи і масштаби приватизація в галузі, безгосподарність і падіння трудової дисципліни, що ведуть до зростання аварійності в ПЕК країни.

Екологічна складова передбачає такий стан національної економіки, при якому запобігають або своєчасно вирішуються протиріччя між суспільством і місцем існування, не допускається нанесення збитку економічному потенціалу

Інформаційна складова припускає такий порядок взаємного обміну виробничими, науково-технічними відомостями усередині господарського комплексу країни і із зарубіжними партнерами, при якому гарантуватиметься таємниця технології виробництва.

Також важливо виділити внутрішні та зовнішні фактори впливу на структуру соціоекологоекономічної безпеки України.

Внутрішні чинники, що впливають на матеріальні основи соціоекологоекономічної безпеки України, можна класифікувати таким чином.

Економічні фактори - це, передусім:

- структура національного господарства;
- рівень монополізації економіки;
- ефективність громадського виробництва;
- конкурентоспроможність економіки;
- технологічна база промислового виробництва;
- стан фінансової системи;
- інвестиційна політика держави.

Організаційні фактори, як правило, включають,:

- стан і ефективність системи управління національним господарством (включаючи військовий сектор економіки);
- стан об'єктів інфраструктури;
- рівень організації розвідки мінерально-сировинної бази;
- ефективність залучення ресурсів в господарський оборот;
- організація розвитку науково-технічного прогресу (НТП) на перспективних напрямках;
- ухвалення оптимальних управлінських рішень та ін.

Соціальні фактори – це насамперед:

- забезпечення прийнятних для більшості населення умов життя і розвитку особистості;
- зменшення значної диференціації в доходах громадян;
- недопущення приховування доходів і ухилення від сплати податків;
- виключення потенційних загроз виникнення соціальних конфліктів;
- боротьбу з тероризмом.

До правових факторів можуть бути віднесені:

- досконалість нормативно-правового законодавства;
- подолання монополізму в економіці;
- правова дисципліна;

- стан боротьби з корупцією і злочинністю в економіці.

Також визначальний вплив на соціоекологоекономічну безпеку здійснюють зовнішні групи чинників, зокрема торговельно-економічні, валютно-фінансові та маркетингові. До елементів торговельно-економічних чинників належить:

- структура імпорту (доля продовольства і високотехнологічних товарів);
- міра залежності країни від імпорту продукції стратегічного призначення;
- структура експорту (доля високо конкурентних товарів);
- контроль над ринками збуту вітчизняної продукції, митний контроль над експортно- імпортними операціями.

Валютно-фінансові чинники, що включають складові :

- стан фінансового ринку і ринку цінних паперів;
- основні напрями фінансових потоків і характер розрахункових стосунків;
- рівень дефіциту державного бюджету;
- конвертована національної валюти;
- стан банківської системи;
- рівень зовнішнього і внутрішнього боргу;
- золотовалютні запаси країни;
- валютний контроль митної межі держави.

Маркетингові чинники, що враховують складові:

- просування експортних товарів на світових ринках;
- конкурентоспроможність товарів;
- можливості по завоюванню ринків збуту вітчизняних товарів і послуг.

Водночас соціоекологоекономічна безпека держави може бути охарактеризована по визначених якісних критеріях, які можуть відбивати :

- економічну і політичну стабільність суспільства;
- цілісність держави;
- можливість протистояти впливу внутрішнім і зовнішнім загрозам;
- стійкість соціально-економічної ситуації в країні.

Разом із тим, структура системи соціоекологоекономічної безпеки складається з наступних блоків:

1) концепція соціоекологоекономічної безпеки: національні інтереси; загрози безпеки; забезпечення соціоекологоекономічної безпеки;

2) інтереси у сфері соціоекологоекономічної безпеки: здатність економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення; підвищення соціального добробуту народу і якості життя населення; стійкості до глобальних кліматичних викликів та ін.;

3) загрози та індикатори соціоекологоекономічної безпеки;

5) порогові значення соціоекологоекономічної безпеки;

б) організація соціоекологоекономічної безпеки: організаційні структури забезпечення соціоекологоекономічної безпеки;

7) правове забезпечення економічної безпеки: законодавство, яке регулює безпеку.

Отже, соціоекологоекономічна безпека має складну розгалужену структуру, яка є симбіозом трьох основних складових: економічної, екологічної та соціальної. Разом із тим, соціоекологоекономічну безпеку слід розглядати у взаємозв'язку зі всіма її рівнями – починаючи від глобального, національного, рівня окремо господарської структури і до окремого індивіда.

2.4.1. Економічна безпека держави

Для правильного розуміння суті економічної безпеки, необхідно визначити її місце в складі національної безпеки. У свою чергу, для розуміння національної безпеки, слід розкрити як суть безпеки в цілому, так і природу можливих загроз зокрема.

У країнах Західної Європи концепція економічної безпеки формувалась на базі усвідомлення поняття «безпека», яке з'явилося наприкінці XII століття і трактувалось як стан відсутності або нейтралізації загроз, небезпеки, а також створення умов та соціальних інститутів, що його забезпечують. історичним документом, який засвідчує вживання цього терміну, є словник Робера, який датується 1190 роком. У цьому документі безпека розумілась як «спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки». Однак у цьому значенні термін не ввійшов у лексику народів Західної Європи міцно і до XVII століття використовувався рідко. У XVII - XVIII століттях у багатьох країнах утверджується точка зору, що держава головною метою має загальне благо та безпеку. Тому термін «безпека» у той час набуває нового значення: стан, ситуація спокою, що виникає у результаті відсутності реальної небезпеки, а також наявність матеріальних, економічних, політичних умов, відповідних органів та організацій, що сприяють створенню такої ситуації. На думку С. М. Шкарлет та С. Кравченко, категорія «безпека» у слов'янському суспільстві з'явилася в середині XV ст. як реакція на загарбницькі посягання Золотої Орди. У XVII ст. це поняття вже відносять до державних і загальноновизнаних. У серпні 1881 р. в царській Росії було прийнято «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою», де вперше визначено поняття громадської безпеки [2, с. 309].

Аналіз безлічі визначень, кожне з яких зі своїх позицій розкриває природу такого явища, як безпека, дозволяє виділити в них найбільш істотні, базові елементи.

По-перше, безпека вельми чітко розглядається як здатність об'єкта, явища, процесу зберегти свою сутність і основну характеристику в умовах цілеспрямованого, руйнівного впливу ззовні або в самому об'єкті, явищі, процесі.

По-друге, безпека - категорія системна, вона - властивість системи, побудованої на принципах стійкості, саморегуляції, цілісності. Безпека покликана захищати кожне з властивостей системи, так як руйнівний вплив на будь-яку з цих властивостей призведе до загибелі системи в цілому.

По-третє, безпека розглядається як вирішальна умова (гарант) життєдіяльності особистості, суспільства, держави, що дозволяє їм зберігати і примножувати матеріальні і духовні цінності.

По-четверте, безпеку в абсолютному вираженні - відсутність небезпек і загроз в матеріальній та духовній сферах. Нарешті, несучим елементом всіх понять виступає загроза як реальна ознака небезпеки. Причому загроза в цьому контексті набуває якість сутнісної характеристики. Аналіз підходів авторів стосовно сутності категорія безпека наведено у таблиці 2.4.3.

Таблиця 2.4.3

Сутність поняття безпека*

Джерело	Характеристика поняття
Енциклопедія економічної безпеки	Безпека - це властивість будь-якої системи, що виражається у здатності предмета, явища чи процесу зберігати свої основні характеристики, сутнісні параметри під час патологічних, руйнівних впливів.
Словник В. Даля	Трактує безпеку як «відсутність небезпеки, збереження, надійність».
Є. Олейніков та О. Омелянович	Безпека - це стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів соціуму і його структур від внутрішніх і зовнішніх загроз.
М. Войнаренко та О. Яременко	Безпека - це такий стан суб'єкта господарювання, при якому ефективно функціонують механізми запобігання або зменшення впливу загроз стабільності розвитку та функціонування.
В. Щербина	Безпека - комплексне поняття, до якого входять системи інформаційно-аналітичного моніторингу, попереджувальна, профілактична, система поточних та прогнозованих заходів з аналізом можливості нейтралізації негативних наслідків.

*Складено на основі джерел [2; 5; 6; 9]

Таким чином, категорія безпека авторами розуміється, як «стан», ключовими характеристиками при визначенні безпеки є терміни «відсутність небезпеки», «збереження», «захист від небезпеки (загроз)», «захищеність», «надійність», «стабільність», «спокій», «незалежність», «допустимі межі», «механізм запобігання або зменшення впливу загроз», «безпечні та контрольовані умови».

Розглядаючи сутність економічної безпеки варто відмітити, що вперше поняття «економічна безпека» було задіяно при обґрунтуванні «нового курсу» Ф. Рузвельта, реалізація якого забезпечила вихід США з економічної кризи 1929-1933 рр.

У вітчизняній науковій літературі відсутнє єдине визначення поняття «економічної безпеки», що негативно позначається на формуванні її концептуальних засад (таблиця 2.4.4).

Таблиця 2.4.4

Сутність поняття економічна безпека*

Джерело	Характеристика поняття
В. Шлемко, І. Білько	Економічна безпека – це стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави.
Г. Пастернак-Таранушенко,	Економічна безпека - це стан держави, що забезпечує можливість створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та зростання добробуту її мешканців.
М. Єрмошенко	Економічна безпека характеризується збалансованістю і стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери
А. Ревенко	Економічна безпека - це «стан економічної системи, що характеризується стійкістю щодо впливу ендогенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) чинників, які створюють загрозу для суспільства»
В. І. Мунтіян	Називає економічною безпекою загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний та стабільний розвиток економіки держави, що містить механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам.
А. Степаненко та М. Герасимов	Під економічною безпекою розуміють такий стан економіки, що забезпечує її зовнішню незалежність і внутрішню стабільність
В. Сенчагов	Визначає економічну безпеку як такий стан економіки та інститутів влади, за яким забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально направлений розвиток країни загалом, достатній оборонний потенціал навіть за найбільш несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів

*Складено на основі джерел [2; 5; 6; 9; 15]

Таким чином існуючі підходи до визначення економічної безпеки держави, характеризують її як стійкий стан держави, спроможний протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам, при якому існують сприятливі умови для розвитку кожного громадянина. Разом із тим, економічна безпека держави - це такий стан економіки та інститутів влади країни, при якому гарантована соціальна захищеність громадян та необхідні засоби оборони в разі несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів.

Економічна безпека має досить складну внутрішню структуру, яка містить як мінімум три найважливіші елементи (рис. 2.4.2).

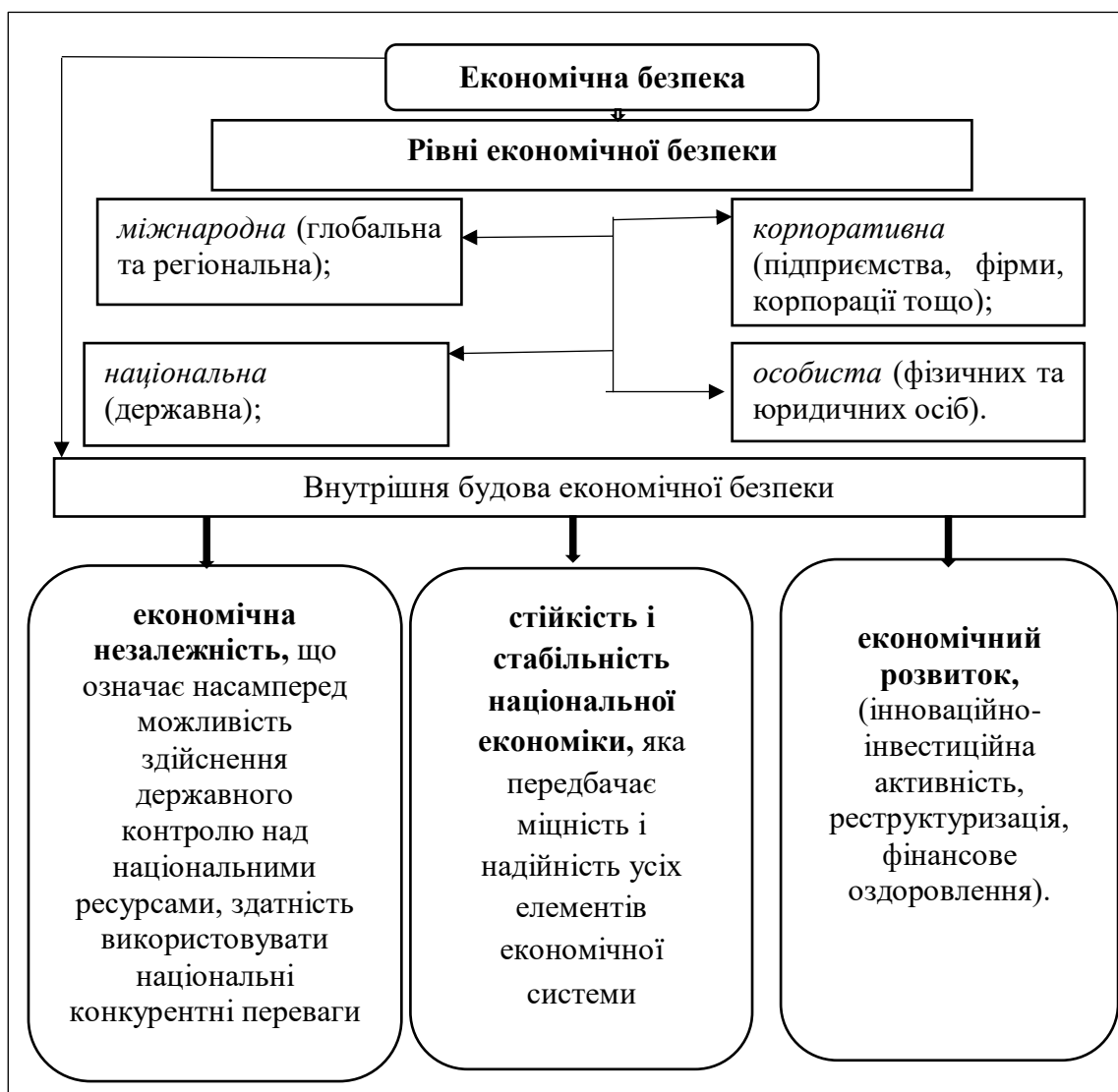

Рис. 2.4.2. Рівні та внутрішня будова економічної безпеки*

*Складено на основі джерел [10; 15]

Економічна безпека, як і національна безпека держави в цілому, будується на певних принципах. Основні принципи політики економічної безпеки такі:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;

- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні економічної безпеки;
- баланс і взаємореалізація інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави у забезпеченні економічної безпеки;
- своєчасність та адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;
- надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
- інтеграція національної економічної безпеки з міжнародною безпекою.

Складовими економічної безпеки, згідно з «Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженими Наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі від 29.10.2013 р. № 1277, є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпека [7].

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» суб'єктами забезпечення національної безпеки є:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- органи і підрозділи цивільного захисту;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Так, відповідно до Конституції і законів України Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради

національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю.

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки України в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції.

Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру.

Правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів.

Суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України.

Прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України "Про прокуратуру України".

Громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та

органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Разом із тим, Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Функціями Ради національної безпеки і оборони України є:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до покладених функцій Рада національної безпеки і оборони України:

1) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України щодо:

- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

- проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;

- вдосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

- проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;

- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;

- заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

- доручень, пов'язаних з вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

- залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;

- забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

- питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

2) здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

3) залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

4) ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

5) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

6) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

7) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах

воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Особливою формою організації щодо забезпечення економічної безпеки, а також за своїм призначенням, в частині її впливу на життя і діяльність людей і організацій є держава. У зв'язку з цим соціально-економічну систему можна представити у вигляді сукупності суб'єктів господарювання, організацій, які, з одного боку, є її підсистемами, а з іншого - самі виступають у формі економічних систем. Відповідно, їх діяльність спрямована, з одного боку, на зміну внутрішніх умов (тобто всередині системи), з іншого - на зміну відносин з іншими зовнішніми по відношенню до них системами, (тобто іншими суб'єктами господарювання). Тому кожен з них є як об'єктом управління, так і об'єктом впливу (об'єктом управління). Взаємодіючи, суб'єкт і об'єкт управління створюють процес управління по забезпеченню економічної безпеки.

Тому при дослідженні проблем економічної безпеки доцільно розглянути окрему організацію як підсистему, яка дає базові уявлення про характер збурень, які є результатом діяльності щодо доцільного зміни і перетворення зовнішнього середовища в інтересах людини, і складається з певних дій, операцій і процесів. При організації системи забезпечення економічної безпеки управлінський вплив суб'єкта управління на об'єкт може реалізовуватися як через безпосередній вплив (примус), так і через опосередкований вплив - створення умов для діяльності суб'єкта господарювання (об'єкта управління), які спонукають її діяти в рамках тих чи інших положень і правил, встановлених на законодавчому рівні.

В реальній дійсності дана проблема виступає в якості фактора по відношенню до питання про зовнішній вплив (позитивний або негативний) на окремих громадян та їх групи. У зв'язку з цим, при розгляді проблеми економічної безпеки з'являється необхідність дослідження структури національних інтересів, механізмів їх реалізації при здійсненні державної політики та інших питань, що стосуються розміщення і опосередкованого впливу різних політичних сил в країні і за її межами. Саме розбіжність інтересів окремих громадян і соціальних груп формує передумови можливого неоднозначного впливу держави на безпеку індивідів. Наявність атрибутів прав людини знаходить свій вияв у процесі вирішення виниклого протиріччя в порівнянні з таким суспільним надбанням, яким є економічна безпека. Виникає ситуація, коли, з одного боку держава гарантує індивідам певну безпеку, а з іншого - як би формує для них джерело загроз. У цих умовах індивіди змушені об'єднуватися, щоб збільшити свою безпеку щодо загроз, які не усуваються державою. У свою чергу, безпеку країни в певній мірі залежить від індивідів, їхніх цілей, розстановки сил в суспільстві, від сформованого курсу політичної боротьби і можливого її результату.

Основними функціями суб'єктів забезпечення економічної безпеки мають бути:

- вироблення і періодичне уточнення Стратегії національної безпеки України і Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України;

- створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування системи національної безпеки;

- удосконалення її організаційної структури;

- комплексне кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне та інше забезпечення життєдіяльності складових (структурних елементів) системи;

- підготовка сил та засобів суб'єктів системи до їх застосування згідно з призначенням;

- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;

- систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму;

- прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;

- розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;

- запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;

- оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;

- участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;

- спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

У загальній системі відносин економічна безпека індивіда забезпечується двома підсистемами народного господарства - державою і ринком. З розглянутих позицій важливі не тільки діяльність держави і ринку щодо забезпечення безпеки громадян і громадських формувань, а й їх власної безпеки, збереження їх стійкості при виникненні дестабілізуючих обставин і незалежності в ухваленні рішень по відношенню до партнерів. При цьому, індивіди будуть зацікавлені в

збереженні лише такого захисту їхніх інтересів в особі держави і ринку, які самі не будуть представляти для них загрозу, велику ніж та, від якої вони їх захищають. У той же час, це буде означати, що право на вираження економічних інтересів в принципі можна визнати лише за державою, тому що тільки в державі правомірно існування головного національного економічного інтересу у вигляді економічної безпеки.

2.4.2. Енергетична безпека держави

Важливою складовою економічної безпеки держави виступає енергетична безпека, від належного забезпечення якої залежить досягнення нашою країною енергетичної незалежності та енергетичної стабільності. Ця проблема набуває особливої актуальності в умовах загострення у глобальних масштабах проблем енергопостачання і боротьби за енергетичні ресурси та збільшення впливу енергетичних чинників на систему міжнародних економічних відносин. Таким чином, завдання створення потужної економіки в сучасних умовах господарювання безпосередньо залежить від розвитку енергетики та досягнутої потужності енергетичного комплексу країни. Саме забезпеченість енергетичними ресурсами визначає соціально-економічний прогрес більшості держав світу, а недостатність власних енергоресурсів сприяє зниженню рівня національної економічної безпеки країни, підвищує її енергетичну залежність від інших країн.

Останні події в енергетичній сфері України демонструють нестабільність національної енергетичної безпеки, її залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників. Нестабільність цін на паливо та енергію, непевність у надійності постачань, загострення конкуренції, конфлікт на сході країни є суттєвими викликами енергетичній безпеці нашої держави. Подібна ситуація стала наслідком недостатньо дієвого державного регулювання у цій сфері. Зазначене зумовлює необхідність проведення ефективної політики забезпечення енергетичної безпеки України, що дозволить нашій країні реалізувати власні енергетичні інтереси та утвердитися в ролі світової енергетичної держави.

Теоретико-методологічні засади та актуальні питання енергетичної безпеки України знайшли відображення в працях відомих вітчизняних науковців: В. Баранніка, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Гейця, М. Земляного, М. Ковалка, Л. Криворучького, В. Ліра, Р. Подольця, Ю. Руденка, В. Саприкіна, Б. Стогнія, О. Суходолі, А. Сухорукова, В. Точіліна, А. Шевцова, А. Шидловського. Також проблемі енергетичної безпеки приділяють увагу такі

міжнародні організації, як: Організація Об'єднаних Націй, Світовий Банк, Міжнародне енергетичне агентство, Світовий економічний форум, Всесвітня енергетична рада, Європейська Комісія та ін. Проте внаслідок складності та багатоаспектності даної проблеми, досить багато питань, що стосуються визначення факторів впливу на енергетичну безпеку, її індикаторів, ризиків та заходів щодо її гарантування потребують подальших досліджень.

Соціологічне дослідження, проведене вітчизняними експертами, метою якого було визначення рівня забезпеченості окремих складових національної економічної безпеки показало, що серед інших видів безпеки на третьому місці перебуває енергетична після продовольчої і виробничої [1, с. 21]. Слід погодитися, що ця складова є найбільш ваговою, оскільки значною мірою впливає на інші.

В Енергетичній стратегії України на період до 2035 р. енергетичну безпеку розуміють як невід'ємну складову національної безпеки держави, яка передбачає досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно безпечного забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери держави [2, с. 25].

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України енергетична безпека визначається як «стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів». У цьому документі при розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки оперують дев'ятьма середньозваженими субіндексами (складовими економічної безпеки), до яких віднесені: виробнича безпека, демографічна безпека, енергетична безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційно-інноваційна безпека, макроекономічна безпека, продовольча безпека, соціальна безпека, фінансова безпека [3].

Попри його законодавче затвердження, науковці пропонують власні тлумачення поняття «енергетична безпека». Зазвичай енергетичну безпеку трактують як складову економічної безпеки. Так, А. Шидловський, М. Ковалко визначають енергетичну безпеку як одну із найважливіших складових економічної безпеки, що проявляється, по-перше, як стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами (ПЕР), які гарантують її повноцінну життєдіяльність і, по-друге, як стан безпеки енергетичного комплексу та здатність енергетики забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичну незалежність країни. На думку цих авторів, політична і енергетична незалежність є взаємообумовленими [4, с. 34].

На думку В. Шлемко та І. Бінько, під енергетичною безпекою України слід розуміти спроможність держави забезпечити ефективне використання власної паливно-енергетичної бази, здійснити оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносіїв для забезпечення життєдіяльності населення та функціонування національної економіки у режимі звичайного, надзвичайного та воєнного стану, попередити різкі цінові коливання на ПЕР або ж створити умови для безболісної адаптації національної економіки до нових цін на ці ресурси [5, с. 61].

М. Земляний лаконічно визначає, що «енергетична безпека країни – стан її захищеності від загроз енергетичного характеру» [6, с. 56]. Більш широко формулює цю категорію Є. Сухін: енергетична безпека – це «спроможність держави забезпечити максимально надійне, технічно безпечне, екологічно прийнятне та обгрунтовано достатнє енергозабезпечення економіки й населення, а також гарантоване забезпечення можливостей керівництва держави у формуванні і здійсненні політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без надмірного зовнішнього та внутрішнього тиску в сучасних та прогнозованих умовах» [7, с. 5].

Енергетичну безпеку також визначають як:

1) захищеність всієї енергосфери від можливих небезпек, здатних порушити безперебійне постачання країни енергією [1, с. 27];

2) здатність держави в особі її органів управління забезпечити кінцевих споживачів енергією в необхідному обсязі та належної якості у звичайних умовах, а також під час дії дестабілізуючих факторів внутрішнього чи зовнішнього характеру;

3) стан захищеності життєво важливих енергетичних інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз;

4) стан захищеності країни (регіону), її громадян, суспільства, держави та економіки від загрози дефіциту щодо забезпечення потреб в енергії економічно доступними ПЕР прийнятної якості за нормальних умов і надзвичайних обставин, а також від загрози порушення стабільності паливо- і енергопостачання;

5) своєчасне, повне і безперебійне забезпечення паливом та енергією необхідної якості матеріального виробництва, невиробничої сфери, населення, комунально-побутових та інших споживачів, щоб уникнути шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Г. Рябцев визначає енергетичну безпеку як стан, за якого будуть гарантовані:

– достатнє, надійне й технічно безпечне енергозабезпечення;

– неможливість спричинення тиску на осіб, що приймають владні рішення в енергетичній сфері;

– прийнятний рівень впливу на навколишнє середовище під час виробництва й використання палива та енергії;

– відсутність соціальної напруженості [8, с. 64].

Енергетичну безпеку кожен учасник енергетичного ринку розуміє по-своєму і вона залежить як від рівня розвитку країни, так і від її ролі на цьому ринку [9]. Для країн, що мають дефіцит власних енергоресурсів, енергетична безпека пов'язана з надійністю і регулярністю надходження сировини за прийнятними цінами і формулюється як «безпека поставок». Головним напрямком вирішення цього завдання є диверсифікація поставок, а також впровадження енергозберігаючих технологій, створення стратегічних сировинних запасів, розробка альтернативної енергетики, що ослаблює залежність від імпорту та ін.

При цьому в світі підхід до енергетичної безпеки, що вперше виникла як «безпека енергопостачання», до цих пір асоціюється саме з позицією споживачів, що відзначається рядом дослідників. Наприклад, Д. Єргін вважає, що сучасна система енергетичної безпеки спрямована тільки на подолання проблем експорту в разі порушення поставок. А щодо країн-постачальників панує точка зору, що вони чинять тиск на міжнародний енергетичний ринок, використовуючи енергетичні ресурси для задоволення своїх політичних і економічних інтересів. Як основний аргумент наводиться енергетична криза 1973 року, коли вперше було використано «нафтове ембарго» – скорочення видобутку нафти і обмеження її експорту країнами ОПЕК з метою політичного впливу на ряд імпортуючих країн. Однак енергетична криза 1986 року, причиною якої стало перевиробництво нафти, призвела до падіння попиту на неї, в результаті чого постраждали країни-експортери, для яких, як правило, продаж енергоресурсів є основною статтею доходу в бюджет. Це підтверджує енергетичну взаємозалежність сучасного світу і складність самостійного забезпечення національної енергетичної безпеки [10].

Країни, що мають в достатку власні енергетичні ресурси і займаються їх постачанням на світовий енергоринок, зацікавлені в надійному і безперебійному попиті, а також підтримці і розвитку свого паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). Їх діяльність по захисту своєї енергогалузі спрямована на диверсифікацію ринків збуту, укладення довгострокових контрактів на закупівлю, підтримку енергетичної інфраструктури, залучення інвестицій для розвитку галузі, вдосконалення застосовуваних технологій, збільшення доходів від експорту і розвиток за рахунок них економіки країни і соціальної сфери, подолання

екологічних наслідків видобутку енергосировини та ін. Для них зовнішнім аспектом енергетичної безпеки є «безпека попиту».

В першу чергу і споживачі, і постачальники зацікавлені у співпраці та стабільності світового енергетичного ринку. Крім того, в XXI ст. міжнародна енергетична сфера зіткнулася з новими викликами, які вимагають скоординованих дій усього світового співтовариства, такими як погіршення екології внаслідок використання викопних джерел палива, збільшення ризиків транспортування енергоресурсів, виснаження легкодоступних джерел, різке зростання споживання вуглеводнів, необхідність великих інвестицій в розробку нових родовищ та ін. На думку Д. Єрґіна: «Поняття енергетичної безпеки необхідно сьогодні розширити так, щоб включити в нього захист всієї інфраструктури і ланцюга енергопостачання ...» [11, с. 89].

Останнім часом з поняттям «енергетичної безпеки» пов'язують поняття «енергетична незалежність». Ці поняття необхідно розрізняти. Держава може бути одночасно залежною (як більшість європейських країн) і не бути вразливою – якщо вона здійснює придбання енергоресурсів за кордоном за визначеними (ринковими) цінами і забезпечує стабільність (стійкість) постачання енергоресурсів наявністю надійних контрактів і диверсифікацією постачальників. А якщо, наприклад, країна сама виробляє енергоресурси, використовуючи застарілі технології і отримуючи дорогу енергію, то країна вразлива, хоч і не залежить від зовнішніх постачальників. Скандинавські країни, зокрема Данія і Швеція, в стратегіях розвитку передбачають відмову від викопного палива, в США будуються «міста Сонця», в яких всі енергопотреби, в тому числі і транспортні, забезпечуються за рахунок тільки сонячної енергії. Очевидно, що рівень енергетичної безпеки в приведених прикладах апріорно високий, а традиційний вимір забезпечення енергетичної безпеки, прийнятий за стандарт у багатьох країнах – тримісячний стратегічний резерв нафти та нафтопродуктів – перестає бути актуальним.

Отже, у сучасному розумінні гарантування енергетичної безпеки – це досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно прийняттого забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери країни, а також створення умов для формування і реалізації політики захисту національних інтересів у сфері енергетики [12, с. 102].

Основними показниками енергетичної безпеки є:

- загальні обсяги власного виробництва основних ПЕР;
- обсяги постачань енергоресурсів з країн-імпортерів;
- рівень диверсифікації у постачанні енергоносіїв та ступінь залежності від імпорту (у тому числі від монопольного імпорту);
- частка виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії;

- питоме (на одну особу в країні) забезпечення електроенергією;
- вартість основних енергетичних ресурсів (нафти та нафтопродуктів, природного газу, електроенергії);
- енергоємність ВВП;
- наявність фінансових ресурсів для імпортування енергоносіїв;
- ефективність використання енергоносіїв та структура енергетичного балансу;
- наявність необхідних потужностей по переробці первинних енергоносіїв, виробництву тепло- та електроенергії;
- техніко-технологічний стан енергетичної інфраструктури [6, с. 37].

Отже, для України як імпортера енергетичних ресурсів при визначенні поняття «енергетична безпека держави» як нормативно-правовими актами, так і вітчизняними науковцями, домінують підходи, пов'язані із ефективним використанням енергоресурсів та забезпеченістю кінцевих споживачів достатньою кількістю енергетичних ресурсів за прийнятними цінами та якістю.

2.4.3. Інформаційна безпека держави

Зважаючи на бурхливий розвиток електронних інформаційних технологій останнього десятиріччя, сьогодні усі сфери суспільного життя, зокрема, освіта, наука, охорона здоров'я, культура, державне управління та інші, тісно пов'язані з інформаційною складовою. У відповідності до цього, росте ускладнення внутрішньосуспільних інформаційних обмінів, що особливо гостро відчуваються на загальнодержавному рівні. Саме тому, важливим аспектом врегулювання державної політики в інформаційній сфері є законодавче забезпечення. Таким чином, протягом останніх декілька років, українська влада, заради захисту інформаційного простору держави, проводить певні заходи. Головною метою їх є створення ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки. У відповідності до цього, 14 січня 2015 року Кабінетом Міністрів України було ухвалено Постанову про створення Міністерства інформаційної політики України. Головними завданнями Міністерства інформаційної політики визначено розробку стратегії інформаційної політики України та концепції інформаційної безпеки держави; координацію органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації; протидія інформаційній агресії з боку Росії [1].

Крім того, важливими документами у сфері інформаційного законодавства в Україні з питань безпеки, науковці визначають Стратегію національної безпеки

України від лютого 2015 року [2] та Доктрину інформаційної безпеки України від 25 лютого 2017 року [3]. Зважаючи на те, що за три роки існування, перед Міністерством інформаційної політики постала низка зобов'язань та завдань, то великим досягненням у розв'язанні цих питань стало ухвалення Доктрини інформаційної безпеки. Серед загроз інформаційній безпеці країни у Доктрині інформаційної безпеки України, визначено такі: поширення у світовому інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України; зовнішні деструктивні інформаційні впливи на суспільну свідомість через ЗМІ, а також мережу Інтернет; деструктивні інформаційні впливи, які спрямовані на піддрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України; прояви сепаратизму в ЗМІ, а також у мережі Інтернет за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками [3].

Проте, значним недоліком в цьому документі є те, що він лише ставить стратегічні питання, а його вимоги повинні деталізувати та конкретизувати в інших нормативних документах центральні органи виконавчої влади, структури сектору безпеки та оборони. Крім того, Доктрина має недостатнє правове регулювання, щодо залучення громадянського суспільства до заходів забезпечення інформаційної безпеки. Ми вважаємо, що саме цей аспект є важливим, адже існують різні громадські проекти, які ефективно працюють, про те не мають підтримки від Міністерства інформаційної політики України. Серед таких проектів варто зазначити, «StopFake», «InformNapalm» та «Ukraine Today». Зокрема, проект «StopFake» – це волонтерський проект в мережі інтернет, головною метою якого є викриття неправдивої інформації про Україну та інші держави. Варто зазначити, що від початку роботи над проектом працювали випускники спеціальності журналістики та професійні журналісти і редактори, а наразі зважаючи на актуальність, долучились маркетологи, програмісти та перекладачі. Значною перевагою сайту проекту є доступність перекладу 12 мовами: українською, італійською, російською, англійською, румунською, іспанською, польською, болгарською, французькою, чеською, німецькою та нідерландською.

В той час, як проект «StopFake» мав на меті лише інформувати суспільство про російську агресію в Україні та доводити неправдивість та абсурдність різного роду повідомлень, проект «InformNapalm» долучився до кібервійни з Російською Федерацією. До заслуг можна зарахувати злам низки пропагандистських ресурсів, оприлюднення даних із серверів Міноборони РФ та пошти Владислава Суркова, яку встигли охрестити Surkov Leaks [4]. На сьогодні, результати роботи цих громадських проектів часто використовують у спростуванні інформації на державному рівні. Таким чином, варто сказати, що

такі громадські проекти працюють та ефективно діють у боротьбі з інформаційним агресором, проте це питання не є врегульованим на законодавчому рівні.

Що стосується, Стратегії національної безпеки, то основними напрямками реалізації визначено мінімізацію загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності нашої країни в межах міжнародно визнаного державного кордону; відновлення мирного розвитку України; набуття нової якості економічного й гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції нашої країни до Євросоюзу та її майбутнього як демократичної, правової, соціальної держави [2]. За оцінками аналітиків, Стратегія національної безпеки України саме той документ, що допоможе докорінно змінити як зовнішнє, так і внутрішнє середовище безпеки України. Спираючись на мету та принципи цього документа, варто зазначити, що розвиток країни насамперед залежить від належного функціонування системи державного управління. Досягнення цієї мети потребує рішучого очищення влади від корупціонерів, агентури іноземних держав та непрофесіоналів; докорінної реорганізації державного апарату: реформування інституту державної служби, створення дієздатних органів управління державою, формування висококваліфікованого, патріотично налаштованого корпусу державних службовців, відповідного реформування системи підготовки і перепідготовки кадрів, упровадження сучасних етичних норм поведінки державних службовців, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, формування нової культури безпеки; виваженої децентралізації функцій держави та бюджетних ресурсів, зміцнення фінансових можливостей органів місцевого самоврядування; зосередження діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури і судів на завданнях ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, національної безпеки України; забезпечення відкритості та прозорості функціонування державних органів, зокрема, шляхом упровадження технологій електронного урядування. Нагальним завданням є здійснення принципової і послідовної антикорупційної політики, пріоритетними напрямками якої є удосконалення процедури перевірки на добросовісність та моніторинг способу життя державних службовців, забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції, активна співпраця з міжнародними антикорупційними організаціями, зокрема, групою держав Ради Європи проти корупції (GRECO) [2].

Беручи до уваги Стратегію національної безпеки України та Доктрину інформаційної безпеки України, не важко помітити, що в державі все частіше виникають проблеми, щодо організації інформаційної безпеки. Найбільш точним

на нашу думку, є визначення інформаційної безпеки держави як: «стан її інформаційної захищеності, при якій спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації (за допомогою спеціальних технічних засобів) та комп'ютерні злочини не завдають істотної шкоди національним інтересам» [5]. Одним з головних понять, що регулює інформаційний суверенітет вважають інформаційний ресурс. У широкому сенсі, інформаційний ресурс є сукупністю даних для організації ефективного отримання достовірної інформації. Згідно ж статі 1 Закону України «Про національну програму інформатизації», інформаційний ресурс - це сукупність документів в інформаційних системах [6].

Одним з головних завдань, в умовах глобалізації, для України залишається збереження національнокультурної своєрідності. Не менш важливим є розробка та впровадження заходів, щодо створення захисту державних інформаційних баз від загроз зовнішнього впливу. Саме за допомогою цих заходів можливо мінімізувати ризики, що впливають на розвиток економічного, політичного та інформаційного суверенітету держави. У свою чергу, це призведе до досягнення балансу між відкритістю інформації, що є вимогою сучасного демократичного суспільства, та суспільно виправданими необхідними обмеженнями на її поширення [7]. У зв'язку з цим відповідний державноправовий механізм інформаційної безпеки Б. Кормич визначає як «впорядковану сукупність інститутів держави, задіяних у процесі формування і впровадження політики інформаційної безпеки, внутрішні та зовнішні ролі і відносини якої регулюються системою правових норм та принципів» [8]. У відповідності до напрямків, щодо реалізації політики інформаційної безпеки зазначений державноправовий механізм пов'язаний з трьома елементами.

По-перше, це сукупність державних інституцій, задіяних у процесі формування та впровадження політики інформаційної безпеки, тобто інституціональний механізм інформаційної безпеки.

По-друге, це сукупність ролей та відносин, яка містить правові відносини, що виникають при проведенні політики інформаційної безпеки, та специфічні ролі, форми та методи діяльності суб'єктів про ведення полі тики інформаційної безпеки.

По-третє, це ієрархічна сукупність правових норм і принципів, що регулюють зміст і процес проведення політики інформаційної безпеки, тобто правовий механізм інформаційної безпеки [8].

Таким чином, для забезпечення стабільності інформаційного простору держави, необхідно створити гармонійне внутрішнє інформаційне середовище та формувати ефективний вплив на зовнішнє інформаційне середовище. На сьогоднішній день, проти України з боку Російської федерації ведеться

інформаційна війна, яка спрямована на нав'язування певних ідеологічних стереотипів, тієї чи іншої суспільної думки за допомогою засобів масової інформації, зокрема через електронні видання [9]. Можна констатувати, що: 1) український інформаційний простір є незахищеним від зовнішніх негативних пропагандистсько-маніпулятивних впливів і стає об'єктом інформаційної експансії; 2) у світовому медіапросторі відсутній український національний інформаційний продукт, що поширював би об'єктивну, неупереджену та актуальну інформацію про події в Україні; 3) діяльність вітчизняних ЗМІ щодо систематичного, об'єктивного висвітлення фактів, подій та явищ є недостатньою та позбавлена стратегічного планування; інформаційно-комунікативна політика України у сфері національної безпеки потребує невідкладного перегляду та удосконалення [10].

Нині злами банківських систем, вірусні атаки та махінації комп'ютерних шахраїв тісно пов'язані з інформаційним простором України. Кібернетичні злочини та інформаційна війна є реаліями сьогодення. Хоча зброя, яку застосовують в цій війні не завдає фізичних пошкоджень, проте є потужним елементом в дезінформуванні населення через подачу спотвореної, неповної та викривленої інформації, а також в заниженні міжнародного іміджу держави. Замасковані технології інформаційної війни, найчастіше проникають у суспільство через інтернет-ресурс загалом, та соціальні мережі, інтернет-видання, зокрема. Зазвичай їхнім завданням є проникнення в потрібне середовище, поширення інформаційного матеріалу, включення у дискусію, привертання уваги до інформації та отримання відповідних емоцій.

Протягом останніх чотирьох років відбуваються численні кібератаки проти державних установ та підприємств України. Серед яскравих прикладів варто назвати втручання російських зловмисників в роботу обленерго України, DDoS-атаки на сайти урядових структур та поширення неправдивої інформації з боку російського агресора. У грудні 2015 року відбулася масштабна хакерська атака на Прикарпаттяобленерго [11]. Раніше таких збоїв не траплялось, а за коментарями представників компанії – вдало проведена операція з боку зловмисників залишила тимчасово без струму близько 200 тис. споживачів. Крім того, СБУ заявило, що у грудні 2015 року – це був не єдиний випадок і від атак постраждали також енергетичні об'єкти в Київській та Чернівецькій областях. Згодом, відомства визначили вірус за допомогою якого завдавали атаки - BlackEnergy Malware. Саме цей вірус у січні 2016 року виявили на одній із робочих підстанцій в аеропорту «Бориспіль».

У березні 2016 року також відбувся масовий напад на сайт електронних петицій до президента. Було зафіксовано близько 738 тис. підписів за 11 хвилин на підтримку петиції про відставку з посади голови Одеської ОДА Саакашвілі

Міхеїла. На День Незалежності невідомим удалося зламати сторінки в соцмережах Міноборони та Нацгвардії. Згодом аналогічні атаки здійснили на сайт інформаційно-аналітичного центру РНБО та сторінку прес-центру штабу АТО у Facebook [11]. Також у грудні 2016 року були уражені сайти Міністерства фінансів та Державної казначейської служби. За словами представників Міністерства, вважають, що ретельно підготовлені та скоординовані атаки мали на меті зірвати бюджетний процес.

Станом на січень 2017 року потужних ударів зазнали 45 українських електронних ресурсів, серед них – 20 державних на сервері Укртелекому. Це, зокрема, сайти Головного управління розвідки Міністерства оборони України (gur.gov.ua), Управління з питань цивільного захисту Полтавської облдержадміністрації (uns.adm-pl.gov.ua), Головного управління статистики в Івано-Франківській області (ifstat.gov.ua) тощо [12]. Деякі з сайтів після атаки так і не відновили своєї роботи, для прикладу mlnzem.gov.ua (станом на 13.04.2018). У лютому 2017 року кібератаки зазнали офіційні сторінки Інформаційно-аналітичного центру національної безпеки України (mediarnbo.org), Харківського окружного адміністративного суду (khoas.gov.ua) та інші. Узагальнені дані, щодо інформаційних атак на сервери державних установ та підприємств України подані в табл. 2.4.5.

Водночас проти України активно застосовується потужний медіа-ресурс, здійснюється експансія іноземних суб'єктів на ринку інформаційних послуг, активізуються негативні інформаційні впливи, які спрямовані на викривлення реальності, заниження міжнародного іміджу держави [10]. Зважаючи на агресію в кіберпросторі, наша держава поступово намагається налагодити систему реагувань на подібні атаки.

Таблиця 2.4.5

Приклади інформаційних атак на українські сервери [13].

Коли	Засоби	Що постраждало	Наслідки
Травень 2014-го	DDoS-атаки та вірусна закладка	Сервери ЦВК	Атаки вдалося зупинити, систему було відключено від Інтернету, проте російські ЗМІ все ж таки пустили інформацію про «перемогу Яроша»

Грудень 2015-го	Вірус BlackEnergy у Malware	Прикарпаттяобленерго, Чернівціобленерго та Київобленерго	Без струму тимчасово залишилось близько 200 тис. споживачів
Грудень 2016-го	Вірус BlackEnergy у Malware	Підстанція «Північна» компанії «Укренерго»	Без струму тимчасово залишилася частина споживачів Києва та області
Грудень 2016-го	Ймовірно, вірус BlackEnergy у Malware	Міністерство фінансів, Держказначейство та Національний банк	Затримки видачі зарплат і пенсій
Квітень 2017-го	Віруси Petya та NotPetya	Низка державних та приватних банківських установ, зокрема Укрзалізниця, аеропорти «Бориспіль» та «Київ», Чорнобильська АЕС, Київський метрополітен, телеканали та радіостанції, національні торговельні мережі, магазини, приватні фірми та організації. Крім українських установ постраждали й об'єкти у Франції, ФРН, США, Італії, Великій Британії, Австралії та Індії	Наслідки різнилися залежно від типу атакованого об'єкта – від нетривалого припинення роботи до повної зупинки на кілька днів. Фінансові втрати у світі оцінюються в 1 млрд доларів
Жовтень 2017-го	Вірус та Bad Rabbit	Уражено до 10% усіх комп'ютерів в Україні	Тимчасова зупинка інформаційних систем Київського метрополітену та Одеського аеропорту

Відповідно до величезного супротиву бюрократичного характеру, ці процеси відбуваються повільно, проте є неминучими у частині технічного прогресу. Таким чином, все частіше для протидії інформаційній війні залучаються, як офіційні державні установи, так і волонтери. Пристосовуючись до викликів сьогодення, офіційними державними установами сформовані кіберполіція та відповідні департаменти в СБУ та РНБО. Завдяки створенню Національного координаційного центру кібербезпеки при РНБО України, вдалося нормативно визначити об'єкти критичної інфраструктури та порядок формування їх переліку [11]. Також під час засідання Ради Національної безпеки та оборони, розробили рекомендації та ухвалили рішення про запровадження заходів, щодо посилення кібербезпеки українського державного сегменту та запобігання негативним наслідкам від кібератак. Величезним недоліком українського законодавства щодо захисту інформаційної безпеки є те, що воно зазвичай не встигає за швидкістю електронних змін. Тим часом, невідомі віртуальні добровольці, об'єднані в Український кіберальянс не втомлюються проводити контратаки й передавати вітання із «львівського метрополітену» на ворожих інтернет-ресурсах, викривати фейки російської пропаганди й доводити присутність військ РФ на окупованому Донбасі [14].

Втім, державне регулювання мережі інтернет і суміжних сфер є необхідним, коли це стосується процесів, які впливають на життя або здоров'я громадян, коли йдеться про керування обмеженим ресурсом або там, де можлива монополізація ринку [15]. Однією з протидій інформаційній війні є контроль влади над усіма сферами культури включно з театром, кіно, спортом тощо. Звісно іноді цей вплив є дещо перебільшеним та дістає великого супротиву з боку українського суспільства (заборона каналів на телебаченні, заборона фільмів та заборона у користуванні певними соцмережами), проте є ефективним інструментом у протидії ворожим атакам. Крім того, важливим елементом у кіберзахисті є не лише вчасне реагування на проблеми, що виникають, але й попередження їх виникнення на державному рівні, оскільки нині це є суттєвим недоліком.

Звертаючись до закордонного досвіду, варто зауважити, що у деяких країнах, як наприклад у Великій Британії, регулюванням кіберсфери безпосередньо займаються недержавні організації у відповідній галузі. Таким чином, недержавна організація операторів зв'язку у вищезгаданій країні, Internet Watch Foundation, виконує усю роботу, що стосується урегулювання стосунків між бізнесом і державними інтересами в нормативній та організацій системах установи. Серед основних обов'язків Internet Watch Foundation виділяють: надання пропозицій щодо призупинення або блокування доступу; прийом скарг на неприпустимий контент від поліції та звичайних громадян через спеціальну гарячу лінію [15]. Значною перевагою для держави у взаємодії з такими недержавними організаціями є делегування повноважень та звільнення від додаткового навантаження органів національної поліції.

До захисту кіберпростору ретельно готуються також НАТО й Німеччина. Наглядним прикладом цього є кількість проведених навчань за останній період. Так у 2017 році відбулися найбільш масштабні кібернавчання в світі - Locked Shields за підтримки Центру передового досвіду. Головним завданням змагань було відпрацювання понад 2,5 тис. змодельованих кібератак. Варто зазначити, що оцінювалась не лише робота кіберспеціалістів у протидії атакам, але й організація та координація дій суміжних служб, як на державному рівні, так і на міжнародному. Також, 16-18 травня 2017 року відбулось кібернавчання Північноатлантичного альянсу Cyber Coalition в естонському місті Тарту. В навчаннях прийняли участь біля 25 країн-членів НАТО та чотири країни-партнери - Фінляндія, Швеція, Швейцарія та Ірландія. Загальна кількість учасників охопила близько 700 спеціалістів з інформаційних технологій.

На сьогоднішній день, більших зусиль, щодо врегулювання питань інформаційної безпеки, докладає Німеччина. Під час проведення виборів з метою забезпечення недоторканності інформаційних ресурсів політичних партій,

відповідними службами створюються додаткові команди швидкого реагування. За два останні роки було проведено додаткові навчання з інформаційної безпеки для більш як 3 тис. державних службовців [16].

Нині зважаючи на реагування відповідних служб держави, українські інформаційні ресурси перебувають на етапі створення сучасної системи кібербезпеки. Насамперед ключовим моментом стало усвідомлення існуючих проблем на державному рівні. Проте створення цієї системи повинно організовуватись на координаційній роботі між державними органами та неурядовими організаціями, які представляють інтереси галузі. Також важливим є створення спеціальних груп для кожної окремої галузі промисловості, щоб оперативно обмінюватися специфічною інформацією щодо кіберінцидентів і знаходити способи їх подолати [15].

Звертаючи увагу на негативний інформаційний вплив щодо України, підтримкою з боку недержавних організацій є компанія ІІІ IT Group. Ідея проекту в тому, щоб реалізувати систему стратегічного моніторингу, яка визначала й охоплювала б усі види загроз, яким піддається Україна [17]. Для аналізу мети, завдання та ролі атаки чи інформаційного впливу, а також отримання результатів, застосовують різні практичні моделі. Серед головних завдань компанії в рамках цього проекту є:

- забезпечення швидкості аналізу, щодо визначення загроз на оперативному рівні;
- комплексне дослідження негативного інформаційного впливу;
- автоматизації визначення джерел пропагандистських маніпуляцій, зокрема окремих ЗМІ та окремих повідомлень, які мають маніпулятивний контент.

Але не зважаючи на певні переваги, наразі в Україні постає безліч питань, щодо відсутності державної системи зв'язку, низького рівня програмного забезпечення та застарілої законодавчої бази. Перша проблема гостро постала ще на початку АТО, коли через брак штатних засобів зв'язку командири українських підрозділів активно стали використовувати мобільні телефони, незахищеністю яких скористався ворог [11]. Починаючи з 2014 року та до сьогодні, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України працюють над створенням системи конфіденційного зв'язку за допомогою телекомунікаційної мережі спеціального призначення, що матиме також і мобільний компонент.

Ускладнюють процес розвитку системи кібербезпеки також застарілість і невідповідність норм деяких законів сучасним реаліям. Також, в українському законодавстві відсутній порядок дій, щодо притягнення до відповідальності осіб за недотримання вимог безпеки в інформаційному просторі. Більш того, на

сьогоднішній день в Україні створена й розвивається національна телекомунікаційна мережа, що передбачає захищений зв'язок і передачу даних в інтересах державних органів. Ця мережа забезпечує достатній рівень захисту інформації, зокрема й криптографічний [13]. З метою швидкого обміну інформацією та ефективного реагування на кібератаки в Україні створюється національна мережа «CERT». В Україні вже функціонує головний центр CERT-UA, створено галузеві, більш спеціалізовані команди в СБУ, Нацбанку, Міністерстві енергетики, а також розгортається окремий центр для Генерального штабу ЗСУ [13].

Аналізуючи розвиток систем кібербезпеки закордоном та розвиток національної інформаційної системи, варто зважати на досвід інших держав, проте застосовувати процес адаптації щодо нашого інформаційного простору виходячи з власних проблем та завдань. Таким чином, варто виділити заходи, щодо покращення інформаційної безпеки України:

1. Надання простої зрозумілої інформації для громадян, шляхом проведення занять із населенням, спеціальних промо-кампаній, запуск відповідних веб-ресурсів. Застосування таких мір підвищить обізнаність населення, щодо необхідності встановлення й оновлення спеціалізованих програм для виявлення та знешкодження комп'ютерних вірусів, а також з приводу перевірки персональної техніки (ПК, смартфони тощо).

2. Налагодження тісної співпраці з національними мас-медіа, з метою поширення рекомендацій та інформації від відповідних служб держави, щодо захисту населення від інформаційних впливів.

3. Створення та розвиток українського програмного забезпечення, а також створення умов для виходу їх на міжнародний рівень. Виконання цього заходу є одним з найважливіших, оскільки більшість підприємств та установ України використовують програмне забезпечення країни агресора, і за даними проведеного аналізу на державному рівні, найчастіше збої та атаки відповідних установ, пов'язують з використанням цих програм.

4. Врегулювання питання взаємодії державних і приватних установ на законодавчому рівні.

5. Розробка рекомендацій щодо дотримання комп'ютерної грамотності персоналу підприємств, організацій та установ. Саме виконання елементарних принципів інформаційної гігієни – є одним з важливих чинників протидії кібератакам. Серед найпростіших рекомендацій: застосування лише складних паролів; вихід з робочого профілю після завершення роботи на пристрої; заборона в надсиланні паролів та внутрішніх посилань на сайт через електронну пошту тощо.

Зважаючи на проведені дослідження, ми прийшли до наступних висновків:

1. Необхідно створити механізм організації злагодженої роботи фахівців, як з державних служб, так і неурядових організацій, щодо питань ведення інформаційної війни.

2. Удосконалити нормативно-правові бази у сфері інформаційної безпеки, особливо звертаючи увагу на питання, щодо залучення громадянського суспільства до заходів забезпечення інформаційної безпеки.

3. Створення власної системи інформаційної безпеки, шляхом запровадження заходів у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України та розробка відповідної нормативно-правової бази.

4. Створення українського інформаційного каналу в європейському інформаційному просторі з метою створення позитивного іміджу та поширення актуальної і достовірної інформації, щодо подій в Україні.

5. Поширення серед країн Європи позитивного досвіду українських проєктів, направлених на боротьбу із інформаційними війнами з боку Російської Федерації (таких як StopFake, InformNapalm тощо).

Що стосується перспектив подальших досліджень, то зважаючи на ситуацію України у інформаційному просторі, актуальними залишаються проведення науково-практичних досліджень з метою розробки тактик, стратегій та доктрин державного управління в захисті інформаційної безпеки держави.

2.4.4. Соціальна безпека держави

Початок ХХІ ст. ознаменувався серйозними зламами усталених принципів розвитку соціально-економічних систем, пов'язаних не лише із глобалізацією, розвитком інформаційного суспільства, демократизацією, але й з військово-політичними конфліктами, революціями, і як наслідок – численними міграційними та соціальними проблемами, що зачіпають як країни, що розвиваються, так і високорозвинуті держави. Розвинуті країни світу, які самі нерідко виступали ініціаторами прогресивних реформ у менш розвинутих економіках та країнах із обмеженням демократії, стикнулися із усезростаючою загрозою власній фінансово-економічній та соціальній безпеці у зв'язку із впливом мігрантів, соціальними протестами, численними обмеженнями можливості забезпечення соціальної стандартизації та уніфікації, кризою публічних фінансів, падінням конкурентоспроможності тощо. Усе це вимагає осмислення теоретичних концепцій в контексті узгодженості їх із реальними можливостями держав добробуту гарантувати належний рівень соціальної

безпеки громадянам на довгострокову перспективу через фінансування соціальних видатків.

В якості пріоритету держави добробуту соціальна безпека на початку ХХІ ст. стала базисом гарантування населенню доступу до головних суспільних благ та соціальних гарантій. Оскільки соціально-економічні та військово-політичні проблеми сьогодення змушують по-новому дивитися на пріоритети функціонування держав у ХХІ ст., то зарубіжний досвід забезпечення соціальної безпеки з його теоретичними моделями та практичними реаліями стає важливим елементом розробки національних безпекових моделей.

Деякі дослідники визначають соціальну безпеку як суспільне благо, що концентрує та перерозподіляє життєві ризики [1; 2]. Через ринкові механізми та існування приватних агентів соціальна безпека може слідувати логіці формування прибутку. В цьому контексті адміністрування та фінансування соціального захисту має потенціал стати соціально стратифікованим у такому сенсі, щоб пропагувати і відображати існуючу нерівність та диференціацію статусів в межах державного устрою. В такому сенсі соціальний захист стає компромісом між ресурсами, які вже не розподіляються за принципами соціальних чи моральних пріоритетів. Це підриває статус соціальної безпеки як суспільного блага [3], яка убезпечує людей від ризиків життя, надаючи мінімальний рівень доходу, незалежний від внеску індивіда у суспільний та індивідуальний добробут. За своєю сутністю право на соціальну безпеку тягне за собою доступ до мінімуму доходу, який забезпечується державою, для задоволення базових потреб. Без цього економічного важеля право на соціальний захист не забезпечується, адже воно ґрунтується на принципах забезпечення добробуту (рівності, потреби), й забезпечує реалізацію прав громадян.

Соціальна безпека стосується перерозподілу економічного капіталу в контексті плюралізму добробуту, що має вплив на виправданість та розподільчу ефективність соціальної безпеки. Як зазначає Т.Маршалл, право на соціальну безпеку є конфліктним і включає «увесь діапазон прав від права на мінімум економічного добробуту та безпеки до права розділити в повній мірі усю соціальну спадщину і жити життям цивілізованої істоти відповідно до стандартів, що переважають у конкретному суспільстві» [4]. Незважаючи на максималістську чи мінімалістську концепції соціальної безпеки, основні форми соціального забезпечення мають бути доступні громадянам, як і процесуальні права адміністрування та витрачання суспільних благ.

До цілей соціальної безпеки прийнято відносити [5]:

1) скорочення майнового розшарування, включаючи бідність, соціальну ізоляцію, доступ до медичної допомоги, забезпечення достатніх умов для життя;

2) забезпечення недискримінації за національним, етнічним чи гендерним принципом;

3) скорочення соціальної несправедливості в контексті відсутності доходів, пов'язаних з роботою (або недостатнім їх рівнем), що викликане хворобою, інвалідністю, вагітністю та пологами, трудовим каліцтвом, безробіттям, старістю або смертю члена сім'ї;

4) визнання законного права на адекватну винагороду (достатня підтримка сімей, особливо дітей та літніх), оскільки зростання нерівності в доходах скорочує соціальну мобільність, руйнує т.з. «соціальні ліфти»;

5) забезпечення фіскальної ефективності, цінової доступності та стійкості.

Одним з пріоритетних напрямів соціальної політики є формування та забезпечення соціальної безпеки людини і суспільства. Соціальна безпека та соціальний захист – з одного боку, та соціальний розвиток, соціальні відносини – з іншого, органічно поєднані. Без розвинутих соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини, суспільства, а остання значною мірою зумовлює розвиненість та зрілість процесів суспільного розвитку. Формуванню сучасних систем соціальної безпеки у світі сприяло усвідомлення необхідності створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків, а саме – уникнення соціальних ризиків, тобто обставин, що об'єктивно погіршують життєдіяльність особи через сукупність соціально-економічних чинників, за яких виникає необхідність у соціальному захисті. За змістом найчастіше виокремлюються такі соціальні ризики як непрацевдатність, безробіття, втрата годувальника, малозабезпеченість та інші.

Соціальну безпеку можна розглядати в контексті забезпечення захисту держави та окремої людини. Згідно із державницьким підходом, соціальна безпека віддзеркалює захищеність соціальної сфери суспільства (людський розвиток, охорона здоров'я, безробіття, зайнятість, стан екології, доходи населення, ринок праці, громадянське суспільство, соціальне забезпечення, демографічна ситуація, епідеміологічна ситуація, міграція, релігія, гендерна політика, бідність, житлові умови, продовольче забезпечення, освіта, етнонаціональні відносини) [6, 395] і держави від загроз, здатних зруйнувати чи зумовити її деградацію [7]. Вона передбачає наявність об'єктивних та суб'єктивних факторів й умов, які забезпечують нормальну життєдіяльність соціуму та його здатність протистояти несприятливим зовнішнім та внутрішнім руйнівним впливам, зберігати свою цілісність та здатність до відтворення, а також стійкість свого розвитку [8]. Ціль соціальної безпеки – гарантування міцного громадянського миру, критерієм є добробут середнього класу чисельністю не менш 75%, головний інструмент соціальної безпеки – система державного соціального захисту [9]. Соціальна безпека в цьому контексті є

станом захищеності від загроз і ризиків держави, яка використовує сукупність заходів із захисту своїх інтересів та інтересів громадян у соціальній сфері, розвитку соціальної структури й відносин у суспільстві, системи життєзабезпечення та соціалізації людей, способу їх життя у відповідності із інтересами прогресу нинішніх та майбутніх поколінь [10].

З точки зору окремої людини, у сучасній безпековій літературі прийнято виокремлювати три підходи до соціальної безпеки: 1) підхід прав людини, з точки зору якої держава зобов'язана гарантувати мінімальні соціальні стандарти життя своїм громадянам (освіта, медичне забезпечення, соціальний захист); 2) підхід політичної стабільності, яка соціальну безпеку розглядає в контексті забезпечення електоральної підтримки, успіху проведення виборів, контролю; 3) підхід стимулювання економічного росту, яка акцентує увагу на якості людського та соціального капіталу, подоланні нерівності тощо. Найбільш поширеним підходом на сьогодні є перший, і у зарубіжній літературі соціальна безпека найкращим чином описується категорією «human security», під якою розуміють «захист від загроз для життя окремого індивіда та його якості, за одночасного створення умов для вільного розвитку особистості і реалізації її прав та можливостей приймати участь у суспільному житті як на національному, так і міжнародному рівні» [11], з чим ми погоджуємося. Цей підхід концентрується на добробуті окремих осіб (особистісний рівень) [12; 13]: 1) безпека від хронічних загроз (голод, хвороби, репресії); 2) захист від раптових та болючих загроз сучасного життя (вдома, на роботі, у суспільстві). «Human Security» відноситься до забезпечення «базових матеріальних потреб» й реалізації «людської гідності», що включає «емансипацію від домінування владних структур – чи то на глобальному, національному чи локальному рівнях за масштабом та походженням» [14]. Ця концепція передбачає і «спільність знання, технології, інститутів та видів діяльності, які захищають та зберігають біологічне існування людського життя, а також процеси, що захищають та вдосконалюють колективний мир та процвітання в цілях підвищення свободи людини» [15].

Сьогодні підхід особистісної безпеки охоплює усі заходи, які загрожують виживанню людини, повсякденному життю та гідності (погіршення стану навколишнього середовища, порушення прав людини, транснаціональна організована злочинність, вплив біженців, бідність, інфекційні хвороби), а також зусилля щодо протидії цим загрозам [16]. В Канаді сюди включають і захищеність від фізичних загроз, досягнення гідного рівня життя, гарантію ключових прав людини, верховенство закону, соціальну рівність, захист громадян у конфліктах та сталий розвиток [17]. Оскільки в реальному житті через дію ринкових механізмів та існування приватних економічних агентів

немає гарантії того, що соціальний захист не стане соціально стратифікованим, то державницьке гарантування кожному громадянину мінімального рівня добробуту стає своєрідним компромісом, який убезпечує баланс інтересів в суспільстві.

Отже, у вузькому значенні термін «соціальна безпека» стосується програм соціального страхування для літніх осіб та осіб із інвалідністю (наприклад, у США). В інших країнах, в т.ч. Україні, використовується більш широке розуміння соціальної безпеки, яке охоплює такі види захисту:

- пенсії по віку (old age pensions);
- допомоги із втрати годувальника (survivor's benefit);
- виплати на дітей (family benefit);
- медичне забезпечення (medical care);
- допомоги при вагітності і пологах (maternity benefit);
- допомоги із безробіття (unemployment benefits);
- оплата лікарняних (sickness leave benefit);
- допомога по інвалідності (disability benefit);
- виплати через травмування на робочому місці (employment injuries).

На міжнародному рівні соціальні ризики як підстава для набуття людиною права на соціальну безпеку і соціальний захист були встановлені у таких міжнародних актах як: Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення №102 від 1952 р., Конвенція про основні цілі і норми соціальної політики №117 від 1962 р., Конвенція про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника №128 від 1967 р., а також у Європейському кодексі соціального забезпечення (1964 р.), Хартії основних соціальних прав трудящих (1989 р.) та Європейській соціальній хартії (1961 р.) тощо.

Зарубіжні концепції дослідження проблем соціальної безпеки представлені т.з. Копенгагенською (Б.Бузан, Дж.Вайлд, О.Вівер, П.Лемайтре, М.Келструп) [18; 19; 20] та Паризькою школами (Т.Бальзак, Д.Біго, Р.Волкер, Р.Ліпсхуц, Дж.Х'юшманс) [21; 22; 23; 24], які дискутують переважно через моменти ідентифікації соціальних загроз та реакції на їх наслідки. Концептуальні відмінності між школами наведені у табл. 2.4.6.

Таблиця 2.4.6

Характеристики Копенгагенської та Паризької шкіл соціальної безпеки*

	Копенгагенська школа	Паризька школа
Представники	Б.Бузан, Дж.Вайлд, О.Вівер, П.Лемайтре, М.Келструп	Т.Бальзак, Д.Біго, Р.Волкер, Р.Ліпсхуц, Дж.Х'юшманс
Особливості реакції на ризики	«Пожежна» реакція через ситуативні заходи	Перманентний, превентивний контроль
Пріоритет	Національна безпека	Права і свободи людини

*Примітка. Складено автором

Копенгагенська школа (Copenhagen School) апелює до того, що «соціальна безпека є здатністю суспільства до самозбереження за умов, що постійно змінюються, та потенційних чи реальних загроз» [25]. Проте Б.Бузан, О.Вівер, П.Лемайтре та М.Келструп чітко вказують на різницю у розвитку країн Західної та Східної Європи, що впливає і на ставлення до проблем безпеки [18]. Так, якщо на Заході окремі держави-нації намагаються якнайбільше інтернаціоналізуватися та європеїзуватися, часто за рахунок відмови від частини суверенітету, погоджуючись на зростання впливу міжнародних організацій на їхні внутрішні проблеми, то на Сході нові країни, що з'явилися після розпаду СРСР, Югославії, не так поспішно і безболісно відмовляються від суверенітету. Сьогодні навіть на Заході та Сході ФРН існують абсолютно протилежні підходи і бачення розвитку країни в контексті міграційної політики, соціальної безпеки, про що свідчать численні акції соціальних протестів та змін міграційної політики як з боку старих, так і нових членів ЄС.

Б.Бузан, О.Вівер та Дж.Вайлд намагаються досліджувати безпеку у її більш широкому розумінні, виділяючи п'ять головних секторів (військовий, екологічний, економічний, соціальний, політичний), кожен з яких відрізняється ключовими характеристиками, різним колом об'єктів і суб'єктів [19]. Соціальна безпека трактується вченими як виживання спільноти як єдиного організму, часто навіть незалежно від держави. Вони наголошують, що соціальна небезпека виникає тоді, коли суспільство побоюється, що не зможе функціонувати і розвиватися саме по собі, що випливає із таких факторів:

1) вертикальна конкуренція (нерідко інтеграція групи в межах більш широкої організації, зокрема ЄС, породжує євроскептицизм та сепаратистські настрої);

2) горизонтальна конкуренція (група змушена інтегрувати найбільш впливових індивідів з метою збереження власної ідентичності);

3) міграція (приплив нової робочої сили «розмиває» групову ідентичність). Соціальна безпека не прив'язана до конкретної території, як, зокрема, державна безпека, коли питання безпеки держави та суспільства загалом вступають у протиріччя (наприклад, ситуація із курдами).

Копенгагенська школа ввела у обіг навіть специфічний термін «сек'юритизація», під якою розуміють процес, за допомогою якого політичні суб'єкти питання внутрішньої політики трансформують у проблеми національної безпеки, завдяки чому отримують більшу свободу дій, оскільки національна безпека стоїть вище політики. Моментальна реакція на реальні чи уявні загрози в дискурсі Копенгагенської школи безпеки є домінуючою перед ординарною політикою як на національному, так і міжнародному рівнях. Досить часто різні політичні агенти переконують спільноту в тому, що, наприклад,

тероризм – це серйозна загроза, а тому потрібно вживати надзвичайних заходів безпеки, на що спрямовуються масштабні ресурси, часто із порушенням прав людей на приватність телефонних дзвінків. Аналогічно активність ЗМІ із поширення остраху і панічних настроїв серед населення перед невідомими та смертельно небезпечними хворобами нерідко пов'язується із лобізмом окремих фармацевтичних компаній, однак на це спрямовуються колосальні фінансові та організаційні ресурси під виглядом реалізації політики превентивної соціальної безпеки. Таким чином, сьогодні питання безпеки стають більш пріоритетними за права і свободи людини.

Сек'юритизацію прийнято розглядати у кількох ключових значеннях. Наприклад, М.МакДональд виокремлює три [26]: 1) форма сек'юритизації, під якою найчастіше розуміють інституціоналізовані заклики політичних лідерів, що виступають від імені держави; 2) контекст сек'юритизації, що фокусується головним чином на моменті втручання під загрозою безпеки; 3) природа сек'юритизації, яка оцінюється з позицій виокремлення загроз безпеці. Такий підхід до аналізу соціальної безпеки є реакційним та за своєю сутністю негативним (реакція на загрози і безпеки).

Вченими сек'юритизація як феномен розглядається як через аналіз зовнішньої політики [26; 27], так і через загрозу транснаціональної злочинності, тероризму [28; 29], епідемій та хвороб [30], а також в контексті захисту прав людини [31] та кліматичних змін [32]. Починаючи із подій серпня-вересня 2001 р., і особливо у період 2014-2017 рр. фокус студій із соціальної безпеки перемістився на міграційні проблеми та загрози стабільності розвитку внутрішнього ринку праці, стану публічних фінансів країн-реципієнтів нелегальних мігрантів. Загалом, сек'юритизація та соціальна безпека стали антиподами ординарної політики держави у різних напрямках, яка через т. з. «провали» не забезпечує оптимального перерозподілу сил, ресурсів тощо.

Представники іншої школи – Паризької (Paris School), роблять наголос на тому, що соціальна безпека проявляється у різноманітних сферах через рутинні практики, наприклад, перманентного нагляду та превентивного контролю, а не «пожежні» реакції на соціальні кризи. Так, Д.Біго наголошує [21], що проблеми можуть бути інституціоналізовані як загрози безпеці навіть без драматичних моментів, що викликають необхідність втручання держави. Використовуючи приклад імміграції як загрози національній безпеці, вчений зазначає, що безпекові питання, що знаходяться у площині контролю професіоналів (зокрема, поліції та військових), повинні розглядатися як центральні для захисту від можливих соціальних потрясінь. Вчений аналогічну думку щодо соціальної безпеки транслює і на європейський контекст, і нинішня ситуація в країнах ЄС із нелегальними мігрантами є зайвим цьому підтвердженням. Однак такий

довгостроковий процес і практики пристосування та прописування ординарних правил гри не вмонтовуються у класичні погляди на сек'юритизацію з її фокусуванням на моментах втручання та припинення розвитку ординарної політики без «пожежогасіння». Р.Ліпсхуц відзначає соціальну безпеку як «продукт історичних структур та процесів, який залежить від боротьби за владу всередині держав, конфліктів між різними соціальними групами та інтересами, які ці групи переслідують» [24]. На контрасті із Копенгагенською представники Паризької школи досліджують фундаментальні контексти безпеки, коли втручання держави носить не ситуативний характер, а методи реагування чітко прописуються у нормативних документах. Х.Сміт погоджується [27], що проблема може і повинна бути відзначена як ризикова іще до того, як вона перейде у стан загрози.

Негативний досвід Австралії на початку 2000-х рр. може слугувати класичним прикладом того, як і коли сек'юритизація «дає збій». Так, у 2001 р. уряд Австралії відмовився прийняти понад 400 афганських біженців, які намагались потрапити до країни через Індонезію на аварійному поромі. Змучені та хворі люди були підібрані норвезьким судном «Татра», якому владою Австралії було заборонено висаджувати їх на берег.

Незважаючи на осуд дій австралійського уряду з боку міжнародної правозахисної організації «Amnesty International», верховного комісару ООН з прав людини, уряду Норвегії та низки інших суб'єктів, представники владної верхівки країни наголошували на необхідності повернення шукачів притулку назад у Афганістан чи Індонезію. Зрештою, лише дві країни погодилися їх прийняти (Нова Зеландія та Республіка Науру), куди на борту корабля ВМС Австралії ці біженці й були доставлені.

Таке демонстративне небажання австралійського уряду приймати шукачів притулку із Афганістану спиралось головним чином на громадську думку та побоювання втратити довіру електорату перед черговими виборами, адже понад 90% населення країни були рішуче проти нелегальних мігрантів. Аналогічно проблеми із нелегальними мігрантами у країнах ЄС у 2015 р. призвели до того, що 18.03.2016 р. була підписана угода ЄС–Туреччина про реадмісію мігрантів. Згідно з умовами угоди, зокрема, за кожного повернутого шукача притулку ЄС зобов'язався прийняти одного сирійського біженця, який перебуває у Туреччині, однак не більше 72 тис., яких перерозподілять серед усіх країн ЄС [33]. Отже, політика сек'юритизації досить часто безпекові інтереси країн ставить вище прав людини, які гарантуються міжнародним правом.

Оскільки соціальний захист означає «безпеку та свободу від страху і спрямований до суспільства як до групи взаємопов'язаних та залежних один від одного людей» [33], з чим ми погоджуємося, то системоутворюючим фактором

у цій дефініції є «безпека та свобода від страху», що само по собі є необхідним елементом вільної демократичної держави. Підкреслений також такий суттєвий аспект соціального захисту, як можливість його існування тільки в солідарному суспільстві – «групі взаємопов'язаних людей», адже соціальний захист здійснюється спільними зусиллями всього населення країни. Отже, соціальний захист передбачає певний рівень матеріальної забезпеченості, тобто підтримку доходів, захист добробуту. Результатом цих заходів є стан захищеності (або безпека) особи.

Практично усі країни ЄС протягом 2002-2014 рр. нарощували обсяги соціальних витрат з метою гарантування належного рівня соціального захисту (наприклад, Бельгія із 26,2 до 30,2 % ВВП, Данія – із 28,9 до 33,0 % ВВП, Греція – із 23,0 до 31,6 % ВВП, Франція – із 29,6 до 33,7% ВВП, Італія – із 24,4 до 29,8 % ВВП, Австрія – із 28,3 до 29,7% ВВП, Португалія – із 22,5 до 27,6 % ВВП, Фінляндія – із 24,4 до 31,2 % ВВП, Швеція – із 29,6 до 30,0 % ВВП, Великобританія – із 24,7 до 28,1 % ВВП). Як видно з рис. 2.4.2, починаючи із 1960-х рр. соціальні витрати перманентно зростали як по країнах ОЕСР загалом (із 8,18 до 21,6 % ВВП), так і у розрізі окремих із них (у США із 6,97 до 19,2 % ВВП, Японії – із 3,48 до 21,3 % ВВП тощо).

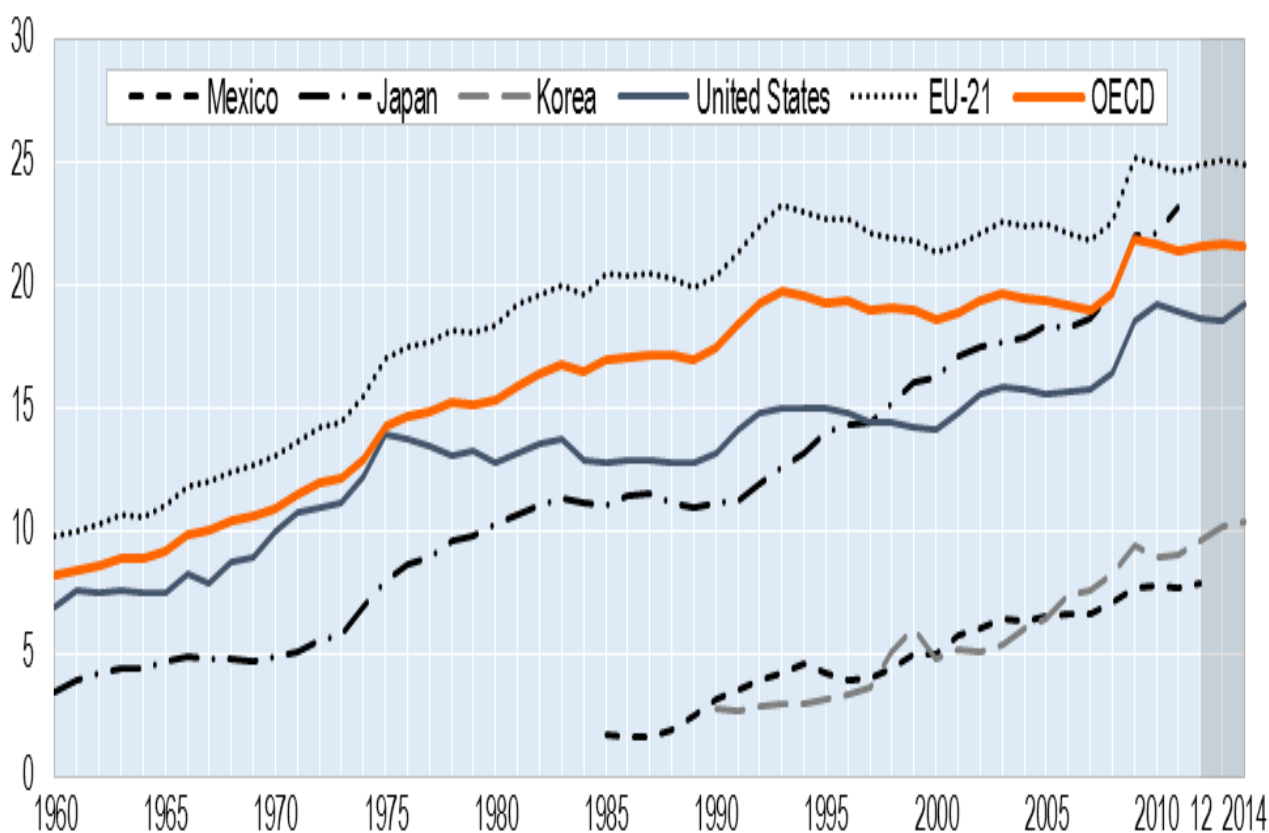

Рис. 2.4.2. Динаміка державних соціальних витрат 1960-2014 рр., % ВВП*

*Примітка. Побудовано автором на основі [34]

На рис. 2.4.3 наведені дані про рівень соціальних видатків в країнах світу у 2016 р., який демонструє, що у багатьох країнах після 1990 р. відбувалося їхнє суттєве зростання (особливо у Франції, Фінляндії, Ірландії, Іспанії, Бельгії). Скоротились соціальні видатки порівняно із 1990 р. лише у Нідерландах, Новій Зеландії та Ізраїлі. Найбільш проблемним питанням при цьому, однак, постає ефективність витрачання бюджетних ресурсів задля гарантування належного рівня соціальної безпеки (наприклад, Німеччина, Норвегія, Швеція, Франція, високі соціальні видатки яких нерідко стимулюють громадян до т.з. «паразитуння» на соціальній державі).

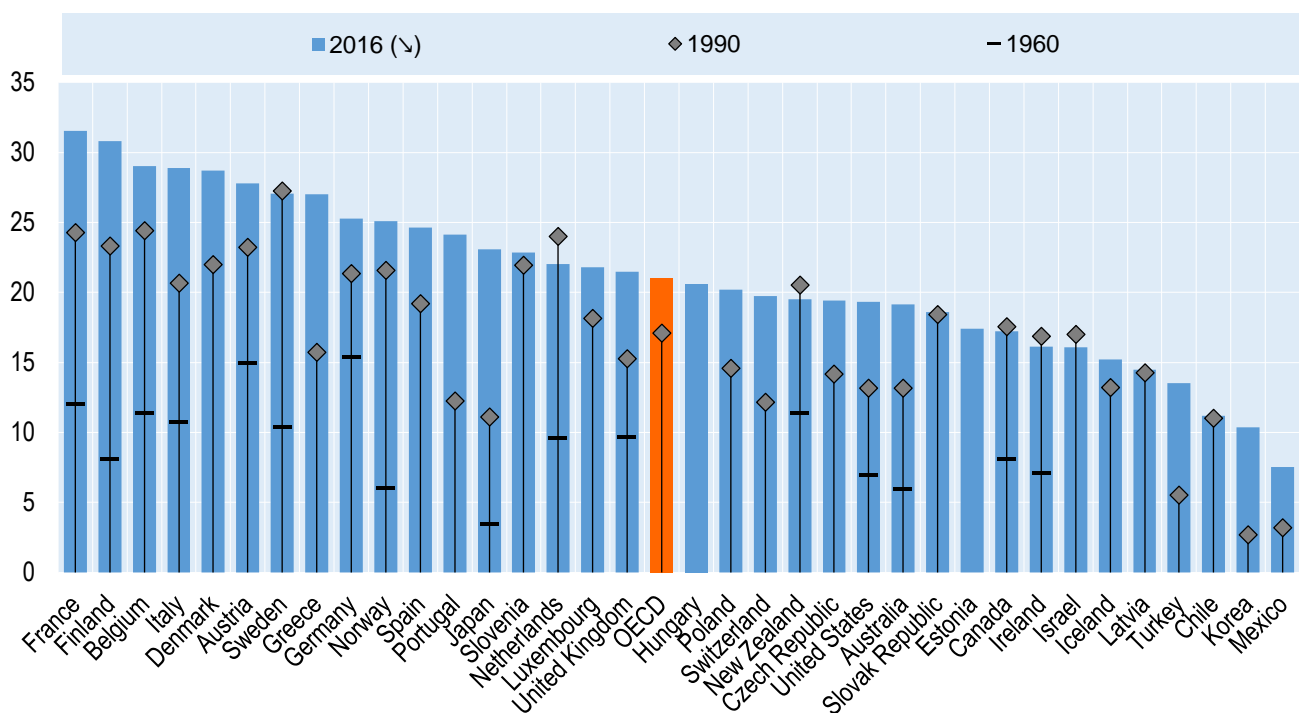

Рис. 2.4.3 Державні соціальні видатки у 2016 р., % ВВП*

*Примітка. Побудовано автором на основі [34]

Цікавим видається співставлення країн не лише за рівнем витрат на соціальні цілі, але й за рівнем досягнутого соціального прогресу як показника ефективної безпекової політики. В цьому аспекті показовим є т.з. Індекс соціального прогресу (Social Progress Index – SPI), розроблений у 2013 р. під керівництвом проф. Гарвардського університету М. Портера – спеціаліста у сфері стратегічного управління та глобальної конкурентоспроможності. Цей індекс став альтернативою показникам економічного розвитку країн світу та

охоплює три категорії індикаторів [35]: базові потреби людини (харчування та базова медична допомога, забезпечення житлом, доступ до води, електрики, санітарних послуг, рівень особистої безпеки); основи добробуту людини (доступ до базових знань та рівень грамотності, доступ до інформації та засобам комунікації, рівень охорони здоров'я, екологічна стійкість); можливості розвитку людини (рівень особистих прав, забезпечення прав та можливостей людини приймати рішення та реалізовувати свій потенціал).

Як демонструють дані табл. 2.4.7, країни із високим рівнем соціального прогресу належать до найбільш розвинутих економік світу за показником ВВП на особу, а також, відповідно, мають можливість підтримувати достатньо високий рівень соціальних видатків (понад 20% ВВП).

Таблиця 2.4.7

Індекс соціального прогресу в розрізі країн світу*

Рейтинг	Країна	Значення SPI	ВВП на особу, тис. \$ за ПКС
Дуже високий соціальний прогрес			
1	Норвегія	88,36	62,448
2	Швеція	88,06	43,741
3	Швейцарія	87,97	54,697
4	Ісландія	87,62	41,250
5	Нова Зеландія	87,08	32,808
6	Канада	86,89	41,894
7	Фінляндія	86,75	38,846
8	Данія	86,63	41,991
9	Нідерланди	86,50	44,945
10	Австралія	86,42	42,831
Високий соціальний прогрес			
11	Великобританія	84,68	37,017
12	Ірландія	84,66	44,931
13	Австрія	84,45	44,376
14	Німеччина	84,04	43,207
15	Японія	83,15	35,614
16	США	82,85	51,340
17	Бельгія	82,83	40,607
18	Португалія	81,91	25,596
31	Італія	77,38	34,167
Вище середнього рівня			
32	Угорщина	74,80	22,914
33	Латвія	74,12	21,825
34	Греція	74,03	24,540
...			
56	Парагвай	67,10	7,833
Нижче середнього рівня			
57	Таїланд	66,34	13,932
58	Туреччина	66,24	18,660

59	Боснія і Герцеговина	66,15	9,387
60	Грузія	65,89	6,946
61	Вірменія	65,70	7,527
62	Україна	65,69	8,508
...			
98	Непал	55,33	2,173
Низький соціальний прогрес			
99	Камбоджа	53,96	2,944
100	Бангладеш	53,39	2,853
...			
125	Нігерія	43,31	5,423
Дуже низький соціальний прогрес			
126	Ефіопія	41,04	1,336
133	Центральноафриканська республіка	31,42	0,584

*Примітка. Побудовано автором на основі [36]

В державах із високим рівнем соціального прогресу (Норвегія, Швеція, Швейцарія, Ісландія, Нова Зеландія, Канада, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Австралія, Великобританія, Ірландія, Австрія, Німеччина, Японія, США та ін.) його рівень підкріплюється цілою низкою факторів, що діють синергетично: масштабні видатки на соціальну сферу, які розглядаються не як витрати, а інвестиції; якісні формальні і неформальні інститути; розвинуті демократичні процедури прийняття управлінських рішень тощо. Таким чином, соціальна безпека стає справою не лише державного сектора, але й усіх суб'єктів громадянського суспільства.

Позитивний вплив сек'юритизації на безпекову систему країн світу полягає у тому, що моментальна реакція на загрози дозволяє оперативно вирішувати нагальні проблеми часто із мінімальними ресурсозатратами. Так, військово-політичний конфлікт між Україною та Росією, анексія Криму були важко передбачуваними у 2013 р., а тому країні довелося в контексті безпекової політики проводити оборонну політику за тих умов, які склались і з тими ресурсами, які на той час були. Для мільйонів внутрішньо-переміщених осіб із конфліктних територій, учасників АТО, членів сімей загиблих і поранених сьогодні потрібні дієві інструменти їх підтримки, реабілітації, що можна здійснювати не лише за кошти державного бюджету, але й донорської допомоги міжнародних організацій, волонтерського руху тощо. Усе це активізує розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті соціальної безпеки, проте важкою ціною.

До недоліків сек'юритизації можна віднести небезпеку маніпуляції суспільною думкою щодо актуальності реальних чи уявних загроз суспільству. За умов, коли економічні інтереси домінують над суспільними, формальні інститути деформовані, досить важко об'єктивно оцінити усі соціальні загрози,

особливо коли агенти, відповідальні за прийняття управлінських рішень на найвищому рівні, не користуються довірою.

На перспективу доцільним вбачаємо поєднання безпекових підходів Копенгагенської та Паризької шкіл із чітким аналізом усіх соціальних загроз, які стоять перед державами-націями та світовою спільнотою у XXI ст., вироблення упереджувальних механізмів реакції на найбільш імовірні з них із застосуванням різноманітного інструментарію безпекової політики. Також в контексті розвитку теорії соціальної безпеки доцільним вважаємо прив'язку ефективності заходів соціальної безпеки із рівнем розвитку соціального прогресу, який прийнято вимірювати Індексом соціального прогресу (SPI), розробленим у 2013 р., адже іще згідно із Римським договором (Договором про заснування Європейського співтовариства) 1957 р. соціальний прогрес визнаний європейським орієнтиром [37]. Засновники ЄС вірили, що економічна інтеграція забезпечить прогрес в соціальному захисті усіх об'єднаних країн. У 1990-х рр. Рада Європи та Європейська комісія адаптувала більш ефективну стратегію конвергенції: проголосили конвергенцію соціальної політики та запровадили її спільні цілі. У 2000-х рр. Рада Європи, крім економічного зростання визнала соціальне згуртування як ціль ЄС у Лісабонській програмі [38]. У Лісабонській стратегії 2000-2010 рр., крім інновацій та освіти («learning economy»), за орієнтир проголошувалось соціальне та екологічне оновлення. Соціальна та екологічна політика були визнані драйверами економічного зростання. Цілі програми становлять основу Горизонт-2020 як частини Framework Programmes for Research and Technological Development [39].

2.4.5. Міграційна безпека в структурі соціально-економічної безпеки держави

У XXI ст. важливість зовнішньої трудової міграції для життєдіяльності українського суспільства значно посилилася, що обумовлено масштабністю та інтенсивністю цих процесів у нашій країні. Усе більше українських громадян виїжджають за межі держави, вбачаючи у цьому надійний спосіб розв'язання багатьох життєвих проблем, передусім соціальних і економічних, що стало загрозою національній безпеці України.

У зв'язку з цим виникла проблема щодо дослідження аспектів зовнішньої трудової міграції населення, визначення її сучасних тенденцій, елімінування її впливу на різні соціально-демографічні й економічні процеси в контексті забезпечення національної безпеки.

Трудова міграція вже давно стала глобальною світовою проблемою. Тому її причини та наслідки, методи регулювання та інші питання досліджують науковці різних країн на міжнародному рівні.

Серед зарубіжних учених, що внесли великий внесок до розвитку теорії міграції, виділяються Е. Равенштайн, Дж. Борхас, Е. Лі, А. Рой, К. Макконел, Я. Мінсер, Маноло І. Белла, Г. Беккер, Л. Бувье, Д. М. Кейнс, Ж.-Б. Кольбер, Т. Манн, Т. Мальтус, П. Самуельсон, Дж. Саймон, А. Сміт, Б. Томас, М. Фрідман.

Економічні та господарські аспекти міграційних процесів, що регулюються державою, аналізував С. Струмлінін. У 50-і роки ХХ століття над проблемами міграції населення плідно працювали В. Покшишевський, Л. Мінц, М. Сонін.

За останнє десятиліття кількість досліджень щодо проблем зовнішньої трудової міграції в Україні значно зросла. Серед українських дослідників цього явища – Е. Лібанова, О. Малиновська, І. Прибиткова, С. Пирожков, О. Позняк, М. Романюк, О. Хомра та інші вчені та практики.

Зокрема, це роботи, виконані під керівництвом С. Пирожкова на основі опитувань домогосподарств працівників-мігрантів у 1994 та 2002 рр. [1, 2].

Фундаментальною роботою є «Міграційні процеси в сучасному світі: обіговий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика» за редакцією Ю. Римаренка, виданою у 1998 р. [3], у якій висвітлені проблеми трудової міграції.

У монографії Н. Нижник «Державне управління в Україні: централізація і децентралізація» докладно досліджується державне управління в Україні, а саме – «Державне управління міграційними процесами в Україні: централізація та децентралізація при розмежуванні повноважень державних органів» [4].

У монографії В. Новіка «Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні» [5] визначаються основні напрямки довгострокової імміграційної політики України, розроблено і науково обгрунтовано організаційно-управлінські форми та методи її проведення. Робота має окремий розділ «Нелегальна міграція і боротьба з нею в Україні», ця проблема розглядається у контексті визначення принципів моделей побудови системи загальнодержавного та регіонального управління імміграційними процесами в Україні.

Робота О. Малиновської «Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні» [6], яка має теоретичну та практичну спрямованість, стала, свого роду, відкриттям для багатьох людей, що цікавляться соціально-політичною та економічною проблематикою.

Під керівництвом Е. Лібанової та О. Позняка виконана робота, в якій аналізуються матеріали проведеного Держкомстатом України дослідження домогосподарств з метою виявлення серед їх членів працівників-мігрантів [7]. Поряд з аналізом багатого фактичного матеріалу, отриманого під час дослідження, автори піднімають теоретичні питання місця трудової міграції у територіальних переміщеннях населення, докладно розглядають проблему обліку зовнішньої трудової міграції, пропонуючи конкретні шляхи його покращення.

Вибір шляхів і методів управління зовнішніми трудовими міграціями вимагає глибокого розуміння їх сутності, пізнання та врахування об'єктивних закономірностей розвитку, механізмів, взаємодії як з економічними умовами, так і з ціннісними орієнтаціями особистостей, які беруть участь у міграційному процесі [8].

Узагальнюючи та уточнюючи погляди науковців на сутність зовнішньої трудової міграції, вважаємо за необхідне надати власне визначення цього поняття.

Зовнішня трудова міграція – це об'єктивно-суб'єктивний процес просторового переміщення працездатної особи або групи працездатних осіб з перетином кордону країни походження для пошуку місця прикладання праці, викликаний різними чинниками, який має довготривалий або короткотривалий характер, впливає на динаміку економічних, демографічних та соціальних процесів у країнах вибуття і прибуття та на зміну соціально-демографічних характеристик самих трудових мігрантів.

Зовнішня трудова міграція є складним, багатоаспектним явищем, що чинить неоднозначний вплив на соціально-економічний та демографічний розвиток країн. Оцінка впливу процесів зовнішньої трудової міграції – складне явище, яке потребує комплексного підходу до вивчення його впливу на розвиток суспільства.

Одним з таких підходів є безпековий, оскільки негативні наслідки зовнішньої трудової міграції суттєво впливають на національну безпеку.

Зауважимо, що визначення безпекових ризиків зовнішньої трудової міграції у наукових працях нами знайдено не було, оскільки усі дослідники, які займалися цією проблемою, визначали їх як позитивні чи негативні наслідки щодо їх впливу на основні соціально-економічні та демографічні процеси країн-донорів і країн-реципієнтів працівників. Безпекові ризики зовнішньої трудової міграції є складними, багатограними явищами, які впливають на економіку, соціальну сферу та демографічні процеси. Їх реалізація призводить до певних негативних наслідків.

Узагальнення наукових праць дало можливість сформулювати авторське визначення сутності наслідків зовнішньої трудової міграції населення як результат впливу комплексу аспектів та чинників на зміну характеристик певних економічних, демографічних та соціальних процесів у країні в'їзду (країна-реципієнт) трудових мігрантів та у країні виїзду (країна-донор), які також змінюють стан самих трудових мігрантів при перебуванні у країні прикладання праці та при поверненні на батьківщину. Вони можуть бути, як було сказано вище, позитивними та негативними щодо результату їх впливу на певні процеси.

На підставі оцінки наслідків зовнішньої трудової міграції у роботі [9] виділено два її основні рівні впливу: макроекономічний та мезоекономічний. Автор визначає, що на макроекономічному рівні вона впливає на сукупний попит, сукупні витрати, обсяг ВВП, економічне зростання, інвестиційні ресурси в економіці, платіжний баланс, золото-валютні резерви НБУ, сукупну пропозицію робочої сили, рівень безробіття, рівень зайнятості, темпи інфляції. На мезоекономічному рівні міграція викликає зростання попиту сектору домогосподарств, збільшення домогосподарствами витрат і зростання споживання товарів та послуг, покращення житлових умов домогосподарств, збільшення рівня доступності соціально значимих послуг у регіоні, зміцнення стабільності фінансового сектору завдяки зростанням обсягу заощаджень домогосподарств, зростання індексу споживчих цін у тих регіонах, куди спрямовуються значні грошові потоки.

Більшість науковців вважають, що дослідження наслідків зовнішньої трудової міграції здійснюється на двох рівнях: макроекономічному та мікроекономічному. Метою макроекономічних досліджень є визначення впливу зовнішньої трудової міграції на такі показники, як темпи економічного зростання, рівень безробіття, рівень заробітної плати тощо.

Мікроекономічні дослідження проводяться з метою визначення впливу трудової міграції на окремі сектори економіки або регіони, впливу характеристик трудових мігрантів (вік, стать, освіта, кваліфікація) на їх доходи у країні імміграції, впливу роботи за кордоном на розвиток їх особистісного людського капіталу, тобто набуття професійних навичок чи підвищення освітнього рівня. Для проведення досліджень на мікрорівні використовують статистичні дані, отримані на основі соціологічних опитувань. Соціологічні дослідження дають змогу зібрати достовірну інформацію про особистісні характеристики зовнішніх трудових мігрантів та оцінити вплив цього виду міграції на їх добробут чи людський капітал.

Складність дослідження даного явища пов'язана з існуванням двох якісно різних площин: з одного боку – це легальна трудова міграція, яка є нечисленною, з іншого – масова нелегальна зовнішня трудова міграція. Кількість мігрантів-

нелегалів та легально працюючих мігрантів може бути визначена лише досить приблизно за різними методиками соціологічних опитувань та експертними оцінками, пілотними обстеженнями Міністерства праці та соціальної політики та окремими вченими.

Наслідки зовнішньої трудової міграції не можуть розглядатися з погляду лише однієї країни, оскільки за своєю суттю вона є формою взаємодії принаймні двох країн. Дослідники цього явища однотайні у тому, що оцінка наслідків міграції багато в чому залежить від точки відліку, коротко- чи довготривалої перспективи, а також від об'єкта впливу: окремої особи, колективу людей, суспільства в цілому, країни-донора чи країни-реципієнта [10, с. 82].

Так, країни, що приймають трудових мігрантів, отримують ряд економічних вигод. Зокрема, завдяки залученню іноземних робітників у країні зростає виробництво ВВП і національного доходу. Ріст національних економік окремих країн Західної Європи, що відбувався впродовж декількох десятиліть, починаючи з другої половини ХХ століття, значною мірою був обумовлений працею десятків мільйонів іноземців, що перебували у них. Надходження дешевих іноземних трудових ресурсів може стати чинником зниження витрат виробництва, а відтак – підвищення конкурентоспроможності вироблених країною товарів та послуг.

Завдяки зовнішній трудовій міграції, у господарстві країни-реципієнта відчувається позитивний мультиплікативний ефект, оскільки іноземні працівники, створюючи додатковий попит на товари і послуги на внутрішньому ринку, стимулюють ріст виробництва і більшу зайнятість, у першу чергу, серед місцевого населення.

Зовнішні трудові мігранти сплачують податки до бюджету країни приймання працівників, хоча самі у той же час позбавлені більшості соціальних виплат з її боку. З огляду на це відбувається суттєве збільшення доходів бюджету та інших соціальних фондів країни-реципієнта людських ресурсів. На підтвердження можна звернутися до досвіду США. У середині 1990-х років минулого століття в країні проживало більше 11 мільйонів іноземців. Їх сукупний щорічний заробіток дорівнював, за різними оцінками, близько 240 млрд. доларів США. Причому 90 млрд. доларів мігранти повертали державі у вигляді різноманітних податкових зборів. При цьому, уряд витрачав на потреби іноземців в рамках різних адаптаційних програм лише 5 млрд. доларів [11].

Певною мірою, іноземні трудові ресурси можна вважати «амортизатором» в секторі зайнятості, оскільки при виникненні у країні прийому соціальних потрясінь, кризових явищ, саме мігранти втрачуть роботу першими, зберігши при цьому окремі робочі місця для місцевого населення.

Деякі дослідники трудової міграції підкреслюють її негативний вплив, в першу чергу, на стан національного ринку праці, який полягає у тому, що завдяки напливу мігрантів місцеві працівники втрачають роботу, а також страждають від значного зниження заробітної плати [11]. Тобто йдеться про ризики кризових явищ на ринку праці. На нашу думку, така точка зору не є обґрунтованою, оскільки немає реальних доказів подібних проявів трудової міграції. Навпаки, переважна частина західних науковців вважає, що навіть, якщо такий вплив й існує, то він є мінімальним і стосується лише окремих груп трудових ресурсів у країні приїому.

Проте суттєвим ризиком економічній безпеці при використанні дешевої робочої сили є гальмування модернізації виробництва. Наприклад, у ФРН в період з 1960 по 1970-ті роки було розповсюджене застосування праці іноземців на підприємствах із застарілим обладнанням у таких галузях як будівництво, суднобудування та інших, що звичайно, не сприяло вчасному оновленню виробничих потужностей. Згодом, у роки структурної перебудови, саме ці галузі зазнали найбільших втрат [12]. Не зважаючи на те, що пройшло більше 50 років, ця тенденція лишилась і проблема в названих сферах так само актуальна.

У регіонах надмірного скупчення іноземців, державна система соціальних послуг та виплат може відчувати додатковий тиск. Тому країна приїому змушена йти на збільшення видатків на соціальні, мовні, навчальні, адаптаційні та інші програми. Це є причиною бюджетного дефіциту, що негативно позначиться на фінансовій (бюджетній) безпеці регіону.

Для країн-донорів наслідки зовнішньої трудової міграції можуть бути також як позитивними, так і негативними. Причому досить часто прослідковується така тенденція – негативні прояви переміщень трудових мігрантів для країн-реципієнтів трансформуються у позитивний вплив для країн-донорів і навпаки.

Надходження міграційного капіталу з-за кордону носить, як правило, фрагментарний і непередбачуваний характер. Досить часто сподівання на позитивний економічний ефект, що спричиняють закордонні валютні перекази мігрантів, виявляються марними, оскільки з часом, завдяки асиміляції іноземців у приймаючому суспільстві, обсяги грошових потоків мають схильність до зменшення.

Залучення валютних переказів мігрантів за певних умов може приховувати й ряд загроз. У багатьох країнах-донорах зростання обсягів переказів трудових мігрантів веде до зменшення виробництва продукції на експорт. Такий стан речей зумовлений ілюзорним зміцненням курсу національної грошової одиниці, яке відбувається внаслідок збільшення на внутрішньому ринку пропозиції іноземної валюти. Крім того, міграційний капітал у випадку незначного

нарощування виробництва всередині країни здатний за певних умов активізувати інфляційні процеси.

Проте ризик відтоку капіталу для країни-реципієнта все-таки є, так само як ризик зростання інфляції для країни-донора.

Ще одним, на наш погляд, важливим аргументом не на користь грошових переказів є те, що в країнах-донорах з'являється прошарок економічно пасивного населення, які накопичили кошти, необхідні для життєдіяльності шляхом трудових міграцій ними самими або їх родичами. Як свідчить статистика, у домогосподарствах, де немає мігрантів, і в домогосподарствах, де вони є, середні доходи практично однакові. Проте, якщо представники першої групи плідно працюють на виробництво національного продукту, то переважна частина громадян другої веде непродуктивний спосіб життя, цілком покладаючись на зароблені за кордоном кошти своїх родичів.

С. Дрінквотер зі співавторами доводять, що грошові надходження від трудових мігрантів мають два протилежні економічні впливи на стан зайнятості на ринку праці країни-донора. По-перше, рівень безробіття може зрости, якщо одержувачі цих надходжень будуть сприймати їх як один з видів соціальних виплат. По-друге, іноземні надходження зменшують відсоткову ставку i , таким чином, заохочують фірми до збільшення капіталовкладення. Тому сумарний економічний ефект буде залежати від того, який з цих двох впливів домінуватиме [13].

В. О. Шевчук на прикладі України доводить, що зовнішня трудова міграція через грошові трансфери суттєво впливає на цілу низку економічних процесів в країні-донорі, здійснюючи таким чином опосередкований вплив на ВВП [14]. Однак, як наголошує автор, використання трансфертів для збільшення освітнього рівня їх одержувачів може в перспективі призвести до зростання трудового капіталу і компенсувати усі попередні економічні втрати.

Вплив міжнародної трудової міграції в контексті зміни рівня безробіття є також дискусійним. Класичним уявленням значної частини науковців є те, що з точки зору країни-донора, трудова міграція зменшує рівень безробіття. На наш погляд, такий ефект є короткотерміновим, оскільки в перспективі з'являються грошові надходження від цих емігрантів, які, як уже зазначалося, можуть мати інший вплив на рівень безробіття. Що стосується країни-реципієнта, то на основі емпіричних досліджень, проведених у США Р.Фрейнберг і Дж.Хант доводять, що імміграція є передумовою зростання рівня безробіття в країні-реципієнті [15].

В цьому контексті актуальним постає питання фіскального ефекту трудових мігрантів, та фіскальних ризиків. Трудові мігранти, сплачуючи податки, стають споживачами державних і соціальних товарів та послуг. Очевидно, якщо трудові мігранти сплачують більший податок, ніж вони

«споживають» соціальних переваг, то фінансовий ефект для країни-реципієнта буде позитивним і навпаки. Оскільки трудові мігранти впливають на рівень виробництва, продуктивність праці, економічний розвиток країни-реципієнта, вікову структуру зайнятих, то таким чином вони здійснюють опосередкований фінансовий вплив. Емпіричні дослідження, проведені в 60-90-х роках минулого сторіччя, демонструють певні зміни фінансового ефекту (від позитивних до негативних) в країні-реципієнті, які пояснюються зменшенням рівня кваліфікації імміграційних хвиль. Негативний фінансовий ефект у США був також підтверджений дослідниками NRC (Національна Рада Досліджень, США) на основі аналізу витрат федерального, державного та місцевих бюджетів США [16].

З середини 90-х років з'явилися дослідження, в яких основна ідея полягала у тому, що міграційні перспективи можуть заохочувати населення країн, що розвиваються до отримання вищої освіти і цим позитивно впливають на розвиток цієї країни (А. Маунтфорд 1997р., О. Старк 1998р., М. Бейн 2001р. та ін.). Ці дослідження базувалися на засадах формування і розвитку людського капіталу (М. Бейн, Х. Рапопорт [17]), а також підкреслювали те, яким чином міграція впливає на прийняття рішення про отримання вищої освіти громадянами країн, що розвиваються.

Проте тим самим актуалізується ризик «вимивання інтелекту». Успішні люди, які отримали освіту або позитивно зарекомендували себе, залишають свою країну через кращі умови життя та праці за кордоном.

Нові підходи до обґрунтування процесів зовнішньої трудової міграції базуються на теорії так званого набуття навичок/кваліфікації, суть якої полягає у тому, що їх необхідно отримувати там, де затрати низькі і застосовувати там, де висока винагорода. В ідеалі прийняття рішення про зовнішню трудову міграцію здійснюється для ефективного використання людського капіталу. Обґрунтування позитивного ефекту кваліфікованої трудової міграції для країни-донора базуються на моделі двох навичок (англ. two skills model). Ця модель полягає у тому, що працівник володіє двома різними навичками, які можна отримати двома способами: шляхом навчання або практичної діяльності. Таким чином, трудовий мігрант за кордоном шляхом практики одержує нові навички, яких би він не отримав у своїй країні. Але позитивний економічний ефект досягається лише у випадку повернення трудового мігранта із закордонним досвідом додому.

Щодо негативних наслідків зовнішньої трудової міграції, то їх найчастіше пов'язують з такими чинниками;

– по-перше, відсутність вільних робочих місць, які відповідають освітньому та кваліфікаційному рівню зовнішніх трудових мігрантів, може

спонукати їх до працевлаштування на роботу, яка не потребує спеціальних навичок, таким чином знижуючи професійний рівень працівників, тому після повернення у країну походження їх кваліфікація знижується;

– по-друге, осередки зовнішніх трудових мігрантів формують найбільш підприємливі та схильні до ризику особи, які не можуть реалізувати свій підприємницький талант на батьківщині, тому зменшується підприємницький потенціал населення, що, у свою чергу, може стримувати структурні реформи та темпи економічного розвитку країни у довгостроковій перспективі. Від'їзд висококваліфікованих працівників також означає тимчасову або постійну втрату інвестицій, які були здійснені з державного бюджету в їх освіту та професійне навчання.

Тобто виникає ризик втрати висококваліфікованих працівників і підприємців.

Вважалось, що від'їзд високоосвічених фахівців за кордон і їх працевлаштування є сигналом про те, що віддача від інвестицій, вкладених у людський капітал, є високою, отже, стимулює людей збільшувати інвестиції в освіту та професійні навички. У цьому полягає сутність теорії оптимального рівня відтоку мізків, яка передбачає, що працевлаштування працівників за кордоном створює позитивні сигнали на ринку праці та стимулює до подальших інвестицій у людський капітал.

Проте виникає інша загроза – відтік молодих людей на навчання для отримання дипломів західноєвропейських або американських навчальних закладів.

Важливий макроекономічний механізм, через який зовнішня трудова міграція впливає на економічний ріст, – це зменшення тиску щодо зростання заробітної плати з боку місцевих працівників. У такому разі власники капіталу отримують більші прибутки, а отже, зростають можливості інвестування. Якщо користуватися критерієм зростання світового виробництва, то зовнішня трудова міграція є позитивним явищем, оскільки рух людей із низькопродуктивних країн до високопродуктивних, які добре забезпечені капіталом, мають кращі технології та інституційну інфраструктуру, сприяє більш ефективному використанню ресурсів [18].

Нові теорії економічного зростання наголошують на тому, що знання та навички, які набула особа, мають так звані позитивні зовнішні ефекти, зокрема впливають на продуктивність інших осіб, а знання та навички інших працівників впливають на продуктивність цієї особи. Тому виїзд високоосвічених та кваліфікованих працівників насправді призводить не лише до втрати людського капіталу певної країни, а також знижує продуктивність тих, хто залишається у країні-донорі, і збільшує продуктивність праці у країнах-реципієнтах [19].

Трудові мігранти, особливо у країнах Європейського Союзу, виконують роль гнучкого резерву трудових ресурсів, за допомогою якого компенсується низька географічна та функціональна мобільність місцевих працівників. Отже, зовнішня трудова міграція може суттєво прискорити темпи пристосування економіки до змінних умов, тим самим зменшуючи вартість структурних змін економіки для місцевого населення [18].

Економічні наслідки зовнішньої трудової міграції цим не обмежуються. З одного боку трудові мігранти разом із економічно неактивними членами своїх сімей виступають як споживачі, сприяючи збільшенню попиту, а отже, і виробництву товарів та послуг. А з іншого, створюється переорієнтація капітальних вкладень з освоєння виробничих ресурсів на споживання, що звичайно не сприяє економічному зростанню. Це один з найвагоміших ризиків для економічної безпеки.

Вплив зовнішньої трудової міграції на соціальну сферу країн-донорів працівників і країн-реципієнтів носить також неоднозначний, часто суперечливий характер.

Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між зовнішніми трудовими міграціями та функціонуванням ринку праці потребує додаткового тлумачення та уточнення. Оскільки дане явище змінює структуру трудових ресурсів країни, то відповідно змінюється середовище функціонування бізнесових структур. Підлягає деформації вся соціально-економічна система території.

Одним з таких негативних наслідків є втрати країни-донора від від'їзду кваліфікованих фахівців. Держава вкладає кошти у підготовку фахівців для потреб власної економіки. Розрахунки затрат на таку підготовку не обмежуються вартістю здобуття вищої освіти, його потрібно починати з урахування вартості навчання на всіх освітніх рівнях, враховуючи дошкільну і загальноосвітню підготовку. У розвинених країнах на освіту витрачається близько 10% ВВП. Освітня система, яка існує, в основному, за рахунок витрат державного бюджету, працює на підготовку фахівця, який, виїжджаючи на роботу за кордон, буде створювати додану вартість за межами країни. Більш того, існуюче державне замовлення на необхідну кількість фахівців відображає потребу економіки у таких працівниках. Вже сьогодні держави походження трудових мігрантів відчують гостру нестачу працівників різного профілю, що з часом може навіть загрожувати національній безпеці.

Зовнішня трудова міграція спотворює професійно-кваліфікаційну структуру трудових ресурсів країни, не дозволяє здійснювати подальшого планування розвитку. У [20, с. 67] зазначено, що працівники змінюють місце роботи не тільки тому, що існує надлишок певних фахівців на визначеній території. Мігрують у пошуках роботи фахівці, які за місцем проживання не

можуть реалізувати свої можливості та забезпечити бажаний рівень життя. У країні-донорі трудових мігрантів постане проблема зайнятості, оскільки не вистачатиме кваліфікованих фахівців.

Вважають, що зовнішня трудова міграція спричиняє на внутрішньому ринку праці послаблення напруги, тобто знижується рівень безробіття. Останній факт є причиною скорочення державних витрат, що спрямовуються на перекваліфікацію безробітних, організацію для них оплачуваних громадських робіт та соціально-економічну підтримку їх сім'ям.

Але для інституту сім'ї зовнішня трудова міграція має однозначно негативні наслідки. Об'єктивною реальністю є розірвання або погіршення сімейних стосунків через довготривалу відсутність членів родин. Виникає нестача батьківської уваги, деформуються родинні цінності, виховується легковажне ставлення до життя, зростає кількість малолітніх злочинців, наркоманів, токсикоманів серед дітей трудових мігрантів, таким чином відбувається погіршення криміногенної ситуації у країні-донорі. Психологічні травми, яких зазнають діти за умов тривалої розлуки з батьками, а також спричиненого нею розриву родинних зв'язків, призводять до негативного сприйняття реалій і оточення, пошуку притулку у молодіжних кримінальних середовищах. Діти зовнішніх трудових мігрантів практично позбавлені можливості отримати якісну освіту та належне виховання у родині.

Викликає занепокоєння і статус зайнятості зовнішніх трудових мігрантів. Це пов'язано з тим, що зовнішня трудова міграція є, як правило нелегальною, приблизно третина заробітчани мають змогу оформити письмово трудовий контракт, решта працюють за усною домовленістю. Варто зазначити, що ці статуси дозволяють приймаючим країнам обліковувати залучених громадян, регулювати їх кількість, однак не гарантують трудовим мігрантам достойних соціальних і правових стандартів. Більшість зовнішніх трудових мігрантів позбавлені достойного медичного обслуговування та соціального захисту. Ці люди ризикують не тільки власним здоров'ям, а і здоров'ям оточуючих та, у подальшому, рідних. Виникає ризик виникнення та поширення різного роду хвороб, зокрема туберкульозу, СНІДу.

Великий обсяг напруженої та важкої роботи, ненормований робочий день, шкідливі умови праці є причиною травматизму на виробництві та виникнення професійних захворювань.

Потребує уваги також проблема адаптації працівників, які повертаються після роботи за кордоном і відвикли від місцевих умов праці та життя. Повертаючись у країну походження, громадяни користуються гарантованими державою правами на соціальний, медичний та пенсійний захист. Весь час, перебуваючи за межами держави, ці громадяни створювали додану вартість в

економіці іншої держави, не сплачуючи страхових внесків. Громадяни країни-донора, які виїжджали у пошуках роботи за межі держави та перебували там досить довгий період, фактично позбавлені права на пенсійні виплати.

Негативним наслідком зовнішньої трудової міграції є збільшення злочинності та корупція. Розвиток бізнесу на нелегальній міграції за прибутковістю та масштабами можна порівняти з торгівлею нафтою та зброєю. Тому він інтенсивно розвивається, залучаючи зарубіжних партнерів та організовуючи цілі міжнародні злочинні синдикати із налагодженою системою «каналів», «вікон» і т.д. Спокуса нелегально виїхати за кордон, обіцянка стабільної роботи і відносно високої заробітної плати формує необхідний рівень попиту.

Наступним негативним соціальним наслідком зовнішньої трудової міграції для країни-реципієнта є неконтрольоване прибуття працівників, що, підвищуючи конкуренцію на внутрішньому ринку праці, може бути причиною зниження реальної заробітної плати та зростання безробіття. Також нелегальне перебування іноземців, а тим більше їх трудова діяльність провокує розвиток криміналу, підриває правову систему. Зовнішні трудові мігранти через страх депортації, уникають контактів з органами влади та правопорядку країни. Опинившись поза законом, людина мимоволі діє не в рамках встановлених законом норм та принципів. Також іноземні мігранти, позбавлені опіки країни, вихідцями якої вони є, можуть стати тягарем для соціальної системи приймаючої держави.

З іншого боку, використання іноземних працівників дає змогу розширити сферу прикладання праці завдяки заповненню вільних робочих місць, таким чином, ліквідуючи присутній на місцевому ринку дефіцит трудових ресурсів. Приплив працівників з-за кордону робить можливим, з одного боку, прискорений розвиток економічно депресивних сфер діяльності, робота в яких не користується популярністю серед місцевого населення, а з іншого – сприяє переходу останнього до більш престижної, високооплачуваної праці з урахуванням власних порівняльних. Наприклад, після того як у багатьох країнах Заходу обов'язки хатньої прислуги почали виконувати жінки-мігрантки, значна частина місцевих жінок змогли реалізувати себе на престижній професійній ниві. Виходить, що іноземні працівники, займаючи найнижчі сходинки в ієрархії зайнятості, підвищують її для громадян приймаючої країни на самому верхньому рівні.

Також при правильній побудові міграційної політики є можливість залучити достатню кількість молодих, активних і до того ж професійно сформованих працівників. Останній факт набуває особливого звучання, якщо згадати проблему більшості європейських країн, у яких спостерігаються

тенденції старіння населення та нестачі працівників у певних секторах ринку праці [21, с. 34]. Країна-реципієнт, залучаючи на свій ринок праці зовнішніх трудових мігрантів, отримує працездатне населення у найбільш продуктивному віці. Окрім того, ці працівники вже не потребують професійного навчання. Таким чином, країна заощаджує кошти на підготовку фахівців.

Зовнішня трудова міграція впливає на населення як країн виходу, так і країн призначення мігрантів змінюючи їх демографічні показники. Це протікає таким чином: у країнах масового виїзду вікова структура населення погіршується за рахунок двох процесів – безпосереднього зменшення чисельності та частки населення в активному міграційному віці та за рахунок зниження кількості дітей, які могли б народитися у тих, що вибули (так як вони перебувають при цьому в активному репродуктивному віці).

У країнах масового в'їзду ситуація є протилежною. Вливаючись у новий соціум, трудові мігранти виконують «омолоджувальну» функцію. Крім того, навіть якщо їх репродуктивна поведінка у країні минулого проживання нічим не відрізняється від репродуктивних стандартів, які є у новому суспільстві, то, так як вони є молодими, мігранти вносять свій позитивний вклад у народжуваність. Якщо ж репродуктивні стандарти у місцях старого та нового проживання є відмінними (а саме така ситуація є у випадку переміщень із країн третього світу у розвинуті країни), то протягом деякого часу у країнах в'їзду трудових мігрантів виникає ніби «додатковий» контингент народжених.

З початку 90-х років міграційний приріст став основним чинником зростання чисельності населення у Європі. А після 2000 року чиста міграція забезпечує більше 3/4 загальних приросту чисельності населення Європи. При цьому якщо усі країни ЄС виграють (у сенсі зростання населення) за рахунок трудової міграції, то у країнах, що не так давно приєдналися до ЄС, тенденції міграції склалися по-різному.

За 1960-2005 роки загальна чисельність населення Європи збільшилася завдяки міграції (включаючи корекцію і уточнення чисельності населення в ході переписів населення) на 20 мільйонів чоловік. Населення Європи збільшилося за рахунок міграційного приросту на 21,7 мільйона чоловік. У той же час у 10 країнах, що приєдналися до ЄС в 2004 році, міграційний баланс за той же період був негативним – чисельність емігрантів перевищила чисельність іммігрантів на 1,7 мільйона чоловік [22].

Свого найбільшого значення міграційний приріст у Європі досяг у 2003 році, коли він перевищив 2 мільйони чоловік. Цьому значно сприяла реалізація програм врегулювання стану мігрантів в Іспанії та Італії. До 2006 року обсяг чистої міграції скоротився до 1,6 мільйонів чоловік, а в 2007 році, за попередніми даними, він знову збільшився [22].

В абсолютному вираженні найбільш високим значенням приросту населення за рахунок зовнішньої трудової міграції останніми роками відрізняються Іспанія та Італія, на які доводиться близько 2/3 загальних міграційних приросту в цілому по ЄС. За 2007 рік міграційний приріст населення Іспанії склав майже 685 тисяч чоловік, Італії – 454, Великобританії – 247. У інших європейських країнах він в останні два роки не перевищував 100 тисяч чоловік. У восьми країнах у 2007 році переважав еміграційний відтік, внаслідок чого населення Польщі скоротилося на 138 тисяч чоловік, Румунії – на 100 тисяч, Болгарії – на 34 тисячі чоловік [22].

Вплив зовнішньої трудової міграції на статеву структуру населення є вираженим не так чітко, як на віковий склад. Але, оскільки, як вже було відмічено раніше, спочатку більшу міграційну активність проявляють чоловіки, то у країнах виїзду, перевага питомої ваги жінок у статевій структурі населення стає ще більш яскраво вираженою, а у країнах в'їзду збільшується частка чоловіків.

Щодо якісних характеристик, то зовнішня трудова міграція, зазвичай, пов'язана для країн-донорів із втратою працездатного чоловічого населення з відносно високим освітнім рівнем, яке виявляється найбільш мобільним, внаслідок чого у країнах-реципієнтах збільшується кількість населення у найбільш продуктивному віці з високими освітніми та фаховими характеристиками.

До зумовлених зовнішньою трудовою міграцією якісних змін населення слід віднести також набуття досвіду, розширення знань та кругозору, вивчення іноземної мови, збагачення культурного життя за рахунок знайомства з представниками інших етнічних груп та їх культурою. Це є позитивним як для населення країни призначення, так і країни походження мігрантів, до якої вони привозять з-за кордону або передають свої знання та навички, зв'язки та контакти.

Труднощі переїзду та адаптації до нових умов негативно позначаються на здоров'ї мігрантів і тим самим на тривалості їх життя. Часто трудова міграція призводить до розриву сімейних стосунків, відкладення шлюбу, народження дітей, впливаючи таким чином на відтворення населення. Крім того, сім'ї мігрантів у новому середовищі дуже швидко сприймають демографічну поведінку місцевого населення.

Проаналізувавши системну класифікацію позитивних та негативних наслідків зовнішньої трудової міграції для країн в'їзду та виїзду трудових мігрантів, можна стверджувати, що для країн в'їзду позитивна складова наслідків значно більша, особливо щодо економічного та демографічного розвитку країни, а для країн виїзду набагато переважає негативна за всіма трьома напрямками, тобто – за економічним, соціальним та демографічним станом.

Таким чином, на основі аналізу наукових праць та власних досліджень, виявлені ризики та загрози зовнішньої трудової міграції на соціально-економічну безпеку країн-донорів та країн-реципієнтів трудових мігрантів.

Ризики та загрози зовнішньої трудової міграції економічній безпеці:

- для країн-донорів трудових мігрантів: посилення залежності від іноземного попиту не лише на товари, але і на трудові ресурси, зменшення виробництва продукції на експорт, переорієнтація капітальних вкладень з освоєння виробничих ресурсів на споживання зростання інфляції за рахунок трансфертів з-за кордону, посилення навантаження на соціальний фонд у результаті відтоку працездатного населення, посилення відтоку капіталів з України, зниження частки впровадження інновацій, гальмування розвитку науки та промисловості внаслідок «витоку мізків», знижується рівень безпеки та економічні показники, зростання цін на житло, яке є основним засобом вкладення коштів за рахунок збільшення попиту, перехід до розряду економічно пасивного населення частини осіб, які накопичили необхідні для життєдіяльності кошти шляхом зовнішніх трудових міграцій;

- для країн-реципієнтів: скорочення рівня заробітної плати за рахунок збільшення пропозиції праці, зайняття трудовими мігрантами робочих місць корінного населення, збільшення витрат на соціальну допомогу безробітним мігрантам, гальмування модернізації виробництва, блокування можливостей впровадження працездатних технологій.

Ризики та загрози зовнішньої трудової міграції соціальній безпеці:

- для країн-донорів: втрата кваліфікованих фахівців, декваліфікація працівника у деяких професіях (при невідповідності роду діяльності), погіршення якісного складу працездатного населення, адаптація мігранта після повернення в Україну до нових для нього соціально-економічних умов, загроза нівелювання соціальної значимості зайнятості в Україні, реінтеграція декласованих трудових мігрантів при поверненні на батьківщину (при втраті роботи за кордоном), зростання соціального напруження між прошарками населення, які отримують грошові надходження з-за кордону, та особами, які таких джерел доходу не мають, відсутність пенсійних та страхових прав, погіршення криміногенної ситуації, збільшення кількості неповнолітніх злочинців внаслідок зростання кількості дітей без батьківської опіки, формування звички до способу життя трудового мігранта, поширення серед молоді токсикоманії та наркоманії через відсутність батьків, формування у дітей неправильних настанов щодо сімейних цінностей, способу життя, психологічні зрушення у дітей трудових мігрантів, розірвання родинних та соціальних зв'язків, торгівля людьми, злочинність і корупція, збільшення кількості дітей, які зростають без виховання батьків – соціальних сиріт, погіршення або втрата

здоров'я внаслідок шкідливих умов праці, ненормованого робочого дня, несвоєчасного лікування;

- для країн-реципієнтів: ускладнення ситуації на внутрішньому ринку праці (в окремих регіонах або його сегментах), зростання рівня бідності (внаслідок втрати роботи), зростання соціальної напруги у суспільстві та національної нетерпимості, расизму, поширення злочинності.

Окрема варто виділити ризики та загрози зовнішньої трудової міграції демографічній безпеці:

- для країн-донорів: зниження вірогідності народження дітей внаслідок виїзду жінок фертильного віку, особливо за черговістю народження другої та наступної дитини, деформація статево-вікової структури населення, старіння населення, погіршення співвідношення між працездатним і непрацездатним населенням, зменшення чисельності економічно активного населення працездатного віку, зниження кількості укладання шлюбів, збільшення шлюбного віку та вірогідності розлучень, переростання зовнішньої трудової міграції в еміграцію, вивезення трудовими мігрантами своїх сімей за кордон, скорочення чисельності населення, посилення депопуляції;

- для країн-реципієнтів: надмірна концентрація населення у великих містах, поширення деяких видів захворювань, зростання вірогідності укладання фіктивних шлюбів для отримання можливості на в'їзд і перебування у країні.

Таким чином, зовнішня трудова міграція є суттєвим фактором в системі соціально-економічної безпеки країни.

2.4.6. Екологічна безпека держави

Проблеми екологічної безпеки формують екологічну політику сучасних європейських держав, адже постійне зростання масштабів господарської діяльності та науково-технічний прогрес зумовлюють посилення антропогенного тиску на довкілля та порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі. Для України ці проблеми постають достатньо гостро, оскільки має місце значна концентрація небезпечних виробництв, суттєва трансформація ландшафтів, неефективне використання природних ресурсів (у тому числі невідтворюване їх знищення), недостатня забезпеченість виробничих і контролюючих структур фахівцями у галузі екологічної безпеки.

Довгострокові тенденції до погіршення екологічних параметрів навколишнього середовища зумовлюють значні матеріальні втрати, вичерпання запасів невідновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів, забруднення

довкілля, особливо водних ресурсів та атмосферного повітря, зменшення площі лісів і родючих земель, зникнення окремих видів рослин, тварин тощо. Зрештою це суттєво підриває природно-ресурсний потенціал розвитку держави, негативно впливає на добробут та здоров'я населення, а також генерує загрози національній безпеці держави. Загалом екологічно чистою в Україні вважається лише 6 % її території. В Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» відмічено, що «антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу».

Проблеми екологічної безпеки держави розглядалися багатьма науковцями, серед них такі, як В. Андрейцев, С. Борнос, З. Герасимчук, Л. Добрянська, С. Дорогунцов, С. Ілляшенко, А. Качинський, Г. Обиход, Г. Пастернак-Таранушенко, О. Прокопенко, В. Потапенко, Є. Хлобистов. Проте, внаслідок складності та багатоаспектності даної проблеми, досить багато питань, що стосуються визначення факторів впливу на екологічну безпеку, її індикаторів, ризиків та заходів щодо її гарантування потребують подальших досліджень.

Метою дослідження є вивчення сутності екологічної безпеки держави, її особливостей, структури та значення як складової національної безпеки.

Зростання ролі екологічної складової суспільного розвитку на початку ХХІ ст. зумовлено тим, що екологічні проблеми у своїй генезі і за своїми наслідками стають суспільно-політичними проблемами. Численні дослідження, виконані за минулі десятиліття, показали, що частота катастрофічних явищ у природі та їх масштабність безперервно збільшуються, спричиняючи збільшення ризику загибелі людей і зростання економічних збитків, порушення соціальної інфраструктури. Так, у 2001 р. у світі відбулося майже 650 природних катастроф, що забрали життя понад 25 тис. осіб і заподіяли економічний збиток понад 35 млрд дол. США. У 2017 р. унаслідок природних катастроф загинуло майже 9 тис. осіб, однак економічний збиток досяг 314 млрд дол.

Тому екологічний фактор інтенсивно входить у політичну сферу, суттєво впливає на функціонування базових соціально-політичних інститутів глобального, регіонального, локального рівнів, справляє суттєвий вплив на національну безпеку взагалі і геополітичну безпеку зокрема. Екологічна проблема стає каталізатором соціально-політичної активності людей, яка проявляється в прагненні суспільства знайти вихід зі складної ситуації, в ініціюванні трансформацій політичної системи, у перегляді режиму забезпечення національної безпеки [1, с. 23].

Пошук ефективних державних і ринкових регуляторів у галузі раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища (ОНПС), їх оптимального поєднання почався в 60-70-х роках ХХ століття, коли різко загострилися екологічні проблеми. Через це країни з ринковою економікою почали створювати централізовані адміністративні системи управління ОНПС. Акцент зосереджувався на законодавчому обмеженні шкідливих впливів на навколишнє середовище, державному нормуванні раціонального природокористування, контролі та санкціях за порушення природоохоронного законодавства [2, с. 33].

Поворотним пунктом стало прийняття Стокгольмської декларації на конференції ООН з охорони довкілля 1972 р., де було проголошено, що збереження та покращення якості довкілля є важливою проблемою, що впливає на добробут народів. Також у декларації за підсумками конференції були сформульовані 26 принципів щодо проблеми збереження довкілля, у тому числі право людини на сприятливе навколишнє середовище, суверенність прав держав на розробку власних природних ресурсів та державна відповідальність за збитки, заподіяні довкіллю тощо.

Паралельно з постановкою екологічних проблем Стокгольмська конференція зорієнтувала світове співтовариство на пошуки шляхів їх запобігання. Учасники конференції визнали неефективність одностороннього рішення екологічних проблем. Заходи локального і регіонального спрямування – це лише часткові рішення з огляду на транскордонні наслідки практично будь-якого екологічного збитку. Перенесення шкідливих виробництв за кордон і експорт промислових відходів в умовах екологічної взаємозалежності не зменшують загальний рівень екологічного навантаження на біосферу Землі і лише віддаляють та змінюють форми небезпечних екологічних наслідків для країн-експортерів [3, с. 82].

Наступним кроком стало підписання Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. в Гельсінкі за участю всіх європейських країн, США, Канади. У ньому поряд з політичними прописувались й екологічні аспекти безпеки, було визначено цілі, форми, методи міжнародного екологічного співробітництва. До основних сфер співробітництва віднесено боротьбу із забрудненням атмосферного повітря, охорону морського середовища, ґрунтів, заповідників тощо.

Принципи сталого розвитку знайшли своє відображення у заключних документах Ріо 1992 р., де було завершено розробку Концепції сталого розвитку. У Ріо було підписано угоди про принципи охорони та раціонального використання лісів усіх кліматичних зон, Рамкову конвенцію зі змін клімату, Конвенцію про охорону біологічного розмаїття тощо [1, с. 76].

Сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні і духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження і відтворення НПС та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [4].

До принципів, затверджених на II Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо) та Всесвітньому саміті зі сталого розвитку (Ріо+10) належать такі принципи, як «забруднювач сплачує»; непогіршення стану навколишнього природного середовища (НПС); блокування забруднення і контроль у місцях його виникнення; застосування найкращої з доступних технологій; уникнення необов'язкових форм забруднення.

Включення екологічної проблеми в систему національної безпеки визначається такими причинами. По-перше, глобальна екологічна криза пов'язана зі зростаючим навантаженням на життєзабезпечуючі системи та на природні ресурси планети, з деградацією навколишнього середовища і підривом стійкості біосфери. Вона є не менш серйозною небезпекою, ніж традиційні загрози військового спрямування – розвиток кризи загрожує не тільки існуванню людини, але й самого життя на планеті. Адже виснаження глобального екологічного потенціалу пов'язують не лише зі зростанням населення, а й з надмірним споживанням природних ресурсів і виробництвом відходів індустриальними державами. Загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної та політичної нестабільності, міждержавних протиріч і насильницьких конфліктів. Розвиток таких процесів дає підставу розглядати екологічну загрозу в контексті реальних загроз національній безпеці.

По-друге, знаходять все більше обґрунтування концептуальні положення, відповідно до яких екологічна безпека є основою економічної безпеки держави. На рівні ООН (концепція сталого розвитку) стало аксіомою положення, що не можна стверджувати про стабільну економічну безпеку, якщо вона досягнута екологічно нестійким чином, тобто нераціональним використанням природних ресурсів та руйнуванням екосистем [1, с. 46].

Трактування економічної безпеки в категоріях конкурентоспроможності національної економіки також пов'язане з екологічним фактором. На сьогодні відбувається процес екологізації світового ринку товарів та послуг та скорочення антропогенного навантаження на біосферу шляхом включення екологічних витрат у ціну готової продукції. У цьому контексті економіка будь-якої країни зацікавлена у вирішенні глобальних екологічних проблем. За деякими оцінками, тільки збереження біологічного різноманіття забезпечує економічний прибуток

від використання диких видів рослин і тварин у фармацевтичній та хімічній промисловості, сільському та лісовому господарстві до 87 млрд дол. США на рік [3, с. 83-84].

Забезпечення екологічної безпеки держави є комплексною проблемою і стосується у першу чергу економіки країни та її соціальної сфери. Від екологічного фактору залежить конкурентоспроможність країни на міжнародній арені, адже катастрофи техногенного характеру здатні знизити, а в деяких випадках, навіть знищити економічні здобутки та унеможливити повноцінний розвиток окремої галузі. Крім того кліматичні зміни, викликані антропогенним навантаженням на природне середовище (посухи, кислотні дощі) призводять до погіршення умов для ведення сільського господарства. А нераціональне використання та виснаження ресурсів ставлять країну у позицію залежності від зовнішніх чинників, що призводить до загрози національній безпеці України.

Визначення поняття «екологічна безпека» міститься у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де екологічна безпека – це «стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [5]. В Законі вказано, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням НПС, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Аналізуючи підходи щодо визначення поняття «екологічна безпека» автори акцентують увагу на різних аспектах даної проблеми. Качинський А. дає таке визначення екологічної безпеки: це стан захищеності життєво важливих інтересів об'єктів екологічної безпеки (особистості, суспільства та держави) від загроз природного, техногенного та соціального характеру, а також забруднень внаслідок антропогенної діяльності (аварій, катастроф, тривалої господарської та воєнно-оборонної й іншої діяльності), від природних явищ і стихійних лих [6]. М. Хилько та В. Кушерець вважають, що екологічна безпека є «станом, при якому всі складові природного оточення є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації, або коли діяльність людини здійснюється в режимі мінімізації шкідливих впливів на природне оточення» [7, с. 35].

На думку Г. Пастернака-Тарануценка, «екологічна безпека – напрямок забезпечення економічної безпеки держави, призначений для створення населенню країни найбільш сприятливих умов (навколишнього середовища) існування та плідного життя» [8, с. 25].

Екологічну безпеку також трактують як:

1. Сукупність дій, станів і процесів, що прямо чи побічно не призводять до серйозних збитків (або загроз таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству загалом;

2. Комплекс станів, явищ та дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі і у будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно та політично готове (може без серйозних збитків адаптуватися) людство [9];

3. Сукупність певних властивостей навколишнього середовища і створюваних цілеспрямованою діяльністю людини умов, за яких з урахуванням економічних, соціальних чинників і науково обґрунтованих допустимих навантажень на об'єкти біосфери утримуються на мінімально можливому рівні ризику антропогенний вплив на навколишнє середовище і негативні зміни, що відбуваються в ньому, забезпечується збереження здоров'я життєдіяльності людей і виключаються віддалені наслідки цього впливу для теперішнього і наступних поколінь [10, с. 10].

Як справедливо зазначає В. Ліпкан, екологічна безпека є органічним складовим компонентом національної безпеки та полягає у забезпеченні прогресивного розвитку життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави через здійснення управління реальними або потенційними загрозами та небезпеками, які є наслідками функціонування антропогенних, природних та техногенних систем [11].

Важлива роль у розробці теоретичних положень екологічної безпеки належить О.С. Колбасову, який створив концепцію екологічної безпеки, дав визначення цього поняття, розкрив співвідношення екологічної безпеки з екологічним розвитком, обґрунтував стратегію для недалекого майбутнього і показав роль правової науки в забезпеченні екологічної безпеки. Виходячи з даної концепції, «безпека» – це «відсутність небезпеки», а «екологічна безпека – це система заходів, що усувають загрозу масової загибелі людей в результаті такої несприятливої антропогенної зміни стану природного середовища на планеті, за якої людина як біологічний вид позбавляється можливості існувати, оскільки не зможе задовольняти свої природно-фізіологічні і соціальні потреби життєдіяльності за рахунок навколишнього матеріального світу» [12, с. 48].

За іншими визначеннями, під екологічною безпекою розуміють «стан захищеності природного середовища й життєво важливих інтересів людини від

можливого негативного впливу господарської й іншої діяльності, надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, їх наслідків», «суму умов, при яких досягається науково обґрунтоване обмеження або виключення шкідливого впливу будь-якого природного й антропогенного фактора або процесу на життєдіяльність населення і якість навколишнього середовища».

Екологічна безпека є компонентом національної безпеки, що забезпечує захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, що створюються антропогенними чи природними чинниками стосовно навколишнього середовища [3, с. 85]. Цю категорію також трактують як складову частину національної та транснаціональної безпеки, що визначає захищеність права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та забезпечує необхідні умови для відтворення природних ресурсів шляхом регулювання техногенної діяльності.

Деякі науковці пропонують поєднати поняття економічної та екологічної безпеки в єдине ціле – систему еколого-економічної безпеки, вважаючи під цим поняттям такий стан системи, «який характеризується збалансуванням між цілями розвитку соціально-економічної системи та негативними наслідками від її дії на довкілля з урахуванням впливу дестабілізуючих факторів захищеності від негативного екологічного впливу з урахуванням досягнення економічних цілей соціально-економічної систем» [13].

З огляду на системний характер екологічних проблем, їх кореляцію з усіма політичними, соціальними та економічними чинниками, екологічна безпека України є однією з фундаментальних складових національної безпеки держави та глибоко проникає в інші види безпеки (рис. 2.4.4.).

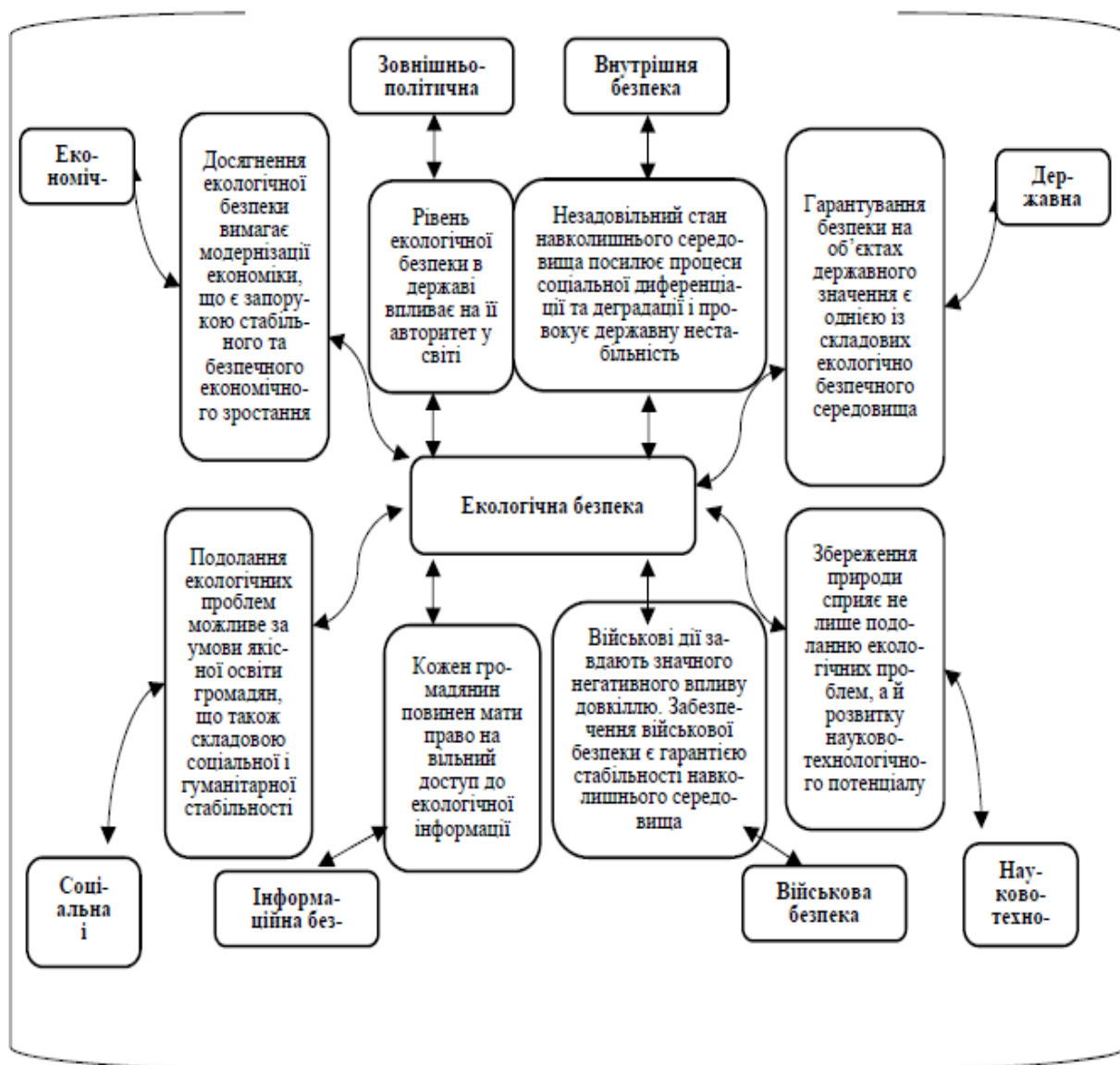

Рис. 2.4.4. Зв'язки екологічної безпеки з іншими видами безпеки [14, с. 171]

Екологічна безпека передбачає підтримку природно-ресурсного потенціалу країни в такому стані, який дозволив би забезпечити виконання природним середовищем трьох груп функцій: соціальних (забезпечення здоров'я людини і його соціального розвитку), екологічних (підтримка сталого розвитку екосистем), економічних (передбачають, що темпи використання відновних природних ресурсів не повинні перевищувати темпів їх природного відновлення, а темпи використання невідновних – відповідати темпам їх заміщення відновними) [15, с. 504-505].

Довкілля вважається безпечним, коли його стан відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, які стосуються його чистоти (незабрудненості), ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної

стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси громадян.

Складовими елементами екобезпеки є:

1) «екологічно чиста продукція» – матеріали чи продукти (харчового і технічного призначення), що не мають шкідливих домішок у концентраціях, небезпечних для природного середовища, тварин, рослин і людини;

2) «екологічно чисті ґрунти» – які не мають у своєму складі домішок у кількості, що загрожує біоценозу ґрунту і здоров'ю людини (радіаційне забруднення ґрунтів, хімічне забруднення агроценозів, меліорація, випадання кислотних опадів, смог та ін.);

3) «екологічно чисте виробництво» – забезпечення такого рівня організації виробництва, при якому встановлюється відповідність екологічним вимогам, нормам і стандартам [16, с. 34].

Екологічний ризик розглядається у техногенному та природному аспектах. Відповідно, залежно від причин порушення екологічної безпеки розрізняють таку, що виникла: внаслідок впливу на природний об'єкт людської діяльності (соціально-політичного, військового, техногенного характеру); під впливом самих природних процесів (землетрус, виверження вулкана, повінь тощо) [17, с. 6].

Техногенна складова екологічної небезпеки характеризує вплив на людину та довкілля, пов'язаний з технічними засобами та технологіями господарської діяльності. При цьому екобезпека диференціюється залежно від екологічно небезпечних видів діяльності, об'єктів на: технічну, хімічну, токсичну, біологічну, радіаційну, ядерну, гідротехнічних споруд, транспортних засобів тощо. В основному поводження з такими джерелами екологічної безпеки регламентується на рівні законів України.

Радіаційна безпека – це дотримання допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та НПС, встановлених нормами, правилами та стандартами з безпеки, а ядерна безпека – дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку.

Екологічна безпека при поводженні з виробничими, побутовими та іншими відходами – додержання встановлених нормативів, лімітів, стандартів, правил і умов використання при додержанні вимог екобезпеки, санітарних норм, які забезпечують можливість подальшого господарського використання цих територій.

Екологічна безпека транспортних засобів – додержання правил, лімітів, нормативів викидів і скидів забруднюючих речовин, які забезпечують екобезпеку всіх видів транспорту (автомобільного, повітряного, трубопровідного тощо) [18, с. 120].

Визначальними характеристиками екологічної безпеки на сучасному етапі суспільного розвитку є:

- пріоритетність – забезпечення екологічної безпеки відповідно до законодавства України [19], забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження НПС та раціональне використання природних ресурсів визначено одним із пріоритетів національних інтересів;

- захищеність суб'єктів та об'єктів безпеки;

- перманентність – екологічна безпека є гарантом життєздатності людини, вона повинна бути постійною. В умовах постійної потреби в екологічних благах та постійного виникнення потенційних і реальних дестабілізуючих екологічну рівновагу чинників необхідними є постійні дії, спрямовані на їх вчасне виявлення та локалізацію) [1, с. 89].

Варто наголосити на тому, що головними практичними принципами забезпечення екологічної безпеки є:

– принцип безумовності безпеки;

– принцип системності екологічної безпеки;

– принцип ненульового (прийнятного) ризику;

– принцип невід'ємного права на здорове навколишнє середовище;

– принцип інтернаціоналізації екологічної безпеки;

– принцип рівної екологічної безпеки кожної людини та кожної держави;

– принцип плати за ризик;

– принцип свободи екологічної інформації;

– принцип правового регулювання ризику;

– принцип компромісу між поколіннями;

– дотримання встановлених державою та органами влади допустимих рівнів впливу на людину та природне середовище;

– здійснення раціонального природокористування;

– своєчасне виявлення, відновлення порушених екологічних систем і природних комплексів;

– розробка комплексних показників оцінки екологічної безпеки територій та акваторій, прогнозування, виявлення зон екологічної кризи, лиха, катастрофи [20, с. 136].

Суб'єктами екологічної безпеки є індивідуум, суспільство, біосфера, держава. Об'єктами екологічної безпеки є права, матеріальні та духовні потреби особистості, природні ресурси і природне середовище або матеріальна основа державного та суспільного розвитку.

Таким чином, аналіз літератури свідчить про широкий спектр думок щодо визначення поняття «екологічна безпека»: від забезпечення екологічних прав та

інтересів людини, захисту екологічних інтересів суспільства і держави до забезпечення раціонального використання, відтворення та підвищення якості навколишнього середовища. При цьому екологічній безпеці як важливій складовій національної безпеки держави властиві наступні риси:

1. Екологічна безпека виявляється у локальних, регіональних і глобальних масштабах як екологічні лиха, кризи і катастрофи.

2. Забезпечення екологічної безпеки – це основний спосіб розв'язання екологічних проблем, що гарантує суспільству розвиток у біосферосумісній, природоохоронній формі.

3. Екологічна безпека передбачає розумне задоволення екопотреб будь-якої людини та суспільства загалом у всіх виявах життєдіяльності, гарантію проживання в екологічно чистому та сприятливому для життєдіяльності середовищі.

4. Усі аспекти національної безпеки міцно пов'язані між собою, і розв'язання переважної більшості проблем екологічної безпеки можливе тільки в комплексі з іншими аспектами національної безпеки.

5. Екологічна безпека не може реалізовуватися лише в ім'я суб'єкта екосистеми (суспільства) на шкоду об'єкту (навколишньому середовищу). Екологічна безпека є таким типом розвитку суспільства, який реалізується в інтересах як суб'єкта, так і об'єкта.

6. Ефективна екологічна безпека ґрунтується на фундаментальних еколого-соціальних та біосферних закономірностях, що мають комплексний характер і тісно пов'язані з різними сферами суспільного життя [21, с. 63].

Концепція екологічної безпеки та практична діяльність у сфері управління ризиком (екологічний менеджмент) повинні бути побудовані таким чином, щоб суспільство в цілому одержувало найбільш доступну сукупність природних благ за мінімально можливою загрозою своєму існуванню.

РОЗДІЛ 3

МОДЕЛІ СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МІКРО-, МЕЗО- ТА МАКРОРІВНЯ

3.1. Модель соціоекологоекономічної безпеки підприємства

Забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства, що є умовою його майбутнього розвитку, вимагає усебічного врахування та дослідження елементів системи безпеки. Здійснити це можливо на основі побудови теоретичної моделі. Саме моделювання елементів системи соціоекологоекономічної безпеки підприємства, їх взаємодії та взаємовпливу дає змогу розкрити системний характер забезпечення безпеки, обґрунтувати ефективний механізм управління.

Погляди науковців щодо розроблення моделі системи забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємств суттєво різняться. Основна відмінність полягає у формі відображення самої моделі та її складових.

Так, Франчук В.І. систему забезпечення економічної безпеки подає в розрізі двох рівнів – на загальнонаціональному та на рівні окремого акціонерного товариства. Теоретична модель системи забезпечення економічної безпеки акціонерних товариств розглядається автором як взаємодія суб'єктів і сил безпеки та системне поєднання і застосування ними загальних і спеціальних функцій, методів, засобів, форм та принципів безпеки [11, с. 159].

Дмитрук Є.В., Ляшенко О.М., Таращанський М.Т. досліджують математичну модель інтегрального показника функціонування підприємства – економічної безпеки та модель репутації підприємства на ринку. Побудовані моделі дозволили довести тісну взаємодію між економічною безпекою підприємства та його репутацією [4, с. 9].

Погоджуємось з твердженням, що система забезпечення соціоекологоекономічної безпеки повинна ґрунтуватися на концепції, що охоплює мету, завдання, об'єкти, суб'єкти та принципи [7, с. 217]. Проте вважаємо, що обов'язковою умовою ефективного механізму забезпечення безпеки є реалізація функцій на основі дієвого набору методів, інструментів та

важелів. З огляду на це, модель соціоекологоекономічної безпеки підприємства має наступний вигляд (рис. 3.1).

Модель соціоекологоекономічної безпеки побудовано як сукупність таких елементів, як суб'єкти забезпечення безпеки та об'єкти, на які впливають внутрішні та зовнішні загрози. Суб'єкти соціоекологоекономічної безпеки забезпечують систему захисту, здійснюючи функції управління, що спрямовані на досягнення бажаного рівня безпеки на основі дієвого механізму управління.

В свою чергу, механізм забезпечення соціоекологоекономічної безпеки відображає комплексну взаємодію функцій, що реалізуються через використання методів, інструментів і важелів, що діють на правовій основі, з дотриманням визначених принципів й забезпечують досягнення поставлених мети і завдань.

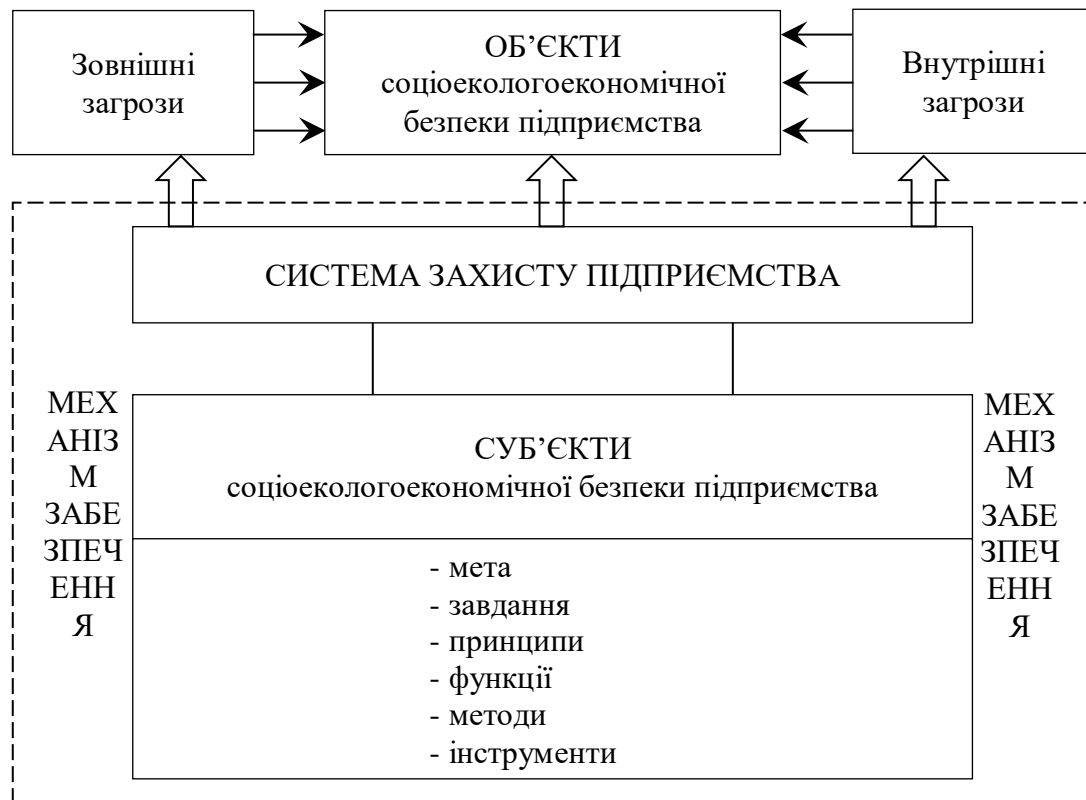

Рис. 3.1.1. Модель соціоекологоекономічної безпеки підприємства (розроблено автором)

Розглянемо детальніше складові моделі соціоекологоекономічної безпеки підприємства.

Об'єкти соціоекологоекономічної безпеки підприємства – це конкретні сфери діяльності підприємства, що потребують забезпечення безпечного функціонування та на які спрямовані дії суб'єктів управління. За рівнем ієрархії об'єктом безпеки може виступати підприємство загалом, його окремий структурний підрозділ або визначена функціональна складова (виробнича,

фінансова, маркетингова, кадрова, інвестиційна, інноваційна, логістична, інформаційна тощо). Безпосередніми об'єктами захисту виступають ресурси: фінансові, матеріальні, інформаційні, трудові, природні тощо [9].

Об'єкти соціоекологічної безпеки підлягають впливу низки загроз, що призводять до дисбалансу в діяльності підприємства, ризиків втрат та банкрутства.

Під загрозою економічній безпеці підприємства розуміють сукупність факторів та умов, що створюють небезпеку для нормального функціонування господарюючих суб'єктів відповідно до їхніх цілей і завдань [5, с. 40].

В науковій літературі значна кількість праць присвячена розгляду загроз економічній безпеці, їх класифікації й способів нейтралізації [1-3; 5; 6; 8; 10-12].

Залежно від джерела виникнення загрози поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. Якубович З. В. даний підхід розподілу називає «за ознакою людського впливу» [12, с.107]. Об'єктивні загрози формуються незалежно від цілеспрямованої діяльності суб'єкта. До них відносять політичну та економічну нестабільність держави, непередбачувані зміни у законодавстві, що не залежать від діяльності конкретного підприємства чи його працівників. Суб'єктивні загрози, спричинені неефективною роботою підрозділів підприємства, його керівництва або окремих працівників, і відповідно можуть мати прояви в низькій конкурентоспроможності, нестійкості фінансового стану підприємства тощо.

Фоміна М. В. за можливістю виявлення пропонує виокремлювати загрози явні, що відкрито справляють свій вплив, та приховані – можуть непрямо впливати на діяльність підприємства і проявитись у будь-який момент [10].

За можливістю прогнозування виділяють прогнозовані та непрогнозовані загрози. За ознакою вірогідності реалізації виділяють загрози реальні та потенційні, які можливі у випадку формування певних умов [6, с. 122].

Васильців Т. Г. та Пасічник М. Б. за тривалістю впливу на функціонування підприємства поділяють загрози на довготермінові, які формують наслідки протягом 3-5 років; середньотермінові, наслідки від яких підприємства відчують протягом 1-3 років; та короткотермінові – наслідки зникають менше ніж за рік [1, с.132–133].

За систематичністю прояву автори розглядають систематичні загрози, що існують постійно (чи досить тривалий час) і завжди справляють свій вплив на діяльність підприємства, та несистематичні – справляють свій вплив на діяльність підприємства стохастично або з визначеним періодом виникнення. Перші мають систематичний характер прояву та пов'язані з відповідними процесами в ринковій економіці, другі – носять випадковий чи сезонний характер (сезонні коливання споживання, техногенні катастрофи, стихійні лиха тощо).

Залежно від обсягу втрат або ушкоджень, до яких може призвести дія деструктивного чинника, загрози поділяють на: несуттєві; істотні; значні та катастрофічні [1, с.133].

Кузнецова І. О., Кюне О. О. за циклом управління виділяють стратегічні, поточні, оперативні загрози, що відрізняються методами прогнозування, діагностики та протидії [6, с. 124].

Заслуговує на увагу класифікація здійснена В. А. Гадишевим та О. Г. Поскочиною, які виокремили дві групи загроз: тих, що можуть піддаватися нейтралізації, та таких, які нейтралізації не піддаються взагалі. До першої групи віднесено загрози матеріальним активам, нематеріальним активам, фінансам; до другої – збереження персоналу, інформаційні, збереження клієнтури, перспективи розвитку [3].

За сферою виникнення загроз їх поділяють на: правові, економічні, політичні, екологічні, соціальні, науково-технічні, технологічні тощо.

Іванків О.Я. пропонує розділити всі загрози на загальні та локальні, залежно від поширення наслідків їх впливу [5, с. 41].

Найбільш розповсюдженою ознакою класифікації є поділ загроз залежно від середовища їх виникнення на зовнішні та внутрішні.

Оскільки зовнішнє середовище поділяється на макросередовище (середовище непрямого впливу) та безпосереднє середовище (середовище прямого впливу), відповідною є класифікація загроз.

Можна виділити наступні зовнішні загрози соціоекологоекономічній безпеці підприємства:

1. Загрози макросередовища:

- кризові явища в національній економіці;
- неефективна державна політика (грошово-кредитна, фіскальна, зовнішньо-економічна тощо);
- низька купівельна спроможність населення;
- демографічна криза;
- недосконалість та нестабільність діючого законодавства;
- високий податковий тиск;
- знецінення національної грошової одиниці, коливання валютних курсів;
- несприятливий інвестиційний клімат;
- нерозвинутість ринкової інфраструктури;
- недостатність власних природних ресурсів, енергетична залежність країни;
- надзвичайні ситуації, стихійні лиха;
- військові, соціальні конфлікти;
- неефективні міжнародні угоди тощо.

2. Загрози мікросередовища:

з боку постачальників:

- відмова від співробітництва;
- затримка в постачанні;
- зрив, неналежне виконання укладених договорів;
- низька якість сировини, матеріалів, комплектуючих;
- підвищення рівня цін;
- дискримінація в порівнянні з конкурентами;
- неритмічність постачання;

з боку конкурентів:

- активні цінові та нецінові дії конкурентів;
- використання недобросовісних методів конкурентної боротьби;
- поява нових конкурентів;
- об'єднання конкурентів;
- недружні захоплення та поглинання, рейдерство тощо;

з боку споживачів:

- розрив договірних відносин;
- відмова від готової (відвантаженої) продукції;
- зміна смаків та уподобань споживачів;
- затримка в оплаті продукції;
- погіршення фінансового стану, неплатоспроможність споживачів;
- виникнення безнадійної дебіторської заборгованості;

з боку посередників:

- неефективна цінова політика;
- негативний імідж;
- збільшення кількості посередників (рівнів збуту);
- неналежне транспортування та зберігання продукції;

з боку кредитно-фінансових установ:

- високий рівень кредитних ставок;
- жорсткі умови надання кредитів;
- неналежний розвиток окремих банківських послуг;
- відмова у кредитуванні,
- нестабільність вітчизняної валюти;
- банкрутство банку, іншої фінансової установи;

з боку контактних аудиторій підприємства (ЗМІ, громадських організацій, профспілок тощо):

- поширення будь-якої інформації, що може негативно вплинути на діловий імідж підприємства;

– висунення вимог, які суперечать фінансово-економічним інтересам підприємства;

– організація страйків працівників підприємства та інші [8].

Внутрішні загрози пов'язані з недоліками управління підприємством, неефективним використанням його потенціалу.

До загроз внутрішнього середовища підприємства відносять:

в управлінській підсистемі: відсутність чи недосконалість місії та системи цілей; неефективність організаційна структура управління; несвоєчасне прийняття управлінських рішень; неузгодженість стратегій, планів, проектів підприємства, їх повна відсутність тощо;

в підсистемі управління персоналом: помилки в плануванні потреби персоналу; недостатня кваліфікація кадрів; невідповідність кваліфікації та компетенцій спеціалістів виконуваним функціям; слабка організація системи навчання; низька корпоративна культура; неефективна система мотивації; висока конфліктність в колективі тощо;

у фінансовій підсистемі: відсутність чи неефективність фінансового планування та контролю; неефективне управління активами; ризикова політика фінансування; дефіцит фінансових ресурсів; незбалансованість грошових потоків; неефективна політика використання прибутку; відсутність диверсифікації в фінансовій діяльності; ризиковані інвестиції; зростання витрат тощо;

у виробничій підсистемі: незадовільний стан основних засобів; неефективна організація виробничих процесів; застаріла технологія виробництва; прості обладнання, втрати ресурсів; неефективне використання виробничих потужностей тощо;

у маркетинговій підсистемі: відсутність чи неефективність стратегії маркетингу; недостатньо активні маркетингові дослідження; низька конкурентоспроможність продукції; обмежена товарно-асортиментна політика; необґрунтована цінова політика; неефективна збутова політика; відсутність або неефективність маркетингових комунікацій.

Наведений перелік загроз не є вичерпаним. На рис. 2 систематизовано основні класифікаційні ознаки та види загроз соціоекологоекономічній безпеці підприємства.

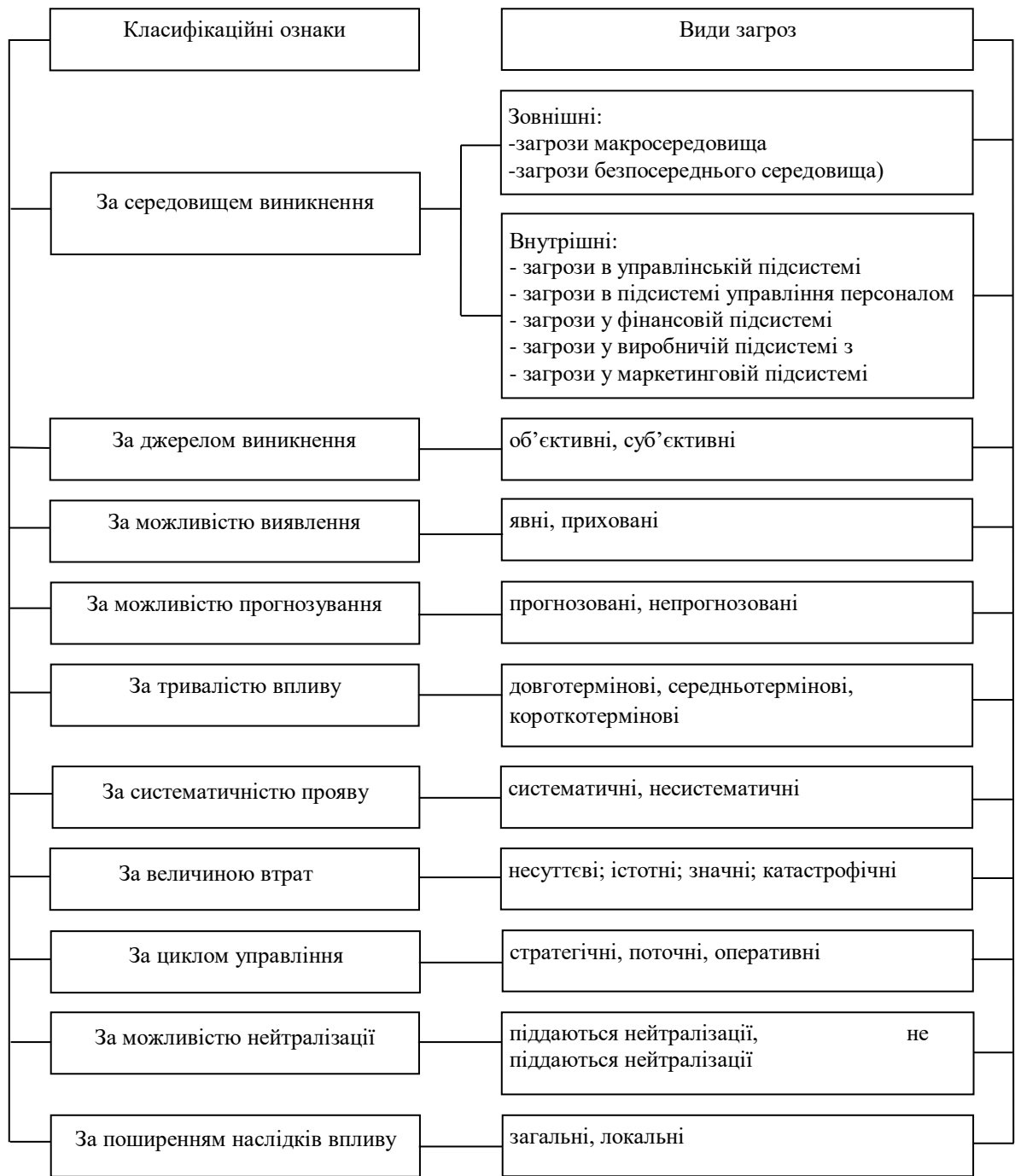

Рис. 3.1.2. Класифікація загроз соціоекологоекономічній безпеці підприємства (систематизовано та доповнено автором)

Суб'єкти соціоекологоекономічної безпеки – це забезпечуюча складова підприємства, що включає ланки управління на різних рівнях, об'єднаних до робочих груп згідно з функціональними складовими безпеки підприємства. Усіх суб'єктів умовно поділяють на внутрішні та зовнішні. Внутрішніми суб'єктами можуть виступати працівники служби безпеки, що є безпосереднім органом, який відповідає за безпечність функціонування підприємства, а також власники

бізнесу, керівники усіх рівнів, окремі спеціалісти, що компетентні в питаннях управління соціоекологоекономічною безпекою.

До зовнішніх суб'єктів відносять органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації, засоби масової інформації, залучені сторонні організації, експерти та фахівці, що надають послуги із захисту підприємницької діяльності.

В основі розробки моделі соціоекологоекономічної безпеки повинна лежати певна концепція, яка включає мету, завдання, принципи забезпечення.

Отже, метою забезпечення соціоекологоекономічної безпеки є прогнозування, попередження, мінімізація чи усунення зовнішніх і внутрішніх загроз діяльності підприємства, у тому числі його фінансовим, матеріальним, інформаційним, трудовим, природним ті іншим ресурсам.

У процесі досягнення поставленої мети здійснюється вирішення завдань, які об'єднують усі напрями забезпечення соціоекологоекономічної безпеки:

- прогнозування можливих загроз підприємства;
- організація діяльності з попередження можливих загроз (превентивні заходи);
- своєчасна діагностика можливих ризиків та прийняття рішень щодо їх мінімізації;
- обґрунтування комплексу заходів щодо усунення загроз та відновлення ефективної роботи підприємства;
- недопущення повторної дії ризиків та загроз.

Важливим елементом моделі соціоекологоекономічної безпеки є дотримання визначених принципів, що відображають основні характеристики, що відповідають за правильне функціонування системи. До таких принципів варто віднести:

1. Системність – розгляд елементів моделі у взаємозв'язку, що проявляється в обміні інформацією, спільних діях та єдиноюнаправленості змін; наявність синергетичного ефекту при такій взаємодії.

2. Комплексність – необхідність забезпечення безпеки усіх функціональних складових підприємства та на усіх рівнях – держави, регіону, підприємства, особистості.

3. Своєчасність – оперативність прийняття рішень щодо забезпечення безпеки та здійснення заходів попередження загроз та небезпек.

4. Безперервність – постійний характер забезпечення безпеки незалежно від стану підприємства та ймовірності дії небезпек.

5. Законність – усі заходи щодо забезпечення безпеки підприємства повинні здійснюватися на основі діючого законодавства із застосуванням легітимних методів і засобів.

6. Конфіденційність – розроблені заходи протидії загрозам не підлягають розголошенню для підвищення їх ефективності. Як виняток – використання піару з метою привернення уваги громадськості, наприклад, при захисті від рейдерства.

7. Компетентність – суб’єкти забезпечення соціоекологоекономічної безпеки мають бути кваліфікованими в питаннях прогнозування та діагностування загроз, управління ризиками та прийняття стратегічних рішень. З цією метою на підприємстві має бути ефективна політика підбору та навчання кадрів, підвищення їх кваліфікації.

8. Ефективність – витрати на забезпечення соціоекологоекономічної безпеки повинні бути виправдані результатами проведених заходів.

Дотримання вказаних принципів сприятиме побудові ефективної системи соціоекологоекономічної безпеки підприємства, здатної протидіяти реальним і потенційним загрозам та забезпечити його стабільну роботу і стратегічний розвиток.

Функції управління соціоекологоекономічною безпекою підприємства відображають процес реалізації управлінської діяльності. Склад загальних функцій управління стосовно забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства, використовуваних методів та інструментів наведений в табл. 3.1.1.

Методи управління розглядаємо як потенційні способи взаємовпливу суб’єктів управління на рівень соціоекологоекономічної безпеки, які умовно можемо згрупувати в наступні групи: економічні, адміністративні, соціально-психологічні, правові [9].

Таблиця 3.1.1

Економічний механізм забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства (розроблено автором)

Функції	Зміст функцій управління	Методи	Інструменти
1	2	3	4
Планування	- обґрунтування стратегічних цілей щодо забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства; - розробка системи стратегій; - складання стратегічного плану забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства, інтегрованого до системи стратегічного планування на підприємстві; - розробка програми впровадження запланованих заходів.	Балансовий метод Нормативний метод Програмно-цільовий метод Індикативний метод	Доходи, витрати; Норми, нормативи, порогові значення; Ресурси, цілі безпеки; Індикатори безпеки

Продовження табл. 3.1.1

1	2	3	4
Організація	<ul style="list-style-type: none"> - створення служби економічної безпеки та формування робочих груп для здійснення управління соціоекологіоекономічною безпекою підприємства; - встановлення внутрішньої структури організаційного забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки підприємства; - наділення суб'єктів управління відповідними функціями, повноваженнями і відповідальністю; - визначення форм і методів підготовки і реалізації стратегії забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки на підприємстві; - розробка процедур узгодження та координації дій щодо стратегії забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки на підприємстві; - встановлення зворотного зв'язку між суб'єктами управління. 	<p>Організаційні методи:</p> <ul style="list-style-type: none"> метод аналогій; експертно-аналітичний метод; метод структуризації цілей; метод організаційного моделювання; метод реінжинірингу; блоковий метод; Адміністративні методи 	<p>Організаційна структура, рівень управління, ланка управління, Положення про підрозділ, посадова інструкція, права, обов'язки, повноваження;</p> <p>Наказ, розпорядження, правила тощо.</p>
Мотивація	<ul style="list-style-type: none"> - мотивація суб'єктів управління до використання прогресивних засобів та методів забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки; - мотивації працівників сприяти забезпеченню належного рівня безпеки. 	<p>Економічні методи</p> <p>Адміністративно-правові методи</p> <p>Соціально-психологічні методи</p>	<p>Система оплати праці, заробітна плата, бонуси, премії;</p> <p>Догана, звільнення, кар'єрний ріст;</p> <p>Визнання заслуг, похвала, ставлення тощо</p>
Контроль	<ul style="list-style-type: none"> - проведення поточного моніторингу за ходом реалізації стратегій забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки на підприємстві; - здійснення контролю виконання стратегічного плану забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки підприємства та оцінка ефективності заходів. 	<p>Фактичні методи</p> <p>Розрахунково-аналітичні методи</p> <p>Документальні методи</p>	<p>Інвентаризація, експеримент, пробна перевірка;</p> <p>Аналітичне оцінювання;</p> <p>Логічна перевірка, зустрічна перевірка документів</p>

Вибір моделі забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки підприємства залежить від багатьох чинників. Одним з них є форма державного управління. Власюк О.С. виділяє концептуальні моделі економічної безпеки за критерієм

співвідношення системи управління країною та системи забезпечення економічної безпеки [2]:

1. Концептуальна модель при командно-адміністративній економіці – характеризується високим рівнем керованості, централізованістю та ієрархічністю в прийнятті рішень. Моделі притаманне використання методів державного регулювання в забезпеченні безпеки підприємства – виконання планів діяльності, всебічного контролю. Таким чином, суб'єктом забезпечення безпеки виступає держава. Основними перевагами використання такої концептуальної моделі є захищеність ресурсного забезпечення, виробничих потужностей, стабільність та керованість економічної системи. Недоліками побудови такої системи є закритість від зовнішніх ринків та міжнародної конкуренції, що об'єктивно призводить до послаблення конкурентоспроможності національних товаровиробників, зниження якості споживчих послуг всередині країни.

2. Концептуальна модель при ринковій економіці передбачає раціональну та обґрунтовану єдність інноваційних, ризикових економічних дій з використанням прогресивних методів забезпечення ефективного функціонування підприємства. До переваг такої моделі варто віднести стратегічну орієнтованість бізнесу, раціональне використання ресурсів. Недоліки моделі випливають з конкурентного характеру відносин. Конкуренція породжує додаткові небезпеки і загрози підприємства, подолання яких часто здійснюється незаконними методами. Відповідальність за забезпечення безпеки, на відміну від першої моделі, лежить на керівництві підприємства.

3. Концептуальна модель нарощування потенціалу економічної безпеки країни є перехідною моделлю, коли в державі ще не забезпечено повноцінного ринкового саморегулювання економіки, повністю не сформовано ресурсну базу економічного розвитку. Суть моделі полягає в обґрунтуванні пріоритетів економічної політики держави в умовах обмеженості ресурсів, активний інноваційний ріст. Дана модель є доцільною для використання підприємствами України.

Отже, модель соціоекологоекономічної безпеки є системою взаємодії та взаємозалежності таких елементів, як: суб'єкти забезпечення безпеки, об'єкти, мета, завдання, принципи, функції, методи, інструменти. Елементи моделі формують механізм забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства від дії зовнішніх та внутрішніх загроз.

3.2. Модель соціоекологоекономічної безпеки регіону

Однією з найбільш гострих проблем сучасної економіки в державі є непропорційність соціоекологоекономічного розвитку її регіональних відокремлень, що напряду впливає на їх безпеку. Організація надійної та стабільно працюючої економічної системи, а також забезпечення умов для реалізації найбільш ефективних міжбюджетних відносин всіх рівнів є неможливим без досягнення міжрегіональної ідентичності в результаті подолання диспропорцій розвитку регіонів.

Питанням різних підходів до забезпечення безпеки держави та її регіонів, що ґрунтуються на різних моделях районування присвячено праці все більшого кола вчених, серед яких: В. Гейця, В. Горбуліна, Я. Жаліло, А. Чухно, О. Черняка, Ю.Яковець тощо. В свою чергу питання сталого розвитку досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці: Н. Гребенюк, Б. Данилишин, В. Микитенко, Л.Шостак, Є. Хлобистов. Про те, переважна більшість вчених приділяє основну увагу аспектам безпеки в масштабах держави, в той же час ігноруючи, регіональний вимір, який як ми вважаємо і формує основні підвалини соціоекологоекономічної безпеки в регіоні [7].

Актуальність потреби вирішення проблем побудови обґрунтованої моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону за умов сучасності є важливим завданням. Така модель повинна базуватися на таких складових соціально, екологічну та економічну, пропорційний розвиток яких є чи не найголовнішою проблемою розвитку різних територіальних об'єднань – регіонів. Від так, має місце потреба в більш змістовному дослідженні питання забезпечення соціоекологоекономічної безпеки на рівні регіону.

На сьогоднішній день, найбільш нестабільне становище має місце в регіонах, що характеризуються найнижчим рівнем соціоекологоекономічних показників, серед яких (рис. 3.2.1):

- соціальний, що полягає в якості життя населення регіону;
- екологічний, що віддзеркалює становище в навколишнього середовища регіону;
- економічний, що відображає інтенсивність економічного розвитку регіону.

Рис. 3.2.1. Модель структури, впливу на соціоекологоекономічну безпеку регіону

З рисунку видно, що модель соціоекологоекономічної безпеки регіону побудовано як сукупність складових, що її формують, а також на стан яких впливають зовнішні та внутрішні загрози.

В той же час, механізм реалізації соціоекологоекономічної безпеки ілюструє комплексність функціональної взаємодії що реалізуються шляхом практичного застосування широкого спектра підходів на основі нормативно-правового підґрунтя за для досягнення кінцевих завдань та цілей. Від так, розглянемо складові моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону.

Соціальна складова моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону. На сьогодні, має місце суттєве розширення палітри чинників, що призводять до дестабілізації та диспропорцій в процесі розвитку регіональних утворень в межах країни, що в майбутньому можуть перерости в більш глибокі за змістом небезпеки соціально-економічного характеру. Диспропорція розвитку регіонів, а також за умови значного збільшення обсягів потенційних загроз особливе значення відіграє саме соціальна складова соціоекологоекономічної безпеки регіону. Адже будь-який стратегічний підхід до регіонального розвитку, що спрямовано на забезпечення соціоекологоекономічної безпеки не дасть належного результату, якщо на сам перед не буде спрямовано на вирішення проблем соціального характеру.

Важливим напрямом реалізації соціальної безпеки регіону повинно стати досягнення показників стійкої динаміки підвищення рівня добробуту населення що ґрунтується на обсязі платоспроможного попиту. Оскільки, практика свідчить, що в провідних країнах ЄС високі показники забезпеченості життя населення вдається досягнути завдяки високому показнику його зайнятості рівню доходів [8].

Отже, соціальна складова соціоєкологоекономічної безпеки регіонів країни несе в собі сукупність факторів зовнішнього та внутрішнього значення, що не лише підвищують рівень життя населення регіону, а лей вцілому формують засади сталого розвитку суспільства [4]. Основні критерії, що відображають рівень забезпечення соціальної безпеки на регіональному рівні є наступними (Рис. 3.2.2):

- співвідношення усередненого показника доходів населення до обсягу прожиткового мінімуму;
- співвідношення доходів 1/10 найбагатших та 1/10 найбідніших верств населення;
- співвідношення середнього показника місячного розміру пенсії відносно прожиткового мінімуму;
- співвідношення мінімальної зарплати та мінімального споживчого бюджету;
- диференціація регіональних утворень за показником прожиткового мінімуму.

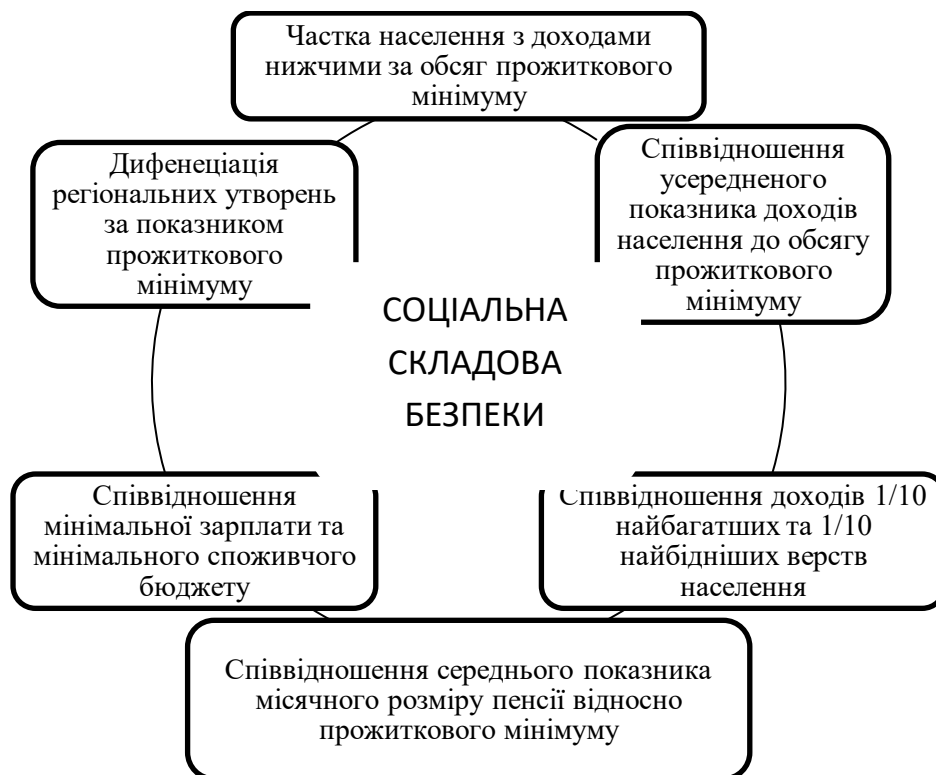

Рис. 3.2.2. Соціальна складова безпеки регіону: критерії та індикатори

Від так, соціальні показники відображають тенденції розвитку соціальних процесів що мають місце в регіоні, тим самим лежать в основі соціальної безпеки – складової соціоекологоекономічної безпеки регіону.

Не секрет, що жодна з економічних систем що панують в світі не може функціонувати за умови соціальної напруги. Водночас, як і сама соціальна напруженість є комплексним віддзеркаленням екологічного становища, рівнем життя населення, ефективністю реалізації владних процесів тощо [4].

Екологічна складова моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону. Проблеми екологічного характеру на сьогодні створюють не аби які проблеми для людського існування не лише на загальнонаціональному, але й на регіональному рівні. Зазначене становище в регіонах держави склалося у зв'язку з такими чинниками як: недостатньо ефективного використання природних ресурсів, концентрації еколого-небезпечного виробництва в окремих регіональних межах, низький рівень ефективності діяльності контролюючих організацій тощо. Як слідство, має місце досить складне становище екологічної безпеки в регіонах держави. Аналізуючи основні засади екологічної безпеки можна констатувати наступне:

1. Значну небезпеку несуть в собі відходи в результат виробництва, а згодом і споживання.

2. В недостатній мірі розвинуто дослідження відносно утилізації, або ж переробки в межах окремих господарських комплексів окремих регіональних відокремлень.

3. Постійне ускладнення ситуації з накопиченням побутових та виробничих відходів у всіх регіонах держави.

4. Невідповідність існуючих смітєвих полігонів сучасним нормам з подальшим отруєнням підземних та поверхневих вод.

5. Постійні трансформаційні процеси в ландшафті.

Загалом, екологічну безпеку слід розглядати як одну з складових соціоекологоекономічної регіональної системи, яка створює передумови для рівноваги її формування та розвитку. Слід відмітити і те, що рівень екологічної безпеки в регіоні визначається рівнем ймовірності виникнення в його межах певних небезпек [9].

Від так, під регіональною екологічною безпекою розуміють сукупність регіональних заходів, що орієнтовано на підтримку балансу між її екосистемами та антропогенним й природнім навантаженням.

Рис. 3.2.3. Екологічна складова безпеки регіону: категорії та закономірності формування

В цілому ж, досліджуючи екологічну складову соціоекологоекономічної безпеки регіону слід зацентувати увагу на тому, що це є сукупність взаємовпливаючих підсистем що чинять вплив один на одного, а саме соціальної, природної та економічної її складових. Соціальна та економічна складові вміщують безпосередньо джерела, що несуть в собі небезпеку, серед яких комплекси господарства та їх комунікаційні споруди. Природна ж складова екологічної безпеки являють собою основні підвалини формування можливих небезпек та їх подальшого поширення в просторі [9].

В рисунку 3 зображено основні критерії, що лежать в основі процесів екологічної складової соціоекологоекономічної безпеки регіону, серед яких:

- регіональний профіль – регіональна профілізація у відповідності до умов та обставин формування можливих екологічних загроз;
- територіальне розгашування можливих небезпек – різноплановість можливих комбінацій та розгашування відносно один-одного складових загроз;
- різноманітність джерел небезпеки – інтенсивність, токсичність впливу, потужність тощо;
- простір виникнення небезпек – характеристика середовища формування загроз, просторовість розміщення небезпек відносно об'єктів на які вони впливають;

- структура небезпек, а також їх позиція в часі – характеристика та сукупність потенційно небезпечних об'єктів, що внаслідок взаємного функціонування формують поле небезпечного впливу на життєдіяльність та належне функціонування об'єктів та споруд технічного призначення тощо;

- регіональність виникнення – усі регіональні утворення різняться між собою характеристиками та структурою забезпечення екологічної безпеки.

Як можна спостерігати з вище викладеного, найбільш значущим серед критеріїв на основі яких формується екологічна складова соціоекологоекономічної безпеки є саме регіональність виникнення. Адже ґрунтується на територіальному визначенні з характерною інтенсивністю та концентрацією можливих загроз. В той же час, серед основних принципів виникнення можливих ризиків відносно того чи іншого регіону слід відмітити: концентрацію характеристик джерел загроз, а також більш ймовірну для цього місцевість в межах регіону тощо.

Отже, базуючись на вищевикладеному, можна зробити висновок що екологічна складова є одним з важливих складових забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіону.

Економічна складова моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону. Як вже було відзначено раніше, досвід провідних держав світу свідчить про те, що в основі любих проявів активізації показників ділової активності, а також забезпечення економічного зростання є ефективність використання наявного потенціалу регіону, адже саме дані аспекти лежать в основі його економічної безпеки. Будь-який регіон держави, що прагне забезпечити належний рівень економічної безпеки в своїх межах прагне до збільшення валового регіонального продукту, адже відомо що саме цей показник відображає рівень економічного розвитку визначеного регіонального відокремлення, що також стимулює підвищення рівня доходів громадян та збільшення рівня їх купівельної спроможності.

Відомо, що на сьогодні має місце суттєва проблема щодо недостатності використання економічного, трудового та освітньо-кваліфікаційного потенціалу в регіонах держави. Спричинене таке становище у зв'язку з скороченням кількості робочих місць в промисловому секторі та низьким рівнем вмотивованості до праці населення. Належне використання потенціалу, що притаманний тому чи іншому регіональному утворенню дозволить подолати перешкоди в розвитку регіону, а також сприятиме зниженню показника рівня депресивності, що в кінцевому результаті дасть змогу досягти значно вищого показника економічної безпеки регіону у всіх її вираженнях.

Від так, основні шляхи забезпечення належного рівня економічної безпеки на регіональному рівні є наступними (Рис. 3.2.4) [8]:

- сприяння інвестиційної привабливості регіону;

- інвестиційне стимулювання розвитку виробництва в регіоні;
- розвиток галузей промисловості регіону, виробництво яких базуватиметься на місцевій сировинній базі;
- податкове стимулювання промисловості регіону;
- фінансово-кредитне стимулювання промисловості регіону;
- підтримка промисловості регіону на рівні держави шляхом забезпечення пріоритетності держзамовлення;
- сприяння працевлаштуванню населення регіону на місцевому рівні.

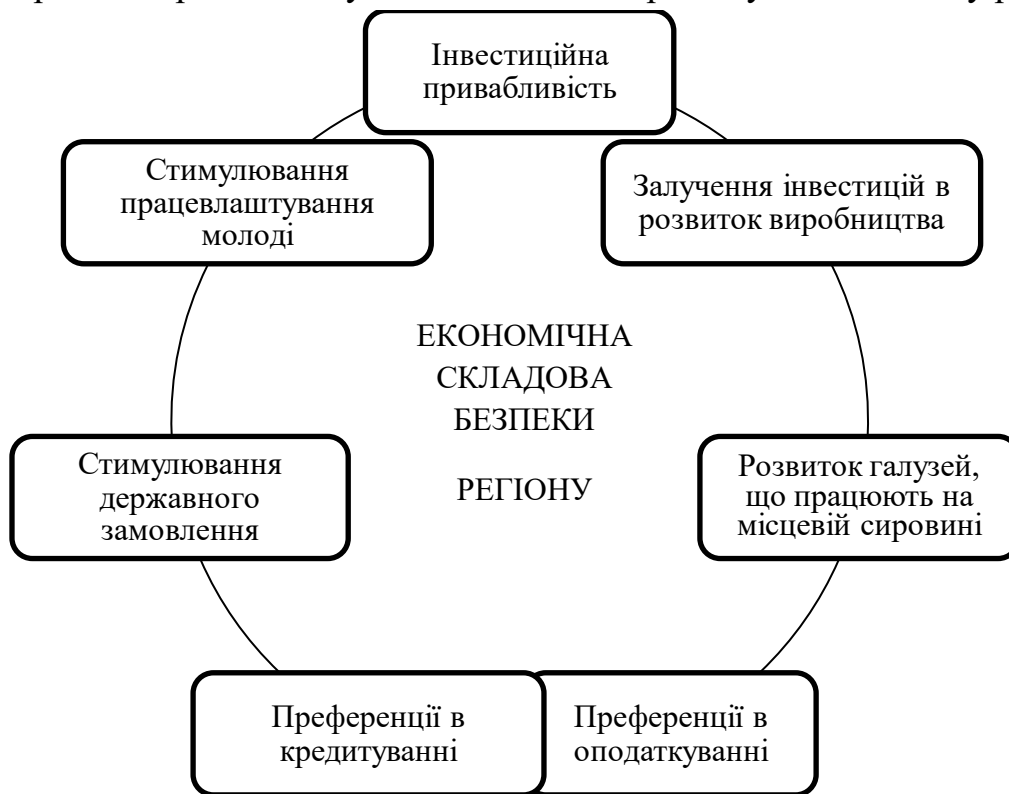

Рис. 3.2.4. Економічна складова безпеки регіону: структура та шляхи реалізації

Отже, модель соціоекологічної безпеки регіону являє собою систематизацію взаємозалежностей та взаємодії складових що її формують та захищають від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Практичне застосування моделі соціоекологічної безпеки регіону дозволить підвищити рівень результативності заходів, у сферах не лише соціального, екологічного та економічного характеру, а й сприятиме нарощенню потенціалу регіону, покращенню розвитку науки, освіти та охорони здоров'я населення. У зв'язку з чим, вважаємо, що має місце необхідність у розробці в майбутньому методологічних підходів до діагностики соціоекологічної безпеки регіонів держави, що сприятимуть виявленню факторів, які перешкоджають їх належному розвитку.

3.2.1. Модель соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем

У сучасних умовах поряд із інтенсивним розвитком і територіальною експансією туристичної діяльності, щораз актуальнішими стають проблеми розвитку туризму – соціально-економічні, політико-правові, екологічні, культурні та ін. Особливо чітко такі суперечності виявляються на регіональному рівні, насамперед, у великих туристичних центрах та прикордонних територіях. Стає очевидним, що інтенсивний розвиток туристичного бізнесу без урахування регіональних особливостей соціально-економічного розвитку, може спричинити також і деструктивні наслідки для економіки та соціальної сфери регіону. У зв'язку із цим усе більш актуальними стають дослідження факторів та передумов розвитку туризму на регіональному рівні.

Обґрунтовуючи концепцію факторів з урахуванням безпекового аспекта модернізаційної парадигми регіонального розвитку туризму, варто насамперед визначити співвідношення між категоріями фактора, загрози, виклику і регулятора.

У науковій літературі поняття загрози загалом та загроз економічній безпеці зокрема часто сприймається як даність без необхідності її окремого теоретичного обґрунтування. Переважає механічне перелічування або ранжування загроз економічній безпеці для певної держави у конкретних умовах.

І. Коломієць та О. Пабат (2011) розглядають загрози національній економічній безпеці як «внутрішні або зовнішні стосовно певної держави реальні або потенційні явища та процеси, які завдають або можуть завдати шкоди її економічним інтересам і потребують ідентифікації та усвідомлення для ефективного їм протистояння» [8].

З. Длугош (2014) загрозу безпеці трактує як явище (процес, подію), яке є небажаним із точки зору стабільного функціонування системи. Такі явища або їх накопичення в конкретний час і певному місці впливають деструктивно на систему і створюють ситуацію небезпеки для існування та стабільності системи. Автор також наголошує, що загрози можуть бути не лише зовнішніми, а й виникати під впливом самої системи [12].

О. Корнієнко (2012) в контексті поняття «загрози» пропонує вживати термін «ризик небезпеки», який тлумачиться як «ступінь імовірності виникнення певної негативної події, яка може відбутися в певний час за певних обставин, що призведе до можливих економічних втрат підприємства або його банкрутства, що дає можливість підвищувати ефективність превентивних управлінських заходів з підвищення економічної безпеки підприємства» [10].

У контексті нашого дослідження, загрози теж, очевидно, можуть трактуватися як деструктивні із точки зору розвитку туризму в регіоні явища і процеси різного генезису. На відміну від загроз, виклики розвитку туризму в регіоні мають опосередкований вплив і вимагають не протидії, а реагування з боку суб'єктів туристичної діяльності.

За одним із визначень, виклики економічній безпеці держави трактуються як явища внутрішнього або зовнішнього стосовно певної держави походження, що безпосередньо не завдають шкоди національним економічним інтересам, однак потребують невідкладного реагування і адаптації з метою збереження конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [8].

Варто зауважити, що за певних умов виклики можуть трактуватися як загрози і навпаки. Отже, очевидно, за своєю сутністю обидва поняття доцільно розглядати власне у рамках концепції факторів гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС.

Дотичним до концепції факторів в економічній науці є поняття регуляторів. Г. Комарницька (2014) трактує регулятори як засоби, інструменти й ознаки зовнішнього середовища, котрі можуть бути використані для цілеспрямованої модифікації напрямів та інтенсивності перебігу певних процесів [9].

Погоджуючись загалом із запропонованим визначенням, вважаємо недоцільним віднесення до категорії регуляторів ознак зовнішнього середовища, які, на наш погляд, за функціональним змістом не є активними, а отже, не можуть бути суб'єктами цілеспрямованого впливу.

Очевидно, що основною функцією регуляторів є саме регулювання – цілеспрямований вплив органів влади на основні економічні параметри для збалансування стійкого розвитку економіки й інтересів суб'єктів господарювання та суспільства, а також комплекс управлінських дій щодо нейтралізації виявлених загроз і виходу з зони небезпеки [11].

На структурному рівні можливе накладання категорій регуляторів і факторів. Водночас, відмінність між цими категоріями перебуває у функціональному аспекті, адже кожен фактор, який передбачає ймовірність цілеспрямованого впливу на об'єкт з метою регулювання певних його параметрів, може вважатися регулятором. У той же час, регулятори, на відміну від факторів, мають конкретніше втілення і хоча на теоретичному рівні їх можна об'єднати в групи, вони реально впливають на процеси лише у конкретних випадках [9].

Отже, у традиційному для регіональної економіки підході рушійні сили економічних явищ та процесів, що діють на актуальному етапі їх перебігу і можуть бути змінені шляхом реалізації цілеспрямованих заходів вважаються

факторами. При цьому, згадані цілеспрямовані заходи можна назвати саме регуляторами. У той же час, усі інші рушійні сили, що виникли чи впливали на економічні суб'єкти у минулому і не піддаються цілеспрямованій модифікації на актуальному етапі вважаються передумовами економічних явищ та процесів. Слід відзначити, що описаний підхід дещо застарілий і не відображає сучасних тенденцій як економічного розвитку держав та регіонів, так і економічної науки.

На наш погляд, центральною у концепції факторів гарантування соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем має бути її прикладна складова. Отже, виходячи з нашого трактування сутності і структури модернізаційної парадигми регіонального розвитку туризму, до цієї складової належать протистояння загрозам, реагування на виклики та регулювання процесів функціонування регіональної туристичної системи [5]. Співвідношення між зазначеними складовими зображено на схемі (рис. 3.2.1.1).

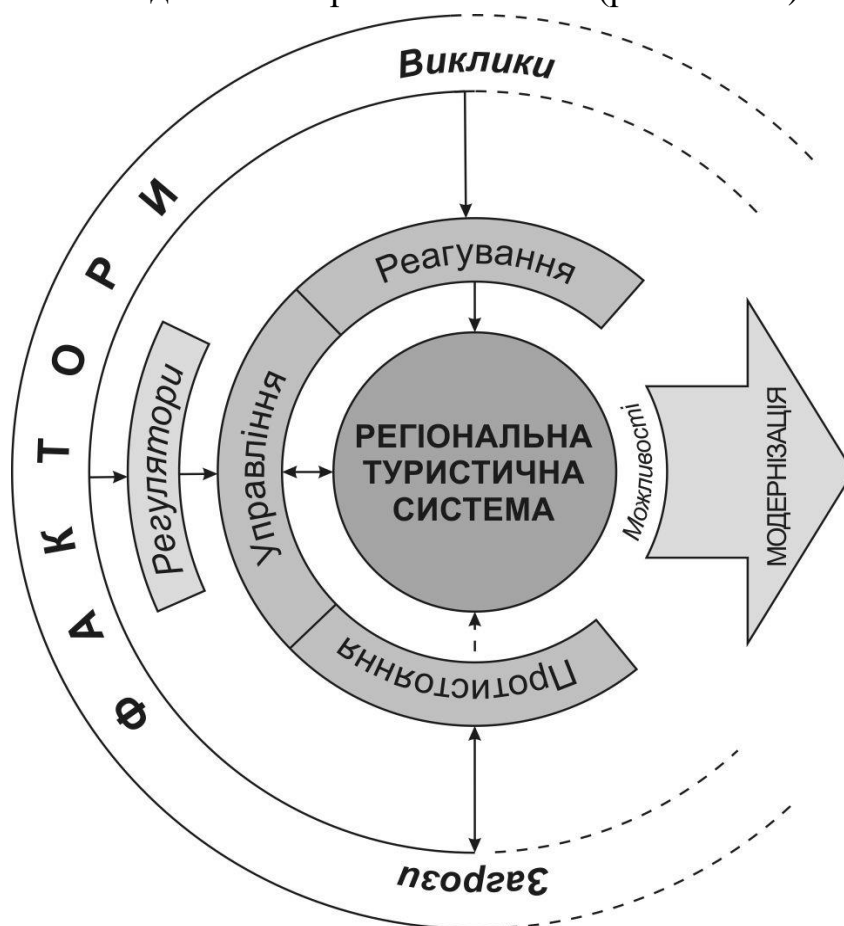

Рис. 3.2.1.1. Роль факторів у концепції гарантування соціоекологоекономічної безпеки регіональної туристичної системи

Ставлячи в центр схеми саме об'єкт регулювання, ми визнаємо, що концепція факторів не може бути центральною у дослідженнях соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем. Однак, безумовно, аналіз закономірностей впливу факторів та вивчення їх структури

дозволить оптимізувати розвиток туризму на регіональному рівні. Адже у широкому розумінні запропонована концепція факторів поєднує у собі категорії «загрози», «виклику» та «регулятора», тобто стосується усіх механізмів, що можуть дозволити цілеспрямовану модифікацію окремих параметрів розвитку регіональних туристичних систем [3].

Окремо варто зупинитися на проблемі трактування внутрішніх факторів гарантування соціоекологічно-економічної безпеки РТС. Як видно із схеми на рис. 3.2.1.1, у запропонованій нами концепції загрози, виклики та регулятори розглядаються як складові зовнішнього середовища функціонування регіональної туристичної системи. Такий підхід базується на двох основних положеннях.

По-перше, фактори зовнішнього середовища, у зв'язку із його політистемністю і полігенетичністю є значно різноманітнішими та інтенсивнішими за фактори внутрішні. Більше того, частина з них діють приблизно однаково на усій території держави, а то й у глобальному середовищі, і не мають чіткої регіональної диференціації.

Зокрема, аналізуючи поширені підходи до виділення внутрішніх загроз економічній безпеці регіону, можна помітити, що вони часто дублюють загальнодержавний рівень. Наприклад, А. Гуменюк (2013), основними внутрішніми загрозами економічної безпеки регіонів України вважає:

- низький рівень конкурентоспроможності виробленої продукції;
- неналежний рівень обробки експортної продукції, втрата зовнішніх ринків;
- криміналізацію приватного і державного секторів економіки;
- нелегальний та стихійний перерозподіл власності;
- розвиток «тіньового» та неформального секторів економіки;
- низьку інвестиційну та інноваційну активність внутрішніх інвесторів, зниження капіталовкладень у виробництво;
- значну диференціацію доходів населення та зростання соціальної напруженості;
- значне падіння якості життя населення та загострення демографічних проблем;
- зростання ризиків виникнення аварій і катастроф техногенного характеру із значними негативними екологічними наслідками [6].

Як бачимо, більшість перелічених загроз можуть стосуватися усіх регіонів держави, а отже, є скоріше зовнішніми стосовно конкретного регіону.

По-друге, загрози і виклики, що походять із внутрішнього середовища регіональної туристичної системи, можна трактувати як її властивості, що зумовлюють можливості для розвитку, а отже визначають конкурентоздатність

певної РТС. Відповідно до методики SWOT-аналізу, такі загрози можна трактувати як сильні і слабкі сторони системи, що аналізується.

З огляду на це, вважаємо недоцільним у рамках обґрунтування концепції факторів гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС акцентувати на виділенні внутрішніх загроз, викликів та регуляторів. Відповідно до поданої вище схеми, означені явища цілком органічно можуть розглядатися як складові потенціалу розвитку конкретної регіональної туристичної системи.

Отже, у контексті аналізу механізму функціонування РТС важливе місце посідає концепція факторів. Чинниками розвитку туристичної сфери регіону в умовах необхідності гарантування її соціоекологоекономічної безпеки вважаємо ті рушійні сили відповідних процесів, що визначають стан регіональної туристичної системи на актуальному етапі. У структурі пропонованої концепції факторів варто виділяти також категорії загроз, викликів та регуляторів. Зазначені категорії відіграють системоформувальну роль у механізмі гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС і зумовлюють ефективність використання наявних можливостей для її розвитку в умовах нестабільності зовнішнього середовища.

Інноваційний розвиток в сучасних умовах охоплює щоразу нові види економічної діяльності, а сутність інновацій розширюється від технологічних нововведень до нових ідей та пропозицій, що мають на меті кардинальне покращення якості життя населення. Підвищення якості товарів і послуг на сучасному етапі неодмінно означає гарантування їх максимальної безпечності для споживача.

У той же час, інноваційна активність із точки зору підприємницької діяльності є надзвичайно ризикованою, а отже також потребує зважених на науково обґрунтованих підходів до її планування та регулювання. Очевидно, що особливо помітними в Україні проблеми інноваційного розвитку є у відносно нових і перспективних видах економічної діяльності, зокрема у сфері послуг, до яких належить і туризм. Власне аналіз факторів, у тому числі інноваційних, на наш погляд, має бути першочерговим завданням досліджень соціоекологоекономічної безпеки туризму і на регіональному рівні.

Під інноваційними факторами ми розуміємо суттєві взаємозв'язки між різними аспектами інноваційної діяльності та процесами гарантування соціоекологоекономічної безпеки певної туристичної системи.

Аналіз інноваційних факторів саме у контексті функціонування регіональних туристичних систем дозволяє у перспективі успішно застосовувати методи моделювання. Адже із точки зору системного підходу регіональна туристична система є складовою регіональної суспільної системи і взаємодіє із іншими її підсистемами, у тому числі інноваційною.

Інноваційні фактори є поліструктурними та не мають чіткої секторальної чи просторової локалізації, але сприяють кластеризації регіональних туристичних систем та виступають її системоутворюючим ядром.

Водночас інноваційні фактори чинять вплив на гарантування соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем у чотирьох напрямках [2].

1. Інноваційний розвиток регіону як процес функціонування регіональної підсистеми національної інноваційної системи зумовлює мультиплікативний ефект, впливаючи як на рівень життя населення (відповідно, і на попит на туристичні послуги), так і на загальний рівень економічного розвитку регіону, виражений у показниках валового регіонального продукту. Формування сприятливого інноваційного середовища в регіоні, без сумніву, позитивно впливає на розвиток суб'єктів туристичної діяльності.

2. Безпосередньо пов'язаним із інноваційним розвитком регіону є формування сучасної інноваційної інфраструктури. Цей процес можна вважати просторовим виміром інноваційного розвитку, адже інноваційна інфраструктура, зокрема її найбільш концентровані елементи, формує центри (полюси) зростання підприємницької активності та розміщення наукомістких технологій. На базі таких центрів розбудовується і опорний каркас регіональних туристичних систем, зокрема шляхом удосконалення туристичної та транспортної інфраструктури.

Оскільки якість туристичних послуг часто напряму залежить від матеріально-технічної бази місця відпочинку, перспективи формування туристичних кластерів як функціональних об'єднань різних суб'єктів туристичної діяльності на основі популярних туристичних дестинацій є також одним із шляхів гарантування соціоекологоекономічної безпеки конкретної регіональної туристичної системи.

3. Розробка і впровадження інновацій на туристичних підприємствах чинить двоякий вплив на функціонування регіональних туристичних систем. З одного боку, інноваційна активність туристичних підприємств сприяє підвищенню їх конкурентоспроможності як на регіональному, так і національному та міжнародному ринку, а з іншого – велика частка інноваційного турпродукту на конкретному туристичному підприємстві зумовлює суттєве підвищення ризиків підприємницької діяльності. Водночас, у сучасних умовах вплив інноваційної активності на туристичний бізнес є скоріше позитивним. У вітчизняних умовах інноваційна активність туристичних підприємств практично не обліковується, у той же час інновації у цій сфері, безумовно, продукуються. Умовно їх можна поділити на дві категорії – інновації технологічні та тур-операційні. Тоді як технологічні інновації часто є новими лише для конкретного

туристичного підприємства, а на ринку загалом мають уже певне поширення, тур-операційні переважно розробляються та впроваджуються на окремих туристичних підприємствах і сприяють диференціації пропозиції туристичних послуг на регіональному ринку.

4. Використання інноваційних технологій як засобів та методів, що супроводжують різні етапи провадження інновацій, у туристичній сфері регіонів України є достатньо новим явищем. Консалтинг, інжиніринг, трансфер, тренінг, коучинг та інші інноваційні технології рідко використовуються на регіональному туристичному ринку. Варто зауважити, що така ситуація пов'язана із незначною часткою великих туристичних підприємств, що мають представництва у всіх регіонах держави і достатньо розвинену корпоративну культуру. Водночас згадані інноваційні технології, відповідно до обґрунтованої концепції факторів, належать скоріше до категорії регуляторів, адже можуть використовуватися для цілеспрямованої модифікації властивостей регіональної туристичної системи.

Підсумовуючи зазначимо, що комплекс інноваційних факторів загалом зумовлює формування конкурентоспроможності конкретної регіональної туристичної системи, а отже її місця у туристичному комплексі держави та на міжнародному туристичному ринку. З іншого боку, інноваційний розвиток формує загалом сприятливе соціально-економічне середовище функціонування туристичних підприємств, а також сприяє удосконаленню транспортної та іншої інфраструктури. Варто також зауважити, що більшість регіональних туристичних ринків України мають високий інноваційний потенціал, насамперед щодо продукування тур-операційних інновацій для внутрішнього туризму. Зокрема, на прикладі Карпатського регіону в останні десятиліття сформувалася цілі інноваційні напрямки розвитку туризму, зокрема екстремального, пригодницького, етнічного тощо. Зрозуміло, що нові напрямки туризму, відповідно до сучасних вимог, повинні розроблятися з урахуванням максимальної безпечності для туристів, дестинацій та місцевих спільнот.

Слід також наголосити на просторовому аспекті впливу інноваційних факторів на гарантування соціоекологіоекономічної безпеки РТС. Власне, сучасний інноваційний розвиток неможливий без такої ознаки як багатовимірність, що характеризується, зокрема, і наявністю просторової складової сучасної інноваційної діяльності, яка, незважаючи на, загалом, екстериторіальний та інформаційний характер все-таки має точки просторової локалізації. У процесі здійснення низки видів економічної діяльності в сучасних умовах формуються просторові інноваційні структури, такі як технопарки, бізнес-інкубатори та різного роду економічні кластери.

Отже, інноваційні фактори, що пов'язані як із впливом інноваційної діяльності на розвиток РТС, так і з активізацією використання інновацій в туристичній діяльності загалом, відіграють вагомую роль у забезпеченні конкурентоздатності туристичного комплексу держави. У сучасній рекреації та туризмі інновації можуть мати високу економічну ефективність, зумовлену динамічним і соціально-орієнтованим характером відповідних видів діяльності.

Базуючись на розробленій нами концепції факторів гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС, ми розглядаємо їх у розрізі трьох складових – загроз, викликів та регуляторів. Однак із методологічної точки зору їх слід також поділити на дві великі групи – зовнішні та внутрішні. Такий поділ обумовлений традиційним в економічній науці підходом до виділення факторів зовнішнього та внутрішнього середовища у контексті аналізу функціонування економічних систем різних рівнів.

Оскільки базовим рівнем є регіональний, очевидно, що ті фактори, генезис та основний ефект яких стосується внутрішньорегіонального рівня, будуть розглядатися як внутрішні фактори гарантування безпеки РТС. У свою чергу регіональні (всередині держави), загальнодержавні, макрорегіональні та глобальні фактори належать до зовнішніх. Варто зауважити, що такий поділ у деяких аспектах є умовним, оскільки, для прикладу, загальнодержавні фактори можуть мати локальний, внутрішньорегіональний ефект, а відповідно локальні – чинити вплив як на загальнодержавний, так і навіть на макрорегіональний рівень (наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС). Однак, відкидаючи крайні форми вияву окремих факторів, на нашу думку, поділ чинників гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС на зовнішні і внутрішні є базовим і повною мірою відображає специфіку функціонування регіональної туристичної системи загалом та окремих її компонентів.

Внутрішні фактори виникають і діють у межах самої РТС, тобто виокремлюються насамперед за генезисом. Слід розрізнити власне внутрішні фактори від ефектів зовнішніх факторів у межах РТС. За аналогією до зовнішніх факторів власне можна говорити і про загрози та виклики у межах РТС. Однак, відповідно до нашої концепції, внутрішня структура та взаємозв'язки регіональної туристичної системи розглядаються із точки зору її функціонування, що передбачає захист від загроз, реагування на виклики та забезпечення стабільного розвитку. Власне третя складова, на нашу думку, стосується дії внутрішніх факторів. Відповідно, ті проблеми, які виникають у процесі функціонування РТС загалом та окремих її підсистем, розглядаються нами як чинники внутрішньої нестабільності, що створюють перешкоди для розвитку РТС. І тому за своєю сутністю вони не можуть розглядатися як загрози чи виклики, що мають традиційно зовнішній характер.

Насамперед розглянемо класифікацію та структуру зовнішніх факторів соціоекологоекономічної безпеки РТС. Не ставлячи собі за мету здійснювати детальне структурування цих факторів, хочемо виділити кілька ключових ознак, за якими доцільно здійснювати класифікацію у дослідженнях регіональних туристичних систем. Передусім зауважимо, що зовнішні фактори гарантування соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем можуть виявлятися у двох формах – як загрози РТС і як виклики.

Методологічна різниця полягає у характері дії конкретного фактора, тобто у його активному чи пасивному характері. Якщо дія фактору є деструктивною стосовно РТС, то очевидно, що основним завданням буде протистояння дії такого фактора, тобто захист РТС від деструктивного зовнішнього впливу. Такі фактори, очевидно, можна вважати загрозами. Якщо ж дія фактора не вимагає захисту, тобто її можна ігнорувати, але водночас реагування на таку дію посилить конкурентні переваги РТС у довгостроковій перспективі і створить передумови для її ефективного розвитку, то такий фактор можемо вважати викликом. Відсутність необхідності реагування на виклики є умовною, оскільки лише в ідеальній моделі будь-які інші РТС, що формують конкурентне середовище, є статичними, а відсутність реагування може не чинити суттєвого впливу на розвиток конкретної регіональної туристичної системи. У реальності ж реагування на виклики є одним із інструментів конкурентної боротьби, що ведеться на рівні РТС, так само як і на рівні туристичних підприємств.

Варто зауважити, що основні виклики сучасності мають інформаційний та інноваційний характер. Власне, створення або запозичення і впровадження інновацій у різні аспекти функціонування РТС є основним способом реагування на виклики в сучасних умовах.

Зупинимось детальніше на класифікаційних ознаках, що дозволяють структурувати загрози та виклики РТС, тобто її зовнішні фактори. Насамперед доцільно виділяти зовнішні фактори безпеки РТС за змістом, поділяючи їх на військово-політичні, інформаційні, соціально-культурні та економічні [4].

Однією із базових класифікаційних ознак є генезис зовнішніх факторів, за яким можна виділяти фактори регіональні, загальнодержавні, макрорегіональні та глобальні. За інтенсивністю впливу зовнішні фактори гарантування безпеки РТС поділяють на значні, суттєві та несуттєві.

Розглянемо детальніше особливості впливу окремих зовнішніх факторів на прикладі сучасних РТС України. Найбільш актуальним зовнішнім чинником, який розглядається, насамперед, як загроза і ризик використання туристичного потенціалу України, є військово-політична нестабільність, що проявляється у веденні бойових дій в окремих регіонах держави та тимчасовій окупації Автономної Республіки Крим. Цей фактор має досить складну структуру та

масштабні ефекти як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях і зумовив, зокрема, суттєве зниження потоків в'їзного туризму, починаючи з 2014 року (рис. 3.2.1.2).

Рис. 3.2.1.2. Динаміка та співвідношення туристичних потоків в Україні [7]

По-перше, згадані військово-політичні процеси у державі зумовлюють зростання загроз громадській безпеці шляхом поширення тероризму, нелегальної зброї у різних регіонах держави. По-друге, зниження ВРП окремих регіонів або і повна втрата контролю за ними у поєднанні із зростанням витрат на оборону та безпеку зумовлюють згортання низки соціальних програм у тому числі пов'язаних із розвитком туризму, загальне зниження рівня життя населення, а також активізують деструктивний вплив інформаційних, соціально-культурних та економічних факторів. По-третє, згаданий військово-політичний фактор може розглядатися і як виклик, і навіть можливість розвитку окремих регіонів, що в сучасних умовах концентрують у собі туристичні потоки, які у період до 2014 року були спрямовані на територію АР Крим.

Водночас військово-політична нестабільність у державі як деструктивний фактор соціоекологічно-економічної безпеки регіональних туристичних систем має частково інформаційні механізми впливу. Адже у сприйнятті туристів, головним чином іноземних, імідж України як країни небезпечної для туристів формується засобами масової інформації і часто може не відповідати реальності. Відповідно, важливим завданням для регіональних органів влади та туристичних підприємств є формування позитивного у сенсі громадської та військово-політичної безпеки іміджу окремих туристичних регіонів держави. З огляду на те, що у світі є приклади успішного функціонування регіональних туристичних систем у державах, що мають на своїй території нерозв'язані військово-політичні конфлікти, це завдання не видається нереальним для вирішення.

Зовнішні інформаційні чинники гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС діють переважно як загрози, що мають віртуальний характер і формуються окремими засобами масової інформації з комерційною або політичною метою. Водночас саме поширення інформаційної компоненти є однією із складових економічної модернізації, ґрунтується на активному використанні мережі Інтернет та її ресурсів у повсякденному житті людини, і є важливим викликом, що вимагає адекватного реагування.

Найелементарнішим рівнем реагування є створення та забезпечення функціонування Інтернет-сайтів або ж туристичних порталів великих туристичних центрів. Необхідним є налагодження взаємодії на інформаційно-консультативному рівні між органами влади, громадськими організаціями та туристичними підприємствами регіону за посередництвом мережі Інтернет. Такі сервіси як онлайн-бронювання, віртуальні тури, інтерактивні карти, що в реальному часі відображають стан погоди, транспорту популярних туристичних destinations, є тими засобами, що в сучасних умовах дозволяють суттєво підвищити ефективність функціонування РТС та окремих туристичних центрів.

Соціально-культурні зовнішні фактори гарантування соціоекологоекономічної безпеки слід відрізняти від історико-культурних та соціальних передумов розвитку РТС. По-перше, фактори мають більш динамічний характер, а по-друге, можуть бути модифіковані у короткостроковій перспективі. Важливою загрозою розвитку РТС держави є соціальні проблеми, що характерні для низки регіонів і зумовлені як демографічними та економічними, так і власне соціально-культурними причинами.

Наявність соціальних проблем суттєво погіршує туристичний імідж регіонів і чинить деструктивний вплив на ефективність функціонування відповідних регіональних туристичних систем. З одного боку, регіони, що характеризуються складними соціальними проблемами, переважно, не є джерелами інтенсивних туристичних потоків, а також їх реципієнтами. Водночас такі регіони стають джерелами загроз розвитку туризму на різних ієрархічних рівнях, формуючи потоки нелегальної імміграції часто під виглядом туристичних подорожей. Формування іміджу окремих регіонів як криміногенних, навіть за умови наявності вагомих ресурсних передумов розвитку туризму в них, суттєво звужує можливості розвитку відповідних РТС, зокрема просторові., адже туристична діяльність у них обмежується головним чином найбільшими туристичними центрами або взагалі територією закладів розміщення. Іншими словами, соціальні загрози безпеці РТС суттєво зменшують інтенсивність соціальних контактів у процесі туристичної діяльності та є дуже складними для подолання.

Оскільки реальне вирішення соціальних проблем вимагає тривалого періоду часу, то очевидно, що у короткостроковій перспективі соціальним загрозам розвитку РТС можна протистояти лише заходами інформаційного характеру та розбудовою сучасної туристичної інфраструктури.

Зовнішні фактори економічного характеру чинять вплив насамперед на організаційну підсистему РТС та підсистему управління. На відміну від інших груп факторів, що розглядалися нами раніше, економічні за своїм спрямуванням чинять вплив «згори донизу», тобто джерелом їх є насамперед загальнодержавний рівень. Найбільш загальний вплив має нормативно-правове забезпечення розвитку туризму у державі як виду економічної діяльності. Зокрема, йдеться як про регуляторні заходи на державному та регіональному рівні, так і про акти стосовно державного фінансування, зокрема із державного бюджету.

Особливості окреслених напрямків дії економічних факторів пов'язані із пріоритетністю розвитку туризму в економічній політиці держави. На прикладі України, на сучасному етапі пріоритетність розвитку туризму не підкріплена відповідним нормативно-правовим забезпеченням та стратегічною документацією. Практично відсутні також державне фінансування програм розвитку туризму, відтак можна говорити про значний деструктивний вплив економічних факторів на гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС держави в сучасних умовах.

З іншого боку, економічна ефективність туристичної діяльності в нашій державі є досить високою. З огляду на це, на регіональному рівні на базі наявних туристичних ресурсів активно розбудовується туристична інфраструктура, яка у зв'язку із відповідною ціновою політикою є достатньо конкурентоздатною і на міжнародному туристичному ринку. Основним пріоритетом у сучасній державній політиці у сфері туризму в Україні, що дозволить мінімізувати зовнішні економічні загрози розвитку РТС, є зменшення державного регулювання у цій сфері та зміна його напрямків. Більша частина повноважень щодо регулювання розвитку туризму має бути передана на регіональний та місцевий рівні управління.

Розглядаючи зовнішні фактори гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС за генезисом, слід мати на увазі, що регіональні фактори, які діють у зовнішньому середовищі, стосуються впливу РТС інших регіонів на цільову регіональну туристичну систему. Така міжрегіональна взаємодія у рамках держави має досить вагоме значення як у контексті розвитку внутрішнього туризму, так і стосовно конкуренції на внутрішньому ринку щодо задоволення попиту іноземних туристів. Варто зауважити, що власне туристична діяльність є одним із небагатьох прикладів міжрегіональної конкуренції. При цьому йдеться

про конкуренцію практично у загальному її розумінні, коли посилення конкурентних переваг регіону і мінімізація його слабких сторін служать для залучення більшої кількості туристів-клієнтів, що будуть обслуговуватися туристичними підприємствами регіону або просто відвідувати його дестинації.

Загальнодержавні, макрорегіональні та глобальні фактори гарантування соціоекологоекономічної безпеки РТС тісно взаємодіють між собою, фокусуючи свій вплив власне на регіональному рівні, адже специфіка туристичної діяльності полягає у її локалізації на конкретні дестинації чи їх мережі об'єднані у туристичні маршрути. Водночас, формуючи глобальне середовище розвитку туризму, низка факторів має загальний вплив на функціонування туристичних комплексів держав та окремих РТС.

Умовний поділ зовнішніх факторів за інтенсивністю на значні, суттєві та несуттєві, призначений для загальної оцінки їх впливу на досліджувані об'єкти. Така оцінка може бути як суб'єктивною (у вигляді наукової гіпотези), так і об'єктивною (за результатами кількісних розрахунків). Водночас потрібно мати на увазі, що у зв'язку із неповним відображенням особливостей впливу низки факторів гарантування соціоекологоекономічної безпеки туристичної сфери регіону у статистичних показниках, кількісна оцінка не завжди дає насправді об'єктивні результати, тому повинна, на нашу думку, поєднуватися з іншими методами оцінювання.

Набір пріоритетних факторів, що чинять найсуттєвіший вплив на розвиток регіональних туристичних систем, суттєво відрізняється залежно від виду туризму за метою, на організації якого спеціалізується регіон. Наприклад, деякі види туризму, що за своєю сутністю не передбачають високого рівня ризику для життя та здоров'я людей, піддаються впливу головним чином соціально-економічних та політичних факторів, у той час як «природоорієнтовані» види активного туризму суттєво залежать також і від впливу геоекономічних та соціальних факторів [1].

На цьому прикладі можна відстежити певну закономірність. Зокрема, у тих РТС, що спеціалізуються на «рекреаційних» видах туризму, основним напрямом гарантування соціоекологоекономічної безпеки є туристичний бізнес, а в регіональних туристичних системах, що характеризується інтенсивним розвитком активного та екологічного туризму, такими пріоритетними напрямами є гарантування безпеки дестинацій та туристів. Із точки зору ефективності заходів щодо гарантування соціоекологоекономічної безпеки першої групи РТС, важливо те, що у цьому випадку більш дієвими будуть регулятори, зокрема нормативно-правові та організаційно-економічні, адже загалом туристичний бізнес та інфраструктура більш піддатливі для впливу цієї групи факторів. У той же час регулювання соціальних та екологічних аспектів

розвитку туризму є більш складним завданням і вимагає, серед іншого, активного залучення інформаційних засобів впливу.

Отже, гарантування соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем відбувається в умовах впливу складного поєднання зовнішніх та внутрішніх факторів, специфіка впливу яких залежить від спеціалізації конкретного регіону, його туристичного потенціалу та кон'юнктури національного та міжнародного туристичного ринку.

3.3. Національна модель соціоекологоекономічної безпеки

Комплексна система забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави є сукупністю засобів, методів і заходів спрямованих на здійснення якісного захисту інтересів господарюючого суб'єкта від зовнішніх і внутрішніх загроз, які могли б привести до економічних втрат. Принцип комплексності припускає, що при побудові системи безпеки слід враховувати усі можливі загрози, при цьому усі вживані засоби захисту та заходи повинні бути взаємозв'язані між собою.

Метою моделювання комплексної системи соціоекологоекономічної безпеки є забезпечення стійкого функціонування і розвитку держави на основі розробленого комплексу заходів, що реалізуються.

Об'єктом системи забезпечення соціоекологоекономічної безпеки виступає стабільний економічний стан суб'єктів в поточному і перспективному періоді. Водночас до конкретних об'єктів захисту відносять ресурси: фінансові, матеріальні, інформаційні, кадрові.

Забезпечення соціоекологоекономічної безпеки суб'єкта держави повинно ґрунтуватися на певних принципах:

- законність, яка має на увазі розробку системи безпеки у відповідності з державним законодавством і припускає використання системного аналізу і усебічного обліку чинників при ухваленні рішень. Усі елементи керованої системи розглядаються в сукупності, цілісності і єдності;

- безперервність, тобто забезпечення соціоекологоекономічної безпеки на постійній основі;

- пріоритет заходів попередження (своєчасність), розробка превентивних заходів, що дозволить уникнути або мінімізувати негативні наслідки потенційних загроз;

- економічна доцільність припускає зіставлення витрат на забезпечення безпеки з можливим збитком;
- взаємодія і координація усіх складових соціоекологіоекономічної безпеки держави.

Система соціоекологіоекономічної безпеки включає заходи превентивного і реактивного характеру, які представлені на рис. 3.3.1.

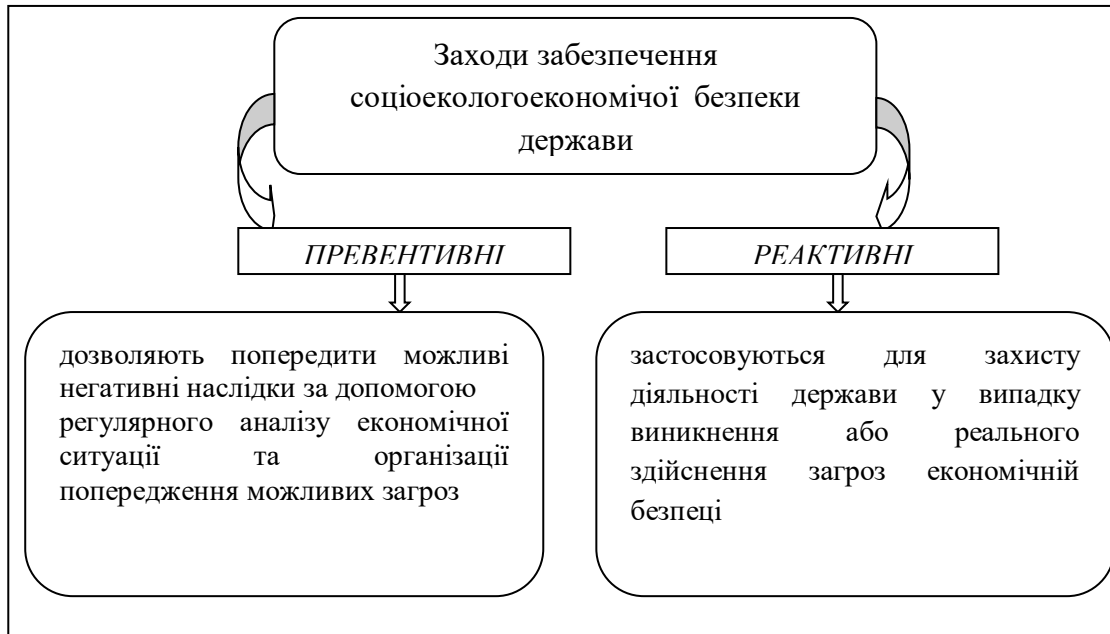

Рис. 3.3.1. Заходи превентивного і реактивного характеру забезпечення соціоекологіоекономічної безпеки держави*

*узагальнено автором

В сучасних умовах господарювання правильно розроблена стратегія є ефективним інструментом управління соціоекологіоекономічної безпеки у довгостроковій перспективі, яка орієнтована на реалізацію загальних цілей розвитку держави в умовах динамічного середовища та пов'язаної з цим невизначеності [4, с. 18].

У стратегії соціоекологіоекономічної безпеки доцільно структурувати такі найважливіші аспекти: цілі і завдання фінансової безпеки в конкретних умовах економічного розвитку підприємства; засоби та інструменти обраної стратегії; створення необхідних фінансових умов і фінансових ресурсів для досягнення необхідних темпів економічного зростання; кошти і способи протидії загрозам фінансової безпеки.

Як показує практика кожному рівню соціоекологіоекономічної безпеки відповідає визначена стратегія розвитку. Так, в умовах критичної безпеки, розладу економічній діяльності держави повинна застосовуватися стратегія виживання. Вона вимагає прийняття швидких, скоординованих дій обачних

і своєчасних рішень по поліпшенню обстановки, по виведенню держави з кризи. Стратегія регулювання застосовується в умовах низької безпеки. Вона спрямована на стабілізацію, на формування механізму регулювання діяльності держави з метою підвищення основних його показників.

Стратегія захисту націлена на своєчасне реагування і забезпечення стану захищеності від впливу зовнішніх і внутрішніх загроз держави, на нарощування економічного потенціалу в найближчій перспективі.

Водночас стратегія соціальної безпеки повинна базуватись на засадах забезпечення конституційно визначених соціальних гарантій та реалізації стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку у нерозривній єдності з євроінтеграційними та глобальними орієнтирами України. Соціальні інтереси та загрози (ризик), а відтак і соціальні пріоритети повинні визначатись у єдиній «системі координат» соціально-економічної політики та гарантування національної безпеки України в різних сферах.

Слід системно вдосконалювати нормативно-правову базу, регулюючи взаємовідносини у соціальній сфері, що, зокрема, передбачало б формування механізмів підтримання балансу між соціальними зобов'язаннями держави та реальними можливостями її бюджету.

Важливо також реформувати організаційну структуру управління та створити механізми централізованого координування процесів впровадження державної соціальної політики; істотно вдосконалити систему статистичної звітності щодо стану соціальної сфери в державі, аналізу та прогнозування соціальних процесів і адаптувати її до сучасних європейських стандартів. Потребує вдосконалення науково-аналітичне та прогнозно-економічне обґрунтування соціальних законів і урядових рішень, для аналізування яких слід запровадити фахову соціальну експертизу. В умовах абсолютної і високої економічної безпеки застосовується стратегія стабілізації, яка спрямована на підтримку існуючого стану держави і забезпечення подальшого покращення індикаторів її розвитку. Розглянемо основні напрямки регулювання складових соціо-еколого-економічної безпеки. Так, до економічних слід віднести: рівень розвитку державних і ринкових інститутів, стан розвитку фінансового ринку, ресурсозабезпеченість, рівень тінізації економіки.

До соціальних належать: демографічна ситуація в країні, соціальна стабільність, рівень безробіття, рівень забезпеченості основних груп населення матеріальними благами та послугами, рівень диференціації доходів.

До екологічних можна виділити: стан навколишнього середовища, величина забруднення навколишнього середовища, здатність екологічних систем до самовідновлення, можливість відновлення природно-ресурсного потенціалу. Наступним етапом побудови концептуальної моделі є дослідження

загроз (внутрішніх і зовнішніх) притаманних соціоекологоекономічій безпеці держави (таблиця 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Основні внутрішні та зовнішні загрози соціоекологоекономічній безпеці держави *

Загрози за складовими соціоекологоекономічній безпеці		
Економічні	Соціальні	Екологічні
<ul style="list-style-type: none"> • нелегальний вивіз з країни капіталу, переховування валютних коштів за кордоном; • збільшення тіньової економіки; • неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків; • недосконала фінансово-бюджетної системи, • неефективність системи контролю за витратами бюджетних коштів, невчасне прийняття державного бюджету; • надмірний дефіцит державного бюджету та переважно емісійне його покриття; високий рівень інфляції; відсутність достатнього золотовалютного резерву <p>бідність</p>	<ul style="list-style-type: none"> • наявність в суспільстві соціальної напруженості; • значна відмінність у соціально-економічному розвитку регіонів країни; • соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності; • депопуляція населення; • погіршення фізичного і духовного здоров'я населення, моральна деградація особи, сім'ї, суспільства; • низький рівень заробітної платні, відсутність мотивації до праці; • поглиблення розриву в рівнях доходів різних груп населення. 	<ul style="list-style-type: none"> • значний антропогенний вплив, погіршення якості земельних ресурсів; • техногенні та природні катастрофи; • відсутність ефективних природоохоронних заходів; • неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих технологій;

*систематизовано автором

Зауважимо, що вплив вказаних загроз реалізується не розрізнено, ізольовано, а системно і взаємопов'язано, що дає підстави стверджувати як про підсилення одних загроз іншими, так і про комплексність ймовірної негативної дії як на реальний сектор, так і на соціоекологоекономічну безпеку держави загалом. Залежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, на соціоекологоекономічну безпеку держави пропонуємо комплекс заходів по зміцненню кожної з її складових (таблиці 3.3.2). Дані заходи можуть носити як превентивний, так і реактивний характер залежності від конкретної ситуації.

Таблиця 3.3.2

Заходи зміцнення соціоекологоекономічній безпеці України*

Складові СЕЕБ	Напрями зміцнення складових безпеки
Економічна безпека	<ul style="list-style-type: none"> - сталість економічної системи держави, вдосконалення структури народного господарства, захищеність його від зовнішніх та внутрішніх загроз, подолання кризових явищ в економіці, - реформування економічної системи з метою посилення здатності прямо та опосередковано забезпечувати стратегічні і поточні потреби

	суспільства у матеріальних продуктах, захищеності від зовнішніх і внутрішніх деформацій, кон'юнктурних коливань, - адаптованість до вимог світового розвитку;
Соціальна безпека	-зменшення розриву майнового розшарування суспільства; - зменшення смертності, неконтрольованих міграційних процесів, високого рівня бідності населення та низької якості життя; -гарантування правової й інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи й суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз;
Екологічна безпека	- створення механізмів для запобігання деградації і оздоровлення навколишнього середовища, - формування соціально-правових та економічних умов, що виключали б завдання збитків навколишньому середовищу з боку інших країн світу, їх державних структур, підприємців та окремих громадян, підтримання такого стану природного середовища, що забезпечує нормальні умови життєдіяльності населення і суспільного відтворення; запобігання виникненню екологічної загрози; - упередження погіршення екологічної рівноваги і виникнення небезпеки для здоров'я людини, суспільства, нації; виявлення джерел екологічного ризику з боку техногенних, економічних, соціальних, політичних структур і шляхів його запобігання; -захист природно-ресурсного і людського потенціалу держави.

*складено автором

Разом із тим, важливий вплив на забезпечення належного рівня соціоекологоекономічної безпеки України здійснюють її суб'єкти регулювання. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» суб'єктами забезпечення національної безпеки є [5, с. 250]: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; Національне антикорупційне бюро України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; органи і підрозділи цивільного захисту; громадяни України, об'єднання громадян. Враховуючи викладений матеріал модель соціоекологоекономічної безпеки України може буде представлена наступним чином (рис. 3.3.2).

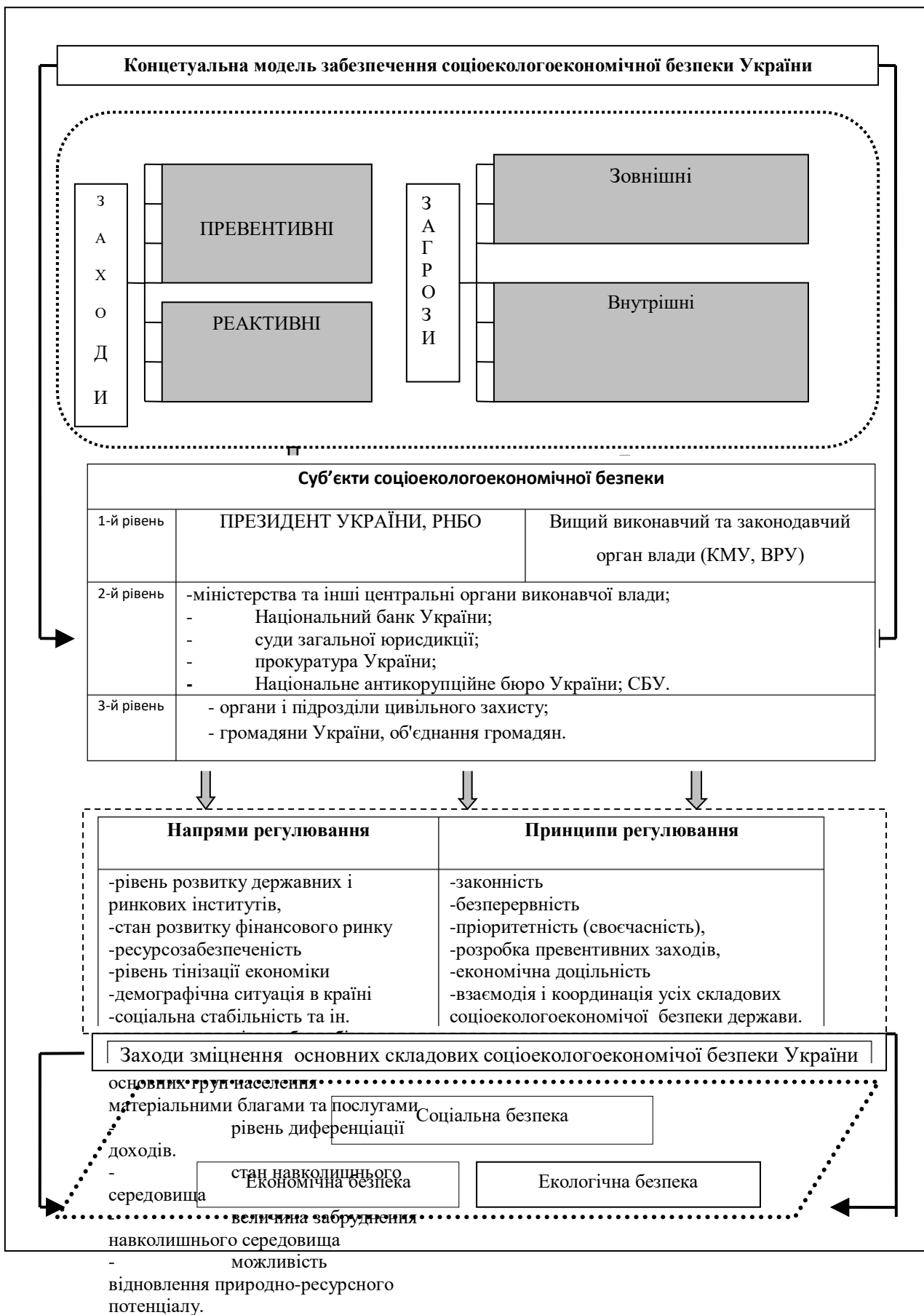

Рис. 3.3.2. Модель соціоекологоекономічної безпеки держави*

*складено автором на основі систематизації джерел [1; 3; 4; 6; 11]

Разом із тим, варто відмітити, що високий рівень соціоекологоекономічної безпеки, входить у систему першочергових пріоритетів країн, що вирішують завдання підвищення економічного розвитку держави. У своїй основі цей процес має об'єктивні тенденції, зумовлені всім ходом суспільного розвитку і підпорядковані еволюції людини як кінцевої мети будь-якої соціально-економічної активності.

Водночас передумовою ефективного управління соціоекологоекономічною безпекою є розвиток її правової регламентації, а також удосконалення чинного законодавства в галузі державного та регіонального соціального управління. Серед першочергових завдань – удосконалення стратегій соціоекологоекономічної безпеки, системи її оцінки (підвищення рівня наукової обґрунтованості, об'єктивності її індикаторів (показників) та їхніх порогових значень), наближення системи соціальних гарантій до принципів і норм держав-членів ЄС.

3.3.1. Національна модель енергетичної безпеки

Неефективна енергетична політика є одним із найбільш вразливих місць державної економічної політики України та несе значну кількість серйозних загроз її національній безпеці.

Реорганізація енергетичного сектору, що здійснювалась в Україні наприкінці 90-х, не мала на меті галузеву оптимізацію у відповідності з законами функціонування ринкової економіки. Її метою стала концентрація та централізація фінансових потоків галузі з метою встановлення контролю за ними з боку домінуючих кланово-олігархічних угруповань, що корумпували владу. У нафтогазовому, атомно-енергетичному та електроенергетичному секторах ця модель призвела до їх функціонування із спрямуванням прибутків на приватні офшорні рахунки і перекладенням боргових зобов'язань на державні компанії.

Перманентні боргові проблеми нафтогазового сектору стали причиною політичних поступок у 1997 р., коли Україна була змушена погодитись на збереження іноземної військової присутності на своїй території в обмін на погашення боргів минулого періоду, та 2010 р., коли було дано згоду на пролонгацію перебування Чорноморського флоту Російської Федерації (РФ) в АРК Крим до 2042 р. в обмін на преференцію в ціні газу. Такі обміни свідчать про використання газових поставок як важеля політичного впливу і невійськового фактора тиску на країну-опонента, фактично розв'язання «енергетичної війни».

Владні команди в Україні за весь період з 1991 р. віддавали перевагу моделі бізнес-експлуатації існуючої енергетичної залежності країни перед моделлю забезпечення енергетичної безпеки та незалежнення від монопольного постачальника енергоресурсів [1, с. 6-7].

Вперше значну увагу політиці енергоефективності на вищому рівні держава стала приділяти з 2014-2015 рр. До цього, упродовж 25 років державна підтримка енергоефективності мала несистемний, фрагментований характер та переважно просувалась тільки на рівні окремих міст та органів місцевого самоврядування.

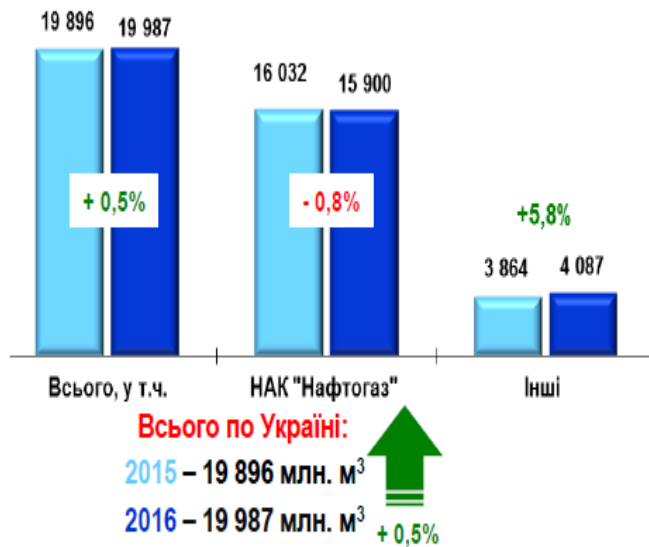
Основними небезпеками та загрозами в сфері забезпечення енергетичної безпеки України на сьогодні є:

1) обмеженість запасів традиційних видів енергоресурсів.

Податкова політика, яка проводилася в Україні у 2014-2015 рр. стосовно видобутку нафти і природного газу, була спрямована переважно на підвищення рентних ставок з метою наповнення дохідної частини державного бюджету. Проте їх надвисокий рівень замість отримання прибутків призвів до суттєвого уповільнення темпів внутрішнього видобутку нафти і насамперед природного газу, а відтак не забезпечив очікуваного рівня фінансових надходжень від сплати рентних платежів.

Така ситуація й зумовила необхідність внесення коригуючих змін до податкового законодавства. Згідно з Законом «Про Державний бюджет України на 2016 рік» від 25 грудня 2015 р. з січня 2016 р. до приватних компаній почали застосовуватися ставки рентних платежів за користування надрами в розмірі 14 % за видобуток газу з покладів понад 5000 м, 29 % – за видобуток газу з покладів до 5000 м. Зниження ренти мало б стимулювати інвестиції у видобуток, експлуатаційне та геолого-розвідувальне буріння, однак результати стали дещо нижчими за очікування – зростання обсягу видобутку склало лише 0,5 % у порівнянні з 2015 р. (див. рис. 3.3.1.1) [2, с. 10-11].

Видобуток газу в Україні, млн. м³

Споживання газу в Україні, млн. м³

Показники	з початку 2016 р.	по відношенню до відповідного періоду минулого року	
		+/-	%
Видобуток газу	19 987	+91	100,5
у т. ч. НАК «Нафтогаз України»	15 900	-132,0	99,2
Споживання газу	32 361,0	-1 366,0	95,9
Імпорт газу	11 078,0	-5 376,0	67,3
Транзит газу	82 200,0	+15 121,0	122,5

Рис. 3.3.1.1. Нафтогазовидобувна галузь України у 2015-2016 рр.

У більшості країн зі значним обсягом видобутку газу спостерігається тенденція до зниження ставок, у той час як в Україні – країні, яка не є експортером природного газу і не видобуває надто значні обсяги ресурсу – ставки є високими [3].

Можливості нарощування обсягів видобутку нафти є обмеженими через те, що основні родовища в Україні вичерпуються, а потенційні джерела збільшення видобутку нафти для внутрішнього ринку не освоюються через відсутність інвестицій. Нині недостатня увага приділяється фінансуванню геологорозвідувальних робіт, що є необхідною умовою збільшення рівня забезпечення України власними нафтою і газом. Як свідчить практичний досвід України та зарубіжних країн, для забезпечення стабільного видобутку нафти і газу та його нарощування необхідно, щоб приріст запасів щонайменше у два рази був вищий за річний видобуток. Загалом, за останні 10 років видобуток української нафти знизився на 45 %. Недостатнє проведення геологорозвідувальних робіт може призвести до зменшення видобутку нафти й газу в майбутньому [2, с. 39].

Що стосується ринку нафтопродуктів, то через неможливість виробляти необхідну кількість якісних нафтопродуктів, понад 80 % їх країна вимушена імпортувати. Зокрема, поставки бензинів у 2016 р. були досить диверсифікованими, де постачальниками України стали: Білорусь, Литва, Польща, РФ, Румунія, Угорщина і Греція. Найбільшим експортером нафтопродуктів до України (55%) є Білорусь [4].

Упродовж багатьох років незалежності України вугілля залишалося найбільш надійним енергетичним ресурсом в енергобалансі країни. А після підвищення цін на природний газ у 2005 р. вугілля почало розглядатися в якості надійного ресурсу забезпечення національної енергетичної безпеки. Проте, починаючи з липня 2014 р. внаслідок захоплення частини території Донецького вугільного басейну, де знаходяться найбільші поклади антрацитового вугілля, швидкими темпами відбулося скорочення його видобутку. Сьогодні наша держава також позбавлена доступу до окремих ділянок морського шельфу, на яких здійснювався або планувався початок промислового видобутку енергоресурсів.

2) значний рівень залежності від імпорту енергоносіїв, що зменшує енергетичну незалежність країни.

Тривалий період імпортований природний газ в Україні постачався на умовах, які унеможлилювали будь-яку диверсифікацію постачань (контрактом на постачання була передбачена обов'язковість закупівель обсягів газу, що перевищували планові потреби). Підписаний у 2009 р. газовий контракт між «Нафтогазом» України та «Газпромом» РФ створив суттєві ризики для країни, зокрема, в частині обов'язкових обсягів купівлі газу, базової ціни, умов оплати, закріпив низький транзитний тариф на транспортування та створив додаткові можливості для тиску з боку РФ. На кінець 2012 р. ціна на газ для України складала 432 дол. США/тис. м³, у той час як для Західної Європи вона не досягала навіть 400 дол. США.

Високі ціни на імпортований з РФ природний газ, анексія Криму, суцільні торговельні та газові (2006 р. та 2009 р.) війни з боку РФ, а головне – військова агресія останньої, змусили Україну вдатися до радикальних дій – відмовитися від закупівель російського природного газу [2, с. 14]. Відтак, Україна з 25 листопада 2015 р. не купує природний газ за контрактом з ПАТ «Газпром», імпортуючи ресурс зі Словаччини, Польщі та Угорщини (див. рис. 3.4.2.). Україна у 2015 р. власним газом забезпечила себе на 62,8%.

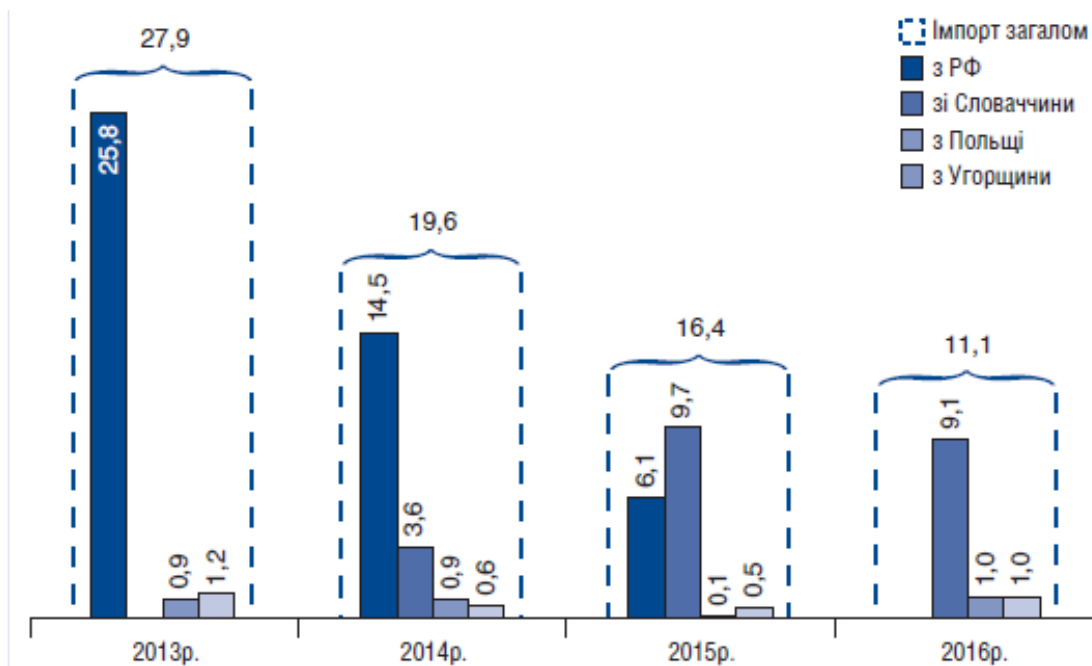

Рис. 3.3.1.2. Імпорт природного газу в Україну в 2013-2016 рр. в розрізі постачальників, млрд. м³

Порівняно з 2015 р., Україна у 2016 р. скоротила імпорт природного газу на 32,7 % (на 5,376 млрд. м³) – до 11,078 млрд. м³. У 2015 р. Україна імпортувала майже 16,5 млрд. м³ природного газу на суму 4,5 млрд. дол. США.

У 2016 р. Україна імпортувала сирової нафти і газового конденсату на 173,8 млн. дол. США, що у 2,1 рази більше, ніж у 2015 р. Основні поставки нафти (96,8 %) були здійснені з Казахстану – на суму 168 млн. дол. США, решта обсягів (3,2 %) припали на Румунію та РФ [4].

Серйозною загрозою для енергетичної безпеки України є суттєве зростання імпорту кам'яного вугілля з РФ у зв'язку із частковою втратою територій, де відбувалися основні обсяги видобутку. Сьогодні дефіцит вугілля призвів до браку його запасів на підприємствах теплової генерації, що позначається на роботі станцій, які змушені знижувати виробничі потужності, а також може загрожувати стабільності функціонування об'єднаної енергетичної системи України. Вказані вище причини змушують Україну дедалі більше імпортувати вугілля, тим самим створюючи нову залежність для держави – вугільну. Так, у 2016 р. Україна імпортувала вугілля на суму 1,467 млрд. дол. США. За даними Державної фіскальної служби України, з РФ вугілля надійшло на суму 906,3 млн. дол. США, зі США – на 212,1 млн. дол. США, з Канади – на 94,4 млн. дол. США, з інших країн – на 254,3 млн. дол. США [2, с. 60]. Вже в 2017 р. Україна заплатила за імпорт вугілля 2,43 млрд дол. При цьому головним постачальником знову стала РФ – 1,37 млрд дол. (56,4 %), друге місце посіли США – 603,8 млн дол. (24,8%), третє – Канада – 149,9 млн дол. (6,2%) [5].

Найбільший обсяг антрацитного вугілля надходив з самопроголошених республік «ДНР» та «ЛНР». Це вугілля в значних обсягах видобувались на окупованих територіях Донецької та Луганської областей та традиційно експортувалось Україною до воєнних дій. Саме через невисоку ціну закупівель вугілля в самопроголошених республіках Україна не чинила масштабних інтервенцій із закупівлі антрациту на зовнішніх ринках. Не бажаючи поділяти думку Уряду в питанні закупівель антрацитових марок вугілля з непідконтрольних територій, група народних депутатів України, ветеранів добровольчих батальйонів і представників Збройних Сил України з кінця січня 2017 р. заблокували у Луганській і Донецькій областях залізничні колії з метою перешкоджання поставок вугілля в Україну.

Що стосується виробництва електроенергії в Україні, то саме ядерна енергетика залишається надійною базою національної економіки та основою енергетичної безпеки держави (див. рис. 3.4.3).

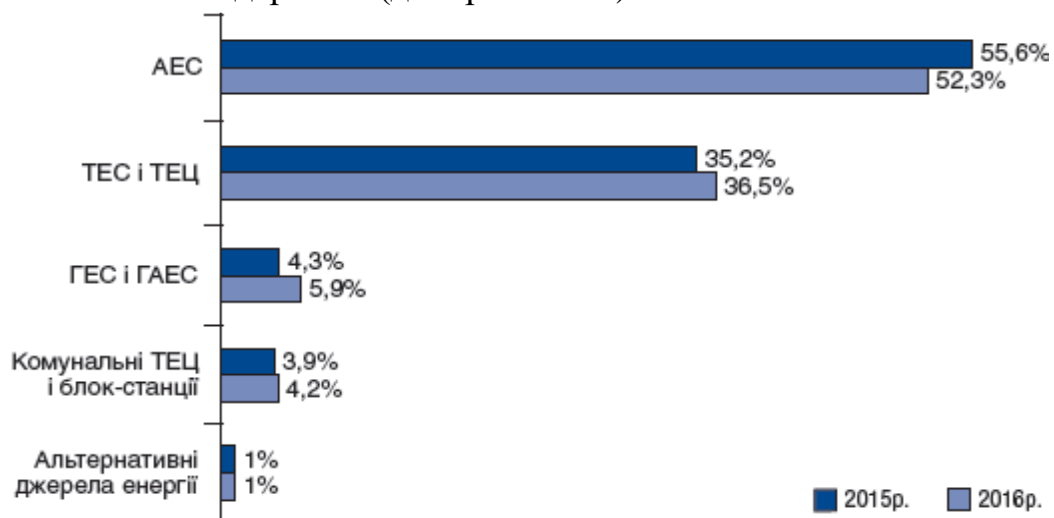

Рис. 3.3.1.3. Структура виробництва електроенергії в Україні в 2015-2016 рр., млрд. кВт-год [2]

Вітчизняні АЕС, які генерують більшу частину електроенергії в Україні, довгий час перебували в майже 100%-ій залежності від закупівель ядерного палива у державної російської компанії «Росатом». З метою послаблення цієї залежності 30 грудня 2014 р. Україна підписала контракт з компанією Westinghouse Electric Company на поставку ядерного палива, що поклало початок диверсифікації джерел постачання ядерного палива і тим самим стало кроком до зниження ризиків повної залежності від російського монополіста. У 2015 р. компанія Westinghouse поставила 5 % загального обсягу завезеного свіжого ядерного палива. У вартісному вимірі у 2016 р. Україна імпортувала 28,3% свіжого ядерного палива зі Швеції, а у 2017 р. частка палива Westinghouse у

сумарному імпорту становила 41,4 %, що свідчить про зниження залежності України від РФ у закупівлі палива.

Перевага експлуатації АЕС перед, зокрема ТЕС, багато, проте недоліком залишається складність утилізації радіоактивних відходів. Щорічно через відсутність власного сховища Україна витрачає 200 млн. дол. США на оплату послуг російської компанії «Росатом» з вивезення та переробки відпрацьованого палива [2, с. 77].

Отже, незважаючи на скорочення імпорту природного газу, наша держава лишається енергозалежною від імпортних поставок нафти, кам'яного вугілля, та ядерного палива, що знижує рівень енергетичної безпеки держави.

3) значний знос основних виробничих фондів підприємств ПЕК, зменшення обсягу освоєних капітальних інвестицій у підприємства ПЕК, що порушує можливості підприємств галузі щодо забезпечення країни паливно-енергетичними ресурсами. Технічний стан основних фондів галузі наближається до критичного.

У 2014 р. зношеність обладнання ПАТ «Укргазвидобування» склала 14,2 млрд грн. (36,2 %) проти 30,9 % у 2013 р. У ПАТ «Укрнафта» знос у 2015 р. становив 7,8 %, у 2014 р. – 19,4 %. Знос у НАЕК «Енергоатом» у 2015 р. дорівнює 310 млрд грн. (65,2 %) на противагу 63,8 % у 2014 р. У 2015 р. на українських АЕС було зафіксовано 15 порушень, кваліфікованих відповідно до шкали INES (Міжнародна шкала ядерних подій), що в 1,5 рази більше, ніж роком раніше. Знос енергоблоків у 2016 р. становить близько 80 %, що при відсутності подальшого планового ремонту може призвести до колапсу, адже на атомній енергетиці в Україні тримається як економічна, так і соціальна безпека держави. Що стосується стану газотранспортної системи, то 80 % газоперекачувальних агрегатів морально й технічно застаріли, 60 % трубопроводів перебуває на критичному рівні зношеності [6, с. 146]. В енергетичній галузі не вкладають кошти в оновлення, модернізацію обладнання, що призводить до його старіння, аварійності та зниження експлуатаційної готовності.

Найбільш фундаментальна проблема, що робить неможливим розвиток енергетичного сектору та забезпечення енергетичної безпеки – це брак інвестиційних ресурсів. Загальний обсяг інвестицій в теплову генерацію до 2019 р. оцінюється в 18-20 млрд. дол. США, 70 % з яких необхідно направити на технічну реконструкція і будівництво нових енергоблоків, близько 25% – на екологічні заходи і близько 5% – на виконання умов інтеграції України до Євросоюзу. Уряд не має можливостей такого фінансування теплової генерації [7, с. 15].

4) високий рівень енергоємності ВВП. За роки незалежності це співвідношення майже не змінилося, що свідчить про консервацію технологій у всіх галузях економіки. Серед головних причин такого стану є:

- 1) зношеність матеріально-технічної бази промислових підприємств;
- 2) відсталий рівень комп'ютеризації та автоматизації процесу виробництва;
- 3) нерозвинуте використання енергоефективних технологій у комплексі з використанням відновлюваних джерел енергії;
- 4) переважання в економіці галузей первинної переробки тощо [8].

Енергетичні витрати у собівартості кінцевої продукції українських виробників сягають 35-70 %, тобто енергетика є основною статтею собівартості. Ця проблема є загальнодержавною й її загострення спричинить здорожчання цін на товари і, як результат, – зменшення їх конкурентоспроможності.

За даними аналітичного центру імені Разумкова, Україна займає одну із провідних позицій у світі за рівнем газоємності економіки [9, с. 15]. Рівень витрат ВВП на газ в Україні у 9,1 рази більший ніж у Польщі й у 17,8 разів більший, ніж у Китаї. Дані цифри є не тільки загрозою енергетичній безпеці, але й державі у цілому. Газоємність в Україні є високою завдяки монопольному становищу НАК «Нафтогаз України», зношеністю газотранспортної системи та тарифно-ціновій політиці.

5) низька частка відновлювальних джерел у загальному первинному постачанні енергії, що вказує на неефективний розвиток альтернативної енергетики в Україні. В енергобалансі країни частка відновлюваних джерел енергії становить близько 3,5 %. Вимогою при вступі в ЄС є досягнення частки відновлюваних джерел енергії в національному енерговиробництві на рівні, не меншому за 6 %, з урахуванням гідроенергетики – не меншому за 12 % [10].

б) значні втрати при транспортуванні та розподіленні енергії. Висотні панельні будинки масової забудови з дуже низькою термоізоляцією, старі дерев'яні або однокамерні вікна, які також пропускають багато тепла, розбалансування внутрішньобудинкової системи опалення, яка спричиняє недоопалення в одних квартирах та «перегрів» в інших, – все це та багато інших факторів призводять до значних втрат.

Незважаючи на загальне зменшення споживання природного газу в 2016 р. на 4,1 % у порівнянні з 2015 р., витрати населення та бюджетного сектору на споживання газу зросли на 2,3 %, що свідчить про низьку енергоефективність та слабкі результати у сфері енергозбереження житлового та бюджетного сектору (див. рис. 3.4.4).

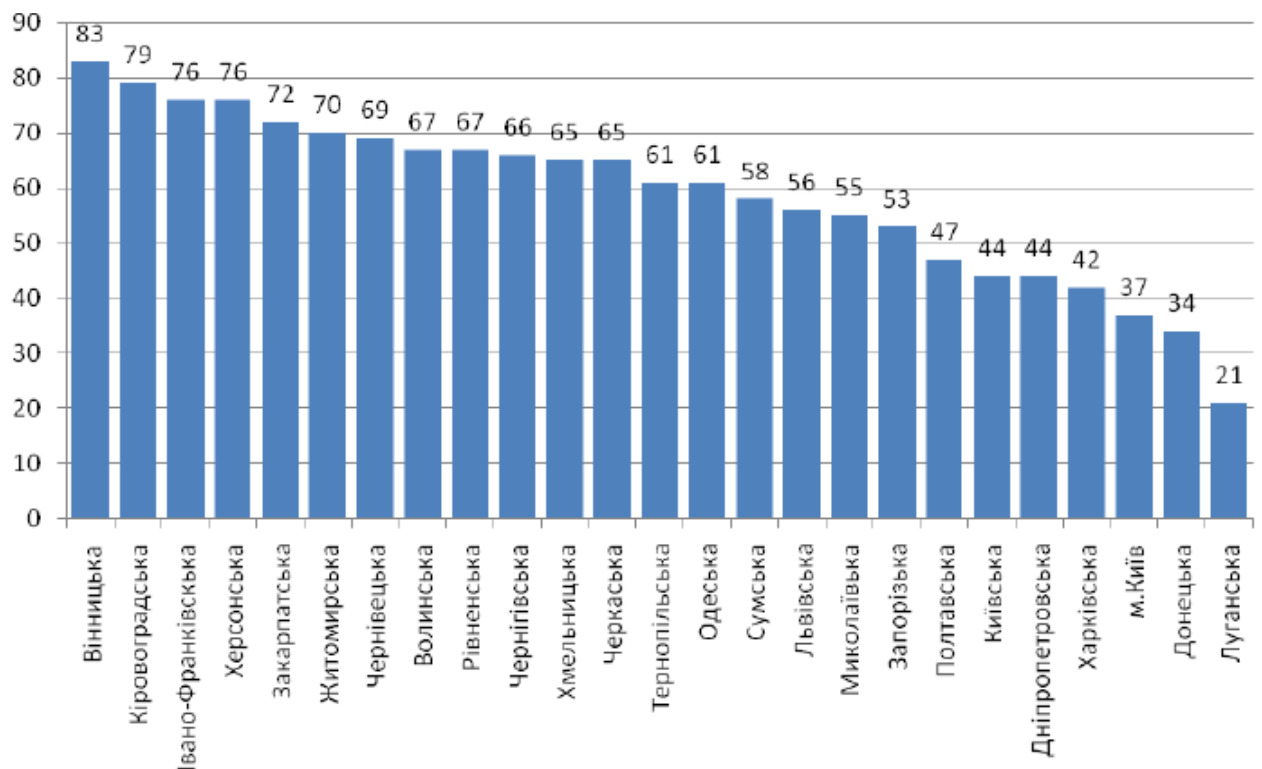

Рис. 3.3.1.4. Рейтинг регіонів України за енергоефективністю опалення та гарячого водопостачання (% від середнього рівня країн ЄС) [11, с. 98]

- 7) високий рівень корупції в енергетичному секторі;
- 8) непрозорість енергетичних ринків, дезінтегрованість інтересів учасників енергетичних ринків;
- 9) відсутність дієвих структурних реформ в сфері енергетики, якісної та ефективної системи управління енергетичною сферою;
- 10) відсутність ефективного контролю над діяльністю природних монополій;
- 11) високий рівень негативного впливу об'єктів енергетики на навколишнє середовище [12, с. 63-64];
- 12) неефективна система субсидій на житлово-комунальні послуги, що не стимулює населення проводити енергозберігаючі та енергоефективні заходи;
- 14) висока ціна на енергоресурси та низький рівень доходів населення, що зумовлюють високу чутливість до зростання тарифів на житлово-комунальні послуги та виникнення значної фінансової заборгованості за електроенергію, теплопостачання тощо.

Вищенаведені проблеми в енергетичній сфері потребують негайного вирішення та формування ефективної політики забезпечення енергетичної безпеки в Україні.

3.3.2. Національна модель екологічної безпеки держави

В ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» вказано, що на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України в екологічній сфері є:

- нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;
- неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;
- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів [1].

Додатково до цього, Стратегія національної безпеки України від 2015 р. визначає такі загрози екологічній безпеці України:

- надмірний антропогенний вплив і високий рівень техногенного навантаження на територію України;
- значний обсяг відходів виробництва та споживання і неналежний рівень їх вторинного використання, переробки та утилізації;
- незадовільний стан єдиної державної системи та сил цивільного захисту, системи моніторингу довкілля [2].

Причиною кризового екологічного становища України є переважно економічні чинники, а саме:

- структурна деформація господарства з домінуванням сировинно-видобувного та ресурсоємного виробництва (більшість забруднень навколишнього природного середовища (НПС) здійснюється підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості та паливно-енергетичного комплексу);
- екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва, яке не

здатне забезпечити населення держави в достатній кількості екологічно безпечними харчовими продуктами;

- зношеність основних фондів промислової і транспортної інфраструктури, аварійний стан значної частини мереж комунального господарства;

- незадовільний стан гідротехнічних, протизсувних, протиселевих та інших захисних споруд;

- різке зростання рівня урбанізації територій, концентрації об'єктів господарської діяльності та населених пунктів у зонах потенційної небезпеки;

- недостатня інвестиційна підтримка процесу впровадження новітніх ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій в екологічно небезпечних галузях промисловості, насамперед металургійній, хімічній, нафтохімічній та енергетиці [3, с. 44].

Окрім економічних, першопричинами складної екологічної ситуації в Україні також є:

- існуюча система державного управління у сфері охорони НПС, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій;

- майже відсутні ефективно діючі адміністративно-економічні механізми захисту навколишнього середовища;

- недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства, низький моральний рівень суспільства і відсутність екологічного мислення;

- недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження НПС та переваг сталого розвитку;

- недотримання природоохоронного законодавства [4];

- недостатній розвиток або відсутність системи моніторингу компонентів природного середовища, що унеможливорює підвищення точності прогнозування небезпечних природних явищ [5, с. 37-39].

Забруднення атмосферного повітря вважається одним із провідних елементів середовища проживання людини, що спричиняє шкідливий вплив на її здоров'я. Сьогодні в Україні, незважаючи на певний спад виробництва, стабільно високим залишається забруднення повітряного середовища великих міст і промислових центрів. Зростання надходжень токсичних речовин у навколишнє середовище впливає на здоров'я населення, погіршується якість продуктів сільського господарства, відбувається вплив на клімат окремих регіонів і стан озонового шару Землі, загибель флори і фауни. Довготривале забруднення повітря відбивається також на генетичному апараті людини. Це призводить до зниження народжуваності, народження недоношених або ослаблених дітей, до їх розумової та фізичної відсталості тощо [6, с. 26].

В Україні негативного впливу атмосферних забруднень зазнає близько 17 млн. осіб, або 37 % всього населення. Вади розвитку дітей у містах із

забрудненням навколишнього середовища трапляються в 3-4 рази частіше, ніж у відносно чистих, хвороби органів дихання реєструються удвічі частіше, загальний рівень захворюваності населення на 25-40 % вищий, вищий також рівень алергічних, онкологічних, серцево-судинних та інших захворювань.

Основними причинами, що зумовлюють незадовільний стан якості атмосферного повітря в населених пунктах, є недотримання підприємствами режиму експлуатації пилогазоочисного обладнання, нездійснення заходів із зниження обсягу викидів забруднюючих речовин до встановлених нормативів, низькі темпи впровадження новітніх технологій та значне збільшення кількості транспортних засобів, зокрема тих, що вичерпали строк придатності.

Незважаючи на те, що на сучасному етапі обсяги капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону НПС зростають, інвестиційне забезпечення охорони навколишнього середовища в Україні перебуває на низькому рівні, обсяги природоохоронних інвестицій є недостатніми.

Катастрофічну ситуацію зі здійсненням заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, підтверджують дані табл. 3.3.1. Так, в 2016 р. суттєво зменшилася кількість прийнятих в експлуатацію установок для уловлювання та знешкодження забруднюючих речовин, систем оборотного водопостачання.

Таблиця 3.3.1

Прийняття в експлуатацію окремих потужностей для охорони від забруднення водних ресурсів та атмосферного повітря в 2009-2016 рр. [7, с. 200]

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Станції для очищення стічних вод, тис. м ³ за добу	30	110	52	111	90	12	14	181
Системи оборотного водопостачання, тис. м ³ за добу	1	14	16	80	0,4	49	38	5
Установки для уловлювання та знешкодження забруднюючих речовин з відхідних газів, тис. м ³ газу за годину	184	500	2213	3363	—	—	432	25

За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна, за даними ЮНЕСКО, серед 122 країн світу посідає 95 місце [4]. Незважаючи на істотне скорочення обсягів водокористування (у порівнянні з 1990 р. майже вдвічі) та відповідне зменшення техногенного навантаження на водні об'єкти, екологічний стан поверхневих і підземних джерел водопостачання не покращується. Практично всі поверхневі джерела водопостачання України забруднено нафтопродуктами, хімією, залишками мінеральних добрив та іншими відходами. Щороку у поверхневі водні об'єкти країни скидаються

великі обсяги недостатньо очищених комунально-побутових і промислових стічних вод, що є наслідком значних обсягів таких відходів та неефективності систем очищення води. Забруднення води викликає деградацію річок, водосховищ, озерних систем і погіршення якості води та негативно впливає на здоров'я людей.

Незважаючи на зменшення скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти в 2013-2016 рр., для переважної більшості підприємств промисловості та комунального господарства скид забруднюючих речовин істотно перевищує встановлений рівень гранично допустимого. Основними причинами скидання забруднених стоків без очищення залишається нестача у більшості населених пунктів країни централізованого водовідведення, зниження ефективності роботи очисних споруд, що зумовлена їх зношеністю, низьким технологічним рівнем, енергомісткістю. Лише четверта частина сіл України забезпечена централізованим водопостачанням. Решта сільського населення споживає воду з колодязів та індивідуальних свердловин, з яких 28,5 % не відповідали санітарним нормам.

Екологічний стан поверхневих водних об'єктів і якість води в них є основними чинниками санітарного та епідемічного благополуччя населення. Водночас більшість водних об'єктів за ступенем забруднення віднесена до забруднених та дуже забруднених. Крім того, результати досліджень підтвердили, що традиційна технологія очищення питної води, що використовується на водопроводах дніпровського каскаду, не забезпечує доведення якості питної води до гігієнічних нормативів.

Останні роки фахівці фіксують зростання нітратного забруднення ґрунтових вод внаслідок ненормованого використання в колективних господарствах та у приватному секторі мінеральних та органічних добрив. Серйозність ситуації полягає в тому, що ефективних методів видалення нітратів з води в умовах децентралізованого водопостачання практично не існує.

Інтенсифікація землеробства, збільшення техногенного навантаження на земельні ресурси, безконтрольне застосування засобів хімізації в умовах низької технологічної культури й інші впливи призводять до погіршення якості ґрунтів, зниження їх родючості. На всій території України поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5 % території), забруднення (20 % території), підтоплення (12 % території) (див. табл. 3.3.2.).

Таблиця 3.3.2

Деградація земель в Україні

Тип деградації земель	Площа земель, підданих впливу, млн га	Щодо загальної площі, %
Ерозії:		
вітрова	13,3	22,0

водна	19,4	32,1
комплексна	2,1	3,4
Підкислення ґрунтів	10,7	17,7
Засолення ґрунтів	1,7	2,8
Осолонцювання ґрунтів	2,2	3,5
Зсуви	0,2	0,3
Забруднення ґрунтів	12,1	20,0
Підтоплення земель	7,2	12,0
Порушення земель	0,2	0,3

* Складено за даними Міністерства екології та природних ресурсів України

Екстенсивний розвиток сільського господарства призвів до значного зменшення ландшафтного різноманіття. Більше 40 % площі України в минулому були зайняті степовими ландшафтами. На сьогодні їх залишилося близько 3 %. На цих територіях зосереджено 30 % усіх видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України. Спостерігається також катастрофічне зменшення площі територій водно-болотних угідь, природних лісів [6, с. 172].

На жаль, в Україні відсутня Загальнодержавна програма використання та охорони земель, яка б визначала склад та обсяги першочергових і перспективних заходів з охорони земель, а також обсяги і джерела ресурсного забезпечення виконання робіт з їх реалізації. Економічне стимулювання заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів землевласниками та землекористувачами також відсутнє.

Незважаючи на високі темпи зростання плати за землю, протиерозійні та ґрунтоохоронні заходи в Україні фінансуються недостатньо, що засвідчує зниження темпів здійснення усіх заходів із охорони земель. Так, у 2014-2015 рр. будівництво протиерозійних ставків, водоскидних споруд, валів, валів-каналів, валів-teras взагалі не проводилося.

Виконання робіт з охорони земель на території регіонів України здійснюється повільно у зв'язку з недостатнім фінансуванням. Протягом 2009-2010 рр. обсяг коштів державного бюджету на виконання робіт з охорони земель порівняно з попередніми роками скоротився майже у 20 разів. На 2012-2015 рр. на проведення робіт із збереження та відтворення земель, забезпечення їхнього раціонального використання виділення коштів державним бюджетом не передбачено взагалі, що практично унеможливило здійснення необхідних заходів.

З державного бюджету не фінансуються витрати щодо ведення державного земельного кадастру, здійснення землеустрою та моніторингу земель. Повільними темпами проводяться роботи з консервації та рекультивації земель. Нині рекультивації потребує 144,5 тис. га. [8, с. 32].

Суттєве щорічне скорочення заходів з охорони земель призводить до

критичних наслідків – підтоплення сільськогосподарських угідь, змиву ґрунту, прояву зсувних процесів, що завдає щорічних значних збитків державі. Крім того, варто відмітити відсутність прямого зв'язку між значним зростанням надходжень від плати за землю і фінансуванням заходів з охорони земель. Це підтверджує, що плата за землю не виконує функцію фінансування заходів із охорони земель та підвищення родючості ґрунтів.

Серед екологічних проблем, що генерують загрози у сфері національної безпеки, є процеси утворення значних обсягів відходів виробництва та споживання, недостатньо ефективний рівень їх вторинного використання, переробки та утилізації. Кожного року в Україні утворюється більше 400 млн т відходів виробничого та побутового характеру, що забруднюють об'єкти природного середовища [9].

Недостатня кількість полігонів для захоронення токсичних промислових відходів і відсутність заводів з їх знешкодження та переробки, відсутність достатньої кількості централізованих пунктів збирання, утилізації, знешкодження та захоронення по видах відходів (в т. ч. токсичних), які утворюються практично на всіх підприємствах, призводить до такого негативного явища, як розміщення і накопичення відходів на власних територіях підприємств. Місця складування токсичних відходів на підприємствах часто не відповідають екологічним вимогам, що сприяє їхньому потраплянню на несанкціоновані звалища та інші непристосовані для цього місця.

Загальною тенденцією для України, на відміну від європейських держав, є низький рівень перероблення й утилізації твердих побутових відходів (ТПВ) та високий показник їх захоронення на полігонах. Питомі показники утворення відходів становили у 2014-2016 рр. у середньому 250-270 кг на рік на одну особу. Незважаючи на зменшення чисельності населення, за останні роки спостерігається тенденція до збільшення обсягу утворених і вивезених на полігони ТПВ. ТПВ в основному захороняються на 6 тис. сміттєзвалищах і полігонах загальною площею близько 9 тис. га і лише близько 3,5 % твердих побутових відходів спалюються на сміттєспалювальних заводах. Лише 5,6 % усіх побутових відходів було утилізовано в 2016 р. Знизилася переробка таких ресурсоцінних фракцій, як макулатура, відходи деревини, скло, зношені шини, мінеральна сировина тощо.

Обсяги утворених ТПВ збільшуються з кожним роком, а обсяги видалених зменшуються. У більшості випадків полігони розміщення відходів (звалища) не задовольняють встановленим вимогам, унаслідок чого забруднюються ґрунти, поверхневі та підземні води [10, с. 9]. Питання своєчасного вивозу ТПВ, безхазяйних відходів вирішується неналежним чином. Несанкціоновані звалища набувають не тільки досить великих розмірів, а й накопичують небезпечні

речовини і матеріали, нерідко 1-го і 2-го класів небезпеки [6, с. 200]. Це становить екологічну небезпеку, оскільки стічні води, насичені забруднюючими речовинами, потрапляють у водні об'єкти. Серед ТПВ збільшується частка відходів, які не піддаються швидкому розкладу і потребують значних площ для зберігання. 28,5 % звалищ в Україні не відповідають нормам екологічної безпеки.

Аналіз загальних тенденцій виникнення надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, а також співвідношення між інтегральними оцінками потенційних загроз та інтегральними оцінками ризику реальних збитків для людини та середовища її існування внаслідок надзвичайних ситуацій для різних регіонів України протягом останніх років засвідчив, що в цілому екосистема України перебуває на межі перевищення допустимого впливу. Найгірші показники економічного збитку за забруднення довкілля характерні для регіонів, де сконцентрована найбільша кількість промислових і сільськогосподарських підприємств, добувається мінеральна сировина, що пов'язано із сировинною орієнтацією економіки України. Протягом тривалого часу близько 60 % експортних надходжень держави забезпечувалося на основі видобутку та переробки мінерально-сировинних ресурсів. А це призводить до утворення великої кількості відходів, викидів забруднюючих речовин у повітря і скидів у поверхневі водні об'єкти. Особливо це стосується Донецько-Придніпровського регіону, Київської області та окремих регіонів інших областей. Швидкість деградації довкілля названих територій набула таких масштабів, що найближчим часом може вийти за межі біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто може бути втрачена стійкість екосистем [11, с. 214].

Особливу небезпеку на сьогодні становить зона воєнних дій у Донецькій та Луганській областях. Екологи попереджають, що бойові дії у цьому регіоні можуть призвести до екологічних наслідків не менш небезпечних, ніж ті, що були завдані Україні аварією на Чорнобильській АЕС. Застосування сучасної зброї на Донбасі вже призвело до руйнування природних ландшафтів, високого рівня забруднення повітря, земель, водних ресурсів [12].

Руйнування промислових та екологічно небезпечних об'єктів призводить до потрапляння в повітря, води, землі небезпечних отруйних речовин. Через відсутність належного державного контролю за техногенно небезпечними об'єктами збільшується кількість випадків потрапляння до водойм небезпечних отруйних речовин промислового походження. Так, у результаті пожеж на коксохімічному заводі в Макіївці в повітря потрапила значна кількість небезпечних викидів. Загалом на окупованій території до двох десятків підприємств підвищеної небезпеки. І в разі їхньої руйнації територія стане не придатна для проживання.

Небезпечними для екології є стихійні захоронення без дотримання санітарно-гігієнічних норм. Проблемним є неконтрольоване видобування та вивіз природних ресурсів, рубка лісів, скиди небезпечних речовин у річки та інші водойми. Затоплення шахт призводить до виходу шахтних вод на поверхню, забруднення та отруєння підземних вод басейнів р. Сіверський Донець і малих річок Приазов'я, питної води і НПС. Затоплено 35 шахт та ядерний заряд на шахті «Юний комунар» в Єнакієве, який найближчим часом може призвести до радіоактивного зараження. Шахтні води виштовхують метан, він накопичується в підвалах, на перших поверхах будинків та може спричинити вибухи [13, с. 282].

Значного забруднення в зоні АТО зазнає атмосферне повітря. Так, Луганська ТЕС була ізольована від енергосистеми України, у результаті цього електростанція, що забезпечує електроенергією більше ніж 90 % споживачів Луганської області змушена регулювати частоту енергомережі використовуючи доступне високосірчане і високозольне вугілля, що і викликало різке погіршення якості атмосферного повітря.

Україна – це держава, на території якої розміщена значна кількість ядерних реакторів, великих хімічних і пожежонебезпечних підприємств, складних інженерних споруд (дамби, водоймища тощо). Ці об'єкти можуть стати мішенями для диверсій і терористичних актів, актів саботажу і викрадень ядерного палива, інших злочинних дій. Це може спричинити надзвичайні ситуації, що мають небезпечні соціальні й економічні наслідки для держави, її національної безпеки. Враховуючи, що нині відсутній надійний фізичний захист на більшій частині потенційно небезпечних об'єктів, цей аспект заходів і механізмів екологічної безпеки є одним з пріоритетних [5, с. 39].

Вагомою проблемою є той факт, що врахування майбутнього впливу на довкілля на етапі планування політик, планів і програм розвитку не є законодавчо обов'язковим в Україні, на відміну від законодавства ЄС. Природоохоронні аспекти не набули широкого відображення в галузевих економічних політиках. Запровадження новітніх екологічно чистих технологій та поширення найкращого досвіду є дуже повільними. Лише протягом останніх чотирьох років в умовах підвищення ціни на газ вживаються заходи, спрямовані на розвиток джерел відновлюваної та альтернативної енергетики.

Водночас, слід зазначити, що в Україні формально існує переважна більшість правових і організаційних механізмів, що використовуються у країнах з ринковою економікою для розв'язання екологічних проблем: екологічне законодавство та система нормативів (хоча й недостатньо розвинена), штрафи і податки, а також екологічні фонди з власними джерелами фінансування. Проте ефективно скористатися цими механізмами в Україні поки що не вдалося. Причиною цього передусім є розлад у системі державних фінансів і значний спад

виробництва. Внаслідок неврахування екстерналій у господарській діяльності підприємств та організації, невідповідності зборів за забруднення та штрафів принципу «забруднювач платить» відсутнє стимулювання підприємств до впровадження заходів щодо ресурсозбереження та охорони довкілля. Низькі ставки екологічних платежів та штрафи неспроможні призвести до істотних негативних наслідків для суб'єктів правопорушення. При цьому підприємства надають перевагу штрафам, ніж природоохоронним заходам. Останні досить дорогі та складні для здійснення, навіть за наявності коштів.

Проведення об'єктивної оцінки стану екологічної безпеки держави ускладнюється незадовільним станом системи моніторингу довкілля. Нині в Україні відсутня цілісна система моніторингу довкілля, функціонують лише відомчі мережі, що вирішують вузькопрофільні завдання. Серед основних причин неефективного функціонування державної системи моніторингу довкілля можна виділити недосконалість нормативно- правового забезпечення, низький рівень координації діяльності суб'єктів моніторингу довкілля, вкрай недостатні обсяги фінансування, а також застарілу приладово-технічну базу суб'єктів екологічного моніторингу.

Враховуючи негативні тенденції і характер загроз у сфері екологічної безпеки важливим є формування ефективної стратегії забезпечення екологічної безпеки в Україні.

3.3.3. Концепція детінізації економіки

Попередньо проведений аналіз виявив надто значні обсяги та специфічну структуру тіньової економіки України. Відповідно, цей сегмент не слід сприймати лише як основу для розширення бази оподаткування та зростання бюджетних надходжень, оскільки тіньова економіка має власні конкурентні позиції та суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток країни. Тому детінізація національної економіки – один із важливих пріоритетів державної регуляторної політики України в економічній сфері [8]; одночасно Закон «Про основи національної безпеки України» [10] відносить тіньову економіку до суттєвих загроз національним інтересам та безпеці країни.

Під детінізацією економіки розуміється створення умов для реалізації механізму часткової легалізації (формалізації) прихованих явищ та процесів шляхом застосування спеціальних методів, заходів та інструментів різнотипного походження.

Основна концептуальна ідея дослідження полягає в наступному методологічному підході: у кризовому періоді тіньова економіка, за умови оптимізації її обсягів та структури, розглядається, насамперед, як важливий потенціал для стійкого розвитку національної економічної системи, що має переважно позитивний вплив на соціально-економічний стан країни.

Формулювання концепції (як синоніму міні-теорії) розвивається та конкретизується сукупністю концептуальних положень, принципів, факторів впливу, характеристик, функцій та механізмів реалізації.

Концепція детінізації національної економіки базується на низці ключових положень:

1) Тіньова економіка – самостійний сегмент економічної системи, що не підлягає ліквідації. Це твердження обумовлене об'єктивним товарно-грошовим походженням тіньової економіки, суб'єктивним обмеженим раціоналізмом економічних агентів, перманентною недосконалістю ринкової системи, а також фактом наявності тіньових відносин у будь-якій країні та стадії її розвитку.

Офіційна економіка не може повністю замінити тіньову компоненту, оскільки завжди наявні неформальні регулятори поведінки, приховані ієрархії та преференції, неофіційні правила, без яких реальна економіка не існує. Тому повну детінізацію всієї економічної системи слід визнати ідеалістичною ситуацією. Проте обсяги тіньової економіки можуть бути знижені за рахунок реалізації різнотипних заходів та застосування інструментарію, що стимулює легалізацію латентної діяльності.

2) Стратегічна мета протидії тіньовій економіці – детінізація до оптимально-прийняттого неруйнівного рівня та її подальше стримування. Такий вибір базується на дослідженнях пошуку оптимуму Л. Філіпса та Г. Воті [19]; в межах загальної економічної теорії правопорушень Г. Беккера [2].

У міжнародній економічній практиці масштаби тіньової економіки у розмірі до 10% офіційного ВВП є звичним рівнем для розвинених країн, що не має суттєвого негативного впливу на структурні диспропорції та соціально-економічні процеси. Тому в якості критерія оптимізації для умов економіки України обрано подвійний мінімально-допустимий рівень обсягів тінізації (в інтервалі 10-20%) а також орієнтовне співвідношення питомих ваг двох базових складових: прихованої економіки – 80% та підпільної економіки – 20%. Зазначені кількісні та структурні параметри є цільовим орієнтиром, які фактично можливо досягнути, внаслідок реалізації концепції детінізації національної економіки.

3) У структурі тіньової економіки прихований («сірий») сектор є домінуючим та пріоритетним за значенням. Це положення, яке вважаємо очевидним, ґрунтується на тому, що прихований сектор за своїми

характеристиками наближений до офіційної економіки та не є її антиподом, на відміну від підпільної складової.

Переважає більшість міжнародних досліджень відомих вчених, які стосуються тіньової економіки, спрямовані, насамперед, на кримінальний сектор, хоча боротьба з економічною злочинністю суттєво залежить від політичної кон'юнктури і незначно впливає на реальні масштаби тінізації. На відміну від існуючих розробок, концепція детінізації економіки України повинна зосереджуватися саме на візуалізації (легалізації) прихованої компоненти з метою залучення її ресурсів на потреби економічного зростання. В основі цього положення – конструктивістський (ліберальний) підхід, в межах якого допускається інтеграція офіційної та прихованої економіки.

4) Тіньова економіка, взаємодіючи із офіційним сегментом, виступає переважно в ролі союзника у кризові періоди розвитку країни. Це положення, як наслідок попереднього, базується на стабілізаційно-компенсуючій та стимулюючій функціях прихованого сектора в кризових умовах.

Оскільки при вивченні складних інституціональних явищ однозначність недоречна, тому важливо зауважити, що у довгостроковій перспективі загальний вплив тінізації на офіційну економіку переважно негативний. В табл. 1.1 подана матриця оціночних впливів внаслідок взаємодії офіційної та тіньової економіки залежно від параметрів масштабу та структури.

5) Створення порівняно більш вигідних умов господарської діяльності в офіційному сегменті – превентивна умова локалізації тіньової економіки. Зазначене концептуальне положення базується на дослідженнях Е. де Сото [16; 17] та теорії правопорушень Г. Беккера [2], зокрема на дотриманні принципу «правопорушення не окупується», а також можливого впливу на показники «р» і «f».

Таблиця 3.3.3.1

Матриця оцінки впливів взаємодії тіньової та офіційної економіки у кризовий період

Масштаб Структура	Наближений до оптимального (10-20% ВВП офіц.)	Неоптимальний (> 20% ВВП офіц.)
Домінування прихованого сектору	переважно позитивний	переважно негативний
Домінування підпільного сектору	негативний	негативний

Джерело: сформовано автором.

До основних вимог, яким повинна відповідати концепція, відносимо:

- вимога повноти, суть якої в максимальному охопленні всіх явищ та процесів;

- вимога несуперечливості – полягає в тому, що всі ідеї, постулати, принципи, умови та інші елементи концепції не повинні логічно суперечити одне одному.

Обидві вимоги виконуються шляхом застосування системи класифікацій та типологізацій, що охоплюють найбільш суттєві аспекти тіньової економіки, елементи яких є взаємовиключними, а також формуються за різними не співпадаючими ознаками.

Концепція детінізації економіки спирається на сукупність таких наукових принципів:

1) Принцип детермінізму – полягає у наявності взаємозв'язку між різнотипними явищами та процесами формальної економіки (причинами) та об'єктивно існуючими формами тінізації економіки (наслідками). У межах загальнонаукового принципу детермінізму виокремлюємо спеціальні методологічні принципи:

- а) обмеженої раціональності;
- б) опортунізму економічних агентів;
- в) мінімізації трансакційних витрат;
- г) інформаційної недосконалості.

2) Принцип симетрії – як логічне продовження принципу детермінізму, полягає у наявності бінарної опозиції, що поєднує причинно-наслідкові взаємозв'язки: офіційну та тіньову економіку.

3) Принцип верифікації – передбачає можливість перевірки гіпотез, ідей, постулатів, положень, висновків і т.д. Відповідно до цього принципу «всі твердження поділяються на аналітичні та синтетичні – тобто справедливі або внаслідок достовірності власних складових, або через підтвердження їх практичним досвідом» [3, с. 55].

Концепція детінізації загалом ґрунтується на позиціях методології позитивізму М. Фрідмена: в економічній науці емпіричній верифікації на предмет реалістичності повинні підлягати, насамперед, висновки, а не передумови формування теоретичної концепції [18]. Тобто економічні конструкції слід оцінювати за переконливістю висновків щодо явищ, які вони повинні пояснювати. При цьому пряма верифікація передумов (постулатів) теоретичної концепції є необов'язковою, а її альтернатива зводиться до можливостей застосування у конкретній ситуації та переконливості роз'яснень. Одночасно, згідно із тезисом Дюгема-Куайна [3, с. 22; 3, с. 64], методологію

фальсифікаціонізму у контексті тіньової економіки повністю реалізувати неможливо внаслідок:

- а) множинності умов функціонування тіньової економіки;
- б) латентності елементів та неоднорідності структури об'єкта дослідження;
- в) реальні вихідні параметри можуть лише наближено відповідати концепції, що перевіряється.

Зазначений принцип загалом дотримується, оскільки вищенаведені концептуальні положення підтверджуються існуючим практичним досвідом функціонування тіньової економіки.

4) Принцип системності – передбачає дотримання послідовності та впорядкованості дослідження тіньової економіки як єдиного цілого, що взаємодіє із формальною системою і забезпечує взаємозв'язок всіх складових підсистем та елементів.

5) Принцип комплексності – полягає у повному та всебічному дослідженні тіньових явищ і процесів, що охоплює усі аспекти проблем, пов'язані із функціонуванням економічного механізму.

6) Принцип оптимальності – допускає наявність оптимального (ненульового) рівня та структури тіньової економіки, за яких мінімізуються негативні наслідки та активізується позитивний вплив процесів тінізації на офіційний сегмент економіки в кризових умовах розвитку.

7) Принцип варіативності (доповнюваності) – означає правомірність та можливість різних описових тлумачень одного й того ж об'єкта, в т.ч. теорій, що стосуються спільного предмета дослідження; тобто допускає множинність варіантів вирішення сучасних наукових проблем.

8) Принцип відповідності – дотримання цього принципу в контексті детінізації пов'язане із необхідністю трансформації чинного законодавства, що враховує існуючі економічні відносини, а не намаганнями привести реальність відповідно до недієвих формальних правил. На практиці це означає орієнтацію на узгодження інституціональних норм із стійкими господарськими реаліями, тобто приведення їх у статус закону.

9) Принцип наслідування – означає дотримання спадковості наукових досягнень із врахуванням світового та національного досвіду. В контексті реалізації концепції детінізації національної економіки зазначений принцип відповідає неінституціональній парадигмі, базується на пріоритетності наукових положень теорії економічних правопорушень, доповнюючих теорій трансакційних витрат та інформаційної економіки, а також принципу обмеженої раціональності.

Виділяємо таку послідовність етапів впровадження концепції детінізації:

- 1) локалізація сфер поширення тіньової економіки;

- 2) оптимізація обсягів та структури тіньової економіки України;
- 3) стримування масштабів тінізації національної економіки на прийнятному рівні.

Надмірні обсяги тіньової економіки обумовлені не стільки «провалами ринку», що більш характерно для розвинених країн [1, с. 86], скільки наслідками «провалів держави»; у цьому аспекті погоджуємося із позицією Е. де Сото [16; 17]. Тому провідна роль при реалізації концепції детінізації економіки належить державі як основному інституціональному суб'єкту.

Ключовими структурними підрозділами, які протидіють тінізації економічної діяльності в Україні є Державна служба фінансового моніторингу, Державна фіскальна служба, Національний банк України, Служба безпеки України, Антимонопольний комітет, Генеральна прокуратура України, НАБУ та НАЗК. Дублювання контрольних функцій силових структур частково вирішується їх реформуванням та створенням Служби фінансових розслідувань України із акцентом на превентивно-аналітичній діяльності. Наразі в Україні немає єдиного спеціалізованого органу, який би відповідав за вирішення проблеми тінізації економіки. Подібні структури із функціями аналізу, оцінки та контролю створені лише в окремих країнах (Австрії, Грузії та Італії). Тому вважаємо недоцільним додатково створювати в Україні єдину спеціалізовану мегаструктуру із відповідними повноваженнями. Головний орган, який безпосередньо повинен реалізовувати концепцію детінізації економіки – Міністерство фінансів разом із Міністерством економічного розвитку України.

Державний вплив на тіньову економіку необхідно здійснювати диференційовано. Прихована економіка («сірий» сектор) повинна піддаватися, в основному, непрямому впливу на мотиваційні очікування економічних агентів шляхом створення сприятливого ринкового середовища, а підпільний (кримінальний) сектор – переважно прямим регулятивно-адміністративним методам на основі законодавчого права (в формі указів, постанов, розпоряджень).

Поліаспектність та суттєва поширеність проявів тінізації свідчать про нерезультативність симптоматичних репресивних методів протидії у вигляді посилення контрольно-каральних функцій держави. Застосування кримінального права є крайнім заходом державного примусу щодо боротьби із тіньовими явищами та процесами в економіці, що передбачає відмову від юридичного фетишизму. Основний акцент необхідно зробити на усуненні умов, що перешкоджають трансформації тіньової діяльності у формальну. Механізм реалізації концепції детінізації загалом повинен ґрунтуватися на сукупності економіко-регулятивних та адміністративно-правових заходів, спрямованих на

створення додаткових перешкод та порівняно неефективних умов тіньової господарської діяльності (табл. 3.3.3.2).

Таблиця 3.3.3.2

Економіко-регулятивні та адміністративно-правові заходи концепції детінізації національної економіки

Впроваджені заходи	Заходи, що потребують реалізації
1	2
Економіко-регулятивні:	
Прийняття змін до ПКУ в частині запровадження трансфертного ціноутворення [6]	Трансформація чинного законодавства України в частині трансфертного ціноутворення відповідно до світових стандартів та міжнародної практики
Зменшення кількості податків до 11, зниження ставки ЄСВ, відміна авансування ПНП, введення СЕА ПДВ [14]; встановлення обмежень на готівкові розрахунки між фізособами та юрособами [15]	Подальша реформа податкової системи, спрямована на зменшення податкового навантаження, підвищення ефективності адміністрування та посилення відповідальності суб'єктів за ухилення від оподаткування
Спроба реалізації податкового компромісу [5]	Запровадження реальної амністії капіталів некримінального походження із звільненням суб'єктів легалізації від відповідальності та наданням державних гарантій конфіденційності інформації і недоторканності задекларованих активів
Збільшення пенсійного віку, часткове скорочення переліку соціальних пільг	Введення в дію накопичувальної пенсійної системи в Україні
Адміністративно-правові:	
Перегляд та розширення переліку офшорних зон та територій	Денонсація міждержавних угод про уникнення подвійного оподаткування із найбільшими офшорними зонами

Продовж. табл. 1.2

1	2
Декриміналізація економічних правопорушень, які не становлять суспільної небезпеки (зміна відповідальності за кримінальні злочини у сфері господарської діяльності на штрафні санкції) [4]	Часткове відновлення кримінальної відповідальності при контрабанді продукції у значних обсягах
Електронне декларування доходів та всього майна, що фактично контролюється бенефіціарними власниками, в т.ч. готівкових коштів, дорогоцінностей, об'єктів незавершеного будівництва, нерухомості за кордоном, корпоративних прав [7]	Запровадження обов'язкового декларування джерел походження доходів фізичними особами при здійсненні будь-яких витрат, величина яких перевищує 1000 прожиткових мінімумів
Створення єдиної інформаційної системи держреєстрації суб'єктів господарювання (ЄДР) [13]; забезпечення вільного доступу до реєстру інформаційної бази платників ПДВ [11]; реалізація електронної системи публічних держзакупівель «ProZorro» [12]	Відкриття доступу до інформаційних баз митної вартості товарів та послуг

Створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Національного агентства запобігання корупції (НАЗК), запровадження процедури експертизи законодавчих актів на предмет відповідності антикорупційним нормам [9]	Введення попередньої «тіньологічної» експертизи при поданні проектів будь-яких законодавчих актів
--	---

Джерело: пропозиції автора, чинна нормативно-правова база України.

До пріоритетних економіко-регулятивних заходів детінізації економіки України відносимо такі: трансформацію трансфертного ціноутворення, амністію капіталів, реформування податкової системи, введення накопичувального рівня пенсійної системи. При цьому вважаємо, що адміністративно-правовим засобам детінізації економіки належить хоча й важливе, але не вирішальне значення.

РОЗДІЛ 4

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки підприємства

Потреба в безпеці притаманна будь-якій системі, у тому числі й підприємству. Безпека є однією з найважливіших умов функціонування підприємства. Серед численних досліджень безпеки найпоширенішим сьогодні є дослідження соціо-еколого-економічної безпеки підприємства. У сучасних умовах відбувається трансформація економічної безпеки підприємства в соціально-еколого-економічну.

Збалансований розвиток національної економіки є, з одного боку, однією з найважливіших умов благополуччя, самостійності, незалежності держави, з другого, формує передумови забезпечення системної безпеки, оскільки виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ у сприятливих екологічних умовах визначають якість життєдіяльності суспільства. Тому як у наукових колах, так і в практичній діяльності актуалізувалась проблема забезпечення соціо-еколого-економічної безпеки, отож розглянемо більш детальноше кожен із видів безпеки[1].

Екологічна безпека підприємства - це захист від руйнівного впливу природних, техногенних чинників і наслідків господарської діяльності підприємства. Значна частина науковців розглядає екологічну безпеку як складову національної, економічної, соціальної, ототожнює її з технологічною, тощо. Промисловість є головним джерелом викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, скидів забруднених стічних вод у природні водні об'єкти, забруднення ґрунтів та накопичення у багатьох випадках небезпечних твердих відходів. Сучасна парадигма сталого розвитку суспільства вимагає прийняття як економічно, так і екологічно безпечних рішень, що значно підвищує важливість адекватної оцінки впливу діяльності промислового підприємства на навколишнє середовище.

Повені, землетруси, смерчі, зсуви ґрунту, лавини можуть завдати величезної шкоди майну підприємства, здоров'ю працівників. На практиці передбачити природні катастрофи неможливо, однак потрібно вжити всіх заходів, щоб наслідки стихійних лих були мінімальними для підприємства. Техногенні катастрофи виникають унаслідок використання фізично зношених основних засобів, не планованого вимкнення електроенергії або через низьку кваліфікацію і безвідповідальність працівників. Екологічні збитки можуть істотно впливати на фінансовий стан фірми. Наприклад, такі події, як судовий позов за порушення екологічного законодавства, аварія з екологічними наслідками на підприємстві, спричинюють збитки, які належать до категорії фінансово-екологічних і вимірюються у грошовій формі. Екологічні збитки внаслідок втрати здоров'я працівниками фірми, скорочення обсягів виробництва та реалізації продукції впливають на фінансовий стан фірми дещо повільніше. Такі екологічні збитки, як страждання людей унаслідок втрати здоров'я, не можуть бути виміряні у грошовій формі. Компенсацію за них визначають суб'єктивно. Екологічні збитки фірми можуть бути непокритими або покритими частково. Це вагоме джерело небезпеки для організації. У результаті господарської діяльності саме підприємство може стати джерелом небезпеки для навколишнього середовища[2].

До чинників, які погіршують екологічну безпеку підприємства, належать: помилки, допущені на стадії проектування нових виробів, шкідливих для здоров'я людей, а також на стадії розроблення і впровадження нових технологій; штрафи за забруднення довкілля та незаконно створені звалища. Екологічна складова полягає в дотриманні чинних екологічних норм, мінімізації втрат від забруднення навколишнього природного середовища. Проблему гарантування екологічної безпеки суспільства від суб'єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки розробленням і ретельним дотриманням національних (міжнародних) норм гранично допустимої концентрації (ГДК) шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє середовище, а також дотриманням екологічних параметрів продукції, що виготовляється. Єдиним чинником, що спонукає підприємства до належної екологізації виробництва, є застосування відчутних штрафів за порушення національного екологічного законодавства.

До найгостріших проблем екологічної безпеки можна віднести нераціональні структури виробництва і споживання, що є основною причиною кризового стану навколишнього природного середовища України; існування бідних верств населення та диспропорції в економіці. Крім того зберігається сировинна спрямованість та витратний характер господарського комплексу. З цією метою здійснюється реструктуризація відповідних галузей, яка передбачає

удосконалення їх структур, оновлення фондів, екологізацію технологічних процесів, впровадження різних форм власності, закриття нерентабельних підприємств, перехід до інноваційної політики.

Пріоритети в сфері екології та використання ресурсів базуються на принципі гармонійності взаємодії людини і довкілля. Збалансований розвиток пріоритетних галузей економіки дасть змогу суттєво підвищити рівень зайнятості і добробут населення та забезпечити зменшення навантаження на навколишнє природне середовище. Розвиток інших галузей економіки має підпорядкуватися визначеній меті і відповідати критеріям екологічної безпеки. При цьому основою екологічної політики має бути забезпечення оптимального співвідношення між економічним розвитком, здоров'ям населення та станом навколишнього середовища, обов'язкове врахування екологічного чинника в регіональних та місцевих планах дій.

Екологічну політику можна представити як сукупність науково - обґрунтованих принципів охорони та формування оточуючого природного середовища, що базуються на усебічному врахуванні законів його розвитку, що передбачає оптимальну структуру виробничих сил, темпи, пропорції розвитку яких забезпечують відтворення природного середовища та гарантують суспільству екологічне процвітання та благополуччя [3].

Сучасний період економіки України характеризується глобальною кризою в екології. Кількість шкідливих викидів у результаті виробничо-господарської діяльності промислових підприємств уже перевищує допустимі норми в 3–7 разів і продовжує зростати. Екологічний стан України потребує вирішення еколого-економічних проблем вітчизняних підприємств, проведення ефективної політики в сфері забезпечення екологічної безпеки, основи якої започатковані в Конституції України, де визначено пріоритет екології і державної підтримки заходів щодо охорони довкілля.

Успішна реалізація екополітики значною мірою залежить від можливості забезпечення екологічної безпеки при здійсненні виробничої діяльності підприємств, котру необхідно розглядати у взаємодії екології і економіки, тому що серед антропо-техногенних факторів виникнення несприятливих екологічних ситуацій особливе місце посідає сфера виробництва.

Екологізація виробництва – це процес послідовного екологічної безпеки виробничих підприємств переходу виробничої діяльності підприємств на позиції екологічного імператива, тобто здійснення виробничого процесу на екологічно орієнтованій основі. При здійсненні екологізації виробництва найбільш ефективними визнано превентивні заходи, які дозволяють запобігати забрудненню довкілля за умови включення екологічних пріоритетів до цілей економічної діяльності підприємств.

Необхідно зазначити, що сьогодні важливою складовою екологічної безпеки діяльності підприємств є сплата екологічного податку, який був введений в дію на території держави із прийняттям Податкового Кодексу України. Система екологічного оподаткування відбиває взаємозалежність негативного впливу на навколишнє середовище (обсяги, види, категорія викидів та скидів) і ставок оподаткування (система диференційованих ставок), що сприяє прогресивності екологічного оподаткування. Однак, нарахування та сплата екологічного податку пов'язана і з певними недоліками. Одним з основних недоліків цього податку є складність його адміністрування. Таким чином, важливою умовою є приведення українського екологічного законодавства до вимог і норм екологічного законодавства ЄС.

Економічна безпека підприємства – це стан захищеності підприємства від негативного впливу дестабілізуючих факторів, при якому забезпечується стабільне його функціонування, реалізація основних комерційних інтересів у даний час і в майбутньому.

Головна мета економічної безпеки підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне та максимально ефективне функціонування тепер і високий потенціал розвитку в майбутньому. До основних функціональних цілей економічної безпеки належать: 1. забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості та незалежності підприємства; 2. забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу суб'єкта господарювання; 3. досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури управління підприємством; 4. досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та його інтелектуального потенціалу; 5. мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища; 6. якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства; 7. забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства; 8. ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу та майна, а також комерційних інтересів.

До проблем економічної безпеки підприємства належать: законодавча нестабільність, необґрунтовані зміни у системі державного регулювання підприємницької та господарської діяльності, протизаконна діяльність конкурентів, безвідповідальність ділових партнерів, свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб, корупція, негативні макроекономічні тенденції (інфляція, підвищення відсоткових ставок, зниження рівня ділової активності та купівельної спроможності населення, несприятлива кон'юнктура ринку), дії чи бездіяльність працівників, які суперечать інтересам комерційної діяльності

підприємства, наслідком чого може бути втрата інформаційних ресурсів (розголошення комерційної таємниці чи конфіденційної інформації), звільнення провідних висококваліфікованих працівників, що призводить до послаблення інтелектуального потенціалу, втрата економічних зв'язків з партнерами, постачальниками, підрив ділового іміджу підприємства на ринку. Особливо гостро проблема забезпечення економічної безпеки виникає в ситуації, що пов'язана з підприємницьким ризиком, недобросовісною конкуренцією, а також слабкістю або відсутністю необхідної законодавчої бази діяльності суб'єктів господарювання. Разом з тим поява поняття „економічна безпека” – це свого роду реакція на загрози підприємництва в ринковій економіці [4].

Для того, щоб підвищити рівень економічної безпеки підприємств та держави в цілому, необхідно враховувати міжнародний досвід у цій сфері. Можливі шляхи покращення економічної безпеки підприємств: - використання методів діагностування економічної безпеки, таких як індикаторний, ресурсно-функціональний та метод, заснований на порівнянні величини інвестицій у підприємство.

Передумови забезпечення економічної безпеки досить докладно досліджені у працях таких вчених як Г. В. Козаченко О. М. Ляшенко, Т. Г. Васильців, Є. О. Олейнікова . У структурі національної економіки України основну домінанту розвитку мають великі підприємства, які належать здебільшого до промислової галузі господарства. У даний час можна виділити дві точки зору на промисловий потенціал України та роль великих підприємств в ньому. Згідно з першою, яку можна назвати "ліквідаторською", промисловість України не конкурентоздатна, бо є сировинною та дуже енергозалежною. Конкурентоздатність такої промисловості можливо досягти лише шляхом повної перебудови її структури з акцентом на високотехнологічні галузі. Прибічники цього підходу говорять або про масове та організоване виведення підприємств з експлуатації, або про стихійні закриття підприємств, що підійшли до межі банкрутства. В обох випадках – "жодної підтримки нерентабельним підприємствам, а рентабельні впливуть самі". Інша точка зору, існуючі промислові структури економіки країни орієнтуються на "державне управління в надзвичайних ситуаціях", до яких можна віднести становище в промисловості в період фінансово-економічної кризи. Якщо промислові підприємства будуть спиратись та сподіватись лише на державну підтримку своєї діяльності, то буде простежуватись велика залежність від політичної кон'юнктури та того, якої точки зору будуть дотримуватись високопосадові особи державних органів влади. Саме тому соціально-еколого-економічна безпека промислового підприємства певною мірою формує рівень безпеки регіону (галузі), а слідом за цим – держави.

Враховуючи специфіку структури промисловості сучасної економіки України та значущість промислових підприємств, варто говорити, про шлях еволюційного розвитку існуючих промислових підприємств при координуючій ролі загальнопромислових структур. Промислові підприємства є основним джерелом поповнення бюджетів різних рівнів, також підприємства даної галузі тісно взаємопов'язані з будівництвом й виступають у цьому зв'язку одночасно як покупець та постачальник. Одночасно з цим, промислові підприємства є лідерами й негативного змагання, а саме збиткових підприємств, які вимагають більш активних та рішучих дій у сфері забезпечення соціально-еколого-економічної безпеки.

Основна частка серед промислових підприємств припадає на переробну та видобувну галузі, основна концентрація яких спостерігається у Східному регіоні України. У Східному регіоні України промислові підприємства найчастіше є містоутворюючими, тобто поповнюють значну частину місцевих бюджетів, мають велике значення для зайнятості населення регіону, відіграють соціальну, подекуди політичну роль у соціально-економічних відносинах регіону. У даний час більшість українських промислових підприємств, працюючи в нестабільному економічному середовищі, є збитковими, переживають глибокий спад виробництва і знаходяться в критичному стані. Причин депресивного розвитку багато, але головні з них криються не стільки в глобальних кризових явищах, які є тимчасовим, а, скоріше, в інерції структури управління, що склалася, в його технологічній відсталості і фізичному зносі основних фондів, у відсутності пріоритетів підтримки на рівні державної науково-промислової політики, визначення яких дозволило би провести необхідну реструктуризацію потужностей. В умовах господарювання, що склалася, в результаті неефективних, з погляду реального сектора економіки, перетворень, підприємства не мають можливості для модернізації системи управління та виробництва за рахунок внутрішнього потенціалу. Жодне підприємство не може відчувати себе в соціально-економічній безпеці, якщо його продукція не затребувана ринком; жодне підприємство, що виробляє засоби виробництва, не може відчувати себе в соціально-економічній безпеці, якщо відбувається тривалий спад в технологічному розвитку країни. Зараз спостерігається чітко виражена тенденція втрати промисловими підприємствами здатності виробляти складну і наукоємну продукцію, причому не тільки нову, але й таку, що випускалася ними раніше в умовах стабільного розвитку економіки. Це означає, що під загрозою знаходиться технічне переозброєння виробничого апарату таких базових галузей економіки, як енергетика, транспорт, металургія, хімія, видобуток корисних копалин тощо, оскільки в міру зносу активної частини

основного капіталу цих галузей їх повноцінне заміщення новим вітчизняним устаткуванням буде утруднене або неможливе [5].

Головний комплекс проблем і основні причини поточного неблагополуччя багатьох промислових підприємств криються як у структурних, так й у тимчасових фінансово-економічних чинниках. Усі ці чинники мають інституційний характер, тобто спричинені наявною нормативно - регулюючою системою та інститутами впливу на діяльність промислових підприємств.

До передумов забезпечення соціально-економічної безпеки належить функціонування великих промислових підприємств в умовах соціально-орієнтованої економіки, нової економіки знань, інституціонального середовища та глобалізації. Ці передумови можуть як надавати нових можливостей у функціонуванні великих промислових підприємств, так і спричиняти виникнення нових чи посилення існуючих загроз їх діяльності. Тому однією з головних цілей менеджменту великих промислових підприємств та пріоритетними напрямками досліджень безпеки має бути розробка підходів та дієвих інструментів щодо забезпечення соціально- економічної безпеки.

Соціальна безпека підприємства - це не тільки розвиток та реалізація інтересів, а й задоволення матеріальних та нематеріальних потреб працівників. Підхід до соціальної безпеки через задоволення матеріальних потреб працюючих буде сприяти не тільки ефективному використанню персоналу підприємства а й подальшому його соціальному розвитку. Окремі науковці розглядають соціальну безпеку підприємств як його здатність протистояти несприятливим зовнішнім і внутрішнім впливам, шляхом гармонізації з метою забезпечення стійкої діяльності, мінімізації втрат і збереження контролю над власністю. Вагомими перевагами соціальної безпеки на рівні підприємства є наступне: 1) характеризує рівень відносин між персоналом і керівництвом та оцінює їх взаємовигідність; 2) характеризує рівень забезпечення прожиткового мінімуму та його відповідність заробітній платі, а також оцінює відповідність заробітної плати кваліфікації працівників та результатам їх роботи; 3) характеризує рівень життя, доходів і умов праці працівників; 4) характеризує стан захищеності підприємств від внутрішніх та зовнішніх загроз; характеризує ефективне використання персоналу та його соціальний розвиток[6].

Метою діяльності підприємства є досягнення відповідного рівня розвитку, що буде сприяти випуску конкурентоспроможної продукції, формуванню оптимального процесу показників доходів та витрат, що стане запорукою підвищення рівня соціального захисту їх працівників та якості життя населення України. Розвиток соціально орієнтованої економіки базується на функціонуванні соціально орієнтованих підприємств.

Рівень розвитку та функціонування останніх значною мірою залежить від результатів їх діяльності. Саме результати діяльності суб'єктів господарювання залежать від ефективності використання їх ресурсів, які відповідно обумовлюють оптимальність процесу формування показників доходів, витрат та прибутків підприємства за видами його діяльності. Доречно наголосити що рівень соціального захисту та безпеки підприємств значною мірою залежить саме від як від проміжних, так і кінцевих результатів діяльності підприємства. Відповідно основними напрямками аналізу рівня соціальної безпеки підприємства, будуть такі: дослідження – обсягів випуску і реалізації продукції за її складовими та оцінка впливу факторів на їх динаміку; оцінка– ефективності використання фінансово- виробничих ресурсів через динаміку показників витрат підприємства; оцінка– продуктивності та результативності діяльності суб'єкта господарювання; дослідження – процесу формування показників доходів, витрат та фінансових результатів за видами діяльності; дослідження– взаємозв'язку та взаємозалежності параметрів соціального захисту та результатів діяльності соціальної безпеки, що є запорукою стану соціального захисту.

Рівень соціальної безпеки країни значною мірою залежить від стану розвитку її економіки. Стан економіки певною мірою залежить від результативності функціонування підприємств за галузями промисловості, що значною мірою формує рівень їх соціальної безпеки. Зазначені проблеми аналізу стану соціальної безпеки підприємства унеможливають аналіз її рівня та розробку шляхів та заходів щодо її підвищення. Досягти певних результатів у вирішенні зазначених проблем спрямовують подальші дослідження у такому розрізі: розробка характеристик рівня соціальної безпеки підприємства у розрізі концепції її вивчення; обґрунтування системи показників та критеріїв оцінки рівня соціальної безпеки; мотивування та розробка концепції оцінки соціальної безпеки як комплексної характеристики оцінки ефективності та результативності діяльності суб'єкта господарювання. Спрямування подальших досліджень за зазначеними напрямками дасть змогу підвищити рівень соціальної безпеки підприємств, що в кінцевому рахунку призведе до підвищення рівня та якості життя народу України.

Головна мета соціальної безпеки підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне та максимально ефективне функціонування тепер і високий потенціал розвитку в майбутньому. До основних функціональних цілей соціальної безпеки підприємства належать: - забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу того чи того суб'єкта господарювання; - досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури

управління підприємством (організацією); - досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та його інтелектуального потенціалу, належної ефективності корпоративних НДДКР; - мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища; - якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства (організації); - забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства та відділів організації; - надійне забезпечення безпеки персоналу підприємства, його капіталу і майна, а також комерційних інтересів

Працівники підприємства, тісно пов'язані між собою в процесі трудової діяльності, не тільки створюють новий продукт, виконують роботи та надають послуги, але і формують нові соціально-трудова відносини. У ділових ринкових відносинах соціально-трудова сфера стає основою життєдіяльності як окремих працівників, так і окремих професійних груп, цілих виробничих колективів. Поєднання особистих і виробничих мотивів діяльності працівників є однією з найважливіших завдань соціальної безпеки [7].

В процесі трудової діяльності персоналу основні соціально-економічні результати можуть виражатися обсягом, складом та якістю продукції, товарів і послуг, умовами праці, безпечної роботи і здоров'ям працівників (захворюваністю), ставленням до праці, рівнем заробітної плати, наявністю прогулів і втрат робочого часу, числом конфліктів, скарг, страйків та іншими фінансово-економічними та соціально-трудова факторами і показниками. Якщо підприємство, організація чи інша система забезпечують очікуваний рівень таких результатів для всіх працівників або членів трудових колективів, то у них з'являється мотивоване бажання вносити свій особистий і груповий професійний внесок у цю систему на тому рівні витрат своїх сил і загальних результатів праці, який вони вважають прийнятним або можливим за даних трудових, мотиваційних або ринкових відносинах.

Від того, наскільки організація або її підрозділ мотивовано визначають функції та обов'язки працівника при заданій оплаті праці, залежить і його сприйняття цілей системи і бажання забезпечувати необхідний або можливий результат. Стимулювання необхідного рівня результативності праці працівників можна домогтися двома шляхами: або підбираючи персонал з відповідної внутрішньої мотивацією, для якого важливе значення має своє внутрішнє задоволення досягати результату, або шляхом зовнішньої мотивації, при якій відбувається задоволення бажань і потреб людини через систему його стимулювання, як матеріального, так і морального.

Основним завданням соціальної безпеки на підприємстві є розробка і здійснення системи заходів, що забезпечує гармонійні та всебічні підвищення якості життя персоналу підприємства в побуті і якості умов трудової діяльності.

Планування соціальної безпеки являє собою частину техніко-економічного планування, так як в ході складання плану соціального розвитку вирішуються техніко-економічні завдання - підвищення продуктивності праці, організація робочого місця, удосконалюється оплата праці, забезпечується якість роботи та продукції і т.д.

Якісна особливість соціальної безпеки, обумовлена об'єктом (всебічне і гармонійний розвиток особистості та колективу), та вимагає додаткової та специфічній інформації та нормативів: даних про соціальне та віковому складі працюючих, про їх запити і схильностях, освіті, кваліфікації, взаємини в колективі. Така інформація може бути отримана лише в результаті конкретних соціологічних досліджень, які виконуються за особливим програмами і методам.

Джерела фінансування заходів соціальної безпеки на підприємстві різноманітні, але повинні бути точно визначені. Залежно від характеру заходів вони можуть фінансуватися з фонду, що виділяється на реконструкцію, фондів освоєння нової техніки, розвитку виробництва, а також з кредитів банку, з частини амортизаційних відрахувань, які йдуть на капітальний ремонт.

Отже, соціальна безпека підприємства (фірми, організації) — це такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективно їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам).

Отже соціо-еколого-економічна безпека підприємства має, містити: 1. Положення щодо формування та підтримки функціонування системи її гарантування. 2. Характеристику внутрішніх і зовнішніх загроз еколого-економічній безпеці. 3. Системний моніторинг факторів, що підривають стійкість навколишнього природного середовища. 4. Критерії та індикатори еколого-економічної безпеки. 5. Характеристику економічних інтересів підприємства – забруднювача, адже штрафні санкції повинні бути такими, щоб підприємство було зацікавлене у зниженні рівня забруднення. 6. Заходи та механізми державної політики щодо гарантування соціо-еколого-економічної безпеки.

Доцільно розробити Програму підготовки нормативно-правових актів, пов'язаних з гарантуванням соціо-еколого-економічної безпеки підприємств. Це дасть можливість з'ясувати пріоритетність екологічного фактору при функціонуванні підприємства. Важливо піддавати науковій експертизі проекти

нормативно-правових актів на предмет відповідності їх екологічним вимогам, а також зробити експертизу чинних нормативно-правових актів для того, щоб виявити наслідки їхнього впливу на стан гарантування економічної безпеки. Якщо буде відкрито негативну дію, слід розробляти пропозиції щодо скасування цих актів чи внесення до них відповідних змін.

Загалом потрібно забезпечити інтеграцію екологічної складової у стратегію проведення соціально-економічних реформ. Йдеться про підсилення у суспільстві мотивації для врахування вимог екологічної безпеки під час планування та здійснення соціально-економічних планів розвитку; впровадження методики розрахунків економічної ефективності природоохоронних заходів; ліцензування небезпечних видів діяльності як інструменту регулювання рівня безпеки під час використання небезпечних речовин; екологічне страхування як механізм сприяння вирішенню проблем екологічної безпеки; оцінку екологічного ефекту під час інвестування в економічний сектор з метою переходу на інноваційну модель розвитку; запровадження екологічного аудиту як одного з важливих інструментів оцінки рівня безпеки; застосування поняття "ризик" як інтегрального показника можливих екологічних загроз; вдосконалення економічних механізмів природокористування, які б були органічно пов'язані з інструментами соціально-економічного регулювання життєдіяльності суспільства в умовах ринкової економіки; удосконалення системи штрафних санкцій за заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу та економічні порушення.

4.2. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіону

4.2.1. Проблеми та передумови забезпечення соціоекологоекономічної безпеки регіональних туристичних систем

За останні десятиліття розвиток світового туризму зазнав низки трансформацій, аналізуючи результати яких можна прослідкувати певні тенденції, що зумовлюють актуалізацію проблематики функціонування туристичних систем в умовах нестабільності. Насамперед суттєво активізувалися наявні туристичні потоки та почали виникати нові. Інтенсифікація туристичних потоків тісно пов'язана на сучасному етапі із

міжнародною міграцією. У той час як потоки туристів із розвинених країн світу у країни, що розвиваються, мають головним чином туристичне спрямування, то рух туристів у зворотному напрямку переважно пов'язаний із міграційними потоками, у тому числі нелегальними.

Загалом мобільність населення планети із кожним роком зростає, що зумовлює певну розмитість туризму як соціального явища. Чимдалі складніше стає провести межу між різними видами подорожей та туризмом як способом організації дозвілля. Варто зауважити, що сучасні туристичні потоки часто спрямовані у країни з високим рівнем ризиків життя, здоров'ю та майну туристів. Водночас великі туристичні центри навіть в економічно розвинених країнах світу в останні десятиліття перетворилися у ключові об'єкти терористичних загроз. Така ситуація зумовлює поступове розосередження туристичних потоків у напрямку до периферійних туристичних районів, освоюються нові території та дестинації, поширюється сучасна туристична інфраструктура.

Зважаючи на уже достатньо розвинений характер туристичних ринків багатьох країн, а також високу конкуренцію, поступово зростають вимоги до туристичних подорожей з боку туристів. Серед цих вимог на сучасному етапі пріоритетною є і безпечність маршрутів та дестинацій для туристів. Фактично, зараз безпечність перетворюється в один із головних компонентів якості туристичних послуг. Зрозуміло, що така ситуація зумовлює активізацію розвитку і туристичного страхування, яке покликане мінімізувати негативні наслідки загроз безпеці туриста та його майна.

Не менш актуальною і важливою тенденцією розвитку світового туризму є актуалізація загроз та викликів для місцевих спільнот та природних комплексів, що виникають у процесі туристичної діяльності. Адже у широкому розумінні безпека населення дестинації та природних туристичних об'єктів є теж соціоекологоекономічною безпекою туризму.

Справді, з огляду на активізацію терористичних загроз та залучення щораз більшої частки територій до туристичної діяльності, зокрема у країнах, що розвиваються, проблематика ризиків туристичної діяльності стала в останні десятиліття надзвичайно актуальною у зарубіжній науці. Варто зауважити, що на рівні окремих суб'єктів туристичної сфери та на рівні національної економіки окреслена проблематика розглядалася уже досить давно. Але у цьому випадку дослідження обмежувалися аналізом економічної безпеки держави у світлі глобалізаційних процесів, формуванням стратегій ризик-менеджменту конкретних туристичних підприємств та особистої безпеки туристів під час подорожі. Згадані напрями досліджень були відокремленими та достатньо внутрішньо диференційованими. Хоча загальна методологічна база досліджень

ризиків у сфері туризму у зарубіжній науці все ще не розроблена, цьому завданню присвячена низка монографій та збірників, які об'єднують наявні на сучасному етапі підходи до аналізу теоретичних аспектів та розробки практичних підходів щодо обґрунтування засад функціонування туристичних систем в умовах нестабільності.

Сучасні тенденції розвитку туризму в умовах нестабільності неминуче призводять до зростання ролі безпечності туристичних подорожей. Одночасно, увага звертається на проблему безпеки дестинацій, що пов'язана із зростанням інтенсивності їх туристичного використання. Тоді як проблеми рекреаційного природокористування уже знайшли відображення в окремих наукових дослідженнях, питання туристичного використання історико-культурних та соціально-економічних ресурсів дестинації все ще малодосліджені.

Варто наголосити, що не лише особливості дестинації туристичної подорожі чинять вплив на її безпеку, але й сама дестинація під впливом туристичної діяльності стикається із низкою загроз та викликів. Найбільш загальною загрозою, що зумовлює зміну традиційних механізмів функціонування туристичної системи дестинації, є виникнення ентропії, що зумовлене короткотерміновим прибуттям на територію дестинації великої кількості людей із різними соціально-культурними особливостями та стереотипами поведінки і загалом із специфічною метою тимчасового перебування для задоволення туристичних потреб.

Власне конфлікт між способом життя, культурно-ціннісними орієнтаціям, манерами поведінки туристів та місцевого населення зумовлює виникнення та активізацію деструктивних процесів, що мають негативний вплив як на туристів і туристичну діяльність, так і на спосіб життя місцевого населення, а отже і на рівень соціально-економічного розвитку дестинації.

Водночас, розглядаючи питання відкритості РТС, варто наголосити на тому, що така відкритість пов'язана, насамперед, із взаємодією не на рівні «регіон-держава» чи «регіон-глобальне середовище», а між конкретними РТС, які можуть належати як і до туристичного комплексу однієї держави, так і до глобального. Отже, у процесі функціонування регіональна туристична система зазнає не лише впливу загроз та викликів, а й взаємодіє з іншими РТС. Ступінь такої взаємодії визначається інтенсивністю туристичних потоків між обома системами [5] (рис. 4.2.1.1).

Власне туристичні потоки і є найважливішим аспектом функціонування РТС в умовах гарантування її соціоекологічно-економічної безпеки, а отже, потребують особливої уваги. Під туристичними потоками слід розуміти сукупність туристів, що приїжджають до регіону і виїжджають з нього, незалежно від місця їх походження та місця призначення.

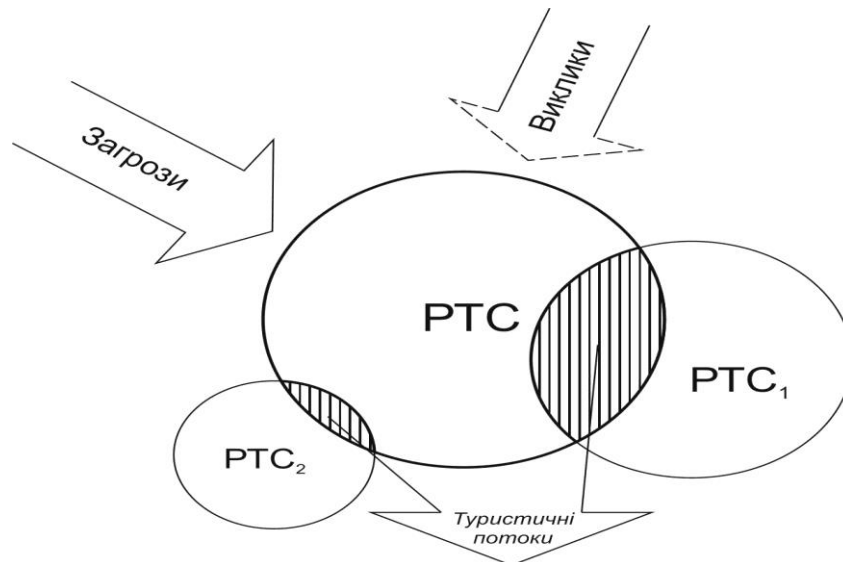

Рис. 4.2.1.1. Взаємодія регіональних туристичних систем в умовах нестабільності

Туристичні потоки можуть мати як кількісний, так і якісний виміри. У кількісному вимірі туристичні потоки можна розглядати як:

- кількість туристів, що прибувають до регіону та вибувають з нього;
- доходи від надання туристичних та супутніх послуг в регіоні;
- середня кількість днів тимчасового перебування (у випадку виїзду - відсутності) туристів у регіоні.

У якісному вимірі туристичні потоки слід диференціювати за:

- походженням (внутрішні чи міжнародні);
- віковою, професійною та ін. структурою.

Важливим аспектом функціонування PTS є також співвідношення туристичних потоків різної спрямованості. У цьому відношенні можна виділяти:

- PTS-донори (виїзд > в'їзд);
- PTS-реципієнти (виїзд < в'їзд);
- PTS-хаби (виїзд = в'їзд).

Із точки зору гарантування соціоекологоекономічної безпеки туризму найоптимальнішим типом є PTS-хаби за умови достатньої інтенсивності різноспрямованих туристичних потоків.

Варто зауважити, що розвиток складних відкритих саморегульованих систем, до яких належать і PTS, може розглядатися також відповідно до положень синергійного підходу, який очевидно теж повинен застосовуватися у дослідженнях соціоекологоекономічної безпеки туризму на регіональному рівні.

Трактуючи процес функціонування PTS як зміну рівня її ентропії (нестабільності), можливо не лише детальніше зрозуміти сутність категорій безпеки та небезпеки, а й обґрунтувати практичні підходи до мінімізації ризиків туристичної діяльності в регіоні. Постійне зростання ентропії системи із часом

неминуче призводить до подолання порогу стійкості такої системи, після якого її функціонування власне як туристичної припиняється.

Із точки зору екологізації та положень концепції сталого розвитку можна виділити три стадії функціонування РТС (рис. 4.2.1.2):

Рис. 4.2.1.2. Стадії функціонування регіональних туристичних систем в умовах нестабільності

1. Екстенсивна, що передбачає територіальну та природно-ресурсну експансію туристичної сфери регіону. Переважаючим є вплив факторів навколишнього природного середовища на туристичну діяльність.

2. Інтенсивна, що полягає у створенні спеціалізованих великих туристичних центрів та інтенсивному використанні місцевих туристичних ресурсів. Зростає вплив туризму на навколишнє природне середовище.

3. Конструктивна або деструктивна, залежно від впровадження положень концепції сталого розвитку у туристичну сферу регіону. Конструктивна стадія передбачає розвиток туристичної сфери регіону, відповідно до моделі збалансованого розвитку у системі "туризм-навколишнє природне середовище", і в сучасних умовах має скоріше перспективний та прогнозний характер. Деструктивна стадія розпочинається з того моменту, коли негативні наслідки туристичної діяльності починають суттєво впливати на саму можливість її здійснення та призводять до збитків, у тому числі фінансових. У результаті, регіональна туристична система переходить до стану кризи, що, у свою чергу, призводить до небажаних соціально-економічних наслідків [3].

Із точки зору синергійного підходу, розвиток РТС буде мати наступний вигляд (рис. 4.2.1.3).

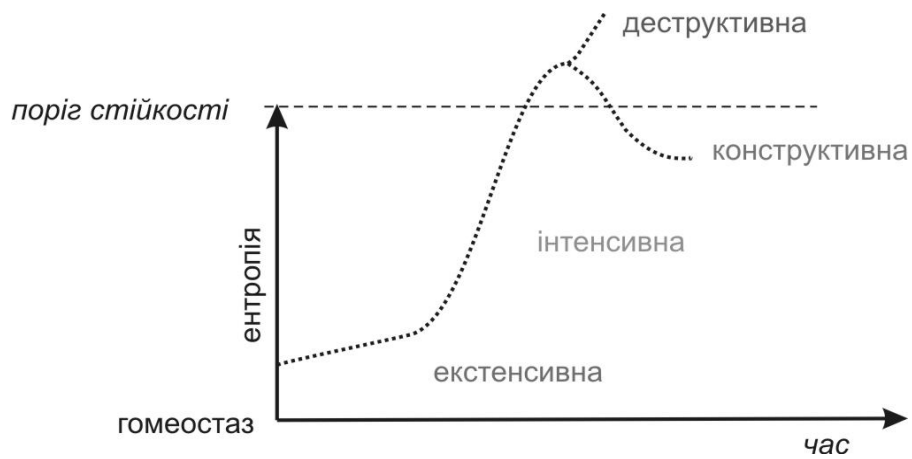

Рис. 4.2.1.3. Стадії функціонування РТС, відповідно до положень синергійного підходу [1]

Як бачимо із графіка, із зростанням ентропії (нестабільності) РТС поступово наближається до «порогу стійкості». Очевидно, що головним джерелом нестабільності такої системи слід вважати комплексний вплив зовнішніх чинників (у тому числі туристичних потоків), що спрямований на модифікацію первісних характеристик системи [4].

Можливість переходу РТС до конструктивної або деструктивної стадії розвитку, відповідно до синергійного підходу, залежить від здатності такої системи до самоорганізації і формування нових стійких взаємозв'язків, що можуть забезпечити її функціонування на оптимальному для виконання рекреаційних функцій рівні.

Відповідно до нашого трактування, перехід РТС за рівнем ентропії за межі порогу стійкості вважається її переходом у стан небезпеки. Аналогічно, стан РТС, що характеризується рівнем ентропії нижчим за поріг стійкості, може бути описаний категорією безпеки. Отже, стратегія мінімізації ризиків може бути застосована саме на нижньому рівні кривої ентропії (рис. 4.2.1.4) і передбачати дві головні цілі – оптимізацію (у випадку зростання ентропії) та стабілізацію (у ситуації її падіння у післякризовий період).

Рис. 4.2.1.4. Стратегічні пріоритети функціонування РТС в умовах нестабільності

Власне кризою можна назвати сукупність ознак системи у стані небезпеки. Отже, на цьому етапі застосовуватись повинна уже антикризова стратегія, що передбачає кардинально інший інструментарій, спрямований на повернення системи до стану безпеки, а не на її стабільний розвиток. Водночас, з огляду на те, що РТС є частково саморегульованою системою, при зростанні ентропії вище за поріг стійкості можливі також конструктивні сценарії розвитку, пов'язані із виникненням у рамках системи нових зв'язків замість ліквідованих під дією кризи старих і менш ефективних (рис. 4.2.1.5).

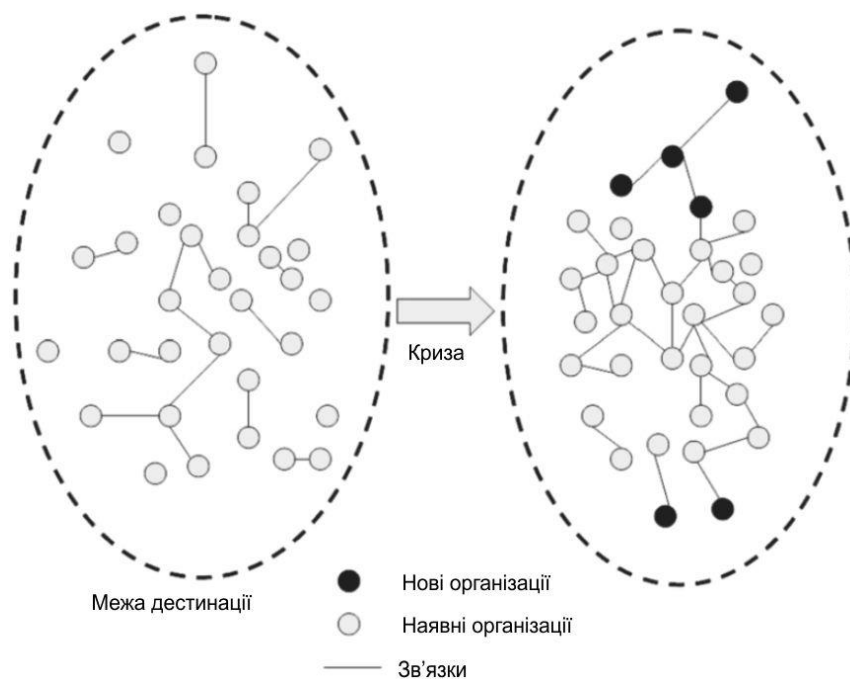

Рис. 4.2.1.5. Концепція впливу кризи на туристичну систему дестинації [22]

Отже вплив стану небезпеки на РТС за умови її саморозвитку може не бути однозначно деструктивним. Варто також зауважити, що реальний рівень нестабільності системи та його сприйняття потенційними туристами можуть суттєво відрізнятись.

Отже, проблеми функціонування регіональних туристичних систем в умовах нестабільності є досить складними і потребують як розробленої методологічної бази, так і комплексного підходу до практичного вирішення. Одним із перших кроків до розв'язання такого кола проблем є розробка нормативно-правової бази, яка повинна включати не лише стратегічну документацію, а й основоположні механізми регулювання різних аспектів

розвитку РТС із чітко визначеними повноваженнями і сферами відповідальності усіх суб'єктів туристичної діяльності.

4.3. Проблеми та передумови забезпечення соціоєкологоекономічної безпеки держави

Ефективний розвиток економіки країни неможливий без досягнення необхідного рівня її фінансової безпеки. Фінансова безпека держави є однією із найбільш важливих складових економічної безпеки держави в цілому та в розрізі окремих її функціональних елементів. Фінансова безпека країни визначає рівень її інвестиційної привабливості, конкурентну позицію на світових ринках, а також формує умови господарювання для розвитку суб'єктів підприємництва на перспективу. Мінливість та ризиковість економічного, фінансового та політичного середовища в Україні актуалізують значущість фінансової безпеки країни та обумовлюють потребу у виявленні факторів, що впливають на її стан та тенденції формування з метою створення передумов для стійкого економічного зростання.

Дослідженням проблем забезпечення фінансової безпеки в Україні, обґрунтуванням методичних та методологічних аспектів її оцінювання присвятили свої наукові праці такі зарубіжні та вітчизняні вчені-економісти, як В. Аллен, О. Барановський, З. Варналій, О. Василик, Г. Вуд, М. Єрмошенко, Л. Соломон та інші. Однак, динамічне ринкове середовище вимагає постійного моніторингу основних чинників формування фінансової безпеки в Україні та виокремлення на кожному із етапів розвитку вітчизняної економіки релевантних факторів забезпечення фінансової безпеки.

З огляду на вище зазначене, необхідним є виокремлення основних чинників формування фінансової безпеки в Україні, дослідження їх тенденцій та особливостей впливу на економіку країни.

За ринкових умов функціонування економіки неабиякого значення набуває фінансова безпека держави, суб'єктів підприємницької діяльності, домогосподарств. Актуальність дослідження проблеми безпечного розвитку та функціонування як економічної системи загалом, так і фінансової системи зокрема, декларується Конституцією України, де зазначається, що найважливішими функціями держави є забезпечення інформаційної та економічної безпеки України [10]. Рівень фінансової безпеки країни залежить від певних чинників зовнішнього та внутрішнього мінливого середовища.

Фінансова безпека пов'язана із впливом певного виду загроз. Загрози - це

зміни в зовнішньому або внутрішньому середовищі, які приводять до небажаних змін предмета безпеки (наприклад, підприємства) [11, с. 45]. Такі загрози можуть формуватися як у внутрішньому, так і в зовнішньому середовищі функціонування суб'єктів підприємницької діяльності. О.М. Головченко зазначає, що основними передумовами появи зовнішніх загроз фінансовій безпеці є: швидкий процес глобалізації фінансової системи та економіки країни в цілому; високий рівень концентрації фінансових ресурсів; зростання ступеня взаємозалежності фінансових ринків шляхом появи інноваційних технологій у фінансах; зростання ролі світових фінансів у державній фінансовій політиці; залежність економіки країни від іноземних джерел фінансування тощо [12, с.99].

На нашу думку, найбільш суттєвими зовнішніми загрозами забезпечення фінансової безпеки нашої держави є: недостатні обсяги інвестицій і в т.ч. іноземних; часта зміна законодавства у фінансовій сфері, низький рівень конкурентоспроможності банківської системи, нерозвиненість вітчизняного фондового ринку, інфляція, низький рівень використання фінансових інструментів, високий рівень зовнішнього боргу, відтік капіталу за межі країни, дефіцит бюджету, тіньова економіка.

Відповідно до Методики розрахунку рівня економічної безпеки України та враховуючи основні виокремлені загрози фінансової безпеки, вважаємо, що зовнішні загрози фінансової безпеки держави складаються з таких елементів (рис. 4.3.1):

Рис.4.3.1. Чинники фінансової безпеки держави*.

*Джерело: Систематизовано авторами.

Можна стверджувати, що забезпечення національної фінансової безпеки в даний час можливо лише при дотриманні національних інтересів України з

реформування національної економіки та обліку існуючих зовнішніх та внутрішніх загроз.

До національних інтересів в області фінансів можна віднести:

1) підвищення ефективності фінансової системи як найважливішого регулятора ринкових відносин, на основі підтримки державних витрат у відповідності з наявними ресурсами та бюджетними асигнуваннями при дотриманні таких пріоритетів, як цільове інвестування в сферу наукоємного та високотехнологічного виробництва; посилення утримання інфляційних процесів; протидія "втечі" вітчизняного капіталу за кордон; стимулювання іноземних капіталовкладень (особливо довгострокових у сферу виробництва);

2) створення єдиної збалансованої правової бази, що забезпечує ефективне функціонування фінансово-кредитної системи соціально-орієнтованого ринкового господарства країни, а також правоохоронного механізму його захисту від впливу кримінальних проектів.

При цьому важливими зовнішніми загрозами для фінансової системи нашої країни є:

1) втрата частин своїх позицій на зарубіжних ринках в результаті її витіснення іноземними конкурентами методами недобросовісної конкуренції;

2) порушення національних пріоритетів України у фінансовій сфері з-за просування іноземними компаніями на внутрішній вітчизняний ринок не вигідних економічних проектів та фінансових програм;

3) постійне збільшення маси капіталів, крайня рухливість яких створює постійні кризові ситуації в окремих країнах, висока ступінь концентрації фінансових ресурсів як на макроекономічному рівні (бюджетні системи держав і міжнародних організацій), так і на глобальному рівні (міждержавна економічна інтеграція, включаючи її фінансову та валютну складову);

4) висока ступінь мобільності і взаємозв'язку фінансових ринків на базі новітніх інформаційних технологій;

5) формування іноземними контрагентами такої структури зовнішньоекономічних зав'язків з Україною, яка закріплює за нею статус їх сировинного придатка;

6) надмірна залежність національної економіки (зокрема, бюджетного сектора) від іноземного короткострокового спекулятивного капіталу, що робить їх фінансову систему надзвичайно вразливою;

7) протидія рівноправної участі України в міжнародних структурах кредитно-фінансового регулювання;

8) створення бар'єрів для взаємодії вітчизняного фінансового ринку з фінансовими ринками економічно розвинених країн;

9) зростання зовнішньої фінансової заборгованості України, посилення її

залежності від іноземних кредитів; перевищення зовнішнім боргом критичного рівня, допустимого для суверенної держави;

10) криміналізація деяких видів зовнішньоекономічних зав'язків з Україною, неконтрольований вивіз капіталів з України;

11) глобальне наростання нестійкості світової фінансової системи, виникнення загрозливих кризових тенденцій, нездатність сучасних фінансових інститутів (в тому числі міжнародних) ефективно їх контролювати.

12) активізація економічної розвідки в кредитно-фінансовій сфері країни.

До внутрішніх загроз слід віднести:

1) скорочення використовуваної ресурсної основи в фінансово-кредитній сфері діяльності для виходу з економічної кризи та успішного реформування економіки;

2) ослаблення фінансово-кредитної системи, дезорганізація регулюючих функцій в сфері формування і виконання бюджету, реалізації цільових державних програм та інвестування в пріоритетні галузі національної економіки, боротьби з інфляцією, запобігання витоку капіталів за кордон і створення передумов для розвитку вітчизняного підприємництва;

3) низький рівень соціальної орієнтованості економіки, падіння платоспроможного попиту населення, звуження внутрішнього фінансового ринку, скорочення ролі внутрішніх соціально-економічних стимулів економічного зростання;

4) криміналізація економічних відносин, зростання економічної злочинності;

5) зростання фінансових втрат в результаті збільшення масштабів і поглиблення соціальної напруженості в сфері економічних відносин.

В силу сказаного вище фінансова безпека України може бути визначена як складова частин економічної безпеки держави, заснована на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, і характеризується системою критеріїв і показників її стану, що описують збалансованість національних фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів.

Фінансова безпека держави полягає в здатності її органів:

- формувати перелік основних суб'єктів загроз, механізмів їх функціонування, критеріїв їх впливу на національну економічну (включаючи фінансову) і соціально-політичну систему;

- забезпечувати стійкість економічного розвитку держави;

- забезпечувати стійкість платіжно-розрахункової системи та основних фінансово-економічних параметрів;

- нейтралізувати вплив світових фінансових криз і навмисних дій інших

держав, транснаціональних корпорацій, кланово-корпоративних структур на національну економічного і соціально-політичну систему;

- запобігати великомасштабній втечі капіталів за кордон;
- запобігати конфліктам між владою різних рівнів з приводу розподілу і використання ресурсів національної бюджетної системи;
- оптимально для економіки країни залучати і використовувати кошти іноземних запозичень;
- визначити критерії та параметри (кількісні та якісні) порогових значень фінансової системи України, що відповідають вимогам фінансової безпеки;
- запобігати злочинам і адміністративним правопорушенням в сфері фінансів, в тому числі легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом;

При цьому забезпеченням фінансової безпеки України є діяльність законодавчих і виконавчих державних органів влади і всього суспільства, спрямована на захист національних цінностей і національних інтересів через підтримку фінансової стабільності, що виражається в збалансованості фінансів, достатньої ліквідності активів і наявності необхідних грошових, валютних, золотих і т.д. резервів. Таким чином, без забезпечення фінансової безпеки країни як складової частини її економічної безпеки практично неможливо вирішити жодну з завдань, що стоять перед Україною, як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Розглянемо детальніше окремі з них.

1. Безпека національного страхового ринку

Страховий ринок сприяє ефективному розвитку системи захисту суб'єктів підприємницької діяльності від негативного впливу ризиків та компенсує такий негативний вплив. Проте, такий ринок також піддається негативному впливу окремих чинників. Усі загрози страхового ринку України можна класифікувати на зовнішні та внутрішні (рис. 4.3.2).

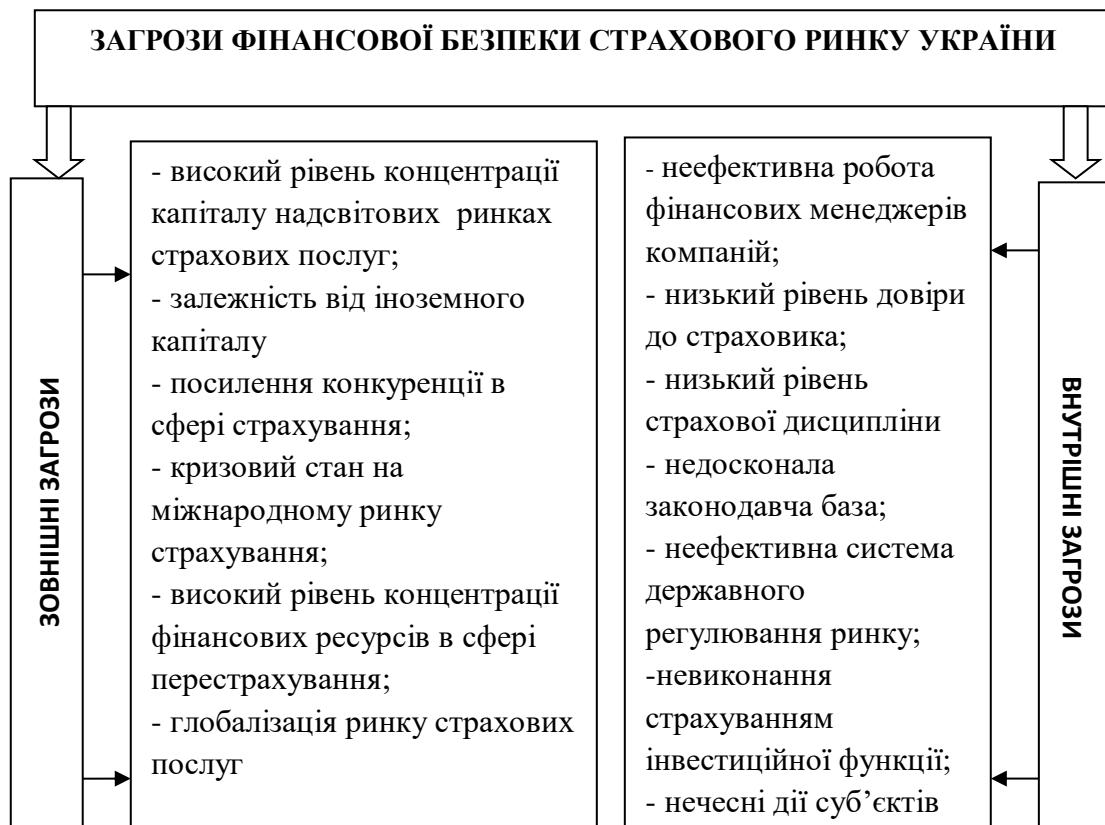

Рис. 4.3.2. Внутрішні та зовнішні загрози фінансової безпеки страхового ринку України.*

* складено на основі джерел [6; 7; 8; 9].

Для оцінювання рівня безпеки страхового ринку України науковці пропонують розраховувати ряд таких показників [6; 7]:

- частка страхових премій у валовому внутрішньому продукті (рекомендоване значення від 8 до 12 одиниць);
- розмір страхової премії на одну особу, дол. США (рекомендоване значення – більше 140);
- частка довгострокового страхування у загальній сумі страхових премій (рекомендоване значення – не менше 30 %);
- рівень страхових виплат (рекомендоване значення - не менше 30 %);
- частка премій нерезидентів у валовій премії (рекомендоване значення – не більше 25 %);

Важливість цього елементу зумовлена тим, що саме страховий ринок сприяє ефективному розвитку системи захисту суб'єктів підприємницької діяльності від негативного впливу ризиків. З метою визначення рівня фінансової безпеки страхового ринку України науковці пропонують розраховувати низку показників [14]. Їх склад та конкретні результати розрахунків на прикладі

страхового ринку України відображено у таблиці 4.3.1.

Таблиця 4.3.1

Динаміка показників безпеки страхового сектору
економіки України у 2012-2015 рр.*

(%)

Показники	Рекомендоване значення	Роки:			
		2012	2013	2014	2015
Частка страхових премій у ВВП	8 - 12	1,9	2,0	1,7	1,5
Страхові премії на одну особу, дол. США	≥ 140	68,9	91,9	52,8	26,4
Частка довгострокового страхування у загальній сумі страхових премій	≥ 30	58,2	64,1	56,3	54,0
Рівень страхових виплат (відношення страхових виплат до страхових премій)	≥ 30	23,9	16,2	18,9	19,1
Частка премій нерезидентів у валовій премії	≤ 25	1,28	1,13	0,05	0,57

* Джерело: розраховано авторами на основі [14; 16].

Як бачимо з даних таблиці, частка страхових премій у ВВП протягом 2012-2015 років мала тенденцію до зниження (з 1,9% у 2012 р. до 1,5% у 2015 р.). Значення цього індикатора не знаходиться в рекомендованому діапазоні, а тому, не забезпечується необхідний рівень фінансової безпеки страхового ринку України.

Розмір страхової премії на одну особу у 2012-2015 рр. коливався в межах від 68,9 до 26,4 дол. США. Такі різкі зміни пов'язані із нестабільністю політичної та економічної ситуації, а також із значними коливаннями курсу національної грошової одиниці по відношенню до американського долара. Відповідні показники були суттєво меншими від рекомендованого значення (140 дол. США), тому за цим показником страховий ринок України не є фінансово безпечним.

Не досягає свого нормативного значення також показник співвідношення валових страхових виплат до валових страхових премій (рекомендоване значення не менше 30%). Так, протягом 2012-2015 рр. спостерігалось падіння даного індикатора на 4,8 в.п., що є негативним явищем у розвитку страхового

ринку України та знижує рівень його фінансової безпеки.

Варто також зазначити, що значення лише двох показників фінансової безпеки страхового ринку відповідало рекомендованим параметрам, це: частка довгострокового страхування у загальній сумі страхових премій (протягом усього досліджуваного періоду показник не був нижчим 54%) та частка премій нерезидентів у валовій премії (у 2012-2015 рр. такий індикатор знаходився в межах рекомендованого рівня та мав тенденцію до зниження).

Проте, незважаючи на окремі позитивні характеристики розвитку страхового ринку України, більшість його індикаторів відхиляється від рекомендованого рівня фінансової безпеки.

Розглядаючи фінансову безпеку страховика варто відмітити, що одним з ключових чинників забезпечення сталого розвитку економіки України є підвищення ролі страхових компаній в системі господарювання. Страховики, залучаючи кошти від клієнтів, здатні забезпечити суспільство страховим захистом, а також інвестувати довгострокові ресурси в національну економіку. Для повноцінного виконання своїх функцій страхові компанії повинні бути платоспроможними.

Особливість страхової діяльності полягає в тому, що страховик формує за рахунок всієї сукупності страхових платежів, отриманих від страхувальників, страхові резерви, кошти яких при настанні страхових подій направляє на страхові виплати. З цього випливає, що страховик отримує оплату за страхові послуги авансом, а виплата страхового відшкодування здійснюється через певний проміжок часу або ж взагалі не проводиться. Отже, з метою забезпечення виконання всіх зобов'язань перед клієнтами необхідно, щоб страхові компанії мали високий рівень платоспроможності [5, с. 40].

В економічній літературі не існує чіткого розмежування між поняттями «платоспроможність» і «фінансова стійкість». Під платоспроможністю розуміється здатність страхової організації розрахуватися за своїми зобов'язаннями.

Фінансова стійкість ж має на увазі здатність виконати взяті зобов'язання при впливі несприятливих факторів зміни економічної кон'юнктури, або, інакше, має на увазі стійкість страхової компанії до можливого впливу негативних економічних умов. Дані поняття збігаються, якщо припустити, що зовнішнє середовище відносно не змінено і не призводить до серйозних коливань діяльності страховика, але це можливо лише в короткостроковому періоді. Таким чином, основною відмінністю даних понять є те, що платоспроможність служить критерієм оцінки фінансового стану компанії в короткостроковій перспективі, а фінансова стійкість - в довгостроковій.

В економічній літературі найчастіше виділяють п'ять факторів, які забезпечують платоспроможність страхових компаній, а саме: достатність власного капіталу, достатність страхових резервів, перестрахова політика, тарифна політика та інвестиційна політика.

В умовах світової фінансової кризи стало очевидно, що органи нагляду за страховою діяльністю не повинні обмежуватися окремими інструментами для контролю і підтримки загальної платоспроможності страховиків. Вони повинні також контролювати і внутрішні системи управління страховими компаніями. Тому в ЄС регулюючі органи, усвідомивши всю важливість платоспроможності для страховиків, створили новий підхід до оцінки достатності їх капіталу, представлений в Директиві Solvency II.

Питання забезпечення фінансової стійкості і платоспроможності страхових компаній на сьогоднішній день є особливо актуальними у зв'язку зі складною економічною ситуацією в країні, що безпосередньо є визначальною умовою фінансової безпеки страхового ринку в цілому.

Однак, розроблені системи показників оцінки фінансової діяльності не відображають в повному обсязі всі сторони діяльності страхових організацій, їх результативність та ефективність.

В даний час страхові компанії мають великі проблеми платоспроможності за страховими випадками, що пов'язано з тим, що забезпечення фінансової стійкості страхових компаній залежить від кількості і якості їх активів, і власних коштів.

У складі власних коштів страхові компанії мають статутний, додатковий і резервний капітали, а також формують страхові резерви. Особисті кошти компанії складаються з двох джерел - за рахунок внесків засновників і за рахунок вигоди, одержаної в результаті роботи страховика. До перших показників, що характеризують фінансову стійкість страхової організації, відноситься коефіцієнт співвідношення власного капіталу і загальної суми зобов'язань страховика. Даний показник визначає частку, в процентному відношенні, власного капіталу в загальній величині капіталу в валюті балансу. Високий рівень цього показника характеризує фінансову незалежність, стійкість страховика, гарантує виконання зобов'язань перед страхувальниками та іншими кредиторами. Нормальне значення коефіцієнта власне капіталу повинно знаходитися на рівні 60-70%.

З метою забезпечення економічної стабільності як національних страховиків, так і за кордоном законодавчо уточнюється найменший ступінь статутних коштів, необхідних для початку роботи. Для забезпечення платоспроможності страхової компанії розмір вільних резервів може бути більше обсягу операцій страховика.

Одним з ключових критеріїв оцінки економічної стабільності страхової компанії вважається співвідношення обсягу її особистих коштів до обсягу прийнятих зобов'язань. Для забезпечення власної платоспроможності страховики повинні дотримуватися нормативних пропорцій між активами і прийнятими ними зобов'язаннями, а також бути готовими виконати свої зобов'язання за будь-яких несприятливих умовах.

У разі якщо ступінь платоспроможності компанії знижується, то доведеться кардинально змінювати стратегію управління всією компанією, а також розробляти план з її економічного оздоровлення. За даними Нацкомфінпослуг, в найближчому майбутньому кількість надходжень від продажу страхових продуктів може зрівнятися з виплатами по страхових випадках, що неминуче призведе до неплатоспроможності страхової компанії.

Для розвитку платоспроможності страхової компанії необхідно розробити план з економічного оздоровлення на тривалу перспективу, в якому потрібно розглянути динаміку прибутку і зміни страхових тарифів. В даному плані повинні бути передбачені і альтернативні варіанти на випадок форс-мажорних обставин.

Також задля відновлення платоспроможності страховика необхідно особливу увагу приділити сегментації страхового ринку.

Це пов'язано із тим, що страховий ринок України включає сотні тисяч реальних і потенційних споживачів, що розрізняються за статтю, віком, соціальним станом, рівнем доходів, звичками і кожен з них має свій набір страхових потреб. Для задоволення цих потреб може виявитися недостатньо страхових продуктів, які пропонує дана компанія, а вивчення потреб кожного страхувальника дороге і складне або взагалі нездійснений захід. Рішення полягає в тому, щоб спростити страховий ринок, розділивши його на сегменти - ряд однорідних груп споживачів з близькими страховими потребами і очікуваннями. Сегментація полягає в поділі ринку на певне число максимально різних між собою підмножин, всередині яких клієнти (елементи підмножин) максимально схожі між собою.

Сегментація дозволить страховій компанії максимально точно пристосовувати свої інструменти до певних груп споживачів, а також адаптувати їх до свого рівня тарифу і ризику.

Основне завдання сегментації - правильне розпізнавання найбільш значущих чинників, що дозволяють проводити оптимальне розподіл ринку на споживчі групи, характерні з точки зору їх поведінки.

Також сегментація дозволить більш точно підганяти страхове покриття під потреби і фінансові можливості страхувальників, створюючи оптимальне поєднання ціни та якості страхової послуги. Виявлення особливих потреб

клієнтів надасть можливість більш точно підбирати супутні послуги, що представляють останнім часом один з основних інструментів конкурентної боротьби страховиків [11, с. 50].

В сучасних економічних умовах - кризи і санкцій, страхові компанії зобов'язані постійно проводити аналіз своїх витрат і доходів, а також прогнозувати результати фінансової діяльності, так як все частіше компанії стають банкрутами. У такій ситуації страховик повинен бути впевненим у власних можливостях.

Важливе значення для підтримки платоспроможності є також тарифна політика. Так, формуючи тарифну політику, страховик прагне реалізувати зазвичай такі принципи:

1. Еквівалентність економічних відносин між страховиком і страхувальниками за тарифний період (мінімальний - 1 рік, рекомендований – 5-10 років). Тобто тарифи повинні розраховуватися виходячи з умови рівності отриманої за тарифний період нетто-премії і загальної ймовірної суми страхових виплат у зв'язку зі страховими випадками з того чи іншому виду страхування. За видами страхування, які належать до страхування життя, враховується рівність сумарної нетто-премії з інвестиційним доходом і страховими виплатами.

Якщо виявиться, що за тарифний період сумарна величина нетто-премії перевищила сукупну суму страхових виплат за той же період, то це свідчить про завищення страхового тарифу та обмеження інтересів страхувальників.

2. Доступність страхових тарифів для широкого кола страхувальників. Надмірно високі тарифні ставки стають гальмом на шляху розвитку страхування. Страхові внески повинні складати таку частину доходу страховика, яка не є для нього обтяжливою, інакше страхування може стати не вигідним. Доступність тарифних ставок знаходиться в прямій залежності від числа страхувальників і кількості застрахованих об'єктів. Чим більше коло застрахованих осіб та об'єктів охоплює страхування, тим менша частка шкоди доводиться на кожного і тим доступнішими стають страхові тарифи. При доступних страхових тарифах суттєво зростає ефективність страхування як методу страхового захисту суспільного виробництва.

3. Стабільність розмірів страхових тарифів протягом тривалого часу. Якщо тарифні ставки залишаються незмінними протягом багатьох років, у страхувальників зміцнюється тверда впевненість в солідності страхової справи. До постійних тарифів звикають і страхувальники, і страхові працівники. Підвищення тарифних ставок можливе лише при неухильному зростанні збитковості страхової суми з метою забезпечення беззбиткового проведення страхування. Так, наприклад, у зв'язку з високою щорічною похибкою показників збитковості страхової суми по страхуванню врожаю

сільськогосподарських культур чинне законодавство допускає перерахунок тарифних ставок кожні 5 років. При транспортному страхуванні вантажів розміри тарифів можуть змінюватися в залежності від ступеня небезпеки конкретних рейсів.

4. Розширення обсягу страхової відповідальності, якщо це дозволяють діючі тарифні ставки. Дотримання даного принципу є пріоритетним напрямком в діяльності страховика, оскільки, чим ширше обсяг страхової відповідальності, тим більше страхування відповідає потребам страхувальників. Розширення обсягу страхової відповідальності забезпечується зниженням показників збитковості страхової суми.

5. Забезпечення самоокупності та рентабельності страхових операцій. Дані фінансові засади в повній мірі відносяться і до діяльності страховика, який здійснює виплати страхового відшкодування та інші витрати за рахунок страхових платежів. Тому страхові тарифи повинні будуватися таким чином, щоб надходження страхових платежів постійно покривало витрати страховика і навіть забезпечувало деяке перевищення доходів над витратами (прибуток страховика).

Резюмуючи вищесказане, можна виділити кілька умов, які можуть гарантувати економічну стабільність безпеки страхової компанії на сучасному етапі:

1. Величина розміру власного капіталу повинна розраховуватися виходячи із самих дій страхування, які буде реалізовувати дана компанія. Власні ресурси страхова компанія повинна розподіляти і формувати пропорційно зі страховими резервами.

2. У страхової компанії зобов'язані бути в наявності вільні активи.

3. Страховик зобов'язаний мати здатність порівнювати страхові ризики з обсягами своїх коштів, в іншому випадку це призведе до руйнування компанії.

4. Страховик зобов'язаний прагнути до стійкої діяльності, а не до отримання великого прибутку.

5. Однією з основних умов стабільності і стійкості компанії є перестраховання.

6. Якщо страхова компанія наближається до банкрутства або вже перейшла в цю стадію, то необхідна розробка інвестиційного проекту, який поступово призведе до економічного оздоровлення.

Враховуючи вищевикладене варто додати, що для того, щоб був досягнутий результат виконуваних фінансових перетворень, потрібні надійні страхові компанії, так як руйнування однієї страхової компанії призводить до дисбалансу страхового ринку в цілому і наносить шкоду репутації страхової діяльності.

2. Банківська безпека

Так, банківський сектор є найбільшою складовою фінансового ринку України з активами, що складають домінуючу частку активів усіх фінансових установ. Саме тому негативні тенденції у фінансовому секторі країни виявились тут найбільш помітними.

В Україні режим функціонування іноземних інвестицій у банківській системі регулюється двома основними законодавчими актами: Законом України «Про банки і банківську діяльність» та Законом України «Про режими іноземного інвестування», згідно з якими банком з іноземним капіталом вважається установа, у якій частка капіталу, що належить хоча б одному іноземному інвестору, становить не менше 10 %. Натомість контроль поточної діяльності банків з іноземними інвестиціями (ліцензування, загальний перелік та моніторинг операцій, нагляд, звітність, режим прозорості, порядок виплати дивідендів тощо) цілком покладений на НБУ, що здійснює регулювання діяльності банків з іноземним капіталом за допомогою відповідних нормативних актів. Проте поточна редакція Закону України «Про банки і банківську діяльність», зокрема, не містить [5, с. 44]:

- граничного рівня статутного капіталу банків з іноземним капіталом відносно загального його обсягу,
- чітких вимог щодо визначення кінцевих власників банків з іноземним капіталом,
- механізму запобігання виведення прибутку банків з іноземним капіталом до материнських банків,
- переліку заходів реагування на незадовільну якість активів та кредитного портфеля банків з іноземним капіталом,
- механізму відповідальності та методів впливу за порушення законодавства банків з іноземним капіталом.

Варто зазначити, що обсяг збитків банківської системи України за 2016 рік значно перевищив аналогічний показник 2015 року переважно внаслідок вагомого зростання сум відрахування в резерви протягом IV кв. 2016 року (до 198,31 млрд. грн. станом на 01.01.2017 року), зумовленого виконанням плану врегулювання діяльності ПАТ КБ «Приватбанк» у межах процесу націоналізації установи. Цілком зрозуміло, що збитковість банківської системи негативно впливає на фінансову безпеку держави. Серед індикаторів, які ілюструють цей зв'язок, є показник «Рентабельність активів», оптимальне значення якого має становити від 1% до 1,5%. Натомість за умови збитків банківської системи значення цього показника буде від'ємним. При цьому критичним рівнем збитковості вважається значення —1%. Окрім того, нині стан конкурентного

середовища на банківському ринку потребує особливої уваги, адже після націоналізації Приватбанку держава контролює 53% ринку за активами (32% до націоналізації) і 55% ринку за залученими коштами (31% до націоналізації). За таких умов надзвичайна концентрація банківського бізнесу в руках держави у поєднанні з урядовою політикою преференцій для державної частини ринку сприяє лише посиленню його інвестиційної непривабливості. Показовим для оцінки фінансової безпеки банків є показник частки присутності іноземного капіталу, який станом на 01.10.2016 року становив 56,0%. Такий рівень цього показника є небезпечним для фінансової безпеки держави через те, що він наближається до критичного значення 60%. Такі обставини зумовлюють потребу посиленої уваги з боку держави з метою поступового збільшення частки вітчизняного капіталу у статутному капіталі українських банків.

Варто зауважити, що у практиці зарубіжних країн не існує єдиного однозначного підходу щодо граничних меж присутності банківського капіталу іноземного походження у банківській системі держави. Кожна країна вирішує це питання для себе самостійно, виходячи з власних аргументів. Існують країни з мінімальною присутністю нерезидентів на банківському ринку на рівні до 10% (КНР, Японія, Індія, Швейцарія, Канада, Франція, Італія), більш відкритими для присутності іноземного банківського капіталу (до 20%) є ФРН, США, Велика Британія. Значно відкритішими для іноземних інвестицій у банківську систему є країни Центральної та Східної Європи, де рівень присутності нерезидентів на банківському ринку досягає 60-95% (Польща, Чехія, Болгарія, Словаччина, Румунія, Естонія, Литва).

Таким чином, розрахунок індикаторів рівня фінансової безпеки банківського сектору економіки України підтверджує тезу щодо поглиблення кризових явищ та їх дестабілізуючого впливу на фінансову безпеку країни. Сучасні тенденції функціонування банків України свідчать також про значні деструктивні явища, існування реальних та потенційних загроз, які негативним чином впливають на фінансову безпеку країни. За проведеними аналітичними розрахунками проблеми банківського сектора пов'язані не лише із кількісними показниками діяльності банків (зі значним скороченням банківських установ), але і з погіршенням якісних параметрів їх функціонування (частка негативно класифікованих кредитів, частка валютних кредитів, значний за розмірами збиток). На наше глибоке переконання, такий стан у банківській системі є наслідком неефективного регулювання банківської діяльності з боку Національного банку України.

Однією з ключових причин повільного виходу з банківської кризи є недовіра клієнтів до банківської системи в цілому. Третина домогосподарств, що мають заощадження, не довіряє комерційним банкам та зберігає власні кошти

поза банками, оскільки заборона на обман споживачів фінансових послуг, на жаль, на практиці не завжди діє. Наприклад, банки вдалися до нового інструменту просування позикових продуктів - спільного кредитування. Комерційний банк пропонує беззаставні кредити готівкою, однак тут же дрібним шрифтом зазначає, що тільки оформляє кредит, видає ж готівку інша фінансова установа. Банки співпрацюють не з прямими конкурентами, а з фінансовими компаніями, які вже й ухвалюють рішення про видання кредиту, а банк у цьому разі є просто посередником. Інший приклад, банки “порохотяги” - залучають у регіонах країни депозити пропонуючи дещо вищі ринкових процентні ставки, при цьому майже не проводячи кредитування, а всі кошти скеровують у головний офіс, який кредитує фірми власників банку, що їх не повертають (безкоштовне фінансування власного бізнесу). З часом банк доводять до банкрутства, а відшкодування коштів перекладають на Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Капіталізація банківської системи після кризи поступово відновлювалася, проте темпи були дуже низькі та не покривали зменшення власного та регулятивного капіталу банківської системи. Станом на 01 січня 2017 року ліцензію Національного банку України мали 96 банківських установ (у т.ч. 38 банків з іноземним капіталом). З початку 2016 року кількість функціонуючих банківських установ зменшилася на 21. Враховуючи затверджений НБУ графік збільшення мінімального обсягу статутного капіталу банків, в подальшому можна очікувати нових випадків самоліквідації комерційних банків в Україні.

3. Валютна безпека

Ще одним видом загроз фінансовій безпеці держави є валютні загрози (або стан валютної безпеки), які найчастіше науковцями та практиками асоціюються та інтерпретуються у контексті забезпечення оптимального курсоутворення в країні. На думку О.І. Барановського, валютну безпеку держави можна трактувати з двох позицій – як стан курсоутворення для розвитку вітчизняного експорту та як ступінь забезпеченості держави валютними коштами з метою підтримання стабільності національної грошової одиниці й накопичення достатнього обсягу валютних резервів [17, с. 485].

О.В. Мелих вважає, що на рівень фінансової безпеки впливають такі елементи валютно-курсової політики, як: 1) інструменти реалізації валютно-курсової політики: режим курсоутворення, девальвація та ревальвація, валютні інтервенції, ступінь конвертованості валюти; 2) попит і пропозиція іноземної валюти; 3) динаміка курсу національної грошової одиниці: темпи інфляції, обсяг валютних резервів, сальдо платіжного балансу, доларизація економіки, обсяг грошової маси в обігу тощо; 4) зовнішні і внутрішні виклики і загрози [18, с. 15].

Окремо зупинимось на проблемах функціонування в країні валютного ринку, зокрема, зазначимо, що :

1. За 2014 -2016 рр. офіційний курс національної валюти зменшився з 7,99 грн/ дол. США станом на 01.01.2014 р. до 15,77 на 01.01.2015 р., 24,0 - на 01.01.2016 р. та 27,19 - на 01.01.2017 р. Динаміка валютного курсу залежить від чистого припливу іноземної валюти. Водночас у структурі валютних надходжень з-за кордону на експорт припадає 50-54 %. Проте зовнішні умови функціонування економіки України в останні кілька років ускладнилися. Через несприятливу ситуацію для українських експортерів на зовнішніх ринках погіршувалися показники поточного рахунку платіжного балансу.

2. Для підтримання курсу гривні НБУ використовував валютні інтервенції. Так, за 2011-2012 рр. міжнародні резерви НБУ зменшилися на 10,0 млрд дол. США, що відображає хронічну незбалансованість пропозиції та попиту на іноземну валюту в Україні. Ситуація не поліпшилася навіть за рахунок Євро-2012 - у червні 2012 р. міжнародні резерви скоротилися на 1,44 млрд дол. США. Сукупний обсяг інтервенцій НБУ на міжбанківському валютному ринку за підсумком 2015 року (4 250,7 млн дол. США) є значно меншим, ніж аналогічний показник за 2014 рік (11 127,0 млн дол. США). На відміну від 2014 р., коли валютні інтервенції здійснювались переважно у формі продажу валюти з метою згладжування курсових коливань, в 2015 р. НБУ значно збільшив обсяги придбання валюти для поповнення власних резервів. Загальна сума інтервенцій з продажу протягом 2015 р. валюти на міжбанківському валютному ринку дещо перевищувала обсяги її придбання, проте розрив між показниками не був великим (2 046,6 млн. дол. США та 2 204,1 млн дол. США відповідно станом на 01.01.2016 р.).

3. Обсяг валюти поза банками зростає починаючи з 2008 р. і на початок осені 2011 р. - це 194 млрд дол. США, що й було однією з причин запровадження контролю за готівковими валютними операціями з 23 вересня 2011 р. Введення паспортизації купівлі-продажу готівкової валюти за півтора тижні дало змогу регулятору заощадити близько 0,5 млрд дол. США золотовалютних резервів. Тенденцією 2015-2016 рр. було значне переважання обсягів продажу валюти з боку населення над обсягами купівлі. НБУ, зі свого боку стимулює це явище, шляхом пом'якшення адміністративних обмежень на валютному ринку. В той же час така тенденція в значній мірі зумовлена вичерпанням фінансових ресурсів населення та вилученням валютних заощаджень для фінансування поточних витрат. Крім того, валюта поза банками використовується для розрахунків у тіньовому секторі економіки та збереження заощаджень населення.

4. Українці мало зацікавлені у депозитах в екзотичних валютах та мультивалютних вкладах. Загальний обсяг таких вкладів становить не більше 2

%, з них 1 % у російських рублях, решта у фунтах та франках.

5. За результатом 2015 р. обсяг золотовалютних резервів становив 13,3 млрд дол. США в еквіваленті, збільшившись упродовж року на 87 %, а за 2016 р. зріс на 17 % до 15,5 млрд доларів.

Зауважимо, що сьогодні послабити національну валюту можуть як зовнішні, так і внутрішні чинники, найвагомішим з-поміж перших є погіршення ситуації у світовій економіці, яке, за прогнозами, буде хоч і не катастрофічним, проте тривалим. Утім, серйозніші ризики для гривні можуть бути саме всередині країни, зокрема проблема дефіциту зовнішньоторговельного балансу України та втримання обсягів експорту, зростання державного боргу, дефіцити державного бюджету та пенсійного фонду.

Розроблені НБУ заходи, які спрямовані на підтримання пропозиції іноземної валюти у спосіб підвищення спроможності контролювати кон'юнктуру валютного ринку, були вкрай необхідні для збереження валютної стабільності у кризовий період. Проте системну проблему доларизації економіки України та девальвації її валюти неможливо вирішити у спосіб виключно адміністративних заходів, покликаних ускладнити реалізацію права власності на валютні цінності. Короткостроковий позитивний ефект зміниться стійкими викривленнями на валютному ринку і результативними диспропорціями розміщення ресурсів і структури економічної системи, виправлення яких вимагатиме тривалого часу та значних коштів. Саме тому програми співпраці з МВФ передбачають поступову лібералізацію валютного ринку.

4. Бюджетна безпека

Безпека бюджетної сфери є надзвичайно важливою складовою в структурі усієї фінансової безпеки держави, оскільки покликана збалансувати фінансові інтереси окремих ланок фінансової системи з фінансовими інтересами держави загалом, а саме: окремі суб'єкти господарювання мають на меті максимізувати власні доходи, водночас держава прагне до максимізації надходжень до бюджету. Різноспрямованість таких фінансових потоків можуть спричиняти загрози бюджетній сфері та викликати зміщення рівноваги в сторону окремих суб'єктів фінансової безпеки.

Найбільш ґрунтовне визначення поняття бюджетної безпеки запропонував О.І. Барановський. Зокрема, науковець вважає, що бюджетна безпека – це такий стан, за якого забезпечується платоспроможність держави, її регіонів та окремих суб'єктів підприємницької діяльності для виконання ними своїх функцій з урахуванням балансу доходів та видатків державного та місцевого бюджетів, доходів та видатків окремих суб'єктів господарювання з дотриманням принципів доцільності, законності, своєчасності та соціально-економічної ефективності

використання бюджетних коштів на всіх рівнях [22, с. 600].

Система органів безпеки бюджетної сфери складається із таких елементів: 1) законодавчі та виконавчі органи державної влади; 2) органи грошово-кредитного регулювання; органи муніципального контролю, юридичні та фізичні особи. Водночас, у складі безпеки бюджетної сфери України О.Б. Жихор пропонує виокремлювати безпеку державного бюджету, безпеку республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, безпеку обласних бюджетів, безпеку бюджетів міст державного значення (м. Києва та м. Севастополя), безпеку районних бюджетів, безпеку бюджетів міст обласного значення з районним поділом та без районного поділу, безпеку бюджетів районів у містах, безпеку бюджетів міст районного значення, безпеку бюджетів селищ, безпеку бюджетів сіл та безпеку бюджетів сільських рад [22, с. 74 – 75].

Визначальний вплив на фінансову безпеку України мають індикатори бюджетної системи.

Таблиця 4.3.2

Показники безпеки бюджетного сектору економіки України у 2012-2016 роках *

Показник	Рекомендоване значення	Роки:				
		2012	2013	2014	2015	2016
Частка дефіциту (профіциту) державного бюджету у ВВП, %	≤ 3	- 3,79	- 4,45	- 4,98	- 2,28	- 2,94
Частка дефіциту (профіциту) торговельного балансу у ВВП, %	≥ 5	- 2,37	1,10	- 10,10	0,94	1,47

*Обчислено авторами на основі [21; 22].

Наведені у таблиці показники дозволяють стверджувати наступне:

- безпека бюджетного сектору економіки України за показником дефіциту (профіциту) державного бюджету у ВВП була забезпечена лише у 2015 році, оскільки фактичне значення становило менше, ніж рекомендоване;

- безпека бюджетного сектору економіки України за індикатором частки дефіциту (профіциту) торговельного балансу у ВВП не спостерігалася в жодному із досліджуваних періодів, оскільки фактичні показники не досягали рекомендованого значення.

Вважаємо, що основним чинником, що впливає на безпеку бюджетного сектору як складову фінансової безпеки України, є високий рівень дефіциту бюджету по відношенню до валового внутрішнього продукту, а також низький рівень профіциту торговельного балансу.

За аналізований період індикатори бюджетної безпеки мали різноспрямовані тенденції: вони знаходилися як у межах задовільного значення,

так і перевищували граничне задовільне значення індикатора, переходячи у зону небезпеки.

Зміна значень індикатора відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП свідчить про позитивні результати у сфері управління бюджетним дефіцитом завдяки заходам бюджетної консолідації 2015 року, після загострення проблем у 2011-2014 рр, коли відбувалось нарощування дефіцитної незбалансованості до небезпечного рівня. Цевимагаловжиття заходів щодо її подолання у тому числі через формування оптимальної структури видатків бюджету, створення дієвої системи контролю за раціональним і ефективним використання бюджетних коштів. Хоча передбачався очікуваний «перехід» цього індикатора у небезпечну зону на кінець 2017 року.

Значення індикатора відношення дефіциту/профіциту бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління до ВВП тривалий час знаходилися у небезпечній зоні, що обумовлювалось необхідністю бюджетної підтримки позабюджетних фондів. Насамперед, покриття дефіциту Пенсійного фонду України відбувалось за рахунок бюджетних коштів і щорічно цей показник має тенденцію зростання. Національна пенсійна система є одним з основних чинників, які призводить до фіскальної вразливості економіки - наприклад, у 2015 році пенсійна система «коштувала» 13,4% ВВП.

У небезпечній зоні також перебуває індикатор відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету. Він є суттєвим чинником, що тривалий час породжує проблеми у сфері державних фінансів і здійснює вплив на бюджетну безпеку. З рівня 4,23 % у 2008 році він стрімко зріс до 19,2 % у 2009 році та до 47,7 % у 2014 році. Стрімке нарощування обсягу дефіциту бюджету, інфляційні процеси, девальвація гривні, обмежений доступ до дешевих фінансових ресурсів на фінансових ринках сприяли зростанню вартості обслуговування державного боргу. Завдяки вжитим заходам зі реструктуризації та погашення частини боргу, цей показник знизився у 2015 році до 38,9 %, а на 2016-2017 рр. він склав 33,4 % [4].

Єдиним показником, який за аналізований період перебував на межі переходу в небезпечну зону був рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет. Проте це свідчить про наявність численних проблем у фіскальній сфері, які накопичилися протягом років і мають системний характер, призводять до зниження стимулюючої та соціальної функції податкової системи, а також

загострення проблем у митно-податковому адмініструванні. Визначальними показниками є не стільки рівень перерозподілу, скільки структура фіскальних вилучень.

Разом із тим, позитивні тенденції у зменшенні дефіциту НАК «Нафтогаз України» обумовлені за рахунок диверсифікації джерел постачання імпортного газу. Зокрема, частка природного газу, імпортованого з Росії в загальному обсязі його імпорту знизилась до 0 % з 92,5 % на початку 2014 року, відбулось зниження ціни на імпортний природний газ з 400,0 дол. США за 1 тис. куб. м у 2014 році до 200,0 дол. США за 1 тис. куб. м у 2016 році. Проте, згідно Інфляційного звіту Національного банку України⁸, вартість імпортованого газу у подальшому зростатиме до рівня показників 2014 року і складе 292,0 дол. США за 1 тис. куб. м. У 2017 році очікується зростання ціни на енергетичний носій на 23,3 % (порівняно із показником 2016 року) - до 247,7 дол. США за 1 тис. куб. м, у 2018 році зростання становитиме 10,3 %, що становитиме 273,3 дол. США за 1 тис. куб. м, а у 2019 році воно становитиме 6,8 % - 292,0 дол. США за 1 тис. куб. м. Зростання ціни на імпортний газ в умовах нереформованості енергетичної галузі зумовлюватиме ризики в частині формування тарифної політики для споживачів, формування системи субсидій для незахищених верств населення в напрямі збільшення цього виду видатків, негативно впливатиме на стан розрахунків за енергоносії у бюджетній сфері, а також матиме вплив на формування інфляційних коливань.

5. Боргова безпека

Наступним видом загроз фінансової безпеки економіки України є загрози боргового сектору, які виникають внаслідок неефективного управління внутрішніми та зовнішніми запозиченнями, диспропорцій у їх структурі, а також постійного зростання їхніх обсягів. Визначальними цілями гарантування боргової безпеки держави є: 1) оптимізація структури державного боргу; 2) підтримання рекомендованого рівня загального обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу; 3) задоволення потреби держави в залучених фінансових ресурсах; 4) активізація використання інструментів внутрішнього ринку державних цінних паперів [20, с. 79].

Міжнародна агенція «FITCH» для оцінки стану фінансової безпеки враховує такі показники: частка державного боргу у ВВП та частка боргу в іноземній валюті в загальному обсязі державного боргу [23]. Разом з тим, Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [24], окрім вище

зазначених індикаторів, передбачає оцінювання частки державного зовнішнього та державного внутрішнього боргу у ВВП (рис. 3).

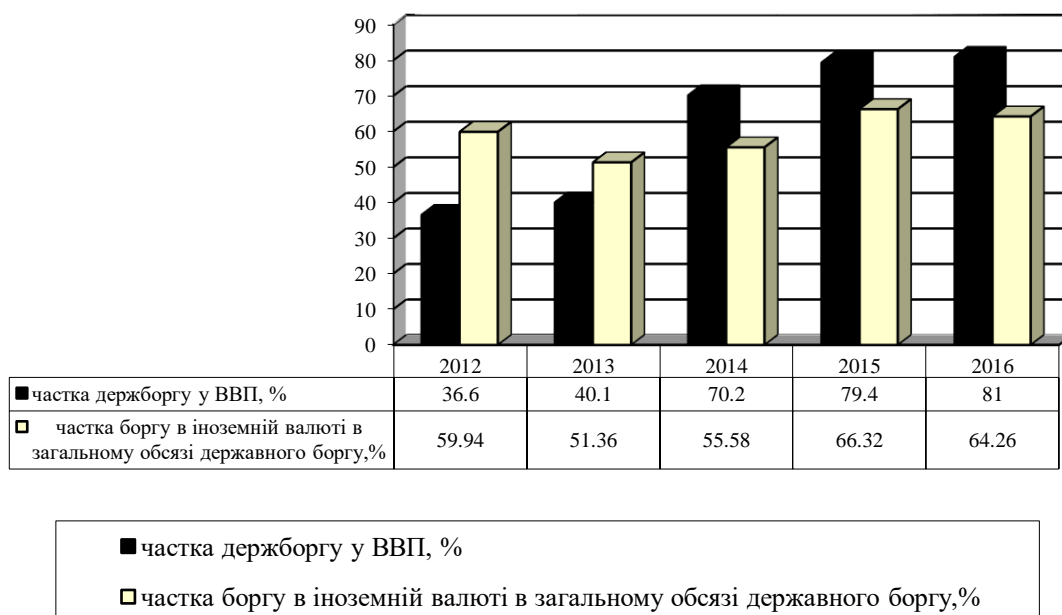

Рис. 4.3.3. Динаміка індикаторів безпеки боргового сектору економіки України у 2012-2016 роках

Так, частка державного боргу у валовому внутрішньому продукті та частка державного боргу в іноземній валюті, за рекомендаціями науковців, не повинна перевищувати 30% [22; 23]. Як видно з рисунку, протягом 2012- 2016 років частка боргу в іноземній валюті в Україні вдвічі перевищувала рекомендоване значення та становила від 59,94% у 2012 році до 64,26% у 2016 році. Це свідчить про незадовільну фінансову безпеку, а також безпеку боргового сектору економіки у всіх досліджуваних періодах. Негативним також є зростання такої частки у динаміці, що відображає суттєве падіння рівня боргової безпеки в Україні. Що стосується частки державного боргу у ВВП, то рис. 3 підтверджує суттєве перевищення фактичних показників понад рекомендований рівень із 36,6% у 2013 р. до 81,0% у 2016 р. Отже, за показниками боргової безпеки стан фінансової безпеки не досягає рекомендованих показників.

Отже, дестабілізуючий вплив на фінансовий ринок України мало зростання державного боргу. Проаналізовані індикатори свідчать про недостатню стійкість державних фінансів та, як наслідок, загрози фінансового ринку України.

Зростання обсягу державного та гарантованого державою боргу було обумовлено девальвацією національної валюти, курс якої по відношенню до долара США зріс з близько 24,00 грн/дол. США на кінець 2015 року до близько 27,19 грн/дол. США на кінець грудня 2016 року забезпеченням фінансування дефіциту державного бюджету, капіталізацією державних банків, в тому числі у

зв'язку з переходом у державну власність ПАТ КБ "ПриватБанк" відповідно до Постанови КМУ № 961 від 18.12.2016 р. (зі змінами), та наданням кредиту Фонду гарантування вкладів фізичних осіб відповідно до Постанови КМУ № 1003 від 28.12.2016 р. Приватизація ПриватБанку збільшила також квазіфіскальні видатки держави на 4,5 % ВВП.

Наслідком зростання боргових зобов'язань держави стало зростання частки видатків бюджету на обслуговування державного боргу, що в умовах реалізації системних реформ, проведення АТО на Сході країни та необхідності забезпечення реалізації державних функцій збільшує навантаження на головний фонд держави та негативно впливає на його збалансованість. За підсумками 2016 року сума обслуговування державного боргу становила 96,1 млрд грн, що на 11,6 млрд грн більше показника 2015 року, та на 48,1 млрд грн більше показника 2014 року. Таким чином, тільки за два роки сума обслуговування державного боргу зросла вдвічі. У 2016 році обслуговування державного боргу склало 11,5 % від обсягу профінансованих видатків, а у 2015 році цей показник становив 12,7 %. У 2017 році на обслуговування державного боргу передбачено спрямувати 112,0 млрд грн, що становить 11,7 % від планового показника видатків зведеного бюджету. В умовах зростання боргових зобов'язань держави видатки на їх обслуговування у подальших роках зростатимуть, що зумовлюватиме ризики збалансування бюджетного фонду та зниження фінансування інших функцій держави.

Основними причинами зростання обсягу державного боргу в 2014-2016 рр. були наступні [2, с.239]:

- політична криза та тривалий військовий конфлікт на сході країни;
- глибока економічна рецесія, викликана перегрупуванням економічних зав'язків з міжнародними партнерами та руйнуванням інфраструктури та промислових об'єктів на частині території країни;
- фінансування за рахунок державних запозичень дефіциту державного бюджету, зростання якого обумовлене в значній мірі збільшенням видатків на оборону та обслуговування державного боргу;
- необхідність потужної державної підтримки державних підприємств та банків, зокрема НАК «Нафтогаз України» тощо.

Основні тенденції фондового ринку, як сегмента фінансового ринку України характеризувались тим, що урядом за рахунок запозичень активно проводилась капіталізація державних банків. Якщо у 2013 р. за рахунок випуску ОВДП було капіталізовано лише ПАТ «Ощадбанк» в обсязі 1,4 млрд грн, то впродовж 2014 р. загальний обсяг бюджетної підтримки державних банків становив 26,7 млрд грн, з них: на поповнення статутного капіталу АТ «Ощадбанк» - 11,6 млрд грн, АТ «Укресімбанк» - 5,0 млрд грн; підтримку

«Фонду гарантування вкладів фізичних осіб» - 10,1 млрд грн. За підсумками фактичного виконання державного бюджету 2015 року за рахунок випуску ОВДП збільшено капіталізацію «Укргазбанку» на суму 3,8 млрд грн та надано кредит Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на суму 41,5 млрд грн із середньозваженою дохідністю 11,43 % (змінами до Закону про бюджет передбачалась необхідність капіталізації банківських установ обсягом 36,5 млрд грн та підтримка Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на суму 20 млрд грн). За I півріччя 2016 року на поповнення статутного капіталу державних банків було здійснено запозичень в обсязі 14,5 млрд грн, з них для АТ «Ощадбанк» - 5,0 млрд грн, а для АТ «Укркрексімбанк» - 9,5 млрд грн.

Зростання обсягу державних запозичень, здійснених у зв'язку з проведенням капіталізації банків суттєво збільшувало обсяг видатків державного бюджету, спрямованих на обслуговування цих ОВДП. Загалом, впродовж останніх восьми років обсяги збільшення статутних капіталів державних банків внутрішніх запозичень сягнули 88,1 млрд грн, а обсяги бюджетних видатків з обслуговування капіталізаційних ОВДП (з урахуванням необхідності обслуговування отриманих початку 2016 року позик) на кінець 2016 року складуть близько 39,87 млрд грн.

За висновками МВФ світова криза позначилася на Україні сильніше, ніж на інших країнах, які отримували допомогу в рамках програми stand-by. Тим не менше, програма допомогла уникнути погіршення макроекономічних змін в короткостроковій перспективі. Аналогічно співпраця з МВФ після російської агресії запобігла фінансовому колапсу та стабілізувала банківську систему. Проте, рекапіталізація банків відбувається повільніше, ніж це було передбачено програмою. Україні рекомендують посилити регулювання, нагляд та контроль за діяльністю фінансового сектора і поліпшити законодавство.

Проведений аналіз засвідчує, що зараз вітчизняний фінансовий ринок та система бюджетного менеджменту, на жаль, також є мало ефективними і не повністю виконують свої функції. Окрім цього нерозвиненість фінансового ринку України створює низку перешкод для проведення економічної політики і є фактором стримування подальшого економічного розвитку. Через практичну відсутність високоліквідних інструментів з низькими ризиками, суттєво обмежені наявні інструменти монетарної політики. НБУ здебільшого покладається на використання резервних вимог, що не є гнучким і ефективним інструментом. Проблема ще більше загострилася з переходом до таргетування інфляції. Середньо- і довгострокова бюджетна політика також сильно залежить від розвитку фінансового сектору, зокрема фондового ринку - ефективна пенсійна та інші реформи неможливі без розвинених

небанківських установ, як приватних, так і державних. Уже зараз нестача надійних інструментів на внутрішньому ринку цінних паперів є серйозним стримуючим фактором для розвитку інституційних учасників та гальмує розвиток усього фінансового ринку. Це стримує можливості інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні.

Випередження темпів нарощування обсягів боргу порівняно з темпами зростання ВВП в умовах впливу внутрішніх та зовнішніх дестабілізаційних чинників сприяли перевищенню безпекових значень рівня боргу та посиленню ризику неплатоспроможності держави: якщо на кінець 2014 р. відношення державного та гарантованого державою боргу до номінального ВВП становило 69,4 %, у 2015 р. - 79,1 %, то за підсумками 2016 р. цей показник збільшився до 81,0 %. Законами «Про Державний бюджет України на 2017 рік» та «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» (з урахуванням переглянутого Урядом прогнозного ВВП на поточний рік) передбачено, що на кінець 2017 р. державний і гарантований державою борг буде складати 84,4 % ВВП, а згідно з прогнозами МВФ, рівень боргового навантаження сягне 89,9 % ВВП.

Відповідно до Закону «Про Державний бюджет України на 2018 рік» рівень боргового навантаження на 2018 р. буде становити 84,58 % щодо ВВП. Проектом Постанови «Про Основні напрями бюджетної політики на 2018-2020 роки» встановлено обмеження граничного обсягу державного боргу в середньостроковій перспективі на рівні, не більше, ніж: 62 % ВВП на кінець 2018 р.; 58 % ВВП - на кінець 2019 р.; 55 % ВВП на кінець 2020 р. та встановлення граничного обсягу гарантованого державою боргу на рівні не більше, ніж: 22 % ВВП на кінець 2018 р.; 19 % ВВП на кінець 2019 р. та 18 % ВВП на кінець 2020 р.

Першочерговими заходами для подолання загроз фінансової безпеки мають стати:

1. Забезпечення збалансованості державних фінансів шляхом зниження бюджетного дефіциту.

Дефіцит державного бюджету на 2016 р. було заплановано утримувати на рівні -3,7 % ВВП, а згідно проекту держбюджет на 2017 р. -3,0 % ВВП. Законом України «Про Державний бюджет на 2017 рік» було передбачено зростання доходів, порівняно із 2016 роком, на 17,3 % до 706,3 млрд, видатків - на 14,9 %, до 775,3 млрд. Таким чином, дефіцит держбюджету склав 3 % від ВВП, або 77,5 млрд грн, що відповідало рівню інфляції у 2016 році і дало змогу забезпечити збалансованість бюджету. Крім того, нині інфляція і девальвація національної валюти є одним із чинників макроекономічної нестабільності та розбалансованості державних фінансів, зокрема. Скорочення дефіциту бюджету

до 3 % ВВП є позитивним кроком у стабілізації державних фінансів і потребуватиме виважених кроків у формуванні видаткової частини бюджету.

2. Розвиток системи середньострокового бюджетного прогнозування і планування.

Середньострокове бюджетне планування нині визнане Міністерством фінансів України одним з найголовніших пріоритетів діяльності. Разом із проектом Закону України «Про Державний бюджет на 2017 рік» було вперше оприлюднено прогностичні показники доходів та видатків на 2018-2019 рр., проте методики формування бюджетів всіх рівнів на середньострокову перспективу потребують подальшого удосконалення.

Запровадження середньострокового бюджетного планування має надати позитивний сигнал для підприємців та інвесторів щодо передбачуваності державної фіскальної політики. Капітальні інвестиції, в свою чергу, передбачають тривалий термін реалізації. Відтак прогнозованість фіскального курсу держави надасть ґрунтовну основу для розробки реалістично окупних бізнес-планів.

3. Прийняття державних соціальних стандартів для забезпечення підвищення якості державних послуг. На сьогодні Урядом не затверджено від соціальні стандарти і нормативи в описовому та вартісному вигляді, що надаються та делегуються державою місцевому самоврядуванню, а фінансові нормативи бюджетної забезпеченості по галузях бюджетної сфери не відповідають реальним потребам споживачів. Розрахунок та запровадження соціальних стандартів за всіма видами соціальних послуг, що надаються державою, перехід на фінансування соціальних послуг відповідно до затверджених державних соціальних стандартів були передбачені у Плані заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020» у 2015 р. Особливо гостро стоїть це питання у Донецькій та Луганській областях, де бюджетні розрахунки мають здійснюватися з урахуванням специфіки цього регіону щодо потреб у державних послугах. Як свідчить бюджетна практика 2015-2016 рр., обсяги медичної та освітньої субвенцій, що надаються з державного бюджету не забезпечують мінімальну потребу в коштах навіть на виплату захищених статей видатків цих галузей.

6. Безпека безпеки грошово-кредитного сектору економіки України

Відомо, що ринкова економіка ефективно функціонує в умовах високого рівня розвитку грошової системи, що і визначає її значущість у структурі фінансової безпеки держави. Безпека грошово-кредитної сфери залежить,

насамперед, від обсягів наявної грошової маси в обігу, темпів інфляції, характеру та цілей монетарної політики тощо.

З огляду на вище зазначене, зупинимося також і на грошово-кредитній сфері України. Оцінимо стан безпеки грошово-кредитного сектору можна з використанням відповідних показників, розрахунок яких представлено у таблиці 4.3.3.

Таблиця 4.3.3

Індикатори безпеки грошово-кредитного сектору економіки
України протягом 2012-2015 рр.*(%)

Індикатори	Період				
	2012	2013	2014	2015	2016
Темпи зростання кредитних операцій	109,31	98,79	111,78	110,42	100,33
Темпи зростання депозитних операцій	111,74	106,25	113,32	107,68	98,45
Темпи інфляції	99,8	100,5	124,9	143,3	112,4
Темпи економічного зростання	107,0	103,3	107,7	126,3	120,4
Темп зростання грошової маси	106,4	120,3	108,5	100,8	108,8
Темп зростання споживчих цін	100,4	101,7	131,7	125,5	135,8
Частка готівки у грошовій базі	87,27	85,26	91,48	91,74	89,38
Рівень монетизації економіки	15,82	18,00	19,46	15,57	14,31

* Джерело: складено авторами на основі [14; 20; 21].

Для визначення рівня забезпечення фінансової безпеки економіки України скористаємось наведеними даними та порівняємо окремі групи показників. Так, насамперед, необхідно порівняти темпи зростання кредитних та депозитних операцій. Як бачимо, за такими показниками протягом 2012- 2014 років економіка не мала достатнього рівня фінансової безпеки, оскільки темпи зростання депозитних операцій перевищували темпи зростання кредитних операцій. Це свідчить про те, що в економіці не вистачало фінансових ресурсів для забезпечення кредитування суб'єктів підприємницької діяльності.

Водночас, передумовами зниження рівня фінансової безпеки економіки України стало також необґрунтоване зростання портфеля кредитування банківськими установами, в тому числі в іноземній валюті; суттєве зниження стандартів видачі позикових ресурсів ненадійним та фінансово нестійким позичальникам, що, в свою чергу, призвело до зростання обсягів невчасно сплачених або непогашених довгострокових зобов'язань. Усі ці чинники створюють, у підсумку, негативні умови для забезпечення рівня фінансової безпеки економіки України.

Позитивною тенденцією стало перевищення темпів зростання кредитних операцій над депозитними протягом 2015-2016 років, що свідчить про економічне зростання, а отже – підвищення рівня фінансової безпеки за рахунок

посилення безпеки грошово-кредитного сектору економіки України.

Зазначену позитивну ситуацію підтверджує і порівняння показників темпів інфляції і темпів економічного зростання. Так, у 2012-2013 та у 2016 роках також спостерігалися позитивні зміни цих показників і можна стверджувати про безпеку грошово-кредитного сектору економіки України. Разом з тим, перевищення темпів інфляції над темпами економічного зростання у 2014-2015 роках відображає падіння рівня фінансової безпеки економіки України.

Згідно існуючих методик оцінювання рівня фінансової безпеки за індикатором монетизації економіки зазначений показник не повинен бути нижчим ніж 50% [25; 26]. Дані таблиці 2 свідчать про те, що рівень монетизації економіки майже у 3 рази є нижчим, ніж рекомендоване його значення протягом усього досліджуваного періоду, а тому, ми не можемо стверджувати про наявність безпеки грошово-кредитного сектору економіки України. Щорічні темпи інфляції не повинні перевищувати 5%, що спостерігалось в Україні у 2012 та 2013 роках. Протягом 2014-2016 років цей індикатор значно перевищив порогове значення, що суттєво знизило загальний рівень фінансової безпеки економіки України.

Виходячи з переліку окреслених проблем, притаманних фінансовій безпеці країни, головними напрямками його активізації, відновлення та інвестиційного спрямування мають бути наступні;

- перехід до агрегованого регулювання і пруденційного нагляду за суб'єктами фінансового ринку для послаблення регулятивного арбітражу, удосконалення його інфраструктури, синхронізації регулювання та функціонування всіх його секторів шляхом подолання розриву між діями різних фінансових регуляторів;

- підвищення організаційної ефективності регуляторів фінансового ринку
- визначити цільову модель функціонування та дорожню карту трансформації регуляторів;

- посилення процесу комунікації регуляторів із зовнішнім середовищем та суспільством на основі використання рекомендацій суб'єктів фінансового ринку, науковців та експертів щодо розвитку фінансового регулювання, а також своєчасне відображення на сайті НБУ інформації щодо статистичних показників банківської системи та окремих комерційних банків, грошово-кредитної політики, платіжного балансу тощо; за несвоєчасність передбачити відповідальність посадових осіб регуляторів;

- удосконалення чинних і розроблення нових нормативно-правових актів банківського нагляду і регулювання на основі врахування сучасних рекомендацій Базельського та Європейського комітету в частині запровадження ризик-орієнтованого нагляду та контролю за відповідністю внутрішніх

банківських систем управління ризиками новим вимогам;

- налагодження автоматичного обміну інформацією між вітчизняними державними фінансовими органами (інтеграція баз даних), а також між ними та органами інших країн, передусім митними, податковими тощо;

- внесення змін до Закону України «Про банки і банківську діяльність» у частині встановлення додаткової майнової відповідальності власників істотної участі банку належним їм майном у разі віднесення банку до категорії неплатоспроможних;

- посилення захисту майнових прав кредиторів при ліквідації банків шляхом проведення обов'язкових загальних зборів кредиторів, крім пов'язаних з банком осіб і структур, створення комітету кредиторів з наданням йому права контролю за діяльністю ліквідатора банку;

- стимулювання збільшення частки угод з фінансовими інструментами на організованому сегменті ринку;

- запровадження податку на короткотермінові інвестиції в країну або інших м'яких обмежень відповідно до міжнародної практики;

- обмеження практики випуску державних цінних паперів (як боргових облігацій уряду, так і сертифікатів НБУ) для зниження ринкових ставок за кредитами і стимулювання таким чином економічного розвитку реального сектору економіки;

- запровадження ефективної системи контролю за витрачанням бюджетних коштів та реформування сектору державних підприємств з метою зменшення втрати бюджетних коштів, а також збільшити доходи уряду від державного сектору шляхом продажу лише збиткових компаній (продаж державних компаній, які приносять прибутки заборонити);

- розміщення річних звітів про результати використання коштів за проектами міжнародних фінансових організацій та незалежну експертну оцінку ефективності виконання відповідних програм у цілому на інтернет-сторінці МФУ;

- розробити й запровадити заходи, спрямовані на заохочення грошових переказів трудових мігрантів на Батьківщину, та стимулювати їхнє інвестиційне використання. Для цього провадити політику здешевлення послуг з переказу коштів, розглянути можливість випуску спеціальних державних облігацій для діаспори й мігрантів.

Впровадження описаних вище заходів має сприяти розвитку вітчизняного фінансового ринку, стабілізації фінансової системи країни як ключового елементу макроекономічної стабільності у державі.

Удосконалення підходів до організації функціонування фінансового ринку в Україні має відбуватися з урахуванням того факту, що держава повинна

регулювати економіку, як наочно довела глобальна фінансова криза, але процес державного втручання не повинен зводитись лише до регулювання - держава має визначати пріоритети її розвитку (у тому числі фінансового ринку). На сьогодні в Україні, як і в цілому світі, головне завдання - це розроблення та запровадження постійно діючого механізму вдосконалення й розвитку фінансового ринку з урахуванням світових тенденцій сучасної епохи.

4.3.1. Передумови та проблеми забезпечення енергетичної безпеки держави

Досягнення енергетичної безпеки неможливе без виявлення чинників, дія яких може негативно позначитися на розвитку ПЕК. Факторами впливу на енергетичну безпеку можна вважати: рівень освоєності та використання наявних власних ресурсів, глибина їх переробки та характеристики енергогенеруючих технологій, використання альтернативних джерел енергії, стан контролю за витратами ПЕР, реалізація політики енерго- та ресурсозбереження, транспортна інфраструктура, рівень енергоспоживання тощо.

Як й інші сфери національної безпеки, енергетична сфера відчуває невпинну дію загроз. Трактування самого терміну «загрози» тісно взаємопов'язане із трактуванням термінів «ризик», «безпека», «небезпека». Загальноприйняте визначення цих понять таке: безпека – це відсутність загроз існуванню об'єкта, а загрози – це наявність небезпеки. В зарубіжних публікаціях терміни загрози, ризики і небезпеки ототожнюються [1, с. 62-66]. У вітчизняній науковій літературі продовжується дискусія щодо розмежування цих понять, хоча на практиці вони теж нерідко ототожнюються.

Класифікація загроз енергетичній безпеці України та їх оцінка знайшли відображення в працях відомих вітчизняних науковців: В. Баранніка, В. Дзядикевича, М. Земляного, М. Ковалка, О. Суходолі, І. Сотник, А. Шидловського, І. Манжула. Проте оцінка енергетичної безпеки України демонструє її нестабільність та значну залежність від постійно змінюваних внутрішніх і зовнішніх чинників. Зазначене зумовлює необхідність здійснення комплексної класифікації основних загроз енергетичній безпеці та їх постійного моніторингу з метою вироблення ефективних управлінських рішень, спрямованих на передбачення і недопущення нових ризиків та нейтралізацію вже існуючих.

Метою дослідження є вивчення підходів до класифікації загроз енергетичній безпеці держави та аналіз основних загроз енергетичній безпеці

України в сучасних умовах господарювання.

Аналіз наукової літератури свідчить, що наявність масштабної кількості загроз у енергетичній сфері робить неможливим розробку дефініції «загрози енергетичній безпеці». Плачков І., Плачкова С. загрозами енергетичній безпеці називають події короткочасного або довготривалого характеру, які можуть дестабілізувати роботу енергокомплексу, обмежити або порушити енергозабезпечення, призвести до аварій та інших негативних наслідків для енергетики, економіки та суспільства [2].

Найчастіше науковці поділяють загрози енергетичній безпеці на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх загроз в Україні відносять нестачу викопних джерел палива, соціальну напругу, викликану підвищенням цін на енергоносії, недосконалість нормативно-правового забезпечення та розвитку галузей енергетичного комплексу, неефективне використання традиційних видів енергоресурсів у промисловості та у побутовій сфері; до зовнішніх – енергетична залежність країни від постачання енергоносіїв, відсутність продуманої диверсифікації серед постачальників енергоресурсів, політичну нестабільність та військові конфлікти у зонах зосередження енергоресурсів, несприятливу кон'юнктуру світового ринку енергоносіїв тощо [3, с. 153; 4].

Однак на даний час вважається, що класифікація загроз за сферами їх виникнення є більш доцільною, виходячи з того, що в умовах глобалізації поступово стираються межі поділу безпеки на внутрішню і зовнішню. Так, Плачков І., Плачкова С. поділяють загрози енергетичній безпеці на такі групи:

1) економічні загрози:

- дефіцит інвестицій, необхідних для розвитку, модернізації і технічного забезпечення енергокомплексу;
- неефективне використання паливних ресурсів та надмірно високі ціни на них;
- порушення господарських зв'язків;
- високі рівні монополізму виробників, постачальників і розподільників енергії та паливних ресурсів;
- технічні обмеження, що виникають через нестачу фінансових коштів;
- незбалансованість виробництва і споживання ПЕР, дефіцит енергетичних потужностей, недостатня пропускна здатність мереж;

2) соціально-політичні загрози:

- нестабільність у суспільстві, негативні соціально-політичні події;
- приватні інтереси власників в енергетиці, що йдуть всупереч загальній меті функціонування сектору;
- нездорова конкуренція, криміналізація енергетичного бізнесу;
- протиправні дії влади і керівників підприємств;

- низька кваліфікація персоналу;

3) зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні загрози:

- критична залежність від імпорту паливних ресурсів, енергетичного обладнання, матеріалів, невиконання договірних поставок;

- дискримінаційні заходи з боку зарубіжних країн,

- критична залежність експорту та імпорту від умов транспортування через території інших країн;

4) техногенні загрози:

- великий ступінь зношення основних виробничих фондів;

- низькі технічний рівень та якість устаткування і систем, низька якість будівельно-монтажних, ремонтних робіт та експлуатації;

- нераціональне розміщення енергетичних об'єктів з ризиком для населення і ризиком забруднення довкілля;

- недотримання правил технічної експлуатації, охорони праці та протипожежних заходів;

5) природні загрози:

- стихійні лиха: землетруси, повені, сильні вітри, ожеледиця, зсуви, зливові дощі й снігопади, підвищена грозова активність, які можуть призвести до руйнування або значного пошкодження обладнання;

- природні аномальні явища: тривала засуха, тривала маловодність річкового стоку, які можуть відбитися на балансах вироблення електричної і теплової енергії, водозабезпеченні енергетичних об'єктів;

- аномальні явища підвищеної сонячної радіаційної активності, що становлять загрозу щодо прискореного старіння ізоляції і температурних впливів.

б) недосконалість управління, що пов'язана в основному з:

- недосконалістю організаційних структур управління, низьким рівнем керівного і управлінського персоналу;

- нескоординованістю взаємодії підрозділів та підприємств енергокомплексу і взаємозв'язків з іншими галузями економіки;

- помилками та неефективністю реалізації економічної політики держави;

- недосконалістю правової і законодавчої бази;

- неефективністю проведення державою політики енергозбереження і слабкістю механізмів її реалізації;

- слабкістю (ослабленням) державного регулювання і контролю у сфері енергопостачання та енергозбереження [2].

Мазур І. класифікує загрози енергетичній безпеці за стадіями їх виникнення (забезпечення, споживання, постачання та використання паливно-енергетичних ресурсів, державне регулювання) [5, с. 311].

Колектив зарубіжних дослідників поділяє загрози енергетичній безпеці за причинами виникнення:

- 1) загрози, спричинені діяльністю людини;
- 2) ті, що пов'язані з недоліками технологій;
- 3) загрози, пов'язані з природою енергетичних ресурсів;
- 4) ті, що пов'язані з факторами навколишнього середовища [6, с. 15].

Дж. Уотсон також розподіляє загрози енергетичній безпеці на чотири основні категорії:

- 1) виснаження викопних видів палива;
- 2) недостатність інвестицій в інфраструктуру;
- 3) відмова технологій та інфраструктури;
- 4) умисні порушення в енергетичному секторі [7, с. 7].

На думку Манжула І., загрози енергетичній безпеці державі варто класифікувати за:

- факторами виникнення: об'єктивні (незначні поклади енергоресурсів), суб'єктивні (політична акція недружніх держав);

- об'єктом виникнення (щодо певного виду енергоресурсів: вугілля, нафти, природного газу, гідроенергетики, атомної енергетики, альтернативних джерел енергії);

- напрямками виникнення (політичні, економічні, соціальні, екологічні тощо);

- джерелами походження (природного, техногенного, антропогенного характеру);

- тривалістю дії (разові, короткострокові, середньострокові, тривалі); масштабами збитків та ступенем небезпеки (незначні, значні, катастрофічні);

- характером впливу на енергетичний сектор: загрози прямого впливу, загрози опосередкованого впливу;

- за можливістю прогнозування: передбачувані і непередбачувані;

- можливістю запобігання: керовані (існує можливість вирішення політичним чи адміністративним шляхом), не керовані (природні катаклізми) [8, с. 71].

Основні реальні та потенційні загрози національній безпеці України визначені ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки» [9]. Зокрема, загрозами в енергетичній сфері визначені неефективність використання ПЕР, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави. Стратегія національної безпеки України від 2015 р. визначає такі загрози енергетичній безпеці: спотворення ринкових механізмів в енергетичному секторі, недостатній рівень диверсифікації джерел постачання енергоносіїв та

технологій, криміналізація та корумпованість енергетичної сфери, недієва політика енергоефективності та енергозабезпечення [10].

Отже, виявлення основних загроз енергетичній безпеці держави є необхідним для захисту її національних інтересів, основою формування цілей та завдань енергетичної політики, вибору форм і методів забезпечення енергетичної безпеки.

4.3.2. Проблеми та передумови забезпечення екологічної безпеки держави

Одним із аспектів інтеграції нашої країни до європейського простору є діяльність, спрямована на підвищення ефективності державної політики щодо зменшення антропогенного навантаження на навколишнє середовище та використання досвіду розвинених країн у напрямку зменшення негативних наслідків реалізації екологічних загроз національній безпеці.

Дослідженню теоретичних та практичних основ гарантування екологічної безпеки регіонів та держави присвячені праці вітчизняних учених: І. Бережної, З. Герасимчук, І. Синякевича, В. Трегобчука, С. Харічкова, Є. Хлобистова та ін. Однак недостатньо ефективний механізм державного управління екологічними загрозами вимагає подальших розробок щодо змісту і видів загроз національній безпеці держави в екологічній сфері та напрямів їх передбачення, нейтралізації і мінімізації.

Одним з основоположних в сфері екологічної безпеки є термін «екологічна небезпека», яка розглядається як ймовірність порушення екологічної рівноваги навколишнього середовища, зокрема біотичних угруповань, їх видів і популяцій. Також екологічна небезпека визначається як ситуація в навколишньому середовищі, коли за певних умов можливе виникнення небажаних подій (явищ, процесів, небезпечних факторів), вплив яких на людей і природу може привести до відхилення здоров'я людини від середньостатистичного значення і погіршення стану навколишнього середовища.

Екологічній безпеці можуть загрожувати різні чинники, що виступатимуть як джерело загроз. Терміном «загроза» позначають можливість виникнення умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть наступити несприятливі події та процеси (техногенні катастрофи на промислових підприємствах або стихійні лиха, економічні або соціальні кризи тощо). Відповідно екологічні загрози розглядаються як природні чи техногенні явища, події або процеси з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними

наслідками, що можуть у певний час у межах конкретної території зашкодити здоров'ю людей, завдати матеріальних збитків, знищити довкілля [1, с. 37]. Основними причинами виникнення загроз екологічній безпеці є:

- вирішення соціально-економічних, технологічних проблем за рахунок природного середовища на локальному, регіональному та планетарному рівнях;
- відсутність адекватної масштабам і важкості шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями природному середовищу і здоров'ю населення, системи соціально-економічних і правових гарантій його відшкодування;
- відсутність ефективної адміністративно-правової системи заходів щодо профілактики екологічних правопорушень.

Джерело загроз – це будь яка діяльність або стан довкілля, що здатні призвести до реалізації загрози і появи в навколишньому середовищі вражаючих факторів. При цьому джерелами екологічної небезпеки можуть розглядатися об'єкти господарської, побутової, військової та іншої діяльності, що містять вагомі чинники екологічного ризику.

Найчастіше джерелами виникнення загроз екологічній безпеці є не стільки сили природи, технічні засоби, речовини і предмети, що створюють підвищену небезпеку для навколишнього середовища, скільки дії або бездіяльність фізичних і юридичних осіб, що створюють реальну загрозу особистості, суспільству і державі.

Існує значна кількість загроз екологічній безпеці, які можна класифікувати за багатьма критеріями (рис. 2.4.1.):

- вірогідність настання (реальні, потенційні загрози);
- за тривалістю (короткочасні і тривалі);
- характер впливу (внутрішні, зовнішні);
- сфери життєзабезпечення (економічні, еколого-медичні, соціально-демографічні);
- масштаби локалізації (глобальні (планетарні), регіональні, національні, локальні);
- характер походження (природні – пов'язані з небезпеками природного характеру – землетрус, виверження вулкана, повінь, посуха, холод і т. д.; антропогенні – пов'язані з людською діяльністю (соціально-політичного, військового, техногенного характеру) [2, с. 6; 3, с. 185].

Одним з аспектів аналізу загроз екологічній безпеці є поділ їх на зовнішні та внутрішні загрози. До зовнішніх відносять загрози, пов'язані з наслідками міждержавних збройних конфліктів або природно-техногенних катастроф (аварій), а до внутрішніх – ті, які складаються під впливом, як правило, аварій на різних рівнях (локальному та регіональному).

Нині основними зовнішніми загрозами екологічній безпеці України є: глобальне потепління, парниковий ефект, озонові діри в атмосфері, кислотні дощі, транскордонна міграція атмосферних полутантів, транскордонне забруднення вод річок і морів, вичерпання природних ресурсів; випадання окремих видів флори та фауни з біоценозів, зростання міграційних процесів, регіональні військові конфлікти. Внутрішні загрози екологічній безпеці України – це надзвичайні ситуації техногенного характеру, тероризм, гідрометеорологічні явища, землетруси, карст, зсувні процеси, просадки, підтоплення земель, великі повені й паводки, селі та селеві потоки, снігові лавини, лісові пожежі, пожежі на сільськогосподарських угіддях [4, с. 72].

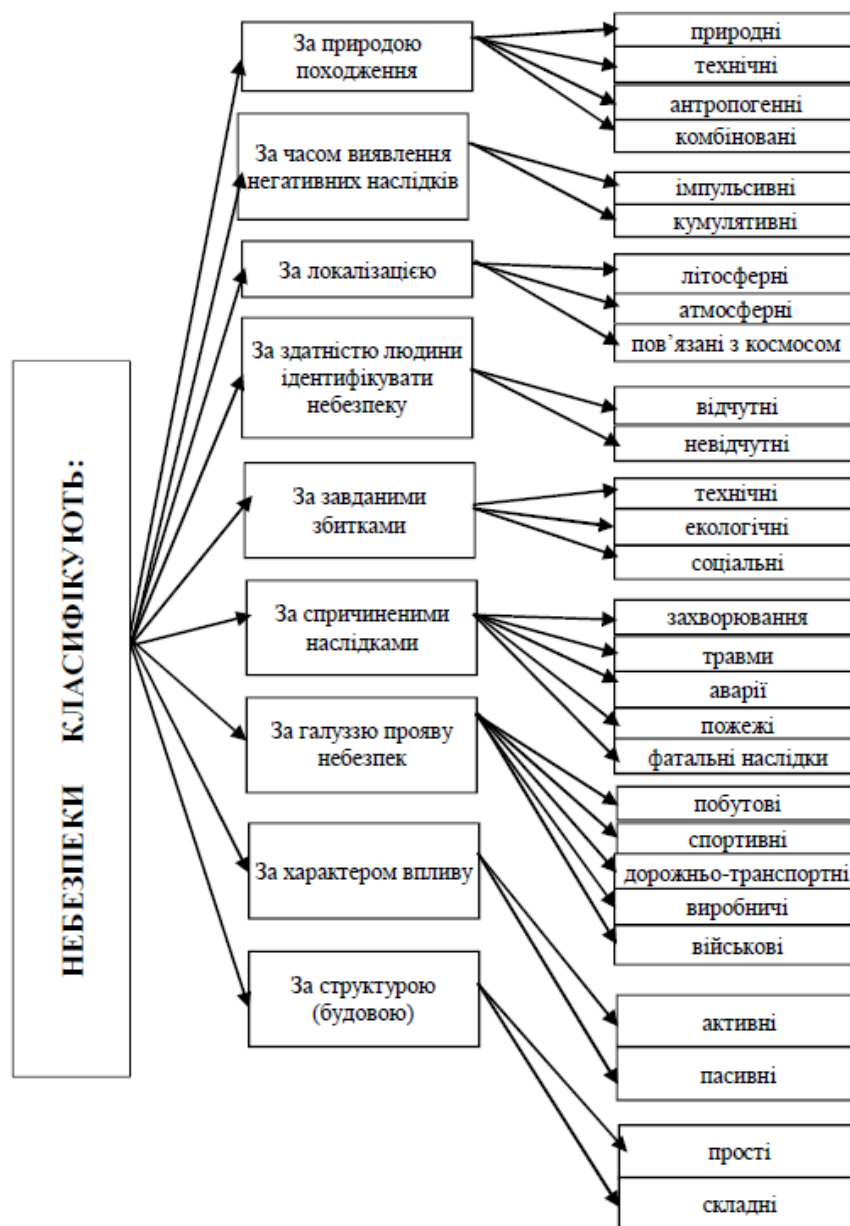

Рис. 2.3.2.1. Комплексна класифікація небезпек

При ідентифікації небезпек необхідно виходити з принципу «все впливає на все», тобто джерелом небезпеки може бути все живе і неживе, а підлягати небезпеці також може все живе і неживе. Багато джерел небезпеки виявляються постійно діючими, наприклад техногенне середовище, яке створює людина. Фактори небезпеки є складовими компонентами екологічної небезпеки. Виділяють наступні групи факторів небезпеки: екологічні, соціально-економічні, техногенні та ін.

Екологічні фактори небезпеки обумовлені причинами природного характеру (несприятливими для життя людини, рослин і тварин кліматичними умовами, фізико-хімічними характеристиками води, атмосфери, ґрунтів, природними лихами і катастрофами).

Соціально-економічні фактори небезпеки обумовлені причинами соціального, економічного та психологічного характеру (недостатнім рівнем харчування, охорони здоров'я, освіти, порушеними суспільними відносинами, недостатньо розвиненими соціальними структурами).

Техногенні фактори – фактори, обумовлені господарською діяльністю людей (надмірними викидами й скидами в навколишнє середовище відходів господарської діяльності в умовах її нормального функціонування та в аварійних ситуаціях; необґрунтованими відчуженнями територій під господарську діяльність; надмірним залученням у господарський оборот природних ресурсів; іншими, пов'язаними з господарською діяльністю подібними негативними процесами, актами або рішеннями) [5, с. 250].

Відносно новим, але вкрай важливим напрямком діяльності у сфері національної безпеки України має бути нейтралізація екологічних загроз воєнній безпеці та державного кордону. Ідеться не тільки про наслідки воєнних конфліктів для екосистеми держави, а також про вплив результатів виконання завдань бойової підготовки, накопичення звичайних боєприпасів, аварійні ситуації, пов'язані з їхнім збереженням, транспортуванням і випробуванням [1, 39].

Виявлення і своєчасне реагування на екологічні загрози є особливо актуальним, оскільки такі загрози позначаються на внутрішньополітичній сфері, адже екологічна криза й пов'язані з нею соціальні проблеми можуть створити сприятливі умови для дестабілізації внутрішньої ситуації в державі, спричинити соціальну напругу.

Тому нині одними з основних завдань у сфері забезпечення екологічної безпеки України є розробка дієвих механізмів цілісного, комплексного використання всіх наявних засобів для запобігання і попередження можливих екологічних загроз (забруднення, катастрофи тощо) на ранніх етапах їх виникнення.

4.3.3. Проблеми та передумови забезпечення соціальної безпеки держави

На сьогодні держава як інститут є основним, однак не єдиним, який повинен сприяти формуванню якісного людського та соціального капіталів, гарантувати соціальну безпеку через використання механізмів соціального захисту, що відповідають нинішнім потребам населення.

Державний соціальний захист є державною політикою у сфері забезпечення соціальної безпеки, що підкріплюється відповідною ресурсною базою, передусім – за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. Саме вони забезпечують особі, соціальній групі, населенню регіону та країни загалом комплексне, усебічне розв'язання проблем, зумовлених соціально-економічними ризиками, що можуть призвести (чи вже призвели) до повної або часткової втрати зазначеними суб'єктами можливості реалізації конституційних прав, гарантій, свобод і законних інтересів, економічної самостійності, реалізації принципів соціальної справедливості, а також суспільного добробуту [1, 37]. Українська держава в контексті гарантування соціальної безпеки організовує соціальний захист через розгалужену систему соціальних допомог, соціальних гарантій, соціальних послуг та соціального страхування (табл. 4.3.3.1), що фінансуються з державного або місцевих бюджетів (табл. 4.3.3.2).

Так, як свідчать дані табл. 4.3.3.1, в Україні забезпечується досить широкий спектр державного соціального захисту від різноманітних видів соціально-економічних ризиків. В табл. 2 наведена статистика щодо фінансування окремих видів видатків у 2000-2016 рр., з якої видно, що соціальний захист і соціальне забезпечення в Україні є головною видатковою компонентою як для державного, так і місцевих бюджетів (понад 30% у структурі видатків). Слід відзначити, що саме за цією видатковою статтею відбулися найбільші темпи зростання як у державному (у 2,6 рази), так і місцевих бюджетах (у 2,3 рази). Найбільшим темпом зростання витрат у державному бюджеті протягом 2000-2016 рр. відбулося лише за статтею виконання загальнодержавних функцій (у 2,8 рази), сягаючи 24,1%. Фінансування освіти та охорони здоров'я сьогодні перекладено, переважно, на місцеві бюджети у зв'язку із реформою децентралізації в Україні, яка комплексно та системно розпочалася з 2014 р. після прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [2].

Незважаючи на те, що частка видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення в Україні за період 2000-2016 рр. збільшилася у понад три рази (майже 40% видатків зведеного бюджету), перевищуючи аналогічний показник Фінляндії, Португалії, Іспанії, Греції, Бельгії та багатьох інших країн ЄС, однак залишається відкритим питання про їх ефективність, оскільки інвестиції в основний капітал є втричі нижчими. Однак, слід зазначити, що із 2014 р. в Україні відбулася зміна підходів до визначення важливості напрямів забезпечення/надання суспільних благ, згідно з якими система розподілу обмежених бюджетних ресурсів стала більше орієнтуватися на ті сфери, що допомагають покращити якісні параметри людського розвитку та позитивно впливають на суспільство загалом [3].

Таблиця 4.3.3.1

Державна система соціального захисту в Україні*

Державний соціальний захист		Приватний соціальний захист	
Соціальні допомоги	<ul style="list-style-type: none"> - малозабезпеченим - дітям-сиротам - особам із інвалідністю з дитинства - на поховання - сім'ям з дітьми - субсидії та компенсації - матерям-героїням - учасникам АТО та ВПО - на догляд тощо 	Соціальні допомоги	<ul style="list-style-type: none"> - корпоративні допомоги - санаторно-курортне-лікування - підвищення професійної кваліфікації (семінари, стажування, тренінги) - компенсація харчування та транспортних витрат
Соціальні гарантії	<ul style="list-style-type: none"> - мінімальна заробітна плата - мінімальна пенсія за віком - неоподаткований мінімум доходів громадян - державна соціальна допомога - пільги (за професійною ознакою, за заслуги перед державою, соціально-незахищеним верствам населення) - індексація грошових доходів громадян тощо 	Соціальні гарантії	<ul style="list-style-type: none"> - гідна та своєчасна оплата праці - охорона здоров'я та безпека праці - інші соціальні гарантії відповідно до чинного законодавства та внутрішньої політики компанії
Соціальні послуги	<ul style="list-style-type: none"> - соціально-побутові - соціально-педагогічні - соціально-медичні - соціально-психологічні - соціально-економічні - юридичні та інформаційні - працевлаштування тощо 	Соціальні послуги	<ul style="list-style-type: none"> - рекрутингові - соціально-економічні - соціально-медичні - соціально-педагогічні тощо

Соціальне страхування	<ul style="list-style-type: none"> - обов'язкове пенсійне - обов'язкове медичне - на випадок безробіття - від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які спричинили втрату працездатності - у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності тощо 	Соціальне страхування	<ul style="list-style-type: none"> - добровільне пенсійне - добровільне медичне
------------------------------	---	------------------------------	---

*Примітка. Складено автором

Таблиця 4.3.3.2

Структура видатків державного і місцевого бюджетів України, %*

Вид видатків	Бюджет	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	Зміна
Загальнодержавні функції	ДБ	8,5	19,3	15,3	13,8	11,9	15,4	16,2	22,0	24,1	2,8
	МБ	4,3	6,8	6,8	7,9	7,1	6,7	4,8	4,9	4,7	1,1
Національна оборона	ДБ	7,3	10,2	9,7	6,2	6,4	5,0	5,3	9,1	12,1	1,6
	МБ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Громадський порядок, безпека та судова влада	ДБ	8,8	13,1	12,3	12,2	13,6	12,7	13,4	14,9	14,6	1,6
	МБ	1,5	1,4	0,4	0,2	1,7	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Економічна діяльність	ДБ	12,3	16,1	22,5	19,8	21,2	16,0	18,2	11,5	6,4	0,5
	МБ	13,8	6,8	11,5	9,6	10,0	5,1	5,9	4,1	10,0	0,7
Охорона навколишнього природного середовища	ДБ	0,4	1,4	1,5	1,3	1,2	1,0	1,5	0,9	1,0	2,5
	МБ	0,0	0,5	0,8	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4
Житлово-комунальне господарство	ДБ	0,0	0,1	0,3	0,2	0,2	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0
	МБ	6,4	5,4	6,7	10,8	6,5	3,0	8,9	7,9	5,1	0,8
Охорона здоров'я	ДБ	2,3	4,4	5,7	4,0	4,0	3,9	4,2	3,5	2,5	1,1
	МБ	24,5	24,0	22,5	21,6	20,8	23,7	21,3	20,8	18,2	0,7
Духовний та фізичний розвиток	ДБ	1,3	1,1	1,8	1,3	1,6	2,3	2,0	1,6	1,0	0,8
	МБ	4,1	4,0	4,3	4,1	3,9	4,2	3,7	4,0	3,4	0,8
Освіта	ДБ	8,8	14,0	11,5	11,8	11,8	12,8	11,2	9,6	7,1	0,8
	МБ	25,5	29,4	28,7	30,0	31,2	33,6	32,2	32,1	27,3	1,1
Соціальний захист та соціальне забезпечення	ДБ	11,9	20,3	19,4	29,4	27,9	30,7	27,7	26,9	31,0	2,6
	МБ	13,5	21,6	18,4	15,4	18,3	23,2	22,6	25,7	30,7	2,3

*Примітка. Складено автором на основі [4]

**ДБ – державний бюджет, МБ – місцеві бюджети.

До основних соціальних гарантій відносяться мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлених законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового

мінімуму [5]. Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт є вартісною величиною достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [6]. Проте слід відзначити, що у багатьох випадках рівень соціальних гарантій (табл. 4.3.3.3) не досягає величини реального прожиткового мінімуму в Україні (табл. 4.3.3.4).

Таблиця 4.3.3.3

Основні види соціальних гарантій в Україні*

	2017				2018		
	з 1 січня	з 1 травня	з 1 жовтня	з 1 грудня	з 1 січня	з 1 липня	з 1 грудня
1. Прожитковий мінімум, грн.							
- у розрахунку на місяць на 1 особу	1544	1624	1624	1700	1700	1777	1853
- для дітей віком до 6 років	1355	1426	1426	1492	1492	1559	1626
- для дітей віком від 6 до 18 років	1689	1777	1777	1860	1860	1944	2027
- для працездатних осіб	1600	1684	1684	1762	1762	1841	1921
- для осіб, які втратили працездатність	1247	1312	1312	1373	1373	1435	1497
2. Мінімальна зарплата							
- грн.	3200	3200	3200	3200	3723	3723	3723
- % ПМ працездатних осіб	200,0	190,0	190,0	181,6	211,3	202,2	193,8
3. Мінімальна пенсія							
- грн.	1247	1312	1452	1452	1452	1452	1497
- % ПМ осіб, які втратили працездатність	100,0	100,0	110,7	105,8	105,8	101,2	100,0
4. Мінімальна допомога по безробіттю							
- застрахованим особам, у яких розмір виплат залежить від страхового стажу							
- грн.	1160	1280		1280	1440	1440	
- % ПМ працездатних осіб	72,5	76,0		72,6	81,7	78,2	
- особам, виплати яким призначаються без урахування трудового стажу							
- грн.	544	544		544	544	544	544
- % ПМ працездатних осіб	34,0	32,3		30,9	30,9	29,5	28,3
5. Допомога на поховання для безробітних							
- грн.	1544	1624		1700	1700	1777	1853
- % ПМ на 1 особу	100	100		100	100	100	100
6. Допомога на поховання для працюючих та членів їх сімей							

- грн.	2200	4100		4100	4100	4100	4100
- % ПМ працездатних осіб	137,5	243,5		232,7	232,7	222,7	213,4
7. Щомісячна адресна допомога ВПО для покриття витрат на проживання, у т.ч. оплати житлово-комунальних послуг, грн.							
- для працездатних осіб на одну особу (члена сім'ї)	442	442	442	442	442	442	442
- для осіб, які отримують пенсію, та дітей	884	884	884	884	884	1000	1000
- для осіб з інвалідністю I групи та дітей з інвалідністю	1247	1312	1705,60	1784,90	1784,90	1865,50	1946,10
- для осіб з інвалідністю II групи	1247	1312	1508,80	1578,95	1578,95	1650,25	1721,55
- для осіб з інвалідністю III групи	1247	1312	1312	1373	1373	1435	1497
8. Допомога при народженні дитини, грн.							
- загальна сума	41280	41280		41280	41280	41280	41280
- одноразова виплата	10320	10320		10320	10320	10320	10320
- щомісячна виплата	860	860		860	860	860	860
9. Допомога на дітей одиницям матерям, грн.							
- до 6 років	1355	1426		1492	1492	1559	1626
- від 6 до 18 років	1689	1777		1860	1860	1944	2027
- від 18 до 23 років (за умови навчання)	1600	1684		1762	1762	1841	1921
10. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, грн.							
- до 6 років	2710	2852		2984	2984	3118	3252
- від 6 до 18 років	3378	3554		3720	3720	3888	4054
11. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, грн.							
- для працездатних осіб	336,00	353,64		370,02	370,02	386,61	403,41
- для осіб, які втратили працездатність, та осіб з інвалідністю	1247	1312		1373	1373	1435	1497
- для дітей з багатодітних сімей на дітей віком:	1151,75	1212,10		1268,20			
- до 6 років	1435,65	1510,45		1581,00	1268,20	1325,15	1382,10
- від 6 до 18 років	1360,00	1431,40		1497,70	1581,00	1652,40	1722,95
- від 18 до 23 років (за умови навчання)					1497,70	1564,85	1632,85
12. Державна соціальна допомога особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю, грн.							
- особам з інвалідністю з дитинства I групи з надбавкою за догляд:							
підгрупа А	2561,90	2695,40	2793,40	2876,40	2876,40	2960,40	3074,90
підгрупа Б	1870,50	1968,00	2178,00	2178,00	2178,00	2178,00	2245,50
- особам з інвалідністю з дитинства II групи	1247	1312	1452	1452	1452	1452	1497
- особам з інвалідністю з дитинства III групи	1247	1312	1452	1452	1452	1452	1497

- на дітей з інвалідністю від 0 до 18 років	1247	1312	1452	1452	1452	1452	1497
---	------	------	------	------	------	------	------

*Примітка. Складено автором на основі [7]

На сьогодні лише показник мінімальної заробітної плати до оподаткування ще якимось відповідає показнику реального прожиткового мінімуму на 1 особу, тоді як усі інші види соціальних стандартів життя забезпечують від 10 до 70% реальних витрат на життя в країні. Слід зазначити, що реальний рівень прожиткового мінімуму в Україні обчислений із врахуванням цін на: 1) основні продукти харчування (хліб та хлібопродукти, крупи, овочі, фрукти, соки, олія, молоко та молокопродукти, м'ясо, риба, чай) за нормативними обсягами споживання на людину різних соціальних та демографічних груп в рік; 2) основний набір непродовольчих товарів (предмети гардеробу, текстильна білизна, предмети першої потреби, санітарії та ліки) за обсягами використання в середньому на людину на рік; 3) набір комплексу послуг, до яких відносяться оплата житлово-комунальних послуг, транспортних, побутових, послуг зв'язку та культури.

Таблиця 4.3.3.4

Розмір реального прожиткового мінімуму в Україні на 1 особу в місяць у розрізі соціальних і демографічних груп (липень 2018 р.)*

	Вартість продуктів харчування	Вартість непродовольчих товарів	Вартість набору послуг (у т.ч. ЖКГ)	Прожитковий мінімум
- для дітей віком до 6 років				
грн.	1626,31	726,12	740,01	3092,44
%	52,6	23,5	23,9	100,0
- для дітей віком від 6 до 18 років				
грн.	2185,25	757,39	835,58	3778,22
%	57,8	20,1	22,1	100,0
- для працездатних осіб				
грн.	1667,89	599,29	1113,76	3380,94
%	49,3	17,7	33,0	100,0
- для осіб, що втратили працездатність				
грн.	1314,15	480,99	949,00	2744,14
%	47,9	17,5	34,6	100,0

*Примітка. Складено автором на основі [8]

В контексті побудови держави добробуту за моделлю welfare mix, у системі соціального захисту населення, крім держави, повинні приймати участь інші сектори національної економіки, зокрема – бізнес, громадські організації, які можуть надавати послуги із соціального захисту на тимчасовій основі (через

меценатство, благодійність, соціальну відповідальність). Держава усіляко стимулює благодійність, зокрема, через систему оподаткування. Наприклад, чинне законодавство України встановлює для корпоративних донорів податкові пільги в розмірі не менше 2% і не більше 5% прибутку за попередній фінансовий рік [9]. Також існують і нефінансові стимули для організацій займатися благодійністю, оскільки вони отримують від цього певний зиск у вигляді позитивного іміджу, реклами та ін. Особливого розвитку після Революції Гідності в Україні набув волонтерський рух, який у багатьох випадках «підмінює» державу у справі забезпечення соціальної безпеки громадян. Так, чималий внесок громадський сектор здійснює сьогодні у соціальний захист населення через освітню, профорієнтаційну та соціальну компоненти міжнародної допомоги ВПО, особам із інвалідністю, літнім людям та дітям.

Особлива увага у стратегіях соціальної безпеки країн світу та України приділяється фінансуванню пенсійного забезпечення громадян, що пов'язано із глобальним старінням населення (т.з. «революція сивини») наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Так, якщо в 2015 р. чисельність населення віком 60+ у світі становила 901 млн. осіб (12,3 % від загальної чисельності населення), то, за прогнозами Відділу з народонаселення UNDESA [10], у 2050 р. вона зросте до 2,092 млрд. осіб (21,5 % від загальної чисельності населення). Це створює нові виклики для фінансово-економічних систем різних країн у контексті підтримки належного рівня життя літніх людей, державного фінансування мінімальних соціальних стандартів за рахунок коштів платників податків, професійного та особистого розвитку людей, які вийшли на пенсію тощо. Усезростаюча тривалість життя, проблеми із забезпеченням зайнятості та подоланням бідності в багатьох країнах світу актуалізують питання соціального захисту літніх людей як ключового політичного інструменту, покликаного знизити рівень бідності і нерівності, стимулювати економічне зростання, оздоровлюючи соціально вразливі верстви населення, розширюючи їхні економічні можливості, збільшуючи продуктивність праці, підтримуючи внутрішній попит і сприяючи якісним структурним змінам у національних економіках.

Соціальна пенсія є грошовим трансфером людям пенсійного віку, що не залежить від їхнього трудового внеску. Згідно чинного пенсійного законодавства України [11], право на соціальну пенсію мають усі непрацездатні громадяни на умовах, що визначаються Законом України «Про пенсійне забезпечення». Соціальна пенсія сприяє забезпеченню реалізації права людини на гідний рівень життя у старості і визнана одним із найефективніших інструментів соціального захисту для зменшення бідності серед людей похилого віку та інвестування в розвиток людського капіталу, особливо в країнах, що розвиваються.

Глобальне старіння населення світу набуває сьогодні загрозливих темпів. Як свідчать дані рис. 4.3.3.1, кількість т. зв. «молодих» країн, у яких проживає менше 10% населення віком 60+, має тенденцію до скорочення: зі 102 країн у 2015 р. до 37 – у 2050 р. Загрозливою тенденцією також є й зменшення кількості країн, де проживає від 10 до 19 % людей віком 60+ (із 52 країн у 2015 р. до 45 – у 2050 р.), оскільки зростає кількість «інтенсивно старіючих» (із 45 – у 2015 р. до 56 – у 2050 р.), а особливо – «гіперстаріючих» країн, де проживає понад 30 % населення віком 60+ (із однієї країни в 2015 р. до 62 – у 2050 р.). Такі тренди кидають серйозні виклики публічним фінансам усіх без винятку країн.

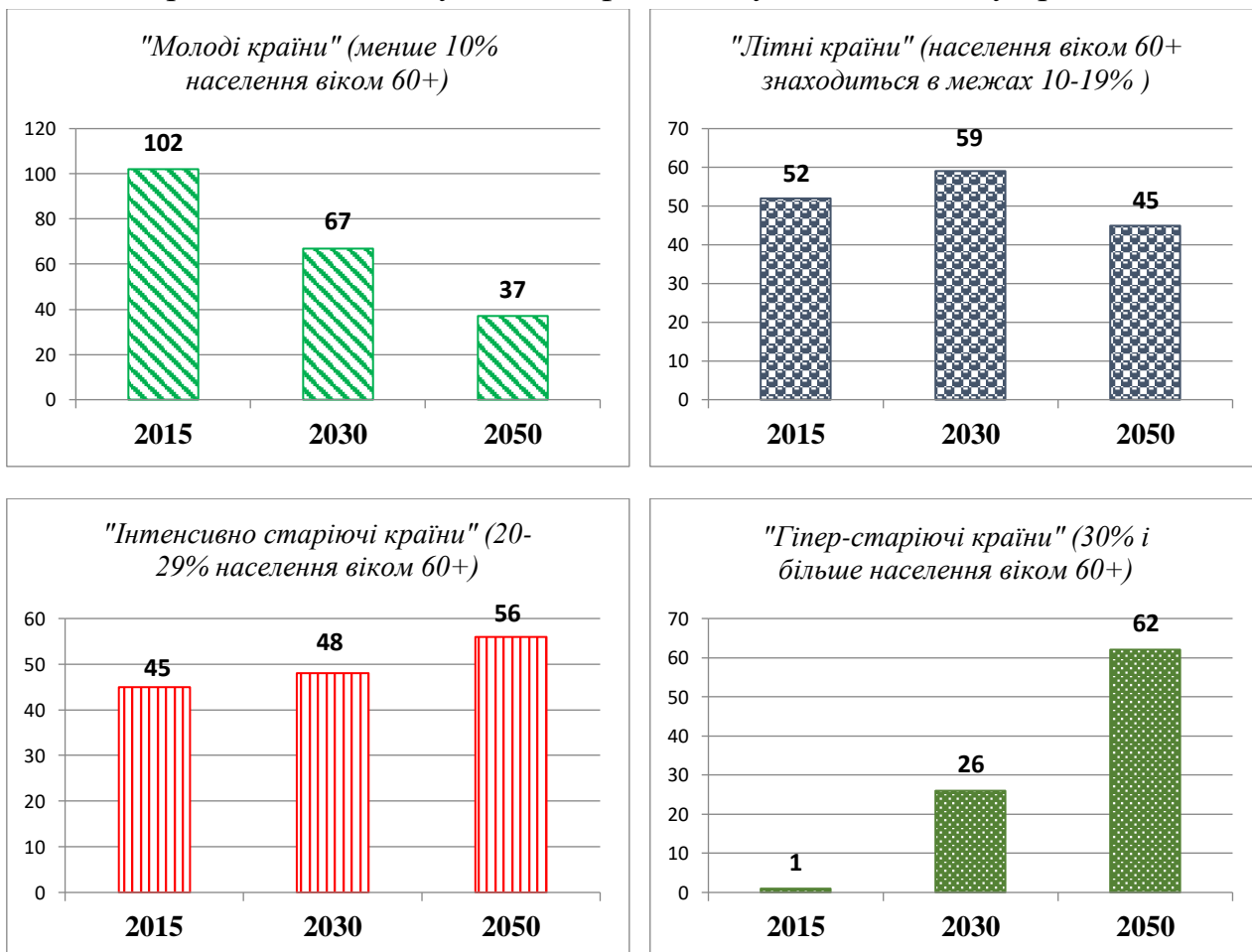

Рис. 4.3.3.1. Тенденції динаміки старіння населення в країнах світу протягом 2015-2050 рр.*

*Примітка. Складено автором на основі [12]

Оцінюючи глобальні тренди старіння населення світу, слід відзначити, що в переважній більшості країн з високим рівнем доходів кількість людей віком 60+ у 2050 р. перевищить третину загальної кількості населення. При цьому в Японії, в якій вже сьогодні частка людей літнього віку становить 30%, вона зросте до 52%, а в Німеччині, Гонконзі, Сінгапурі, Південній Кореї – до 47%. Соціальні пенсії як метод надання літнім людям мінімальних доходів, що їм

регулярно виплачуються за рахунок податків економічно активної частини суспільства, запроваджені лише у 71% високорозвинених держав із вибірки у 104 країни. Їхній розмір суттєво коливається – від \$79 в Угорщині до \$1201 у Нідерландах. Соціальні пенсії встановлюються на рівні від 15% до 30% середнього рівня доходів населення високорозвинених держав (винятками є Угорщина, Ісландія, Гонконг, Південна Корея). В Японії, Швейцарії, Австрії, Хорватії, Чехії, Люксембурзі, Словаччині, Сінгапурі, Омані, Саудівській Аравії та Катарі такий вид соціального забезпечення взагалі не передбачений, хоча в світі соціальні пенсії визнаються досить ефективним інструментом соціальної політики в контексті скорочення бідності літніх людей та інвестування у розвиток людського капіталу.

В країнах з доходом вище середнього соціальні пенсії передбачені у 73% держав із вибірки у 104 країни, розмір яких коливається від \$8 на Ямайці до \$300 в Бразилії. Лише в кількох з них частка людей 60+ перевищить 40% загальної кількості населення (Польща, Румунія, Боснія і Герцеговина, Болгарія) до 2050 р. Слід зазначити, що соціальні пенсії в групі країн з доходом вище середнього є досить мізерними і не забезпечують навіть 20% середнього рівня доходу населення цих країн (виняток становлять лише Аргентина, Бразилія, Венесуела, Уругвай та Південна Африка), а то й узагалі відсутні (Сербія, Румунія, Польща, Македонія, Боснія і Герцеговина, Лівія, Домініканська Республіка).

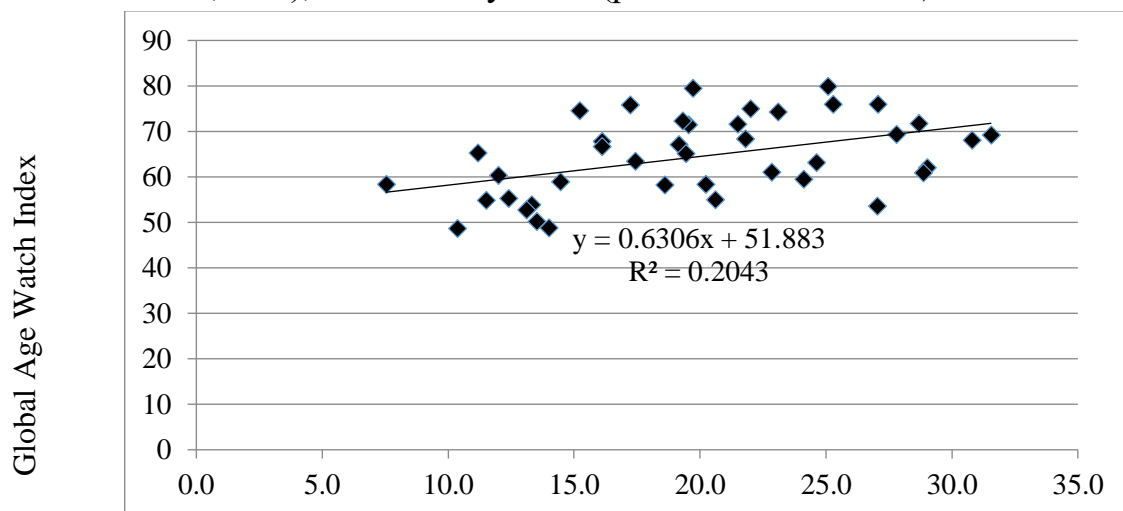
В країнах з доходом нижче середнього соціальні пенсії передбачені у 62% держав із вибірки у 104 країни, однак їх розмір є досить скромним – від \$3 в Індії до \$67 в Грузії. Лише в Україні та Китаї частка населення у віці 60+ у 2050 р. перевищить 35%, і саме Україна та Грузія є країнами, де розмір соціальної пенсії становить від 28 до 35% середнього рівня доходу.

В країнах з низьким рівнем доходів соціальні пенсії передбачені лише у 29% держав із вибірки у 104 країни, і їх розмір становить від \$8 у Таджикистані до \$19 у Кенії та Непалі. Саме ця група країн найменше уражена «вірусом глобального старіння населення», адже лише в Киргизстані кількість людей 60+ сягне у 2050 р. 23%. В більшості країн з низьким рівнем доходів соціальні пенсії взагалі відсутні (Гана, Танзанія, Гаїті, Руанда, Замбія, Зімбабве).

Оскільки соціальна безпека охоплює широке коло напрямів захисту (пенсії по віку, допомоги із втрати годувальника, виплати на дітей, медичне забезпечення, допомоги при вагітності і пологах, допомоги із безробіття, оплата лікарняних, допомога із інвалідності, виплати із травмування на робочому місці), то адекватне фінансування соціальних видатків на належному рівні справляє позитивний вплив не лише на короткострокові фінансово-економічні показники діяльності домогосподарств та стан здоров'я населення, але й на довгострокові результати соціально-економічного розвитку.

За даними МОП [13], якщо у 1900 р. із 178 країн світу понад 97% мали мінімальну систему соціального захисту, яка гарантувала лише надання допомог в межах 1-3 видів ризиків, то до 2012 р. частка таких країн скоротилась до 21%. Натомість суттєво збільшилась кількість країн, які пропонують соціальну підтримку у 8 і більше видах – із 12% у 1945 р. до 38% у 2012 р. Всеосяжна система соціального захисту, отже, на сьогодні представлена у 37,6% із 178 країн світу (22,4% із 125 країн, що розвиваються, та 14,6% із 41 найменш розвинутих країн світу). В розвинутих країнах частка населення, яка отримує пенсію за віком, зросла із 37 до 72% протягом 2000-2010 рр., в країнах, що розвиваються, – з 22,7 до 45%, в країнах із низьким рівнем доходів – із 6 до 17% відповідно [14].

Для оцінки взаємозв'язку рівня державних соціальних видатків із індикаторами розвитку економічних систем застосуємо регресійний аналіз (дані за країнами ОЕСР). Так, результати, наведені на рис. 2, засвідчують прямий зв'язок між рівнем соціальних видатків і добробутом літніх ($R^2 = 0,2043$). Аналогічно позитивно соціальні видатки впливають і на індекси соціальної справедливості (Social Justice Index, SJI) та верховенства права (Rule of Law Index, RLI), хоча й несуттєво (рис. 4.3.3.3 і 4.3.3.4).

Державні соціальні видатки, % ВВП

Рис. 4.3.3.2. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та GAWI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 16]

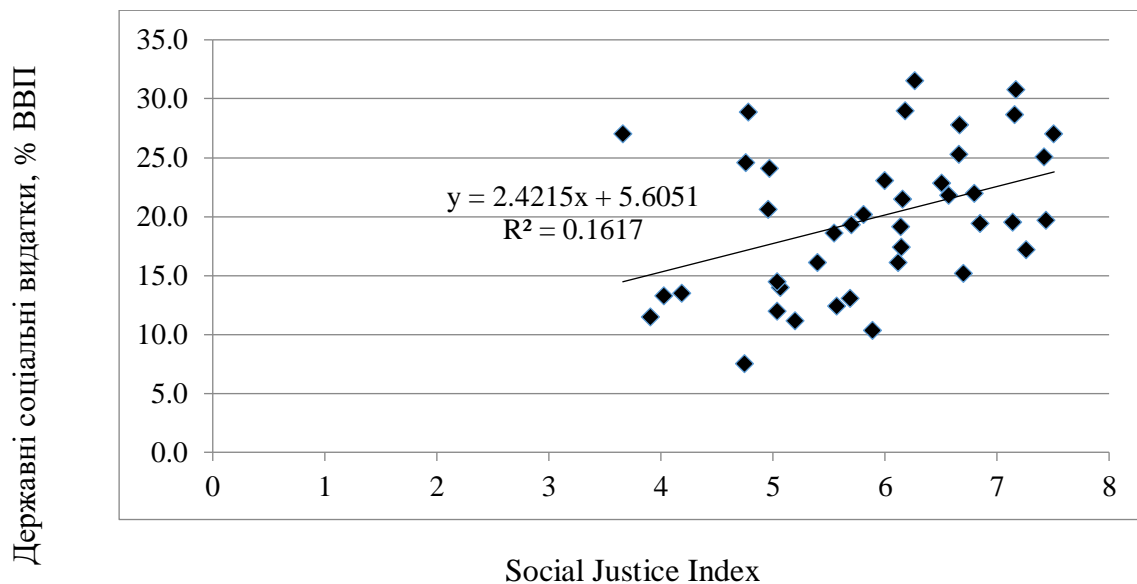

Рис. 4.3.3.3. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та SJI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 17]

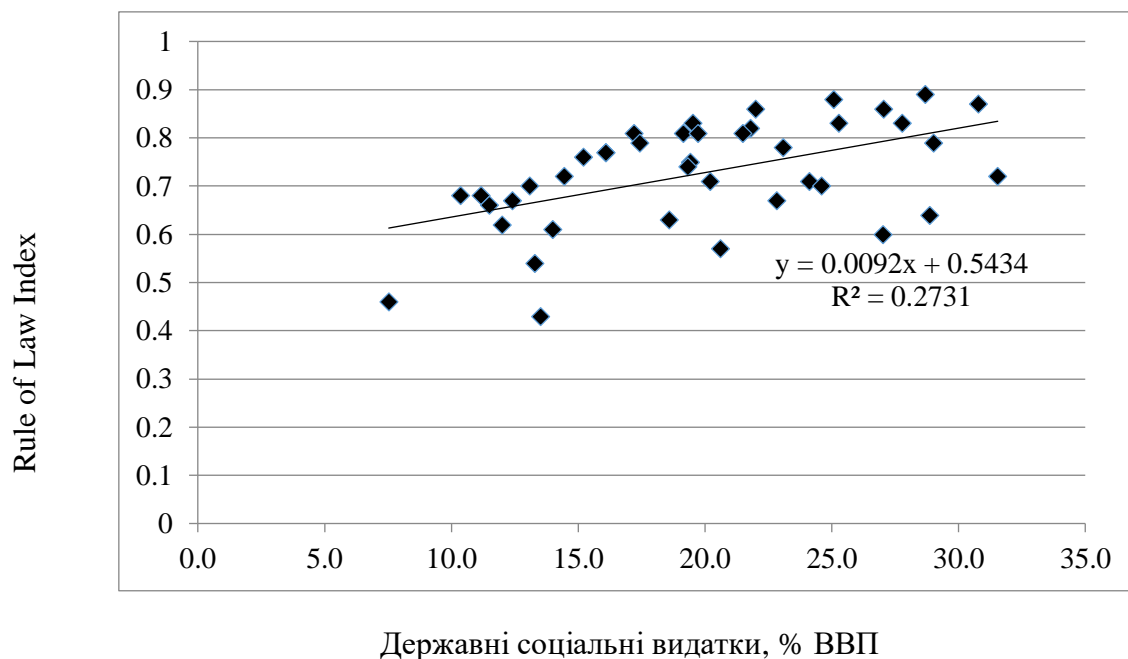

Рис. 4.3.3.4. Взаємозв'язок державних соціальних витратів та RLI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 18]

Згідно проведених розрахунків, рівень державних соціальних витрат досить слабо корелює з індексом Gini, що демонструє майнове розшарування суспільства. Зв'язок між величинами, як демонструє рис. 5, є оберненим (вищі соціальні видатки обумовлюють нижчий рівень коефіцієнта Gini) за $R^2 = 0,1473$. Оскільки аналіз проводився на базі країн ОЕСР, можна припустити, що для менш розвинутих держав значення R^2 буде значно більшим, оскільки саме в країнах з низьким доходом та доходом нижче середнього соціальні видатки сприяють

зниженню рівня поляризації доходів населення. Індекси людського розвитку (Human Development Index – HDI) та процвітання Legatum (Legatum Prosperity Index – LPI) демонструють несуттєвий зв’язок із рівнем соціальних витрат, хоча й різних напрямках. Так, результати, наведені на рис. 4.3.3.6 та 4.3.3.7, дозволяють побачити прямий зв’язок між HDI та державними соціальними видатками ($R^2 = 0,2763$), і обернений – між LPI та державними соціальними видатками ($R^2 = 0,2695$).

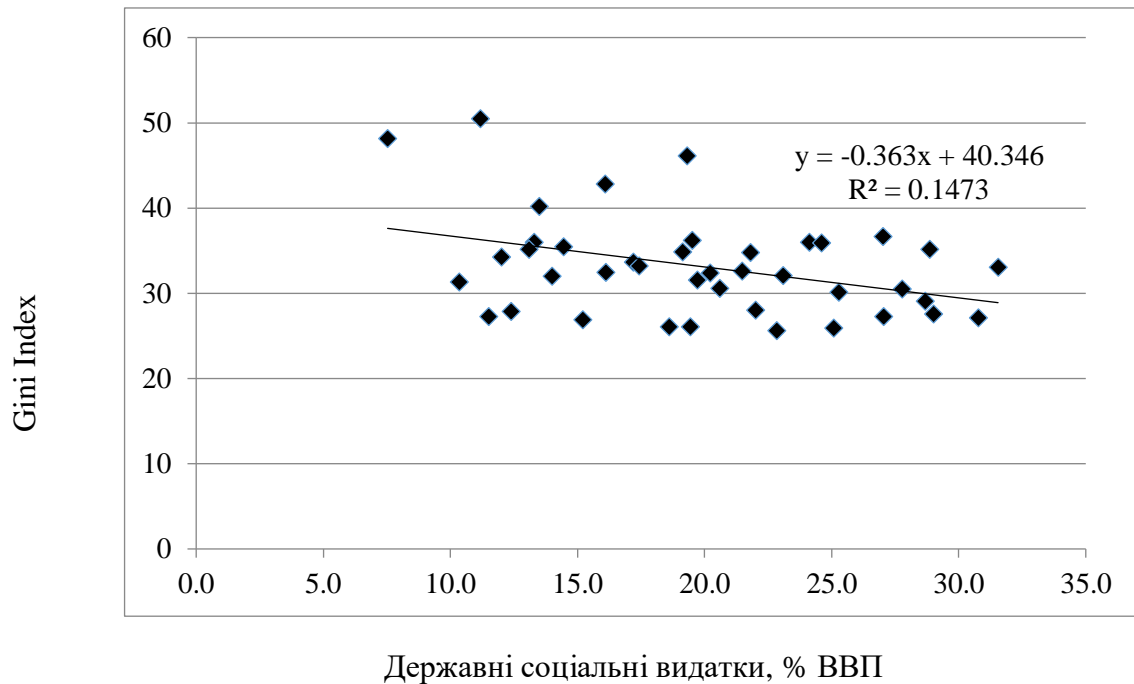

Рис. 4.3.3.5. Взаємозв’язок державних соціальних витратків та індексу Gini*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 19]

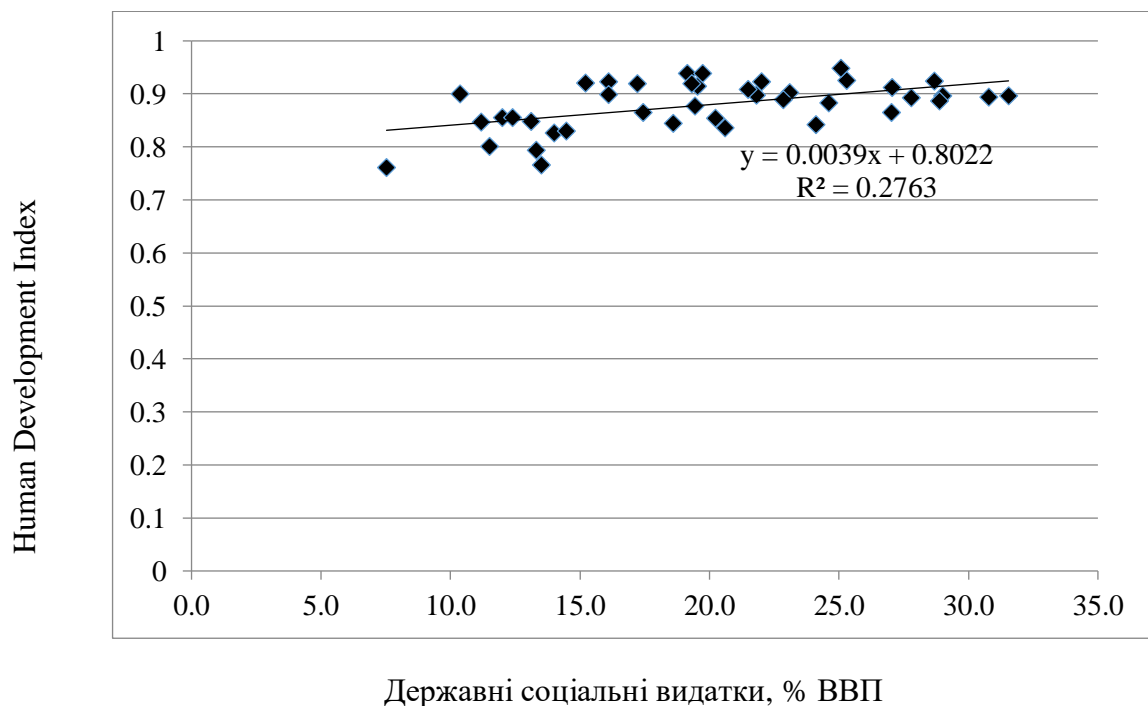

Рис. 4.3.3.6. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та HDI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 20]

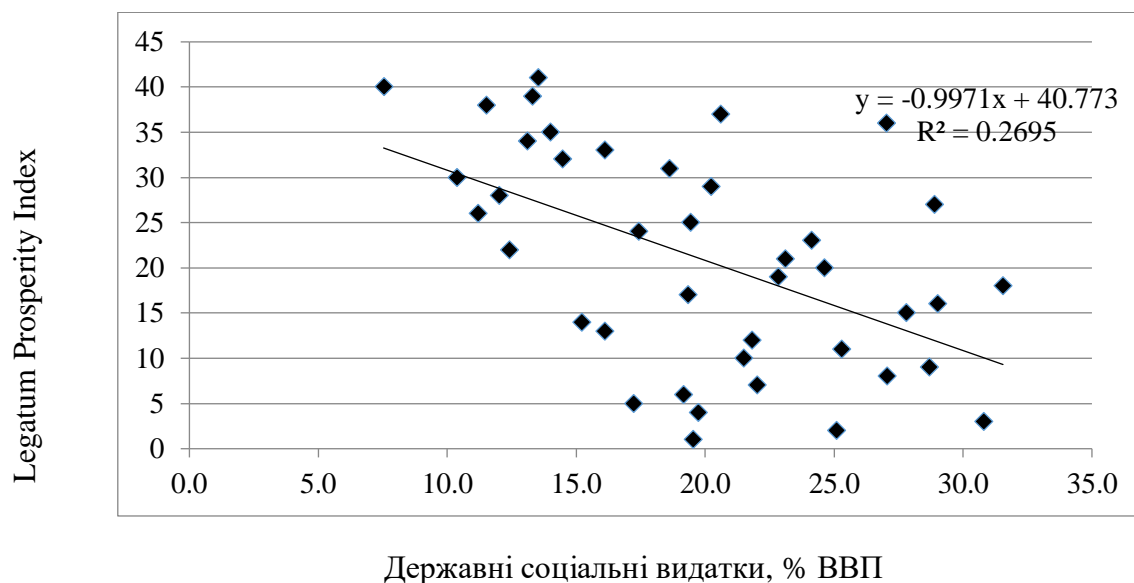

Рис. 4.3.3.7. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та LPI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 21]

Найкращим чином зростання державних соціальних видатків позначається на індексах соціального прогресу та хорошої країни. Так, як свідчать дані рис. 8, соціальні видатки підвищують соціальний прогрес країн світу, що пов'язаний із соціальним розвитком на протизаг економічному.

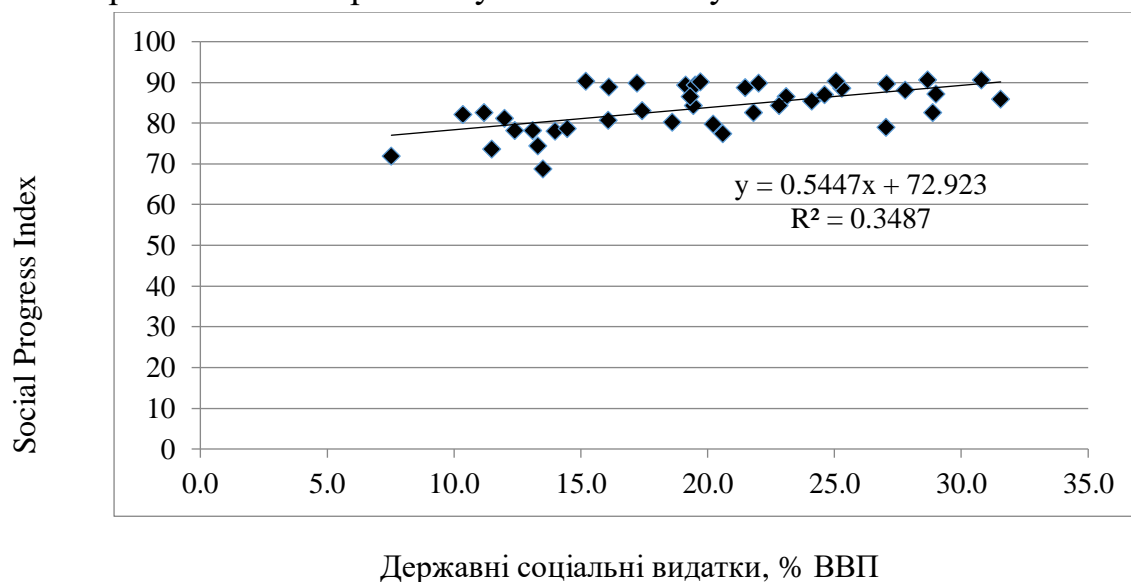

Рис. 4.3.3.8. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та SPI*

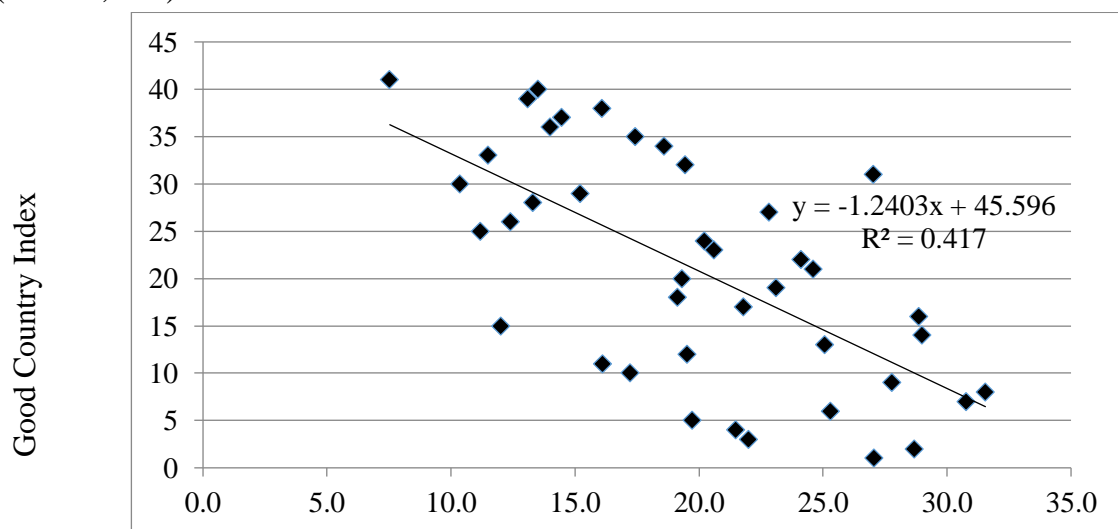
*Примітка. Складено автором на основі [15; 22]

Індекс соціального прогресу (Social Progress Index – SPI) охоплює понад 50 показників, згрупованих у три ключові блоки: 1) базові потреби людини

(харчування, доступ до медичного забезпечення, забезпеченість житлом, доступ до води, електроенергії, санітарним послугам); 2) основи добробуту людини (доступ до базових знань та рівень грамотності населення, доступ до інформації та засобів комунікації, рівень охорони здоров'я та екологічна стійкість); 3) можливості розвитку людини (рівень особистих та громадянських свобод, можливість реалізувати власний потенціал) [22]. Зв'язок між державними соціальними видатками і SPI прямий за $R^2 = 0,3487$.

Країни із високим рівнем соціального прогресу належать до найбільш розвинутих економік світу за показником ВВП на особу, а також, відповідно, мають можливість підтримувати достатньо високий рівень соціальних видатків (понад 20% ВВП). В державах із високим рівнем соціального прогресу (Норвегія, Швеція, Швейцарія, Ісландія, Нова Зеландія, Канада, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Австралія, Великобританія, Ірландія, Австрія, Німеччина, Японія, США та ін.) його рівень підкріплюється цілою низкою факторів, що діють синергетично: масштабні видатки на соціальну сферу, які розглядаються не як витрати, а інвестиції; якісні формальні і неформальні інститути; розвинуті демократичні процедури прийняття управлінських рішень тощо. Таким чином, соціальна безпека стає справою не лише публічного сектора, але й усіх суб'єктів громадянського суспільства.

Що стосується Індексу хорошої країни (Good Country Index – GCI), то він характеризує ступінь глобального внеску країн у загальний розвиток людства за кількома категоріями: наука і техніка, культура, міжнародний мир та безпека, глобальна стабільність, планета й клімат, процвітання та рівність, здоров'я та добробут [23]. Досить показовим, як свідчать результати, наведені на рис. 9, є обернений середній рівень зв'язку між державними соціальними видатками та GCI ($R^2 = 0,417$).

Державні соціальні видатки, % ВВП

Рис. 4.3.3.9. Взаємозв'язок державних соціальних видатків та GCI*

*Примітка. Складено автором на основі [15; 23]

Загалом, як свідчать результати проведеного аналізу, спостерігається прямий зв'язок між державними соціальними видатками і показниками людського розвитку, соціального прогресу, індексами соціальної справедливості та верховенства права, AgeWatch індексом, і обернений – із індексами хорошої країни, процвітання Legatum та Gini (вищий рівень соціальних видатків забезпечує кращі позиції в рейтингу та нижчий рівень майнового розшарування). Країни демонструють кращі результати в соціальному захисті літніх, коли застосовують комплексний підхід до соціальної політики (інвестування в пенсії, покращення доступу до охорони здоров'я та підтримки соціальної інтеграції людей похилого віку).

Соціальні пенсії як форма мінімальної підтримки добробуту літніх людей активно використовуються не лише у високорозвинутих країнах, але й в країнах із доходами нижче середнього рівня та низьким рівнем доходів (Аргентина, Болівія, Бангладеш, Ботсвана, Чилі, Коста-Ріка, Індія, Молдова, Непал, Перу, Таджикистан, В'єтнам, Уругвай). Багато країн запроваджують інші форми підтримки соціально вразливих категорій населення (наприклад, допомоги для дітей і родин практикуються в Танзанії, Уругваї, Аргентині, Болівії, Бразилії, Україні, Гані, Еквадорі, Індонезії, Гондурасі, Ямайці, Кенії, Мексиці, Монголії, Філіппінах, мінімальна грошова підтримка домогосподарств – в Руанді, Мозамбіку, Замбії, Чилі, Китаї, а програми гуманітарної допомоги Cash-for-Work (CfW) та Food-for-Work (FfW) поширені у Камбоджі, Колумбії, Камеруні, Єгипті, Ефіопії, Індії, Сомалі, Пакистані, Панамі, Уганді, Замбії, Зімбабве). Проте оцінка рівня бідності людей похилого віку є досить складною проблемою і статистика часто недооцінює її масштаби, оскільки бракує агрегованих достовірних даних (навіть у рейтинг GAWI включені лише 96 країн світу, по яким можливо було отримати релевантну статистику). Основні фактори ризику включають брак доступу до регулярного доходу та роботи, належного рівня охорони здоров'я, зниження фізичних та розумових здібностей, соціального виключення тощо.

Загалом, в контексті підвищення рівня життя літніх людей на державному рівні повинно визнаватись наступне:

- соціальні пенсії є критично важливим інструментом зниження крайньої бідності та досягнення права на соціальне забезпечення для людей похилого віку, захисту основоположних прав людини;
- переваги соціальних пенсій виходять за рамки індивідуального одержувача (бенефіціарами також стають усі члени сім'ї, діти, онуки);

- солідарні пенсійні системи більшою мірою відповідають зобов'язанням щодо прав людини, оскільки базуються на принципах універсальності та недискримінації, зменшують можливості для корупційних зловживань та маніпуляції при виборі бенефіціарів, які, зазвичай, виключають найбільш вразливі прошарки населення.

4.3.4. Проблеми та передумови забезпечення соціоєколого-економічної безпеки у сфері природокористування

На сучасному етапі розвитку людства все більше проявляється взаємний вплив у системі “суспільство – природа”: суттєві зміни в довкіллі відображаються на кількісних та якісних параметрах розвитку суспільства, а зростаючі масштаби діяльності суспільства викликають незворотні тотальні зміни в навколишньому середовищі. Це свідчить про те, що суспільство і природа – єдина динамічна система, для складових якої характерні взаємозалежність та активні зворотні зв'язки. Тобто простежується тенденція зростання залежності суспільства від природного середовища в силу вичерпування природних ресурсів, зменшення площі Землі на душу населення, зменшення асиміляційного потенціалу довкілля, втрати ним первинних властивостей, як сприятливого середовища життєдіяльності, що обумовлено посиленням антропогенного тиску на природу. Таким чином, екологічна криза набула системного характеру.

Екологічна криза, найперше, це криза діючих механізмів адаптації соціуму до навколишнього природного середовища. Постає нагальна потреба змінити вектора цієї взаємодії за допомогою реформи інститутів управління. Йдеться про управління не лише економікою, а й усім історичним процесом. Зауважимо, що існуючі сценарії реформ (американські, західноєвропейські) себе вичерпали, перенесення їх на інші терена не дали очікуваних результатів, а то й потерпіли повне фіаско. Зокрема, нині визнано, що “невидима рука” ринку не справляється з проблемами без спеціального керування. Концепція державного регулювання економіки, розвинута Дж. М. Кейнсом, свого часу показала всю серйозність ідеї прогнозованої та керованої економіки. Необхідність регулювання обумовлюється наявністю так званих “провалів ринку”, хоча з частиною цих “звинувачень” і загальною позицією їх побудови важко погодитися.

Кожна ринкова економічна система має недоліки, які призводять до забруднення довкілля, безробіття, розшарування суспільства на багатих і бідних, що характеризує “неспроможність ринку”, яка обумовлена недосконалою конкуренцією та інформацією, зовнішніми ефектами. Крім того, ринки не завжди справедливо розподіляють доходи і не завжди можуть забезпечити макроекономічне зростання та стабільність, особливо на довготермінову перспективу.

Науковці різних країн вивчали ці проблеми й у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища. Зокрема, це відображено у працях російських дослідників Е. Гірусова, Н. Пахомової, К. Ріхтера, які проаналізували не лише ринкові провали, а й провали держави у цих сферах, розглянули питання про співвідношення державного та ринкового регулювання економіки [1, 2].

Е. Гірусов називає такі причини “провалів” ринку в екологічній сфері: екстерналії (зовнішні ефекти), відсутність або заниження цін на природні блага, відсутність ринків, суспільні блага, трансакційні витрати, права власності, невизначеність і недалекоглядність ринку. Він підкреслює необхідність реалізації екологічної політики держави. Поряд з цим учений наводить приклади неефективності державної політики: надання субсидій (на добрива, пестициди, гербіциди, енергію, воду тощо), неефективність податкової системи, контроль цін, непослідовність у реформуванні прав власності тощо [1, с. 240-246].

Роль держави справді значно зросла, оскільки важливим результатом розвитку техногенної цивілізації стала глобалізація наслідків рішень влади, які можуть призвести (а іноді й призводять) до вичерпання або деградацію життєво важливих природних ресурсів. Але це має і негативні наслідки: гіпертрофована відповідальність держави знижує міру відповідальності окремих людей, усуває громадянську відповідальність за прийняті рішення та результати їх реалізації. Очевидно, необхідно знайти консенсус у діях громадянського суспільства та держави, визначити ступінь і форми державного впливу на ринкові механізми.

Зауважимо, що держава як власник природних ресурсів в особі державних підприємств, установ і закладів, сама є повноцінним суб’єктом ринку, а тому повинна своєю діяльністю відповідати умовам ринкових відносин, на загальних умовах виконувати закони та встановлені правила гри, забезпечувати контроль за їх виконанням і відповідальність за недотримання.

Якщо розглядати зазначені проблеми більш глобально, то окреслюється проблема ресурсно-екологічної безпеки держави, обумовлена деградацією природних ландшафтів та катастрофічним зменшенням природно-ресурсного потенціалу. Основними причинами цього визнані:

- інтенсивні антропогенні зміни природно-ресурсного потенціалу через прийняття екологічно необґрунтованих рішень;
- неефективне використання природних ресурсів;
- споживацьке ставлення до природних ресурсів, домінування поточних інтересів над перспективними;
- недосконале екологічне обґрунтування проектів;
- недосконалість системи державного управління, законодавчого забезпечення, організаційних механізмів у природокористуванні [3, с. 155].

Як результат – проблеми, пов’язані з надмірним використанням природних ресурсів, швидким вичерпанням невідновних ресурсів, деградацією ландшафтів, кон’юнктурним використанням земельних ділянок для розвитку тих видів підприємництва, які забезпечували б максимальну віддачу в короткотерміновому періоді без урахування потреб наступних поколінь, екологічної безпеки, сталості розвитку.

Тому в 60-70 роках, коли екологічні проблеми дуже загострились, ринково орієнтовані країни почали активний пошук ефективних ринкових і державних регуляторів, їх оптимального поєднання. В економічно розвинених країнах сформувалися і функціонують моделі змішаної економіки з потужним державним сектором. Держава, корпорації, банки, бізнес, громадські організації є рівноправними вагомими атрибутами ринкової економіки, а поєднання, взаємодія державних, ринкових, інституційних механізмів забезпечують позитивні результати у сфері природокористування та охорони довкілля. Економічний розвиток не повинен бути самоціллю. Це вимагає перебудови суспільної моделі на основі посилення інституціонального регулювання та екологічної орієнтації розвитку [4, с. 44].

Таким чином, сучасна екологічна ситуація, незворотність взаємовпливів у системі “суспільство – природа”, потребують суттєвих трансформацій існуючих нині економічних відносин і корегування ринкових механізмів.

Держава і представники громадянського суспільства (неурядової організації, органи місцевого самоврядування) покликані встановити систему законів, прав і відповідальності, розробити комплекс механізмів, імplementованих у ринкові і жорстко контролювати виконання затверджених вимог.

Такий тип політики існує у США і країнах Західної Європи. Зокрема, американська модель екологічної політики – це тісна інституціалізована взаємодія держави і представників громадянського суспільства. Держава підтримує ринкові “правила гри”, при цьому не стаючи на бік ні екологічних організацій, ні промислового сектора. У Європі менш розповсюджений формально-інституціональний характер екологічної політики. Тут політики

обмежуються мінімумом екологічних законодавчих актів і представницьких інститутів, але активніше працюють з бізнесменами й екологічною громадськістю за відкритої підтримки державою останніх.

Наслідком реалізації цих передумов має бути переорієнтація сучасного екологічно небезпечного природокористування, функціонування виробничих систем, переосмислення засад та стратегій подальшого існування соціуму. Отже, потрібен глобальний план розвитку, який поєднував би розмах і довготривалість, комплексність та всебічність, досягнення консенсусу в ідеологічних поглядах на майбутнє, формуванні екологоорієнтованого світогляду, цінностей, основоположних політичних, економічних і етичних принципів, створення моделі життєздатного суспільства з вирішенням проблем наукового, економічного, технологічного, політико-правового та світоглядного рівнів.

Об'єктивний аналіз екологічної ситуації, що склалася в Україні, свідчить про стійке загострення взаємовідносин суспільства і природного середовища. Парадоксально, але зубожіння народу, погіршення соціальних і екологічних умов проживання відбувається за наявності значного природно-ресурсного потенціалу країни [5, с. 95]. Брак комплексності та виваженості у реалізації ринкових реформ призвів до того, що в Україні не відбулося глибинної трансформації економічної системи. Відсутність чітких екологічних імперативів у державному регулюванні унеможлиблює стабілізацію соціально-екологічних процесів, не кажучи про економічне піднесення. Постає необхідність вирішення проблеми створення ефективної системи управління природокористуванням, що означає не просто коригування нинішньої економічної політики, а перехід до принципово іншої – еколого-економічної моделі ринкових реформ [5].

На основі вивчення процесів, які відбуваються у сфері природокористування, можна зробити висновок, що перехід до переважно ринкових відносин повинен супроводжуватись дієвими заходами екологічного та соціального спрямування для забезпечення оптимальності розвитку та уникнення неузгодженості інтересів, які виникають найчастіше поза ринком, де ринковий механізм відсутній або обмежений, як у сфері рекреаційного природокористування.

Отже, існуючі економіко-правові механізми за умови їх незмінності, без впровадження надійних природоохоронних регуляторів при формуванні ринкових відносин призведуть до негативних наслідків. Маємо на увазі, що в умовах конкуренції, намагання отримати якомога більші прибутки в найближчий період, підприємці використовуватимуть екстенсивні форми рекреаційного природокористування, приховуватимуть шкідливі викиди, результати надмірної експлуатації, щоб запобігти штрафам тощо. Тобто всі нововведення повинні бути

екологічно орієнтованими, базуватись на виборі найкращих альтернатив використання природних ресурсів, ресурсозберігаючих технологій тощо.

З вироблених науковцями підходів щодо вирішення екологічних та економічних протиріч, найбільш прийнятним для України є забезпечення соціально-економічного зростання в умовах одночасного подолання екологічної кризи на основі взаємозалежної, взаємопов'язаної дії ринкових механізмів і обов'язкового державного регулювання природокористування. Ринкові трансформації варто розглядати як “рушійну силу, причину процесу створення і забезпечення здатності економіки до функціонування в умовах переходу до ринкових відносин” [3, с. 20]. Погоджуючись з цим, хочеться наголосити на необхідності розвитку і врахуванні впливу громадських та наукових інституцій.

Таким чином, перебіг ринкових зрушень у сфері природокористування не може бути швидким та спонтанним. Потрібно зважено підійти до формування державної політики природокористування на основі комплексної системи управління з використанням економічних, адміністративних, законодавчо-правових інструментів, які забезпечили б доступність, збереження, поліпшення, ефективне використання та відновлення природних рекреаційних ресурсів.

Тому є необхідність продовжувати пошуки шляхів оптимізації співвідношення стану природного середовища та темпів розвитку суспільства. Це можна досягти шляхом екологоорієнтованої структурної перебудови економіки, що передбачає інвестування екологічно безпечних технологій, фінансування превентивних заходів з охорони довкілля для недопущення його подальшої деградації, структурних змін у системі природокористування, прогнозування антропогенних навантажень у межах самовідтворення природних систем. Це передбачає зміну існуючої економічної парадигми на нову, що забезпечуватиме збалансований розвиток.

Практично йдеться про необхідність розробки системи переходу сфери природокористування країни на засади екологоорієнтованого розвитку з широким використанням ринкових механізмів та ситуативного державного регулювання. Це повинна бути достатньо гнучка але стабільна система побудови взаємовідносин між суб'єктами господарювання, державою, відповідними контролюючими структурами. В цьому контексті важливим для розвитку рекреаційного природокористування є подальша приватизація, роздержавлення для усунення монопольного становища держави, розмежування об'єктів загальнонаціонального, регіонального, місцевого рівнів власності. Це важливо з позицій чіткого визначення, по-перше, відповідальності за недосконале природокористування; по-друге, одержувача вигод від використання, збереження природних ресурсів та чистоти довкілля; по-третє, цінності природних ресурсів та встановлення на відповідній ринкової ціни, оскільки

реальні ціни є ефективним важелем у ринковому механізмі. Крім цього необхідно врахувати високу соціальну цінність природних ресурсів.

Особливо важлива роль держави сьогодні, коли на ринку немає зацікавленості в ефективному використанні природних ресурсів. Ступінь впливу держави на ринковий простір, його форми мають визначатися характером проблем національної економіки, яка повинна будуватись на соціальних та екологічних пріоритетах.

Для України найбільш актуальним, на нашу думку, є формування домінуючої державної позиції у сфері:

- нормативно-законодавчого забезпечення сфери природокористування, охорони довкілля;
- розвитку відносин власності;
- засад формування ринку нерухомості загалом і землі зокрема;
- прийняття та реалізації ефективної концепції платного природокористування;
- формування системи фінансів природокористування;
- запровадження системи відповідальності за нанесені збитки територіям та ресурсам через екологічні правопорушення;
- удосконалення системи кадастрів;
- розробки та запровадження системи економічних стимулів за раціональне використання природних ресурсів, їх відтворення, реалізацію превентивних заходів щодо запобігання екодеструкціям.

Отже, перехід до ринкових відносин повинен супроводжуватися дієвими корегуючими заходами, націленими на реалізацію екологічного імперативу, оскільки нинішні реалії господарювання демонструють обмеженість природних ресурсів і асиміляційного потенціалу природи, що обумовлює необхідність визначення меж, у яких біосфера ще здатна витримувати антропогенні навантаження. При цьому у світогляді людей має домінувати уявлення про самоцінність природи, її унікальність, на чому й повинні базуватися нові стратегії природокористування. Необхідність формування нової, екологічно орієнтованої моралі, етики, світогляду є надзвичайно важливим завданням, проте це тривалий і складний шлях, який повинен супроводжуватися негайними дієвими заходами, здатними формувати нові принципи, форми, навички господарювання задля унеможливлення вичерпання, деградації природних ресурсів, поглиблення екологічної кризи. Практику господарювання важливо будувати на основі стійких мотиваційних механізмів позитивного і негативного спрямування, важелі та інструменти яких заставлятимуть природокористувачів ефективно використовувати природні ресурси, берегти чистоту довкілля, у разі

деструктивного природокористування – відповідати за нанесені збитки, у разі поліпшення якості ресурсів – отримувати додаткові вигоди.

Вважаємо, що для переходу на таку модель в Україні є певні передумови, проте проблемними питаннями лишаються контроль за дотриманням законів, стандартів, норм і лімітів, що стосуються експлуатації й охорони природних ресурсів; нормативне регулювання; контроль відомчих оцінок запасів і потреб у ресурсах; перевірка основних економічних показників використання природних ресурсів; контроль за ліцензуванням; дотримання суспільних інтересів при використанні природних ресурсів; проведення екологічної атестації і паспортизації підприємств і територіально-виробничих комплексів; формування оптимальної організаційної структури державного управління екорозвитком; розмежування прав і обов'язків щодо управління природними ресурсами між різними відомствами при забезпеченні тісної міжгалузевої координації регулювання і контролю за умовами використання ресурсів; розмежування прав власності та повноважень щодо управління природними ресурсами між органами державної і місцевої влади; формування єдиної інформаційної системи природно-ресурсного моніторингу; організація наукових досліджень і технічних пошуків у всіх сферах природокористування [6].

4.3.5. Основи фінансового забезпечення кліматичної безпеки на міждержавному та державному

Важливою складовою соціоекономіко-екологічної безпеки виступає кліматична безпека, гарантуванню якої приділяється все більше уваги на міждержавному рівні та на рівні окремих держав. Останнє пов'язано із зростанням різного роду кліматичних (і не тільки) загроз, викликаних потеплінням клімату планети.

Значний вклад в дослідження основ фінансового забезпечення кліматичної безпеки внесли як зарубіжні, так і українські вчені. Серед них доцільно назвати таких, як: В. Борейко, Е. Вайцеккер, І. Бистряков, І. Вахович, О. Веклич, І. Гайдуцький, Р. Гевко, В. Голян, О. Губанова, Б. Данилишин, Г. Дейлі, М. Долішній, І. Замула, Н. Зімовчук, А. Кірейцева, В. Кравців, Н. Крафтс, Д. Лижін, О. Ляшенко, Л. Мельник, А. Нікітішин, О. Островська, Н. Павліха, Б. Порфір'єв, Б. Рубцов, П. Саблук, В. Сіденко, М. Сміт, О. Сохацька, Д. Стігліц, І. Сторонянська, Дж. Сьєберт, М. Тітов, Ю. Туниця, Дж. Фарлей, М. Хвесик, К. Харгроуз, Д. Хі, Є. Хлобистов, Л. Черчик та інші. Разом з тим, в їх роботах поки не розроблено систему фінансового забезпечення кліматичної безпеки, що

допомогло б більш ефективно боротися з потеплінням клімату в сучасних умовах. А ця потреба є нагальною, оскільки як на глобальному, так і на рівні окремих країн поки не сформована система фінансових заходів, що позитивно впливають на збереження клімату. Досить часто ці заходи носять тимчасовий характер, не координуються між собою на глобальному рівні. А окремі великі країни, передусім США, не вважають потепління кліматичною загрозою для людства.

Окремі складові системи фінансового забезпечення кліматичної безпеки містяться в міжнародних документах щодо збереження клімату на планеті, насамперед в Кіотському протоколі та його доповненнях. Передусім це стосується Паризької кліматичної угоди 2015 р., в якій передбачені фінансові інструменти зменшення викидів вуглекислого газу в повітря. Крім того, певні нормативи щодо дотримання кліматичних умов та форми фінансово-економічної відповідальності містяться у документах Європейського Союзу, інших регіональних організацій, у багатьох міждержавних угодах між окремими країнами, в екологічних документах окремих країн тощо. Зокрема, фінансовий зміст Кіотського протоколу полягає у створенні системи торгівлі емісіями викидів парникових газів (насамперед, за допомогою функціонування так званих вуглецевих бірж), що повинно скоротити рівень викидів цих газів на планеті. В той же час викликає занепокоєння той факт, що багато розвинутих країн (зокрема й в ЄС) поки не в змозі виконати умови Кіотського протоколу (як і Паризької угоди) у визначені терміни. Потребують допомоги й розвиткові країни з низьким рівнем життя та значною заборгованістю за іноземними кредитами. Подібна ситуація в останні роки характерна й для України, особливо – для окупованих сепаратистами та російськими військами окремих районів Донбасу. В цьому плані міжнародному співтовариству сьогодні вкрай важливо добитися від існуючої влади так званої ДНР продовження «сухої» консервації на шахті «Юнком» (біля Єнакієвого), оскільки на ній в радянський період був проведений підземний атомний вибух. Влада ж ДНР відмовляється від «сухої» консервації, оскільки для цього у неї відсутні кошти. Це, в свою чергу, може призвести до фатальних екологічних та кліматичних наслідків як для всього Донбасу, так й для сусідніх регіонів України та Росії.

Складність фінансування кліматичної політики на міждержавному та державному рівні полягає у відсутності однозначного розуміння змісту та структури кліматичних фінансів, їх суб'єктів та об'єктів. У загальному вигляді структурні елементи кліматичних фінансів знайшли відображення в Кіотському протоколі, в Паризькій кліматичній угоді, в екологічних документах ЄС, інших регіональних організацій, в екологічних документах окремих країн, направлених на боротьбу з потеплінням клімату, на енергозбереження, на стимулювання

використання електротранспорту, на сортування та використання сміття для виробництва електроенергії та тепла тощо. В Україні в 1997 р. прийнята спеціальна Кліматична програм, в якій накреслені заходи із покращення кліматичної безпеки в нашій країні, але проблемою є їх загальний характер та відсутність належного фінансування вирішення вказаних проблем. Тому заслуговують на увагу пропозиції ряду провідних українських вчених щодо фінансування кліматичної політики за рахунок як коштів державного і місцевого бюджетів та державного Фонду енергоефективності, так і за кошти міжнародних фінансових організацій, інвестиційних компаній, зокрема енергосервісних фірм тощо [1, с. 82].

Дослідження міжнародних документів та зарубіжної наукової літератури з «зелених фінансів», а також наукових праць українських вчених з економіки природокористування дозволяє дати наступне визначення кліматичних фінансів як економічної категорії, а також її суб'єктів та об'єктів. Кліматичні фінанси – це сукупність фінансових відносин між окремими країнами світу, а також в середині цих країн з приводу використання фінансових важелів, інструментів, норм і нормативів, які сприяють збереженню й покращенню кліматичних умов з метою належного відтворення факторів виробництва та забезпечення сталого розвитку як в масштабах всього світу та груп країн, так і на рівні окремої країни. До об'єктів кліматичних фінансів, як свідчить наш аналіз міжнародних кліматичних документів та відповідних нормативних актів окремих країн, є сукупність фінансових важелів, інструментів, норм і нормативів, які сприяють збереженню й покращенню кліматичних умов з метою належного відтворення факторів виробництва та забезпечення сталого розвитку в світі та в окремій країні.

Враховуючи той факт, що кліматичні фінанси є складовою екологічної економіки, відповідно її закони та принципи визначають напрями використання цих фінансів. Американським вченим Б. Коммоннером сформульовані чотири закони екології [2, с. 143-144], які повинні стати й законами функціонування кліматичних фінансів та враховуватися при здійсненні міждержавних та державних заходів із забезпечення кліматичної безпеки. Перший закон екології звучить наступним чином: все пов'язано з усім. Згідно другого закону екології все кудись повинно подіватися. Третій закон говорить про те, що за все треба платити. Згідно четвертого закону природа знає краще. Іншими словами, економіка будь-якої країни повинна пристосовуватися до вимог природи, а не навпаки. Останнє стосується й дотримання кліматичних умов відтворення, і, відповідно, забезпечення кліматичної безпеки. Проблемою для України є той факт, що політики при владі не в повній мірі враховують вказані закони, що призводить до погіршення кліматичних умов відтворення у нашій країні. В свою

чергу, це може призвести до накладення на Україну значних фінансових санкцій та до втрати так званих кіотських грошей. Останнє вже відбулося у попередні роки, коли нашій країні прийшлося повернути значну частину кіотських грошей в рамках японського кредиту, а також втратити доступ до інвестицій міжнародних екологічних фондів. Вкрай важливо виправити вказану ситуацію та довести міжнародному співтовариству здатність України виконувати взяті на себе кліматичні зобов'язання. Це необхідно робити вже в 2018 р., оскільки за чотири наступні роки нашій країні треба буде сплатити державний зовнішній борг в сумі 24 млрд дол. США, а коштів для цього в Україні немає. Вихід із вказаної ситуації вбачаємо у необхідності списання частини цього боргу перед міжнародними фінансовими структурами в обмін на прискорене фінансування Україною природоохоронних заходів, зокрема й з залученням коштів міжнародних екологічних фондів та внутрішніх інвесторів. Передусім це стосується розвитку відновної енергетики, утилізації та переробки сміття, ширшого запровадження електротранспорту тощо.

Нинішній етап розвитку глобалізації та її негативний вплив на клімат зумовлює необхідність співпраці національних урядів в питаннях природокористування, недопущення світових фінансових та інших криз, які ускладнюють реалізацію цивілізаційних умов природокористування, обумовлює необхідність створення міждержавних інституцій для спільного вирішення глобальних екологічних проблем. Зокрема, у 1991 р. було засновано Глобальний екологічний фонд (ГЕФ), який надає гранти та кредити окремим країнам на подолання негативних змін клімату, на збереження біологічного різноманіття, на охорону міжнародних вод, на збереження озонового слою. ГЕФ виділив 9,2 млрд дол. США з власних коштів та залучив більше 40 млрд дол. США для реалізації понад 2600 проектів в країнах, що розвиваються, та в країнах з перехідною економікою. Крім Глобального екологічного фонду в 2001 р. було засновано ще два спеціалізованих фонди: Спеціалізований фонд для боротьби із змінами клімату (СФБЗК) та Фонд допомоги для найменш розвинутих країн (ФДНРК). На початок серпня 2010 р. 22 країни-донори повідомили про внески в останній фонд в розмірі 290 млн дол. США. В Спеціалізований фонд для боротьби із змінами клімату на початок жовтня 2009 р. було внесено 104,1 млн дол. США, а в наступні роки ця сума повинна була зрости до майже 500 млн дол. США. Його функція полягає у виділенні коштів на адаптацію, передачу технологій та пов'язані з цим заходи із створення потенціалу по збереженню клімату на планеті. Проблемаю є те, що не всі донори виконують свої зобов'язання із внесення відповідних коштів.

Значні кошти на вирішення кліматичних проблем в Європі та в світі виділяє із своїх фондів й Європейський Союз. Зокрема, пріоритетами Фонду

Когезії (ФК) в сфері середовища є: послуги та інфраструктура водного господарства; вирішення проблем, пов'язаних з сміттям та відходами; інфраструктура навколишнього середовища. Пріоритетами Європейського сільськогосподарського фонду для розвитку села (ЄСГФРС) є наступні: покращення конкурентоздатності аграрного та лісового секторів; поліпшення навколишнього середовища та сільської природи (землекористування); покращення якості життя в сільськогосподарських районах; диверсифікація сільської економіки. Одними з головних цілей діяльності Європейського фонду регіонального розвитку є конверсія тих промислових регіонів, становище яких погіршується, а також охорона та розвиток навколишнього середовища. В значній мірі значне збільшення коштів фондів ЄС на вирішення кліматичних та екологічних проблем в цьому об'єднанні було прийнято під впливом країн Скандинавії (насамперед, Швеції), де екологічні стандарти є найвищими в світі. А в окремих країнах ЄС створені спеціальні кліматичні фонди. Зокрема, в Латвії функціонує Фінансовий інструмент кліматичних змін (ФІКЗ), кошти якого направляються на розробку та запровадження технологій, в яких передбачено використання відновних джерел енергії, скорочення викидів парникових газів тощо.

У механізмі міждержавного забезпечення кліматичної безпеки все більше значення надається кліматичним інвестиціям, які ще поки не знайшли свого конкретного визначення. На наш погляд, кліматичні інвестиції – це насамперед кошти міжнародних кліматичних фондів (передусім Глобального екологічного фонду, Зеленого кліматичного фонду, кошти фондів ЄС, інших міжнародних організацій) та бюджетні кошти окремих держав, які використовуються на збереження і поліпшення клімату на планеті. Джерелом кліматичних інвестицій, крім традиційних, сьогодні стають й так звані «зелені облігації», що випускаються міжнародними організаціями та окремими країнами, для отримання коштів з метою запровадження проектів з покращення клімату. «Зелені облігації» - це боргові інструменти, що використовуються на залучення коштів на проекти, пов'язані з відновлювальною енергєю, підвищенням енергоефективності, екологічно чистим транспортом або низько вуглецевою економікою. В останнє десятиріччя (2007-2017 рр.) ринок «зелених облігацій» активно розвивається. В 2007 р. їх вперше емітували Світовий банк та Європейський інвестиційний банк на суму майже 807 млн дол. США. В 2013 р. «зелені облігації» випустили французька компанія Electricite de France, шведська компанія Vasakronan та американський банк Banc of America Meril Linch. Російська компанія «Норнікель» розглядає можливість випуску «зелених облігацій» для фінансування своїх екологічних ініціатив, однією з яких є так званий «Сірковий проект». В листопаді 2016 р. «Норнікель» підписав контракт з

канадською компанією SNC-Lavalin на суму 1,7 млрд дол. США, метою якого є реалізація проекту з утилізації діоксану сірки на Надеждинському заводі. Випуск «зелених облігацій» зріс в 2016 р. на 120 %, склавши 1,4 % світового фінансового ринку і склав 93,4 млрд дол. США. Це сталося насамперед завдячуючи виходу на це ринку китайських позичальників, на яких припадає третина «зелених облігацій», які допомогли залучити 32,9 млрд дол. США на екологічні проекти [3]. За даними агентства Moodys, в 2017 р. екологічних облігацій планувалося випустити на 206 млрд дол. США. В цілому, експерти передбачають попит на інвестиції в екологічні проекти на рівні від 950 млрд дол. до 1,1 трлн дол. США в рік. На думку експертів, «зелені облігації» можуть забезпечити поступовий перехід світу до екологічно стійкої економіки в другій половині XXI століття. Тому вкрай важливо забезпечити присутність України на цьому ринку, на якому зараз домінують банки і фірми з Китаю та ряду розвинутих країн. Отримані кошти від випуску «зелених облігацій» направляються насамперед на розвиток виробництва відновлювальної енергії та продукування тепла із відновлювальних джерел.

Кіотський протокол запустив у використання механізм чистого розвитку (МЧР), який є важливою складовою кліматичних фінансів. Його суть полягає в наступному: розвинута країна вкладає кошти в проект по зниженню викидів парникових газів в країні, що розвивається, та привласнює собі весь обсяг скорочень цих викидів у результаті реалізації такого проекту. За статистикою ООН через механізм МЧР було реалізовано 7,8 тис. проектів в 107 країнах, в результаті чого глобальні викиди скоротилися на 1,5 млрд тон (у перерахунку на CO₂). Разом з тим, майже 75 % всіх цих проектів припало на чотири країни: Бразилію, КНР, Індію та Мексику [4]. Згідно даних Міжнародного партнерства дій по скороченню викидів вуглецю, на початок 2016 р. в світі нараховувалось 17 систем торгівлі квотами на викиди парникових газів (ETS), або – вуглецевих бірж. Загальний обсяг викидів парникових газів, що торгуються на вуглецевих біржах, перевищив 4 млрд/тон в еквіваленті двоокису вуглецю, або 9 % світових викидів, а обсяг торгівлі – 34 млрд дол. США. В 2017 р. очікувалося, що ці показники зростуть до 7 млрд тон і 16 % відповідно. Разом з тим кількість систем торгівлі викидами парникових газів скоротиться до 12 у зв'язку з інтеграцією 8 провінційних вуглецевих бірж в КНР в загальнонаціональну систему [5, с. 9].

Податок на викиди вуглецевого газу є важливим елементом державного регулювання забезпечення кліматичної безпеки. Уперше податок на викиди двоокису вуглецю було уведено у Фінляндії в 1990 р., а пізніше його ввели у Данії, Німеччині, Швеції та Великій Британії. В цілому, заходи із запровадження вуглецевого податку призвели до позитивних змін. Зокрема, у Фінляндії, Швеції, Норвегії та Німеччині викиди вуглецевого газу зменшилися на 7-14 % від

показника за відсутності такого податку. Автотранспортні засоби з великим об'ємом двигуна одними з перших потрапили під дію податку на викиди автомобілями парникових газів, оскільки ЄС лобіює введення такого податку для перебудови автомобілебудування в Євросоюзі у напрямку масового випуску екологічно чистого автотранспорту. Позитивом такої політики є формування ринку електромобілів та автомобілів-гібридів, при придбанні яких громадяни отримують значну матеріальну компенсацію від держави. Особливо подібний механізм спрацював в Німеччині в 2009-2010 рр., коли уряд країни заохотив придбання громадянами більш екологічних автомобілів взамін старих, екологічно шкідливих автомобілів. Крім цього, такий захід дозволив швидко вийти з кризи німецькій автомобільній промисловості та економіці Німеччини в цілому. У значній мірі це пов'язано з тим фактом, що коефіцієнт мультиплікації при виробництві доступних («народних») автомобілів сягає 5-7.

Міністерство екології та природних ресурсів України при підтримці Світового банку тільки в середині 2017 р. почало розробляти механізм щодо впровадження ефективної системи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів в Україні. Відповідно, національна система торгівлі квотами на викиди парникових газів стане для України новим інструментом реалізації державної політики в сфері зміни клімату. На кінець 2017 р. планувалося внесення на розгляд уряду та Верховної Ради України Закон «Про систему моніторингу, звітності та верифікації парникових газів». За оцінками фахівців, для створення та реалізації системи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів нашій країні знадобиться близько трьох років. Важливо не затягувати цей процес, оскільки Україна через це може втратити значні обсяги іноземних кліматичних інвестицій зокрема із міжнародних кліматичних фондів. Зокрема, Паризькою кліматичною угодою передбачено збір коштів у розмірі не менше 100 млрд дол. США щорічно, починаючи з 2020 р. Після 2025 р. передбачається цю суму збільшити. Головну роль в розподілі цих коштів візьме на себе Зелений кліматичний фонд ООН. Цей фонд було відкрито в 2010 р. Його штаб-квартира знаходиться в діловому районі міста Інчхон (Республіка Корея). Поки цей фонд має в наявності трохи більше 10 млрд дол. США, які внесли країни-донори. До 2020 р. розвинуті країни обіцяють щорічно вносити в цей фонд по 10 млрд дол. США. Загальне керівництво фондом покладено на сформовану в 2012 р. міжнародну раду директорів, 24 члени якого у рівній мірі представляють розвинуті країни та країни, що розвиваються. На фінансову підтримку Зеленого кліматичного фонду ООН можуть розраховувати насамперед країни, що розвиваються, які підписали Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. Пріоритетними є проекти, при реалізації яких надається допомога громадам, найбільше постраждалим від змін клімату. Згідно даних організації

GCF на 2015 р. вже отримали необхідну підтримку 8 проектів в таких країнах: 1.Перу. 2.Малаві. 3.Сенегал. 4.Бангладеш. 5.Руанда і Кенія. 6.Країни Латинської Америки та Карибського басейну (за рахунок розповсюдження інноваційних «зелених облігацій» будуть фінансуватися екологічно чисті проекти потужністю не менше 30 МВт/год, на що виділено 217 млн дол. США). 7.Мальдіви. 8.Фіджі.

В Паризькій кліматичній угоді наголошено на необхідності прискореного запровадження інновацій в енергетичному секторі, зокрема й розвиток відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Це пов'язано з новими тенденціями у виробництві енергії на перспективу, які треба обов'язково врахувати і в Україні. Зокрема, у виробництві електроенергії до 2040 р. буде зростати роль газу та ВДЕ. За прогнозами Управління енергетичної інформації США, вона зросте до 30 % для газу та ВДЕ до 2040 р. (в 2012 р. їх частка складала по 22 %). Найбільш високими темпами будуть використовуватися відновлювальні джерела енергії: за період 2012-2040 рр. їх приріст складе майже 3 % в рік. Основна частина цього приросту буде забезпечена за рахунок не гідроенергетичних відновлювальних джерел, а найбільшими темпами буде розвиватися використання сонячної енергії. В цьому плані позитивну роль відіграють державні податкові пільги для інвесторів у відновну енергію. Зокрема, в США, діючи податкові пільги на інвестування в сонячну енергетику, строк дії яких закінчувався в кінці 2016 р., було продовжено до 2021 р., що дасть змогу додатково інвестувати в розвиток сонячної енергетики близько 125 млрд дол.. США нових інвестицій. Крім того, влада США стимулює розвиток ринку вітроенергетики за рахунок виробничого податкового кредиту. Подібні заходи потрібно поступово запроваджувати й в Україні, оскільки використання «зеленого» тарифу має часові межі, які у багатьох країнах вже скоро настануть.

Особливе місце у державному регулюванні забезпечення кліматичної безпеки у розвинутих країнах займає такий фінансовий інструмент як «зелений» тариф для виробників енергії та тепла із альтернативних джерел, в тому числі із біомаси. Зокрема, в Німеччині для цього дуже широко використовується силос, де ввели підвищений тариф за енергію, отриману з біогазу. Під вирощування силосу в цій країні задіяли біля 1 млн га землі, що дорівнює 10 % загальних земель країни. В Україні з 2009 р. закон про біоенергетику не передбачав підвищеного тарифу для проектів, що працюють з біомасою, пільги надавалися тільки проектам, в яких використовувалися вода, сонце та вітер. Потім, коли біомаса потрапила в законодавчо затверджений перелік джерел для біоенергетики, з неї викреслили силос та траву. Все це було виправлено тільки в липні 2015 р. Разом з тим, треба розуміти, що в Україні силос краще використовувати як корм для худоби, а не для виробництва енергії. Проблемою є те, що поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) в Україні за роки незалежності

скоротилося в кілька разів, що призвело до запусіння великих земельних площ, які зараз починають використовувати для виробництва біомаси. У той же час, при використанні біопалива важливо не допустити в бідних країнах неефективного використання родючої землі для вирощування енергетичних рослин для їх майбутньої переробки на тріску та пелети, які експортуються в розвинуті країни за досить високими цінами. Причому досить часто в Україні на експортну тріску переробляється й якісна деревина, яка б могла б бути використана для виробництва пиломатеріалів, євро піддонів, меблів тощо.

У багатьох країнах запроваджуються державні програми, завдяки яким компенсується частка витрат на встановлення систем генерації за рахунок сонячної енергії. В результаті, наприклад, в Німеччині уже більше 5 % споживаної енергії отримується за рахунок сонця, а вартість відповідних генеруючих установок за останні півтора десятиліття зменшилася у три-чотири рази. В той же час подібної програми поки немає в Україні, де вартість сонячних установок потужністю 10 кВт становить 18-20 тис євро за одиницю. Тому необхідна державна підтримка тих, хто хоче придбати подібну установку, хоча ряд фахівців вважає таке виробництво електроенергії безперспективним. Дещо допомагає в цьому плані використання «зеленого» тарифу для тих домогосподарств, які продають сонячну енергію державі, але подібних домогосподарств в Україні поки досить мало. Треба мати на увазі й прогноз Міжнародного енергетичного агентства, згідно якого до 2050 р. генерована на основі сонячного випромінювання електроенергія зможе забезпечити світові потреби в ній на 20-25 %. Багато країн враховують дану тенденцію та поступово стимулюють виробництво сонячної енергії та виготовлення обладнання для цього. Зокрема, з 2001 р. в світі виготовлено більше 100 мільйонів кремнієвих елементів потужністю 1,5 Вт.

Використання «зеленого» тарифу в Україні експертами оцінюється неоднозначно, оскільки наша держава не пододала зловживань та монополізму у цій сфері. Зокрема, значний простір для зловживань існує у тих випадках, коли на об'єктах електроенергетики, що використовують відновні джерела, мають застосовуватися різні коефіцієнти «зеленого» тарифу. Так, для сонячної електростанції (СЕС) «Вінсолар» у селі Трибусівка Вінницької області тариф для першої черги становить 12,81 грн. за 1 кВт/год., для другої черги – 9,43 грн. за 1 кВт/год., а для третьої черги – 4,67 грн. за 1 кВт/год.. Фермерське господарство «Омельяненко» у Кіровоградській області продає електроенергію, вироблену на першій черзі СЕС, за ціною 12,81 грн. за 1 кВт/год., а для другої черги встановлена ціна в розмірі 4,4 грн. за 1 кВт/год. [5, с. 14]. На час повалення режиму В. Януковича компанія, підконтрольна А. Ключеву, володіла 90 % потужностей СЕС в Україні. Аналогічна ситуація характерна й у вітроенергетиці,

де підрозділ ДТЕК Р. Ахметова – ДТЕК ВДЕ – є найбільшим виробником вітрової енергії [6, с. 15]. Водночас незалежні виробники відновної енергії нашкоджуються на значні перепони, що повинно заставити державні контролюючі органи навести порядок у цій сфері та відновити конкурентні умови виробництва в ній.

Для впровадження Національного плану дій з відновлювальної енергетики на період до 2020 р. Україні потрібно, за оцінками Держенергоефективності, 12 млрд євро інвестицій. Зокрема, на розвиток електроенергетики необхідно 6,4 млрд євро, на опалення та охолодження – 5,2 млрд євро, на транспорт – 0,4 млрд євро. Вказані інвестиції будуть спрямовані на наступні заходи: будівництво заводів з виробництва пелет в Україні; будівництво заводів з виробництва котлів, що працюють на біопаливі; будівництво заводів з виробництва біоетанолу другого покоління; вирощування енергетичних культур в Україні; будівництво когенераційних установок у нашій країні; на побудову сміттєпереробних заводів. Проблемою є те, що у даній програмі не передбачені кошти на побудову енергосховищ в Україні, котрі можуть балансувати подачу електроенергії з відновних джерел енергії (ВДЕ). Якщо в мережі в непікові години забагато електрики від ВДЕ, енергосховище може забирати її, аби потім віддавати її в пікові години. Крім того, надлишкову енергію від ВДЕ використовують для виробництва водню (подібний досвід вже є в Німеччині). За допомогою надлишкової енергії від ВДЕ вода перетворюється на водень, який піднімається догори, та кисень. В свою чергу, водень можна зберігати стільки, скільки потрібно.

Україна поки належним чином не виконує взяті на себе зобов'язання відповідно до міжнародних кліматичних угод, що ускладнює отримання допомоги від міжнародних екологічних фондів та окремих розвинутих країн. Наша країна також відстає від розвинутих країн й в питаннях енергоефективності. За оцінками Світового банку, Україна набрала лише 37 балів за показниками енергоефективності. В той же час Австрія, яка вже давно розвиває «зелену» енергетику, набрала в цьому рейтингу 73 бали. Україна відстає в цьому рейтингу й від країн-сусідів: від Румунії, яка має 87 балів, Чехії (86 балів), Білорусі (62 бали), Польщі (57 балів). Найвищі оцінки в цьому рейтингу мають Данія (94 бали), Канада (91 бал), США (91 бал) та Нідерланди (90 балів). Тому Україні слід брати до уваги в цьому питанні досвід як розвинутих країн, так й досвід країн-сусідів. Серйозною причиною гальмування інвестування в розвиток альтернативної енергетики в Україні є нестабільна політична та економічна ситуація, заплутана законодавча база, монополія обласних енергопостачальних компаній (більшість яких приватизована олігархічними структурами), відсутність вітчизняних ефективних «зелених» технологій, що веде

до великих затрат при започаткуванні проектів з альтернативної енергетики. Крім того, іноземні інвестори не зацікавлені вкладати кошти у розвиток відновної енергетики в Україні, оскільки на це впливають й наступні причини: відсутність у договорах про купівлю-продаж електричної енергії з державним підприємством «Енергоринок» традиційних для міжнародних структур гарантій прав кредиторів; труднощі при приєднанні нових електричних станцій, що використовують відновні джерела енергії (ВДЕ), до електричних мереж; вкрай ускладнена процедура відведення землі. У 2019-2020 рр. може виникнути нова проблема, оскільки український уряд планує перейти до системи аукціонів замість використання «зеленого» тарифу. Разом з тим, позитивом є те, що влада нашої країни у 2017 р. ухвалила Закон України «Про ринок електроенергії» та внесла зміни до типового договору, які з 2018 р. повинні позитивно позначитися на вирішення вказаних вище проблем.

В структуру державного механізму забезпечення кліматичної безпеки в Україні в сьогоденних умовах, як свідчить аналіз праць зарубіжних та українських авторів та практики дотримання екологічних стандартів в світі, треба насамперед включити такі фінансові інструменти, як екологічні податки, стимули (насамперед «зелені тарифи») й штрафи, а також інвестиції та кредити, що направлені на покращення кліматичних умов відтворення факторів виробництва. В цьому плані також доцільно розглядати й кредитні пільги для тих споживачів, які купляють електромобілі та інші машини та механізми (насамперед для використання енергії сонця, води, вітру тощо), які є сприятливими для навколишнього середовища. Необхідність стимулювання відновної енергетики в світі та в Україні є той факт, що вона стає все більше конкурентоздатною з традиційними галузями енергетики. Паритет вартості між ними вже склався в 30-ти країнах світу, але кількість таких країн стрімко зростає [7]. Зокрема, в США, в штаті Каліфорнія один кіловат електроенергії від сонячних панелей коштував 2,9 цента, а в Данії – 1,8 цента, що менше, ніж сплачує за один кіловат електроенергії у побуті пересічний споживач в Україні. В цілому, ціна за електроенергію, вироблену на сонячних батареях за 2016 рік, зменшилася на третину порівняно з цінами 2015 року. Коефіцієнт корисної дії (ККД) сонячних батарей з 1989 року тримався на рівні 20 %, але став стрімко зростати в останні роки. Швидко дешевшають (приблизно на 16 % в рік) і акумуляторні літєво-іонні батареї, що зберігають та накопичують енергію.

Одним із важливих фінансових ресурсів для розвитку альтернативної енергетики в Україні може стати використання «зелених облігацій», але поки основною проблемою розвитку цього ринку є відсутність жорстких стандартів їх випуску. Ряд кроків з вирішення вказаної проблеми було зроблено Світовим банком в 2013 р. На початку 2014 р. 13 банків спільно розробили та

запропонували (а 49 фінансових інститутів підписали) загальні принципи випуску «зелених облігацій». На державному рівні перші офіційні правила випуску таких облігацій були оприлюднені Народним банком Китаю в кінці 2015 р. з метою стимулювання приватного інвестування для переходу КНР до «зеленої» економіки. Рейтингова агенція S and P також готує нові оціночні показники для оцінки ефективності «зелених облігацій». Вона також почала розробляти показники, які будуть характеризувати вплив фірм на навколишнє середовище. Ці показники будуть включати наступні елементи: рівень кліматичного ризику діяльності фірми (залежно від рівня викидів парникових газів фірмою); рівень суспільного ризику в діяльності фірми; рівень управління фірмою щодо зменшення кліматичного ризику для суспільства та навколишнього середовища. Всі ці моменти важливо врахувати бізнесовим структурам нашої країни при виході на міжнародні ринки «зелених» облігацій.

Важливим напрямом забезпечення кліматичної безпеки в Україні повинно стати, крім пільгових кредитів на утеплення будинків, прискорене запровадження ЕСКО-механізму та ЕСКО-контрактів, оскільки у нашій країні щонайменше 70 тисяч будівель бюджетних установ потребує термомодернізації. ЕСКО-механізм – це фінансовий інструмент для фінансування проектів з термомодернізації будинків за кошти енергосервісних компаній. ЕСКО-контракт передбачає, що інвестор реалізує заходи з енергозбереження у багатоквартирному будинку за власні кошти, які повертає з отриманої економії витрат на оплату спожитих ресурсів, а потім за рахунок цієї ж економії отримує прибуток протягом обумовленого в договорі періоду часу. Проблемою щодо запровадження подібного механізму в Україні є те, що серед жителів багатоквартирних будинків нараховується немало пільговиків та отримувачів житлової субсидії. Крім того, навіть у створених ОСББ досить важко умовити всіх його членів отримати пільгові кредити на окремі заходи з утеплення житла, не кажучи вже про проведення комплексу заходів з термомодернізації. Проблемою є й той факт, що певна частина квартир у багатоквартирних будинках їх власниками здається в тимчасову оренду (на 1-3 роки), що ускладнює керівництву ОСББ контакти з власниками таких квартир та їх орендарями з питань фінансування енергоощадних заходів. Вихід вбачаємо у покращенні контролю органів державної фіскальної служби (ДФС) за доходами орендодавців житла та посилення співпраці органів ДФС з органами соціального захисту при наданні останніми комунальних субсидій. В цілому, Українська держава зробила ряд кроків щоб розширити сферу застосування ЕСКО-контрактів. Зокрема, з 2015 р. держава внесла необхідні зміни у законодавство і ввела ЕСКО у правове поле. І якщо в 2016 р. було укладено перші 20 ЕКО-договорів, то із жовтня 2017 р. до кінця квітня 2018 р. було укладено понад 110

таких договорів на суму більше 90 млн гривень. Крім того, Держенергоефективності спільно з регіонами сформувало базу потенційних ЕСКО-об'єктів, яка налічує 12 тисяч будівель, а також це агентство підготувало базу з включенням до неї 2 тисячі державних установ, які можуть зацікавити потенційних ЕСКО-інвесторів [8].

Поряд з стимулами міждержавний фінансовий механізм забезпечення кліматичної безпеки повинен включати й важелі, інструменти, норми і нормативи, направлені проти тих суб'єктів господарювання (транснаціональних компаній, фірм окремих країн, окремих підприємців), які негативно впливають своїми діями на клімат планети на всіх рівнях. Передусім це стосується впливу міжнародного співтовариства на дії транснаціональних компаній (ТНК), які в країнах, що розвиваються, масово не дотримуються кліматичних умов відтворення, порушують екологічні стандарти виробництва. Розвинутим країнам вдалося добитися від ТНК дотримання названих стандартів в себе, але багато з транснаціональних компаній перенесли в силу цього свої шкідливі для клімату виробництва до Китаю, інших розвиткових країн, в яких екологічні стандарти менш жорсткі. В результаті у багатьох країнах, що розвиваються, погіршилися кліматичні умови відтворення факторів виробництва, але вони змушені погоджуватися на подібні інвестиції ТНК, оскільки їм треба за будь-яку ціну забезпечити робочими місцями своє населення. Це в певній мірі властиве й Україні, в якій поки переважно розвиваються застарілі галузі виробництва, які є шкідливими для збереження клімату.

Побудова олігархічної економіки в Україні призвела й до появи такої соціоекологоекономічної проблеми, як витіснення агропромисловими холдингами та концернами сільського населення з традиційних зон проживання, створюючи для нього нестерпні умови проживання внаслідок розвитку екологічно небезпечних виробництв. Зокрема, подібне відбувається в ряді сіл Тростянецького району Вінницької області, де здійснює і планує розвивати свою діяльність з виробництва курятини агроіндустріальний холдинг «Миронівський хлібопродукт», у Калуському районі Івано-Франківської області, де здійснює діяльність з виробництва свинини «Гудвеллі Україна» (до 16.03.2018 р. «Даноша») [9]. Вихід із подібної ситуації вбачаємо у посиленні контролю екологічних державних та регіональних контролюючих органів та територіальних громад (насамперед ОТГ) за дотриманням екологічного законодавства з боку подібних виробників. Крім того, за прикладом Китаю в сільськогосподарських регіонах України необхідно стимулювати розвиток промислових підприємств, на яких могли б працювати витіснені з сільського господарства працівники. Інакше слід очікувати зростання міграції сільських жителів з цих районів не тільки в міста, а й в Польщу, яка гостро потребує таких

працівників. Подібна тенденція вже негативно позначилася на ринку робочої сили України, насамперед у прикордонних з ЄС регіонах нашої країни.

В Україні також важливо змінити державні підходи й до утилізації відходів (передусім небезпечних), переорієнтувавши бізнес та територіальні громади на їх переробку, а не на спалювання (хоча в ряді розвинутих країн практикується останнє). Наша країна вже не в змозі їх накопичувати, що прямо чи опосередковано впливає на клімат (особливо спалювання сміття на неконтрольованих сміттєзвалищах). Зокрема, на 01.01.2017 р. загальний обсяг відходів, що утворилися в Україні, за всіма класами безпеки становив 12,4 млрд тон. Однією з головних причин гальмування залучення іноземних та вітчизняних інвестицій у переробку відходів у нашій країні є корупція у всіх органах влади та самоврядування, а також в екологічних органах. Крім того, відсутність належного корпоративізму між очільниками великих міст та представниками державної влади у питаннях спільної екологічної відповідальності в сфері поводження з відходами свідчить про те, що екологічні проблеми в Україні носять світоглядний характер. Так, за 2007-2017 рр. спостерігалось кілька фаз зменшення видатків зведеного бюджету на утилізацію відходів. Максимально витрати бюджетів всіх рівнів на утилізацію відходів було скорочено в 2013-2014 рр. У 2016 р. видатки зведеного бюджету на утилізацію відходів порівняно з 2012 р. скоротилися майже на 218 млн гривень, а в 2017 р – на 49 млн гривень [10]. В цілому, аналіз витрат зведеного бюджету України на утилізацію відходів свідчить про перманентне звуження інвестиційної участі держави й територіальних громад у вирішенні вказаної проблеми. Тому вкрай необхідним є залучення як вітчизняних, так й іноземних інвесторів у переробку відходів. Деяко в цьому плані робиться й окремими українськими ОТГ. Зокрема, в Ілленецькій ОТГ (Вінницька область) запровадили елементи роздільного збору сміття, що передбачає відокремлення від загальної маси сміття пластикової ПЕТ-пляшки і пластмаси. Для цього, крім звичайних баків для сміття, було закуплено 80 решітчастих контейнерів для збору пластику, ще 40 контейнерів було встановлено в селах, які входять до вказаної ОТГ. За 2017 р. було зібрано й здано як вторинну сировину 8,5 тонн пластикових пляшок, що принесло до бюджету ОТГ 73 тисячі гривень. Дохід від здачі вторинного пластику громада спрямовує на фінансування тепличного господарства, яке вирощує саджанці квітів. Це допомогло в кілька разів зменшити їх вартість, оскільки раніше саджанці квітів закупувалися у посередників. На липень 2018 р. в Ілленецькій ОТГ заплановано введення у дію сміттесортувального комплексу вартістю 10 млн гривень. Його будівництво здійснюється на умовах співфінансування з бюджетів всіх рівнів. Потужності комплексу дадуть можливість переробляти не тільки власні тверді побутові відходи (ТПВ) Ілленецької ОТГ, але й сусідніх районів.

Все це говорить про зростаючі можливості ОТГ щодо вирішення екологічних проблем на місцях, але й державі необхідно фінансово стимулювати подібні ініціативи ОТГ.

Дуже складною залишається в Україні проблема утилізації небезпечних відходів державними та приватними підприємствами, багато з яких донедавна займалося «відмиванням» коштів. Зокрема, на початок 2016 р. нараховувалося 299 власників ліцензій на переробку небезпечних відходів. Після відповідних державних перевірок 74-х компаній у вересні-грудні 2016 р. було анульовано 45 ліцензій, а решта 29 фірм отримали приписи щодо усунення виявлених недоліків. Відповідно, було виявлено, що 45 перевірених фірм реально не займалися утилізацією небезпечних відходів, а виконували функції конвертаційних центрів. В цілому, за твердженням експертів, переробка небезпечних відходів в Україні поки представляє собою переважно тіньовий сектор економіки, який донедавна майже не контролювався державою та приносив його учасникам надвисокі прибутки [11, с. 28]. Тому законослухняним українським та іноземним фірмам практично не можливо конкурувати на цьому ринку з представниками тіньового сектору, що ще більше загрожує досягненню не тільки кліматичної безпеки, а й соціоекологічної безпеки в цілому.

Однією з нових форм вирішення фінансових проблем забезпечення кліматичної безпеки у країнах, що розвиваються, а також в тих, де відбуваються військові конфлікти, могли б стати, на наш погляд, інвестиції для них (зокрема й для України) з єдиного Міжнародного Кліматичного Фонду (МКФ). Його доцільно створити під егідою ООН замість кількох міжнародних екологічних фондів (Зеленого кліматичного фонду, Фонду для найменш розвинутих країн, Спеціального фонду для боротьби із змінами клімату), оскільки їх дії прямо чи опосередковано направлені на покращення клімату на планеті. Щодо Глобального екологічного фонду, то враховуючи той факт, що значна частина його коштів направляється на вирішення кліматичних проблем, то було б доцільним їх також направити в МКФ. Це б спростило механізм надання кліматичних коштів в міжнародному масштабі та зменшило витрати на утримання вище зазначених фондів. Кошти з Міжнародного Кліматичного Фонду повинні використовуватися передусім для подолання негативних кліматичних наслідків у менш розвинутих країнах, викликаних природними та техногенними катастрофами планетарного масштабу. Одним із напрямів використання коштів МКФ повинно стати створення заводів з переробки сміття в азійських та африканських країнах, оскільки воно в катастрофічних обсягах попадає в океани та моря, забруднюючи їх дуже швидкими темпами і провокуючи потепління клімату, що в найближчі роки може суттєво погіршити умови відтворення факторів виробництва у світовому масштабі.

Джерелами наповнення Міжнародного Кліматичного Фонду, на наш погляд, могли б стати насамперед обов'язкові відрахування від ВВП розвинутих та середньо розвинутих країн на мінімально можливому розмірі (хоча б у розмірі 0,1 % від ВВП), оскільки, за розрахунками експертів, виконання Кіотського протоколу для розвинутих країн вартувало в 2010 р. 0,1-2 % від їх ВВП. Проблемою є те, що з Кіотського протоколу у свій час вийшли США, оскільки їх влада вважала, що цей Протокол створює перешкоди для країни в економічному розвитку. В той же час викиди парникових газів з боку США складають 20 % їх світового рівня. У зарубіжній економічній літературі називаються й інші джерела надходжень до екологічних фондів, які б могли наповнити й МКФ. Зокрема, пропонується використовувати глобальні податки на фінансові операції; податки на експорт нафти у розвинуті країни; кошти міжнародних банків розвитку; вуглецеві збори, наприклад, з міжнародного транспорту; частину з прямих чи непрямих субсидій на видобуток та споживання викопного палива (їх щорічний обсяг тільки в країнах ОЕСР сягає 55-90 млрд дол.. США).

Для вирішення проблематики наповнення МКФ було б доцільним розглянути й питання можливості використання прогресивного світового податку на капітал, запропонованого відомим французьким вченим Т. Пікетті в своїй роботі «Капітал в XXI столітті» [12, с. 477-478], який би міг бути направлений (або – його частина) в Міжнародний Кліматичний Фонд. Хоча запропонований Т. Пікетті податок стосується подолання нерівності в світі, на наш погляд, його можна було б застосувати й щодо тих компаній (насамперед транснаціональних), які порушують кліматичні умови відтворення, отримуючи за рахунок цього надприбутки. Одна із істотних переваг прогресивного світового податку на капітал полягає в тому, що за умови його введення багатство піддавалося б ретельному демократичному нагляду. Він би підтримував перевагу спільних інтересів над приватними, при цьому зберігаючи відкритість економіки та чинники конкуренції. На думку Т. Пікетті, не дивлячись на складність введення цього податку сьогодні для всіх країн, прогресивний світовий податок на капітал доцільно було б розпочати вводити в Європі, починаючи з країн, готових до його застосування. Для прискорення введення цього податку його, на наш погляд, можна було б ввести у формі міжнародного кліматичного податку насамперед на транснаціональні компанії, які є найбільшими порушниками екологічних нормативів у світі. Його розмір повинен складати 0,1 % від валового прибутку насамперед нафтогазових ТНК, оскільки вони займають монопольне становище на цих ринках. У той же час, досвід перерозподілу Пенсійного (раніше – Нафтового) фонду Норвегії (на початок 2018 р. його активи склали понад 1 трильйон доларів США) показує, що надприбутки від видобутку нафти та газу можна використовувати й для розвитку «зеленої економіки» в інших

країнах. Для зниження залежності прибутковості цього фонду від цін на нафту та газ його кошти норвежці передусім інвестують у сектори, не пов'язані з нафтовою галуззю. Переважну частину цього фонду вкладають в акції та облигації інших країн, як правило, в фінансові інструменти з низьким рівнем фінансового ризику [13, с 247].

Головною проблемою щодо застосування прогресивного світового податку на капітал, на наш погляд, є існування різних видів офшорних центрів, за допомогою яких в світі приховується від оподаткування до 15-20 трильйонів доларів доходів. Тому без міжнародної співпраці у вирішенні даної проблеми важко очікувати ефекту від введення прогресивного світового податку на капітал. Крім того, в Україні важливо перекрити схеми незаконного використання кліматичних коштів, зокрема наданих у рамках Кіотського протоколу. Також важливо навести порядок з інвестиціями (державними та іноземними), які виділяються на вирішення кліматичних проблем у нашій країні. Тоді можна очікувати значного зростання іноземних інвестицій в еколого-економічний сектор економіки України, темпи розвитку якого суттєво відстають від функціонування цього сектору у провідних країнах світу. Вкрай важливо довести міжнародному співтовариству й здатність України виконувати взяті на себе кліматичні зобов'язання. Це необхідно робити вже в 2018 р., оскільки за чотири наступні роки нашій країні треба буде сплатити державний зовнішній борг в сумі 24 млрд дол. США, а коштів для цього в Україні немає. Вихід із вказаної ситуації вбачаємо у необхідності списання частини цього боргу перед міжнародними фінансовими структурами в обмін на прискорене фінансування Україною природоохоронних заходів.

4.3.6. Передумови виникнення та детермінанти поширення тіньової економіки

Поліваріантність історичних умов розвитку в межах певних хронологічних періодів та міжгалузеві відмінності формують специфічну систему чинників, які отримують емпіричне підтвердження на рівні держав, локальних територій чи сфер діяльності. Однак, в основі феномена тіньової економіки лежать переважно спільні процеси та закономірності, які не зводяться до диференціації соціально-економічного розвитку окремих країн. Тому, насамперед, доцільно акцентувати увагу на загальних причинах існування тіньової економіки – умовно-універсальних, та означити їхню специфіку на національному рівні.

Спільною ознакою різнотипних концепцій дослідження передумов виникнення і функціонування тіньової економіки є дотримання вимог системності та неможливість застосування моністичного принципу як єдиної причини цього складного явища.

З приводу проблеми «тінізації» науковцями наводяться два підходи до її започаткування: одночасно з виникненням державних утворень та із зародженням товарно-грошових відносин. Прихильниками першого є такі науковці як А. Базилюк [2], В. Предборський [18], О. Смірнов [19] та С. Єчмаков: «тіньова економіка з'явилася разом з державою, яка почала встановлювати формальні правила обліку результатів господарської діяльності для збору податків з їхніх доходів» [6, с. 117].

До появи державних правових систем основною перепорою для недобросовісної господарської практики була релігійна мораль. Зокрема, О. Турчинов зазначає про наявність табування релігійними догмами у вигляді десяти Божих заповідей, порушення яких супроводжувалося переслідуваннями та покараннями [21, с. 7]. Наприклад, лихварство засуджувалося канонічним правом та нормами християнської етики (у Корані цей вид діяльності донині вважається тяжким злочином). Недотримання певних морально-етичних норм було притаманне ще стародавнім цивілізаціям, про що свідчать історичні джерела. Так першим із стародавніх філософів, хто розмежував економіку на «добросовісну» та «недобросовісну» був Арістотель. Прагнення до наживи та збагачення як самоціль, що досягається під негативним впливом грошей, він назвав «хремастикою» [1]. Вона неминуче виникає як антипод суміжної морально-етичної економіки, внаслідок порушення існуючих регламентацій та неформальної тогочасної практики.

Іншого підходу щодо передумов виникнення тіньової економіки дотримується І. Мазур: «...заборони та обмеження, що спонукають до приховування економічної діяльності, виникають разом із появою обмінних процесів серед населення», товарно-грошовими відносинами [10, с. 13; 10, с. 20]. Аргументи на користь цього положення наводять також О. Турчинов [21, с. 7], Ю. Латов [9, с. 202], М. Тарасов [16, с. 10] та інші вчені.

Один із основоположників економічної антропології К. Поланьї виокремлював таку форму неформальної інтеграції як реципрокція (симетричний обмін продукцією натурального господарства між родинними та дружніми домогосподарствами), що сформувалася задовго до появи ринкових систем та відіграє суттєву роль у багатьох суспільствах донині [15, с. 68]. Реципрокні відносини базуються на морально-етичних принципах взаємодовіри, допомоги та поваги. Виходячи із цих позицій, неможливо погодитись із однозначним висновком про відсутність неформальних відносин в епоху

натурального господарства, як це категорично стверджує Ю. Латов: «натурально-господарська життєдіяльність практично не породжує неформальної економіки як специфічного інституту ... неформальна економіка є феноменом саме товарного, а не натурального господарства» [9, с. 201-202].

Загалом, підтримуючи ідею товарно-грошових відносин як основної передумови походження тіньової економіки, вважаємо також за необхідне висловити окреме застереження: доцільно, насамперед, констатувати наявність певної специфіки при веденні натурального господарства людьми ще в первісних, додержавних формах цивілізацій як майбутнього елементу неформальної економіки в сучасному її розумінні.

У процесі еволюції окремі морально-етичні норми, як похідні від релігійних заборон та обмежень, були позитивно сприйняті багатьма державами та формалізовані у вигляді її інституцій та законодавства. У контексті ретроспективи варто зауважити, що самі закони досить часто відображали морально-етичні цінності певного періоду: свого часу работоргівля та морське піратство були цілком прийнятними видами діяльності. Погляди на те, що саме вважати недобросовісною господарською практикою постійно змінювалися. Так у період другої світової війни ряд швейцарських банків активно співпрацювали із урядом третього рейху [25, с. 1]; у свою чергу американські монополії за мовчазної згоди конгресу вели активну торгівлю та надавали послуги зв'язку німецьким державним компаніям [25, с. 32; 25, с. 93]. Однак такі дії формально не підпадали під заборону тогочасних законів, порушуючи фактично елементарні морально-етичні засади.

Досить парадоксальним також є той факт, що держава як базовий інститут суспільства, сама приймала участь у тіньовій економіці, недотримуючись при цьому нею ж встановлених правил, особливо у сфері грошового обігу (наприклад, «мідний бунт» у Росії 1662 р.). Переваги тінізації використовуються окремими країнами і у наш час. Так, уряд Німеччини на офіційному рівні визнав, що здійснив купівлю в анонімного продавця крадених баз даних, які містять інформацію про депозитні рахунки своїх громадян у банках Швейцарії та Ліхтенштейну для ідентифікації неплатників податків [4, с. 10]. Слід визнати, що морально-етичні норми в епоху глобалізації дедалі більше втрачають свою роль, як одного із обмежуючих чинників тінізації економіки будь-якої країни.

З точки зору антропології та психології мотивами здійснення заборонених видів економічної діяльності у неявній, прихованій формі є суперечлива, дуальна природа самої людини, якій одночасно притаманні щедрість та корисливість, альтруїзм та егоїзм, чесність та обман. Співіснування таких ознак, тою чи іншою мірою, завжди присутнє в господарській діяльності всіх народів на будь-якій стадії розвитку.

Біхевіористичні аспекти були об'єктом дослідження багатьох мислителів у різні періоди часу. Зокрема, у контексті тінізації, одна із найбільш відомих праць англійського філософа XVIII ст. Б. Мандевіля «Байка про бджіл». У цьому творі автор, застосувавши компаративістський підхід, зробив парадоксальний висновок, що окремі людські пороки – вимушена необхідність для функціонування суспільства загалом [11, с. 63]. Тобто тіньова економіка є загальнолюдським феноменом.

Оскільки не існує ідеального типу людини як суб'єкта економічних відносин, то в принципі не може і бути досконалих ринкових систем. Емпіричні дослідження підтверджують, що перманентні вади ринку є однією із фундаментальних першопричин походження тіньової економіки.

Функціонування ринку передбачає прагнення до економічної вигоди господарюючих суб'єктів. Ринковій системі об'єктивно притаманний фетишизм прибутку. У цьому контексті доцільно навести одіозний вислів Т. Данінга (який часто помилково приписують К. Марксу) щодо ролі норми прибутковості у ринковій діяльності: «Забезпечте 10 процентів, і капітал згоден на всяке застосування, при 20 процентах він стає жвавим, <...> при 100 процентах він топче всі людські закони, при 300 процентах немає такого злочину, на який він не ризикнув би, навіть під страхом шибениці» [12, с. 703]. При наявності різного роду інституційних самообмежень (наприклад, «протестанської етики» за М. Вебером [3]) вищезазначений ринковий недолік можливо не усунути повністю, а лише частково нівелювати.

Отже, основним мотивом ринкової поведінки індивіда є досягнення найкращих результатів за рахунок пошуку оптимального співвідношення між максимізацією своїх доходів та затратами власних зусиль. Такий раціоналізм (інколи науковцями використовуються також терміни гіпер-, ультрараціоналізм), одночасно взаємодіючи із сприятливими умовами для його реалізації, спонукає ринкових суб'єктів до тіньової діяльності.

При постійному зростанні конкурентних відносин виникає необхідність скорочення витрат за рахунок використання тіньової системи. Ця тенденція спостерігається як на мікроекономічному рівні підприємств (чи домогосподарств), так і на макро- та мегарівнях міждержавного простору загалом. Зокрема, на цей самий аспект у сфері виробництва акцентує свою увагу М. Кастелс [23, с. 28]. Ю. Попов взагалі розглядає тіньову економіку як одну із форм недосконалої конкуренції [16, с. 21]. Завищені трансакційні витрати, які обумовлені економічною діяльністю в межах існуючого законодавства, згідно термінології Е. де Сото – це «ціна підпорядкування закону» [20, с. 187]. Однак ухилення від формальних платежів (як правило, фіскального типу) одночасно

призводить до необхідності оплати інших витрат суб'єктами тіньової економіки – «ціни позалегалності».

Свого часу перуанський економіст Е. де Сото кардинально змінив уявлення про генезу тіньової економіки, що сприймалася раніше як соціальне зло притаманне маргінальним верствам бідних та відсталих країн. Він запропонував нову концепцію, що принципово відрізнялася від попередніх підходів К. Харта та інших вчених. Основною причиною існування тіньової економіки за де Сото є неефективний правовий режим та бюрократична зарегульованість з боку держави. «Тіньові відносини виникають як реакція населення на «меркантилістську» політику влади, що створює систему правового та економічного «апартеїду» (термінологія де Сото). <...> Незаконна діяльність поширюється тоді, коли правові обмеження перевищують певний соціально прийнятний рівень, ... коли витрати дотримання законності перебільшують вигоди від його дотримання. Вкрай рідко тіньова діяльність порушує всі закони; у більшості випадків порушуються лише окремі їх положення» [20, с. 26-27]. На основі емпіричних досліджень Е. де Сото показав, що за умов неадекватності правової системи, неможливості виконання вимог легальності суб'єкти господарювання залишаються по суті без можливості вибору; їх протиправна економічна поведінка стає вимушеним засобом ринкової конкуренції. «Готовність діяти поза рамками закону значною мірою є результат раціональної оцінки витрат законослухняності» [20, с. 178]. Однак знехтування легальними нормами права не створює інституційний вакуум, оскільки одночасно у тіньовій економіці виникає специфічне право – нелегальне. Відповідно головною загрозою національній економіці, за версією де Сото, є недосконалі закони та адміністративні бар'єри.

Неможливість дотримання вимог легальності – один із базових принципів неоліберальної «десотіанської» концепції. Відповідно пропонується такий варіант для подолання тінізації – боротьба із «негативними» законами та їх заміна на «позитивні». На нашу думку, таке вирішення проблеми є надто спрощеним сприйняттям реальності, оскільки не відповідає комплексному підходу. Варто зазначити, що формування досконалої правової системи – досить складний процес, що вимагає відмову від усталених стереотипів суспільства. У цьому контексті дискусійним є твердження, що «закон необхідно виконувати, навіть якщо він недосконалий, оскільки він – основа стабільності» [8, с. 139]. У першу чергу важливо враховувати «якість» юридичних правил та норм. Тобто, якщо у процесі господарювання порушуються недолугі закони, які впливають на збільшення витрат суб'єктів підприємницької діяльності, то такі дії можуть мати загалом позитивні наслідки для всієї економіки.

Законодавчі норми та етичні правила не розглядаються членами суспільства як обов'язкові, непорушні елементи формальної системи. Одночасно з цим прагнення людини до задоволення особистих інтересів, реалізації власних амбіцій, зовсім необов'язково призводить до девіантної поведінки. За умов тіньової економіки суттєву роль відіграють також неформальні норми суспільства.

Подальші дослідження, які проводилися у європейських країнах, не заперечили висновки Е. де Сото, але при цьому було здійснено важливе уточнення: масштаби поширення тіньової діяльності залежать не стільки від власне «поганих» законів, скільки від недоліків їх правозастосування. У більшості розвинених країн основні проблеми пов'язані не з вадами законодавства, а з нездатністю чинної влади забезпечити його неухильне дотримання. Вважаємо, що паритетно-важливе значення мають як самі закони, так і практика їх виконання.

Нинішні тіньові економічні відносини частково є наслідком системних вад, що передались у спадок Україні ще з часів соціалістичного періоду. Реформування економіки на початку 90-х рр. здійснювалось без належного інституціонального забезпечення ринкового середовища, що призвело до тотальної тінізації суспільства. До трансформаційних недоліків при реалізації тогочасної економічної політики слід віднести такі:

- незавершеність формування правових основ для функціонування «класичного» ринку;
- одномоментна цінова лібералізація, що сприяла гіперінфляції в умовах відсутності повноцінної національної грошової одиниці;
- прискорена масова приватизація державного майна за неконкурентною та непублічною процедурою без одночасного гарантування захисту прав власності;
- надмірний рівень фіскального навантаження виробників (зокрема у вигляді значних податків на заробітну плату);
- процеси нелегітимного первісного нагромадження фінансових капіталів (мережеві схеми «пірамідального» типу, шахрайство із банківськими документами, цінними паперами і т.п.);
- заборони на здійснення операцій купівлі-продажу землі, що створювали умови для її пільгового відчуження;
- загальна макроекономічна та політична нестабільність в Україні у першій половині 90-х рр.

Однак причини наростаючого розвитку тіньової економіки у постсоціалістичній Україні лежать у більш складній площині порівняно із помилками «недорегування».

Згідно дефініції категорії «тіньова економіка» до фундаментальних причин цього феномену слід віднести недосконалість чинного законодавства та його нормативно-правових актів. Реалізація переважної більшості тіньових трансакцій можлива у межах легітимної бази держави. Однак, формування правової основи господарювання, як правило, є запізнілою реакцією на існуючі реалії економічних відносин. Внаслідок цього часто виникають суперечності між динамічними умовами ринкового підприємництва та їх законодавчою регламентацією. За умов невідповідності між формальними правилами та неформальною практикою з'являються вагомні стимули для ігнорування легальних норм офіційної економіки та застосування елементів тінізації. Тому удосконалення правових норм має перманентний характер для будь-якої країни. При цьому, чим більше видів економічної діяльності держава узаконює та деталізує способи їх здійснення, тим більше виникає можливостей для розмежування зон дозволеного і забороненого. Тобто, надмірний ступінь законодавчої регламентації щодо діяльності суб'єктів господарювання створює об'єктивні передумови для сприятливого поширення та розвитку тіньової економіки.

До загальних недоліків законодавства України відносяться:

- суперечливість окремих законів;
- неадекватність об'єктивним умовам економічної практики;
- незбалансованість окремих правових норм;
- надмірна чисельність та неузгодженість нормативно-правих актів;
- правова незахищеність суб'єктів економіки;
- нестабільність чинного законодавства;
- нечіткі гарантії дотримання прав власності;
- недієздатність системи судочинства та неефективність контролю за виконанням судових рішень.

Хронічними вадами інституту права в Україні є прийняття полярних судових рішень щодо однакових питань, ґрунтуючись на одних і тих самих законодавчих нормах. Тобто існують правові колізії внаслідок різного тлумачення юридичних положень фахівцями. Типовим прикладом такої ситуації є винесення діаметрально протилежних ухвал судовими інстанціями щодо діяльності на ринку нафтопродуктів компанії «Лівела», в результаті чого у державний бюджет не надійшло податкових платежів на суму близько 3 млрд. гривнів [5].

Загалом, національними особливостями українського суспільства є низький рівень правової культури громадян та поширення психології «правового нігілізму», що пов'язано із зневірою населення в дієвість Закону.

Одні й ті ж самі «позитивні» правові норми спрацьовують в одних умовах, та є недієздатними там, де ніхто не збирається виконувати їх буквально. Підхід на основі адміністративно-юридичного реформування як короткочасний, одноразовий акт не змінить кардинально існуючу ситуацію, якщо при цьому не враховуються соціально-культурологічні чинники походження тіньової економіки.

Поширенню прихованих видів економічної діяльності сприяють також тіньові процеси у соціальних сферах. До загальних причин тінізації соціального походження відносяться: надмірна соціальна диференціація суспільства, деформація структури зайнятості та високий рівень безробіття, асоціальний характер ринкового реформування, існування специфічних соціальних стереотипів суспільства. Носіями тіньового потенціалу суспільства виступають представники маргінальних верств населення: безробітні, малозабезпечені, мігранти, робітники із сільської місцевості і т.п. За своєю чисельністю вони складають найбільш масовий прошарок учасників тіньових відносин. Тяжкий соціальний стан маргінальних верств суспільства ставить їх перед вибором на межі виживання: займатись нелегітимним підприємництвом, брати участь у кримінальному секторі чи шукати робочі місця в інших країнах, утворюючи тим самим трудову імміграцію. У цьому випадку орієнтація на отримання доходів за будь-яку ціну – вимушена об'єктивна закономірність.

На усталеність певних тіньових практик та їх соціальну оцінку впливають культурні традиції неформальних господарських відносин між економічними агентами, набуті у процесі історичного розвитку. Якщо формальні правові зміни, які відображені у законах та кодексах, суперечать культурним цінностям, то, швидше за все, вони не будуть реалізовані.

Вагомість впливу соціокультурних факторів (особливо релігії) є важливою причиною для пояснення диференціації тіньових економік на міжнаціональному рівні. Зокрема, Г. Мюрдаль, досліджуючи проблеми бідності країн Азії, акцентував свою увагу на домінуванні ролі економічної культури (або, як синонім – національній господарській ментальності) [13, с. 407]. Під економічною культурою розуміється система цінностей та стереотипів, що впливає на господарську діяльність, і є спільною для соціальних класів. Культурологічні чинники за своєю сутністю більш інерційні та мають меншу еластичність порівняно із правовими. Тому підхід, запропонований Г. Мюрдалем, порівняно із концепцією Е. де Сото слід розглядати як консервативний та песимістичний щодо найближчих перспектив детнізації економіки. Якщо концепція Мюрдаля вказує на вагомі передумови походження тіньової економіки, то «десотіанство» – на безпосередні причини її існування. Відповідно позиція культурного детермінізму, на відміну від правового, не

отримала широкої популярності серед наукових кіл у світовому масштабі, оскільки її реалізація орієнтована на життя кількох поколінь.

Тіньову економіку можна розглядати також як своєрідну реакцію суспільства на державне регулювання економічних процесів та надмірне втручання у господарську діяльність. Зокрема, соціологи А. Портес та С. Сассен-Куб, досліджуючи взаємозв'язок між масштабами поширення неформальних відносин та державним регулюванням, висунули гіпотезу, що тінізація – це особлива форма пристосування до зростаючого впливу з боку державних органів влади [26, с. 30]. Адже, формуючи «правила гри» на ринку, держава як особливий суб'єкт господарювання не тільки активно підтримує, але й напряму задає умови функціонування тіньової економіки (наприклад, визначає перелік офшорних зон, порядок здійснення митних процедур). Часто «провалам ринку» відповідають «провали держави»; при цьому неусунення першої ознаки тягне за собою посилення наслідків другої. Тому існування тіньових відносин в економіці не слід розцінювати лише як побічне явище державних рішень.

Регулювання економіки неможливе без застосування певних заборон та обмежень, посилення дії яких провокує їх недотримання. При цьому безконтрольне втручання у практичну економічну діяльність сприяє (прямо чи посередньо) виникненню штучної нерівності та диспаритету інтересів господарських одиниць: вигод в одних суб'єктів та втрат в інших. Низька ефективність державного регулювання та створення додаткових адміністративних перепон призводить до утворення безповоротних втрат, що довів Д. Стіглер у роботі «Теорія економічного регулювання» [27, с. 10-17].

До вад регуляторної державної політики, які сприяють розвитку тіньової економіки, відносять:

- використання неадекватних методів регулювання;
- надмірний бюрократизм при реалізації дій процедурного характеру;
- суттєва кількість ліцензійних видів господарської діяльності;
- складність та значна тривалість офіційної реєстрації юридичних осіб і припинення підприємницької діяльності;
- немотивовані та часті перевірки ринкових суб'єктів з боку контролюючих державних органів;
- недотримання довгострокових стратегій економічного розвитку держави в угоду ситуативним цілям чинного уряду.

Сучасні підходи до проблематики державного регулювання та контролю дещо відрізняються від класичних положень, згідно з якими будь-яке втручання у вільне функціонування ринкових систем автоматично призводить до пошуку альтернативних рішень. А. Портес аргументовано доводить, що сам по собі державний контроль безпосередньо не сприяє зростанню неформальних

практик. Погоджуємося із важливим уточненням, що «державне регулювання створює не самі види тіньової діяльності, а можливості для їх виникнення» [17, с. 45].

Вибір режиму регулювання тіньових відносин залежить, насамперед, від специфічних особливостей соціально-економічного розвитку окремих країн. В узагальненому виді варто виділити два підходи: застосування жорстких адміністративних заходів та інструментів їх реалізації, або ліберальний режим впливу на тіньові процеси. Як правило, перший із зазначених варіантів не сприяє досягненню очікуваних результатів у перспективі, оскільки не змінює радикально умови функціонування тіньової діяльності; водночас можуть досягатися тимчасові позитивні економічні ефекти у короткостроковому періоді. Застосування адміністративного впливу за допомогою силових методів регулювання економіки притаманне переважно недостатньо розвиненим державам. У цьому випадку, як слушно зауважує Ю. Попов, необхідно розділяти відмінності між «сильною владою» і «силовою» [16, с. 25]. Ліберальний підхід до регулювання економічних відносин об'єктивно знижує масштаби та середовище поширення явища тінізації, але потребує зважених стратегічних рішень з боку державних органів влади. У практичній сфері переважно застосовуються різні комбінації поєднання розглянутих режимів.

Одним із регуляторних інструментів держави є її податкова політика. Інколи міжнародні експерти взагалі вважають податковий пресинг основною і єдиною причиною розвитку тіньової економіки. Оскільки зростання податкових платежів є одним із вагомих джерел наповнення бюджетних і позабюджетних фондів, важливість цього чинника не викликає сумнівів та потребує особливої уваги.

Ключовим стратегічним елементом функціонування тіньової економіки є намагання суб'єктів господарювання оптимізувати розмір податкових платежів та соціальних зборів за рахунок мінімізації отриманих доходів, або штучного завищення власних витрат. Необхідно констатувати наявність антагоністичних інтересів, які виникають між державою – з одного боку, та населенням, підприємцями і підприємствами – з іншого. Збалансування цих суперечностей потребує прийняття зважених економічних рішень щодо державної податкової політики країни. Сприятливі умови для існування тіньової економіки виникають, насамперед, тоді, коли податкова система виконує не стимулюючу, а виключно фіскальну функцію – максимальне залучення коштів у дохід держави. Залишається також надмірно високим загальне фіскальне навантаження на заробітну плату. Тобто, репресивний характер оподаткування – системний недолік регуляторної політики.

Універсальними ознаками неефективної податкової системи, що спричиняє розвиток тіньової економіки є:

- значна кількість податків та труднощі їх адміністрування;
- нерівномірність та високий рівень податкового навантаження (зокрема, величина базових податкових ставок);
- ускладнена система ведення обліку та часті зміни податкової звітності;
- інтенсивність податкових перевірок;
- пільгові режими оподаткування, що зменшують кількість платників податків;
- низький рівень податкової дисципліни;
- нестабільність та суперечливість податкового законодавства.

Специфічною ознакою нормотворчої діяльності органів ДФС України є значна кількість податкових листів-роз'яснень, які де-юре не приймаються до розгляду судами, оскільки це лише внутрішні інструкції, але де-факто ними керуються у своїй роботі податкові інспектори під час перевірок суб'єктів господарювання. З одного боку, множинність нормативних актів призводить до появи суттєвих можливостей недотримання законодавства платниками податків, а з іншого – вони не встигають моніторити нові поправки, що спричиняє невимушене податкове правопорушення. Для прикладу, за роки введення в дію ПДВ в Україні було прийнято близько сотні змін у відповідний закон та видано понад 200 роз'яснень і уточнень щодо цього податку.

Необхідно зауважити, що навіть при мінімально-допустимому рівню податків певна частка економічних агентів все одно намагатиметься уникати їх оплати, внаслідок дії інших чинників тінізації.

Міждисциплінарним поняттям, що має соціально-економічне, психологічне та культурологічне походження, є національний менталітет суспільства. У контексті генези тіньових процесів для країн постсоціалістичного простору колишнього СРСР характерними є результати широкомасштабного дослідження, проведеного І. Клямкіним та Л. Тимофєєвим. Зокрема, більшість респондентів вказують на такі специфічні тенденції ментальності населення: упереджено-підозріле ставлення до тіньової діяльності поступово змінилося на толерантність і взаєморозуміння; переважна більшість опитаних вважає тіньову проблематику досить важливою, одночасно зберігаючи при цьому нейтральне чи навіть позитивне ставлення до участі у тіньовій практиці [7, с. 217; 7, с. 225]. Тобто ставлення суспільства до недотримання законодавства цілком поблажливе. Наслідковість минулих навичок, безумовно, впливає на сприйняття тіньової поведінки як рутинного і нормального явища.

Особливою соціально-психологічною детермінантою розвитку тіньових відносин є низький рівень довіри членів суспільства до держави як до

інституціонального представника офіційної економіки, внаслідок чого обмежуються можливості розвитку підприємництва та його трансформації у легальні форми діяльності. Тривалий період тотального контролю з боку радянської влади призвів до формування стійкої «державофобії» економічних агентів; характерною захисною реакцією для них стало прагнення уникати спостереження і контролю з боку державних органів навіть тоді, коли здійснювана діяльність цілком законна. У свідомості ринкових суб'єктів образ держави асоціюється із опонентом, який наділений негативними і ворожими характеристиками, спровокованими некваліфікованими та особливо корумпованими діями чиновників. На цьому фоні посилюються постсоціалістичні традиції дефіциту довіри до держави загалом, та її фінансової системи зокрема.

Відповідно до комплексного підходу, необхідно також акцентувати увагу на політичній складовій тінізації економіки. Перманентні недоліки політичної системи пов'язані із її загальною нестабільністю, ситуативними діями провладних структур, домінуванням популізму над об'єктивними можливостями розвитку економіки. На наш погляд, політичні фактори безпосередньо не спричиняють тінізацію економіки, а виступають своєрідним каталізатором, взаємодіючи із іншими різноманітними детермінантами.

У контексті тінізації одним із принципових аспектів є непублічні домовленості між політичною владою та представниками крупного капіталу (наприклад, щодо кадрових змін в уряді). Адже «тінь» виникає саме там, де актуальні економічні проблеми не знаходять відкритого («світлового») вирішення. Симбіоз правлячих політичних угруповань та найбільших приватних корпорацій передбачає появу олігархічних утворень, які сприяють збереженню монополізму влади та обмеженню ринкової конкуренції. Наслідком цих процесів в економічній сфері є активізація тіньової діяльності у таких формах прояву, як протекціонізм та лобіювання інтересів певних комерційних структур. Протекціоністська підтримка з боку політичної влади може виявлятися у персональній зацікавленості щодо надання державних гарантій за кредитами приватних суб'єктів, прямого фінансування чи списання заборгованостей. Лобіювання є головною передумовою нееквівалентного розвитку на рівні окремих підприємств, галузей чи навіть країн [14] шляхом встановлення сприятливого (пільгового) режиму функціонування на законодавчій основі.

Системоутворюючим елементом тіньової економіки є корупція як окремий чинник поліаспектного походження. У дослідженні М. Флейчук аргументовано доводиться, що «корупція є одночасно і передумовою, і наслідком тінізації економіки, здійснюючи інституційну, обслуговуючу, правозахисну і супровідну функцію щодо тіньового сектора» [22, с. 114]. Корупційні явища переважно

виникають у результаті прихованих, нелегальних взаємовідносин між членами суспільства та представниками влади з приводу розподілу певних посад чи матеріальних цінностей, отримання податкових пільг, участі у сфері державних закупівель і т.п. Для України значний рівень корупції властивий, зокрема, правоохоронній системі, судовим структурам, контролюючим органам державної влади і управління. Досить часто корупційні схеми розробляються як антиконкурентний та протекціоністський засіб, що використовується лобістськими структурами при формуванні державної економічної політики. Тотальному характеру корупції сприяє загальна нестабільність політичної влади, наслідком чого є гіпертрофовані масштаби тіньової економіки.

З приводу корупційної детермінанти тінізації експертами Світового банку була сформульована відома концепція «грабуючої руки» чиновника, яка управляє економікою та опонує «невидимій руці» ринку [24, с. 355]. У такому випадку логічним та закономірним наслідком для легальних підприємців стає виведення вагової частини свого бізнесу у тіньову сферу. Згідно із зазначеною концепцією, корупційні явища пояснюються переважно суб'єктивним походженням: як тільки виникає можливість вільної інтерпретації економічної ситуації чиновником, він, з високою ступінню ймовірності, зловживає своїми повноваженнями.

Нинішній етап активності тіньових процесів, завдяки успіхам у розвитку сучасних комунікаційних технологій, взаємопов'язаний із викликами глобальної трансформації світової економіки. Глобалізаційний чинник, який сприяє зростанню офіційних економік, одночасно стимулює збільшення масштабів та сфер поширення тіньового сектора. Внаслідок глобалізації тіньова економіка набуває транснаціональних ознак, у результаті чого загострюється ринкова конкуренція між розвинутими країнами, а також тими, які активно розвиваються (наприклад, держави групи «БРІКС»). Акцентуючи увагу на глобальному характері причин існування тіньової економіки, необхідно зауважити, що геополітичний підхід неможливо застосувати в окремих галузях господарства (наприклад, у будівництві, побутовому обслуговуванні населення), що пояснюється їх локальним походженням.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що тіньова економіка виникла в епоху зародження товарно-грошових відносин, а її становлення пов'язане із формалізацією заборон та обмежень у вигляді законодавства державних форм цивілізацій. Як глобально історичний феномен тіньова економіка притаманна будь-яким країнам та стадіям розвитку суспільства: доіндустріальному, індустріальному та інформаційному. Латентний характер тінізації властивий ринковим, трансформаційним та плановим типам господарювання на всіх ієрархічних рівнях економіки.

Тінізація економічних процесів та явищ має як об'єктивне походження, обумовлене перманентною недосконалістю ринкового господарства, так і суб'єктивне: більшість економічних агентів обирають тіньовий сектор через те, що наявні формальні інститути не відповідають їхнім мотивам та потребам. Ідеальної економіки, як і досконалої конкуренції, у практичній реальності не існує. Однак, об'єктивність існування тіньової економіки не варто розцінювати як фатальну неминучість.

Основні причини функціонування тіньової економіки є різнотипними та полісистемними, що зумовлює необхідність використання комплексного підходу в наукових дослідженнях. Детермінанти тіньової економіки мають як ендогенне, так і екзогенне походження. До ключових універсальних чинників тінізації відносяться:

- надмірне державне регулювання економічних процесів та явищ;
- соціальні деформації суспільства (високий рівень безробіття, відсутність довіри до держави, маргіналізація верств населення);
- неадекватність чинної правової системи та недоліки застосування законодавства (неможливість дотримання окремих діючих норм та правил);
- домінування специфічного впливу культурологічних елементів суспільства (релігії, ментальності);
- перманентні вади політичної системи (протекціонізм та лобіювання);
- всеохоплююча корупція суспільства;
- виклики глобальної трансформації світової економіки;
- інші інституціональні фактори (традиції, звичаї, освіта, пріоритетні цінності суспільства).

Тіньовий характер ринкових економічних відносин вимагає їх перетворення; тіньова економіка не може бути усунена сама по собі – вона лише набуде нових форм у результаті трансформацій. Державна політика детінізації економіки повинна бути спрямована на причини, що викликають її появу.

ВИСНОВКИ

Загальним результатом дослідження є обґрунтування теорії соціоекологоекономічної безпеки (СЕЕБ) та концепції формування системи управління соціоекологоекономічною безпекою об'єктів різного рівня. Розроблено понятійного апарат дослідження, виявлено закономірності, принципи, ознаки, критерії, чинники впливу, ризики та загрози СЕЕБ об'єктів різного рівня. Визначено сутність та складові цієї системи з трьох позицій – як явища, процесу, виду діяльності, для чого використано синтетичний, системний, інституційний, функціональний та процесний підходи; досліджено передумови

та проблеми формування системи соціоекологоекономічної безпеки, сформовано моделі системи забезпечення СЕЕБ для об'єктів різного рівня.

Доведено, що змістовне наповнення сутності СЕЕБ залежить, з одного боку, від умов, у яких знаходиться певний об'єкт, з другого – від внутрішніх властивостей цього об'єкта, тому доцільні такі дефініції поняття:

- як внутрішня здатність об'єкта протистояти загрозам, забезпечуючи реалізацію свої інтересів і цілей розвитку при збереженні існуючих або досягненні бажаних параметрів, без нанесення шкоди іншим об'єктам у коротко- та довгостроковій перспективі;

- як результат цілеспрямованої діяльності об'єктів різного рівня щодо збереження своєї ідентичності, цілісності, якісних параметрів та здатності до цілеспрямованого розвитку;

- як стан захищеності об'єктів різного рівня від несприятливого впливу прогнозованих чинників зовнішнього оточення, що визначає її внутрішні можливості та здатність протидіяти деструктивним впливам, та унеможливлення негативної дії з його боку на це оточення.

Система забезпечення соціоекологоекономічної безпеки (СЗСЕЕБ) – це сукупність інституцій, принципів, важелів, методів та інструментів впливу, націлених на оптимізацію відносин у системі «суспільство – природа» щодо забезпечення таких умов функціонування певного об'єкту, за яких зберігаються або поліпшуються його внутрішні якісні та кількісні параметри та не допускається деструктивний вплив на зовнішнє оточення.

Об'єктом СЗСЕЕБ є явища, процеси, окремі елементи або просторово визначені екологічні системи, які потребують регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, які під дією об'єктивних і суб'єктивних чинників змінюються, то може змінюватись і бажаний стан цих елементів. Суб'єктами СЗСЕЕБ є органи державного, регіонального управління, місцевого самоврядування, громадські організації, керівництво підприємств. Предметом СЗСЕЕБ є оптимізація суспільних відносин та відносин в системі «суспільство – природа» щодо забезпечення безпеки їх функціонування та розвитку.

Основними цілями функціонування СЗСЕЕБ є забезпечення безпеки всіх сфер життєдіяльності; створення передумов для переходу до сталого розвитку, насамперед на екологічно деградованих та густонаселених територіях. Вони конкретизуються у цілях другого порядку по складових: екологічній – збереження цілісності, функціонування в межах самовідтворення, охорони елементів довкілля, складних екосистем, їх збереження, відтворення порушених екосистем, збереження та розширення біологічного та ландшафтного різноманіття; соціальної – задоволення суспільних потреб, забезпечення зайнятості, відновлення та збереження здоров'я, розвиток культури особистості, її самовираження, самозбереження, самодостатності, самоствердження на рівні індивіда, а також патріотизму, національної гордості та відповідальності,

національного розвитку та формування позитивного іміджу країни на рівні соціуму; економічній – нарощування та стабілізація доходів, функціонування на прийнятному рівні прибутковості у межах екологічно припустимих режимів використання природних ресурсів, що не допускає їх деградації і дає можливість довготривалого збереження корисних властивостей і запасів на майбутнє, економічної ефективності та відповідальності за нераціональне природокористування.

Найвагомішими теоретичними і практичними результатами, які характеризують наукову новизну дослідження та особистий внесок авторів, є:

вперше:

– сформульовано тлумачення соціоекологоекономічної безпеки держави, яку необхідно розуміти як стан, за якого забезпечується належне функціонування всіх суб'єктів фінансових взаємовідносин у державі, що характеризується стійкістю до будь-яких реальних чи потенційних, зовнішніх та внутрішніх негативних впливів, та спроможний забезпечити ефективне функціонування національної фінансової системи;

– розроблено концептуальний підхід до детінізації національної економіки в умовах невизначеності кризового та трансформаційного періодів, спрямований на часткову легалізацію прихованих явищ і процесів; це дає змогу залучати додаткові ресурси на потреби загального зростання офіційного сегменту на засадах використання позитивних аспектів соціально-економічного впливу тіньової економіки за умови реалізації низки комплексних заходів, які дають змогу оптимізувати її обсяги та структуру;

удосконалено:

- теоретичний підхід до ідентифікації поняття соціоекологоекономічної безпеки держави, який, на відміну від існуючих підходів, полягає у зміщенні фокусу на процес створення і зміцнення умов, що забезпечують надійне функціонування національної економіки в ході її розвитку;

- теоретико-методичні положення щодо поточного управління соціоекологоекономічною безпекою держави в умовах економічної нестабільності шляхом побудови відповідної концептуальної моделі, яка базується на при різних рівнях фінансової безпеки та економічної нестабільності;

- систематизацію дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на рівень розвитку соціоекологоекономічної безпеки на підставі встановлення та статистичного підтвердження ключових загроз, що дало змогу обґрунтувати пріоритетні напрями комплексного забезпечення економічної безпеки держави шляхом взаємоузгодження дій на макро- та мікрорівнях;

– науковий підхід до трактування сутності поняття «фінансова безпека

АТ» з акцентуванням уваги на максимізації ринкової вартості АТ для підвищення їх інвестиційного рейтингу шляхом протидії загрозам та примноження домінант фінансової безпеки АТ. Таке трактування, на відміну від існуючих, констатує, що фінансова безпека АТ проявляється через такі детермінанти її функціонування, як: максимізація ринкової вартості АТ, нівелювання загроз та примноження домінант АТ, підвищення інвестиційної привабливості АТ, максимізація доходів власників АТ та узгодженість фінансових інтересів усіх стейкхолдерів;

– концептуальний підхід до групування функцій системи забезпечення фінансової безпеки АТ, що враховує дуалізм розуміння сутності фінансової безпеки АТ та, на відміну від існуючих, передбачає виокремлення спеціальних і загальних функцій. Запропоновано доповнити іманентні функції фінансової безпеки АТ такими: розширеного відтворення, аналітичною, інвестиційною, управління вартістю АТ та корпоративного управління. Такий поділ сприяє більш повному пізнанню фінансової безпеки АТ з врахуванням особливостей їх функціонування на фондовому ринку та вдосконаленню механізмів управління фінансовою безпекою АТ;

- науковий підхід до структуризації механізму управління соціоекологоекономічною безпекою держави з виокремленням заходів превентивного і реактивного характеру регулювання. При цьому превентивні заходи дозволять попередити можливі негативні наслідки за допомогою регулярного аналізу економічної ситуації та організації попередження можливих загроз, разом із тим реактивні заходи можуть застосовуватися для захисту держави у випадку виникнення реальних загроз економічній безпеці держави;

набули подальшого розвитку:

- формування комплексної класифікації основних чинників впливу на енергетичну безпеку макrorівня, що дозволить на основі їх оцінки та прогнозування сформулювати цілі та завдання енергетичної політики, обрати форми і методи забезпечення енергетичної безпеки.

- обґрунтування основних реальних і потенційних загроз енергетичній безпеці держави упродовж останніх років, що дозволить на основі їх оцінки та прогнозування сформулювати ефективну стратегію забезпечення енергетичної безпеки в Україні;

- обґрунтування існуючих підходів щодо визначення поняття енергетичної безпеки держави з врахуванням: наявності власних енергоресурсів, надійності і регулярності їх надходжень з інших країн за прийнятними цінами; попиту на енергоресурси на світовому ринку.

- формування комплексної класифікації основних чинників впливу на енергетичну безпеку макrorівня, що дозволить на основі їх оцінки та

прогнозування сформувані цілі та завдання енергетичної політики, обрати форми і методи забезпечення енергетичної безпеки.

- обґрунтування основних реальних і потенційних загроз енергетичній безпеці держави упродовж останніх років, що дозволить на основі їх оцінки та прогнозування сформувані ефективну стратегію забезпечення енергетичної безпеки в Україні;

- обґрунтування існуючих підходів щодо визначення поняття енергетичної безпеки держави з врахуванням: наявності власних енергоресурсів, надійності і регулярності їх надходжень з інших країн за прийнятними цінами; попиту на енергоресурси на світовому ринку.

- класифікація екологічних загроз державі в сучасних умовах.

- обґрунтування основних реальних і потенційних загроз екологічній безпеці держави упродовж останніх років, що дозволить на основі їх оцінки та прогнозування сформувані ефективну стратегію забезпечення екологічної безпеки в Україні;

- обґрунтування концептуальних положень щодо розгляду екологічної безпеки держави як фундаментальної складової національної безпеки держави, що глибоко проникає в інші види безпеки.

- теоретичне обґрунтування понять “соціоекологоекономічна безпека держави, “система забезпечення соціоекологоекономічної безпеки держави, ” в контексті посилення ролі процесів, які забезпечують стійке функціонування та розвиток держави, що дозволило виокремити напрями державного регулювання до ефективного забезпечення соціоекологоекономічної безпеки, які орієнтовані на упередження виникнення небезпек та загроз шляхом їх виявлення та посилення заходів зміцнення основних складових соціоекологоекономічної безпеки України через діяльність відповідних суб’єктів регулювання;

- ретроспективний аналіз становлення науки про фінансову безпеку АТ, що дозволило виокремити її хронологічні діапазони в історичній ретроспективі зі встановленням особливостей її прояву впродовж кожного періоду, а також окреслити етапи становлення і розвитку вітчизняної науки про фінансову безпеку АТ. Це дало змогу акцентувати увагу на ключових змінах законодавчо-нормативної бази щодо організації фінансово-господарської діяльності АТ та забезпечення їх фінансової безпеки, а також сприяло обґрунтуванню прояву детермінант функціонування АТ у забезпеченні фінансової безпеки;

- теоретичні положення щодо підвищення результативності використання інтегрального оцінювання стану фінансової безпеки АТ, що ґрунтується на формуванні «дерева цілей» з урахуванням базових положень системного підходу та передбачає такі напрями інтегрального оцінювання стану фінансової безпеки АТ, як кількісне оцінювання стану фінансової безпеки АТ та оцінювання

екзогенних і ендогенних загроз і доміант фінансової безпеки АТ. Це є підґрунтям для підвищення ефективності фінансової політики у сфері нарощення або підтримання достатнього рівня фінансової безпеки АТ;

- науково-методичний підхід до оцінки стану і рівня соціоекологоекономічної безпеки держави, який, на відміну від існуючих, базується на комплексній оцінці впливу загроз внутрішнього та зовнішнього середовища на окремі складові економічної безпеки, що дозволило визначити реальні загрози впливу на показники національної безпеки держави з метою формування напрямів реалізації її забезпечення;

- методичні засади оцінювання складових соціоекологоекономічної безпеки держави, який враховує дослідження наступних блоків: 1) концепція соціоекологоекономічної безпеки: національні інтереси; загрози безпеки; забезпечення соціоекологоекономічної безпеки; 2) інтереси у сфері соціоекологоекономічної безпеки: здатність економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення; підвищення соціального добробуту народу і якості життя населення; стійкості до глобальних кліматичних викликів та ін.; 3) загрози та індикатори соціоекологоекономічної безпеки; 5) порогові значення соціоекологоекономічної безпеки; 6) організація соціоекологоекономічної безпеки: організаційні структури забезпечення соціоекологоекономічної безпеки; 7) правове забезпечення економічної безпеки: законодавство, яке регулює безпеку;

- з'ясування суті та значення енергетичної безпеки регіону, визначенні її структурних складових, окресленні ряду гальмівних чинників та доведенні ролі та значення України, як транзитної країни у дотриманні енергетично-безпечних норм країнами Європи, на основі чого запропоновано дієві шляхи підвищення стійкості енергетичної безпеки задля забезпечення гармонійного поєднання економічної, екологічної та соціальної складових безперебійного постачання енергетичних ресурсів для потреб регіону.

- обґрунтовано, що основним завданням енергетичної безпеки регіону є безперебійне постачання та споживання енергетичних ресурсів задля зростання економічної, соціальної та екологічної складових діяльності регіону. Отже до перспективних напрямів покращення енергетичної безпеки регіону, на нашу думку слід віднести: диверсифікаційну політику збільшення джерел постачання енергоресурсів; модернізацію устаткування галузей ПЕК регіону на енергоефективних засадах; пошук альтернативних відновлювальних джерел енергії та впровадження інноваційних заходів на енерговиробництвах регіону; створення регіональних позабюджетних фондів для енергозабезпечення регіону; сприятлива політика для розвитку регіональних ринків енергетичних послуг, включаючи забезпечення конкурентного середовища та прозорого ціноутворення;

суворий контроль над виробництвом та споживанням енергоресурсів в регіоні; налагодження транскордонної енергетичної співпраці регіонів з країнами Європи.

– упорядковано і систематизовано різні підходи до розуміння сутності “психологічної безпеки”; розширено критерії психологічної безпеки в цілому й джерела, визначальні фактори, структурні елементи психологічної безпеки особистості; обґрунтовано напрямки, по яким має здійснюватись моніторинг стану психологічної безпеки і створюватись відповідні компоненти її захисту; запропоновано механізм процесу формування і розвитку психологічної безпеки особистості як структурного елементу соціуму; розширено сферу важелів впливу на забезпечення і організаційні аспекти формування психологічної безпеки як важливої умови розвитку суспільства і ефективної реалізації потенціалу кожної особистості;

– актуалізована необхідність співпраці всіх наукових напрямків для ефективної реалізації концепції психологічної безпеки, зокрема вихід з обмежених рамок “психології безпеки” і забезпечення належного нормативно-правового регулювання і підтримки, формування нових механізмів менеджменту організації, менеджменту персоналу, комунікативного менеджменту, державного управління тощо.

– набула подальшого розвитку дефініція категорії «тіньова економіка» на основі поєднання трьох критеріальних ознак (правової, податкової та статистичної): складне системне явище, що не контролюється і (або) не регулюється законодавством та договірними відносинами, представлене соціально-економічною діяльністю суб’єктів господарювання, трансакції яких приховуються від оподаткування та (або) не обліковуються статистикою;

– удосконалено типологізацію інтегрованої категорії «тіньова економіка» шляхом її структурування за двома агрегованими секторами: прихованою та підпільною економікою, що на відміну від існуючих підходів дозволяє уникнути часткового дублювання та надмірної деталізації компонент; визначені складові дозволяють встановити умовні межі об’єкта дослідження, виявити міжсекторні та інтегровані взаємозв’язки з офіційною економікою.

– трактування поняття «детінізація економіки», під якою розуміється створення умов для реалізації механізму часткової візуалізації (формалізації) прихованих явищ та процесів шляхом застосування спеціальних методів, заходів та інструментів різнотипного походження.

– поняття «природний рівень тіньової економіки», що обумовлено існуванням комплексу різнотипних причин та передумов, яке ґрунтується на положеннях економічної теорії правопорушень, а також емпіричних дослідженнях масштабів поширення тіньової економіки міжнародного рівня; цим самим доводиться факт неможливості ліквідації тіньового сегменту.

Однією з найбільш гострих проблем сучасної економіки в державі є непропорційність соціоекологоекономічного розвитку її регіональних відокремлень, що на пряму впливає на їх безпеку. Організація надійної та стабільно працюючої економічної системи, а також забезпечення умов для реалізації найбільш ефективних міжбюджетних відносин всіх рівнів є неможливим без досягнення міжрегіональної ідентичності в результаті подолання диспропорцій розвитку регіонів. Актуальність потреби вирішення проблем побудови обґрунтованої моделі соціоекологоекономічної безпеки регіону за умов сучасності є важливим завданням. Така модель повинна базуватися на таких складових соціально, екологічну та економічну, пропорційний розвиток яких є чи не найголовнішою проблемою розвитку різних територіальних об'єднань – регіонів. Від так, має місце потреба в більш змістовному дослідженні питання забезпечення соціоекологоекономічної безпеки на рівні регіону. На сьогоднішній день, найбільш нестабільне становище має місце в регіонах, що характеризуються найнижчим рівнем соціоекологоекономічних показників, серед яких: соціальний, що полягає в якості життя населення регіону; екологічний, що віддзеркалює становище в навколишнього середовища регіону; економічний, що відображає інтенсивність економічного розвитку регіону. Отже, модель соціоекологоекономічної безпеки регіону являє собою систематизацію взаємозалежностей та взаємодії складових що її формують та захищають від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Розуміння безпеки досить неординарне та багатогранне, оскільки в широкому сенсі визначається, як захищеність країни від потенційно ймовірних ризиків та загроз, а у вузькому розумінні є здатністю мінімізувати небажані ефекти внутрішніх та зовнішніх чинників на підприємстві. Водночас потенційними загрозами та ризиками можуть бути проблеми будь-якого характеру та прояву, котрі перешкоджають повноцінному існуванню нації, особи, підприємства, можливість недоотримання ними очікуваних результатів, які появляються в нестабільній політично – економічній ситуації, низькому рівні соціально-економічного життя людини, відсутності сприятливої кон'юнктури задля провадження підприємницької діяльності. До основних принципів реалізації соціоекологоекономічної безпеки держави слід відносити: верховенство права під час забезпечення соціоекологоекономічної безпеки, дотримання рівноваги соціоекологоекономічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави, а також їх спільна відповідальність щодо забезпечення соціоекологоекономічної безпеки. Від так, соціоекологоекономічна безпека регіонів є складовою національної безпеки країни та забезпечує насамперед конкурентоспроможність, стабільність, стійкість, поступальність розвитку регіональної економіки, нерозривно інтегрованих в економіку держави.

Структура соціоекологоекономічної безпеки регіону характеризується змістовною та функціональною різнобічністю, однією з фундаментальних основ якої є житлова складова. В свою чергу, базисом житлової складової соціоекологоекономічної безпеки слугує: об'єкт житлової нерухомості, виробник житлової продукції, споживач житлового об'єкта та їх ринкова привабливість відносно один-одного. Відомо, що конкурентна спроможність об'єкта житлової нерухомості – це вираження загальної спроможності того чи іншого житлового об'єкта змагатися в межах певного регіонального (локального ринку) з аналогічними об'єктами, що за своїм призначенням задовольняють спільну проблему та є ідентичними за загальними технічними показниками. Резюмуючи значення вищенаведеного визначення конкурентної спроможності житлових об'єктів, видно, що можливість змагатися на ринку із схожими за характеристиками об'єктами формується в індивідуальному порядку під впливом цілого ряду чинників та факторів. Отже, можна стверджувати, що чинник – певна обставина чи умова, в результаті впливу якої зазнає змін широкий ряд ринкових процесів, а також меж, що його охоплюють. Що ж стосується поняття конкурентної спроможності житлових об'єктів, можна стверджувати, що чинники, які на неї впливають – це своєрідна рушійна сила, в результаті впливу якої зазнають змін можливості об'єктів житлової нерухомості конкурувати один з одним в межах регіональних (локальних) ринків житлової нерухомості. Загалом, всі економічні системи діють та еволюціонують під впливом великої кількості різних чинників та факторів впливу. Одні – є в більшій мірі відчутними для певного кола процесів на ринку; інші – в меншій мірі. Або ж, взагалі, важко оцінити їх вплив. Водночас, слідство впливу явища, що досліджується, формується в результаті узагальненої їх дії. Від так, для здійснення дослідження рівня конкурентної спроможності того чи іншого об'єкта житлової нерухомості, важливе значення відіграють саме чинники впливу.

Людство зараз стоїть на порозі нового етапу розвитку, коли кліматичні загрози несуть світу не тільки значні економічні витрати, а й породжують політичне протистояння між країнами, між окремими з яких вже починаються конфлікти за воду, за пасовища для худоби, за енергетичні та лісові ресурси тощо. Можна прогнозувати, що в наступні роки вони будуть тільки загострюватися, оскільки при існуючих технологіях і рівні споживанні існуючих природних ресурсів вже не вистачає. Для зменшення впливу кліматичних загроз на розвиток світової економіки важливо використати механізм поєднання ринкових та неринкових інструментів залучення фінансових ресурсів для збереження клімату.

В цілому кліматичну безпеку можна визначити як сукупність заходів міжнародного співтовариства (передусім адміністративного та фінансового плану), направлених на недопущення суттєвого підвищення існуючого рівня температури на планеті в наступні кілька десятиліть років. Цільовим орієнтиром при цьому виступає максимальний приріст температури у два градуси за Цельсієм. Кліматичні загрози, як доведено багатьма експертами, насамперед викликані збільшенням концентрації парникових газів в атмосфері (вуглекислого газу, метану, оксидів азоту, сірководню тощо). Це насамперед пов'язано з розвитком тих виробництв, які забезпечують надприбутки великому бізнесу в умовах надмірної лібералізації світової економіки, що вимагає узгоджених дій (насамперед фінансових) світового співтовариства з подолання кліматичних загроз.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

Розділ 1

1.1.

1. Абалкин Л. Экономическая безопасность России : угрозы и их поражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4-13.

2. Актуальні проблеми створення системи оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України. В заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : 2005. – 232 с.

3. Архипов А. Экономическая безопасность : оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 36-44.

4. Барковская Е. В. Социальная безопасность: методологический анализ и практика социологического исследования : дис. канд. социол. наук : 22.00.04 Москва. – 2005. – 140 с.

5. Белокрылова О. С. Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике / О. С. Белокрылова, В. В. Вольчик, А. А. Муратов – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 2000. – 320 с.

6. Белоусова Л. А. Концепции социальной безопасности российского общества в переходный период. Экономическая теория на пороге XXI века. / Л.А. Белоусова / под ред. Ю. М. Осипова, В. Т. Пуляева. В. Т. Рязанова, Е. С. Золотовой. – М. : Юрист, 1998. – 737с.

7. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : Навчальний посібник. / В. С. Васильченко. – К.: КНЕУ, 2003. – 252 с.

8. Власюк О. С. Теорія практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк. – К: Нац. інс-т проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України. – 2008. – 52 с.

9. Гетьман А. П. Екологічне право України : Підручник / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. – Харків : Право, 2005. – 260 с.

10. Глобалізація та безпека розвитку : [Монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.

11. Гончаренко Д. В. Методичні засади оцінювання рівня соціального захисту економічно активного населення України [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp57t2/57t2_29-33.pdf.

12. Гончарук Я. Диференціація підходів до аналізу категорії «економічна безпека держави» / Я. А. Гончарук, М. І. Флейчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – С. 1-17.

13. Губський Б. В. Економічна безпека України : методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К. : Укрархбудінформ, 2001. – 121 с.

14. Давидюк О. О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників [Електронний ресурс] / О. О. Давидюк // Міністерство праці та соціальної політики України Центр перспективних досліджень [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу : <http://www.cpsr.org.ua/>.

15. Декларація про державний суверенітет України: за станом на 16 липня 1990 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада УРСР – К. : Відомості Верховної Ради УРСР, 1990. – 13с. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>

16. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій: Методологія дослідження та забезпечення / О. П. Дзьобань. – Х. : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Константа, 2006. – 438 с.

17. ДСТУ 2156-93 Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://document.ua/bezpechnist-promislovih-pidpriemstv.-termini-ta-viznachennja-nor3429.html>.

18. Ефимова Е. И. Экологическое право России. / Е. И. Ефимова. – М. : Изд-во «Городец», 2007. – 432 с.

19. Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 12-16.

20. Жаліло Я. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – К. : Сатсанга, 2001. – 224 с.

21. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

22. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>.

23. Закон України «Про основи національної безпеки України». – Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – 351 с.

24. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

25. Іляш О. І. Наукові передумови ідентифікації категорії «Соціальна безпека регіону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_3/4.pdf.

26. Історія формування поняття «безпека особистості» // Безпека життєдіяльності. – 2009. – № 2. – С. 28-29.

27. Качинський А. Б. Екологічна безпека України : системний аналіз, перспективи покращення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/Kachin/index.htm>.

28. Колпаков В. К. Адміністративне право України : Навчальний посібник / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 544 с.

29. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України. Проблеми національної безпеки [Електронний ресурс] / С. І. Пирожков // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – Режим доступу : www.niispr.gov.ua/vydanna/panorama/2003_1.php.

30. Концепція державної житлової політики від 30.06.1995 № 254к/95-ВР [Електронний ресурс]. – режим доступу : **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**

31. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист : Навч. пос. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Основи, 2004. – 491 с.

32. Мельник А. Державне регулювання економіки / А. Мельник, Р. Михасюк, М. Крупка, З. Залога. – К. : Атіка, Ельга-Н, 2000. – 592 с.

33. Мельник А. Ф. Державне управління : Навчальний посібник. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Смоленський, А. Ю. Васіна. – К. : «Знання-Прес», 2003. – 336 с.

34. Мельник В. Безпека особи як категорія політичної науки та суспільно-політичне явище [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://postua.info/vitali_melnyk.htm.

35. Мескон М. Основы менеджмента, 3-у изд. : пер. с англ. / М. Мескон, М. Альберт, Хедоури Ф. – М. : ООО «И. Д. Вильямс». – 2007. – 450 с.

36. Минин Б. А. Возвратное право и социальная безопасность. / Б. А. Минин – М., 2000. – 198 с.

37. Михайлов Л. А. Безопасность жизнедеятельности : учебник для вузов / Л. А. Михайлов, В. П. Соломин, А. Л. Михайлов – СПб. : Изд-во «Питер», 2005. – 302 с.

38. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 462 с.

39. Новікова О. Ф. Економічна безпека : концептуальні визначення та механізми забезпечення : монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко. – Донецьк : НАН України. Ін-т економіки промисловості, 2006. – 408 с.

40. Новікова О. Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи їх вирішення / О. Ф. Новікова. – Донецьк : ІЕП НАН України, 1997. – 460

с.

41. Огородник І. Управління екологічною безпекою міста. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Kompnauky/2010_672/41.pdf/

42. Паламарчук В. М. Економічні перетворення і соціальна безпека / В. М. Паламарчук. – К., 1996. – Вип. 1. – 64 с.

43. Паламарчук В. М. Політика доходів : регулювання основних соціальних пропорцій. [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/Palamar/index.htm>.

44. Паламарчук В. М. Соціальна стратегія України у період здійснення соціальних реформ / В. М. Паламарчук / Національний інститут стратегічних досліджень. – К. : 1993. – Вип. 11. – 31 с.

45. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави : підручник для осіб, що навчаються за фахом «службовець державного управління» / Г. А. Пастернак-Таранушенко / під ред. проф. Б. Кравченка. – К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.

46. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення / Г. Пастернак-Таранушенко (за ред. професора Б. Кравченка). – К. : “Кондор”, 2002. – 302 с.

47. Підкамінний І. М. Регіональні аспекти техногенно-екологічної безпеки населення України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / І. М. Підкамінний; НАН України. Рада з вивч. продукт. сил України. – К. : Вид-во «Либідь», 2000. – 20 с.

48. Політологія (теорія та історія політичної науки) : навчальний посібник / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2005. – 576 с.

49. Потапов А. И. Окружающая среда: В 12 т. – С-Пб. : Гуманистика. 1999. – Т. 9. Чрезвычайные ситуации природного и техногенного характера. – 450 с.

50. Проблеми забезпечення екологічної безпеки в умовах трансформації економіки України: Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.08.01 [Електронний ресурс] / Є. В. Хлобистов; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К. : 2005. – 34 с.

51. Прокіп А. В. Екологічна безпека адміністративно-територіальної одиниці як важливий чинник соціально-економічного розвитку / А. В. Прокіп, С. Ю. Восканян. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 1-10.

52. Розпорядження КМУ від 23.03.2011 р. № 223-р «Деякі питання оптимізації державних цільових програм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/223-2011-p/>.

53. Серебрянников В. В. Социальная безопасность России / В. Серебрянников, А. Т. Хлопьев. – М. : ИСПИ РАН, 1996. – 352 с.

1.2.

1. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; 3-е изд.; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2009. – 352 с.

2. Steers R. M., Mowday R. T. & Shapiro D. L. The Future of Work Motivation Theory. – *Academy of Management Review*. – Vol. 29. – № 3. – PP. 379–387.

3. Поняття і сутність мотивації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : books.efaculty.kiev.ua/men/6/t7/2.html.

4. Жаліло Я. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – К. : Сатсанга, 2001. – 224 с.

5. Іляш О. І. Наукові передумови ідентифікації категорії «Соціальна безпека регіону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_3/4.pdf.

6. Степаненко А. Безпека як фундаментальна системна парадигма сталого розвитку і буття суспільства / А. Степаненко // *Економіст*. – 2011. – № 4. – С. 26-29.

7. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз, перспективи покращення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Kachin/index.htm>.

8. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави [підручник для осіб, що навчаються за фахом «службовець державного управління»] / Г. А. Пастернак-Таранушенко / під ред. проф. Б. Кравченка. – К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.

9. Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятие, личность) / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : ЗАО Бизнес школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.

10. Кирієнко А. В. Механізм досягнення і підтримки економічної безпеки підприємства : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.06.01 / А. В. Кирієнко ; Київський національний економічний університет. – К. – 2000. – 19 с.

11. Кузенко Т. Б. Планування економічної безпеки підприємства в умовах ринкової економіки : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.06.01 / Т. Б. Кузенко ; Європейський ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту та бізнесу. – К., 2004. – 18 с.

12. Ільяшенко С. Н. Складові економічної безпеки підприємства і підходи

до їх оцінки / С. Н. Ілляшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №3. – С. 12-19.

13. Ковалёв Д. Экономическая безопасность предприятия / Д. Ковалёв, Т. Сухорукова // Экономика Украины. – 1998. – № 10. – С. 48-52.

14. Бендиков М. Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект) / М. Бендиков // Консультант директора. – 2000.

15. Плетникова И. Л. Определение уровня и планирование экономической безопасности предприятия / И. Л. Плетникова // Вісник Технологічного університету Поділля. Серія «Економічні науки». – 2000. – №4. – Ч. 2. – С. 100-108.

16. Кракос Ю. Б. Подход к оценке уровня финансовой составляющей экономической безопасности предприятия / Ю. Б. Кракос, Н. И. Серик // Економіка. Фінанси. Право. – 2006. – №12. – С. 7.

17. Раздина Е. Коммерческая информация и экономическая безопасность предприятия / Е. Раздина // Бизнес-информ. – 1997. – № 24. – С. 63-65.

18. Экономическая безопасность хозяйственных систем / под общей ред. А. В. Колосова. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 446 с.

19. Козаченко Г. В. Методологические основы оценки уровня экономической безопасности предприятия / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарев // Региональные перспективы. – 2000. – №2-3. – С. 104-106.

20. Шлыков В. В. Экономическая безопасность предприятия / В. Шлыков // ЄКО. – 2002. – №11. – С. 94-99.

21. Дубецька С. П. Економічна безпека підприємств України / С. П. Дубецька // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України : збірник матеріалів наук.-практ. конфер. – К. : В-во Європейського ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003. – С. 146-172.

22. Подлужна Н. О. Організація управління економічною безпекою підприємства : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.06.01 / Н. О. Подлужна ; НАН України ; Інститут економіки промисловості. – Донецьк, 2003. – 20 с.

23. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы / Н. Капустин // Бизнес-информ. – 1999. – № 11-12. – С. 45-47.

24. Ляшенко О. М. Значення соціально-економічної безпеки підприємства як функція сучасного менеджменту / О. М. Ляшенко, В. Л. Безбожний // Наукові праці ДОНТУ. Економіка. – 2007. – Вип. 33. – С. 66-70.

25. Лугова В. М. Соціальна безпека як ключова підсистема безпеки підприємства / В. М. Лугова, Т. В. Голубєва // БІЗНЕСІНФОРМ. Економіка – 2011. – №10 – С. 69-72.

26. Омельчук С. С. Визначення сутності поняття «економічна безпека підприємства» та його складових / С. С. Омелянчук // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2008. – № 6. – Т. 1. – С. 206–210.

27. Купчак Б. Ф. Економічна безпека підприємництва: суть та умови виникнення / Б. Ф. Купчак // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. «Економіка». – 2010. – Вип. 2. – С. 334–346.

28. Безбожний В. Л. Вибір способу забезпечення соціально-економічної безпеки великих промислових підприємств : дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / В. Л. Безбожний // СНУ ім. В. Даля МОН України. – Луганськ, 2009. – 20 с.

29. Мехеда Н. Г. Планування соціальної безпеки на підприємстві [Електронний ресурс] / Н. Г. Мехеда, А. Маджула. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=39869>

30. Іляш О. І. Наукові передумови ідентифікації категорії «соціальна безпека регіону» / О. І. Іляш // Збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Економічні науки. – Сер. «Регіональна економіка». – 2010. – Вип. 7(27). Ч. 3. – С. 37–62.

31. Зеркалов Д. В. Екологічна безпека та охорона довкілля [Електронний ресурс] : монографія / Д. В. Зеркалов. – Електрон. дані. – К. : Основа, 2011.

32. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2001. – 312 с.

33. Андрушків Б. М. Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство / Б. М. Андрушків. – Тернопіль : Вид. Тернограф, 2008. – 424 с.

34. Ильяшенко С. Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С. Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №3. – С.12-19.

35. Мягченко О. П. Безпека життєдіяльності людини та суспільства : Навч. пос. [Текст] / О. П. Мягченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 384 с.

36. Ілляшенко О. В. Еколого-економічна безпека підприємства: теоретичні аспекти / О. В. Ілляшенко, О. І. Будрик // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2017. – Вип. 1 (25). – С.72-82.

37. Основи теорії техногенної та екологічної безпеки підприємств: курс лекцій / А. Є. Гай, Я. І. Мовчан, В. А. Гроза, І. М. Горбач. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 68 с.

38. Коленда Н. В. Поняття соціально-економічної безпеки підприємства / Н. В. Коленда // Економіка та суспільство. – 2016. – № 7 (7). – Режим доступу до журналу: <http://economyansociety.in.ua>

1.3.

1. Пирожков С.І. Соціальний прогрес і проблеми безпеки / С. І. Пирожков // Стратегічна панорама. – К., 2004. – №4. – С. 3–9.
2. 28-й розділ Книги пророка Єзекиїля Старого Завіту Біблії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.truechristianity.info/ua/bible/ezekiel_ua.php
3. Арістотель Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – Київ : Основи, 2000. – 239 с.
4. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер; [пер. с англ. Е. Чеботарева]. – М. : Вече, АСТ, 2003. – 1150 с.
5. Савин В. Некоторые аспекты экономической безопасности России // Международный бизнес России / В. Савин. – 1995. – №9. – С. 14–16.
6. Бандурка О. М. Основи економічної безпеки : підручн. / О. М. Бандурка, В. Є. Духов, К. Я. Петрова, І. М. Червяков. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.
7. Забродский В. А. Современные методы организации и управления промышленным производством / В. А. Забродский, Н. А. Кизим, Л. И. Янов. – Харьков : АО «Бизнес-Информ», 1997. – 64 с.
8. Ревенко А. Проблемы формирования национальной экономической безопасности Украины / А. Ревенко // Экономика Украины. – 1993. – №11. – С. 15–21.
9. Абалкин А. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / А. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 4–13.
10. Захарченко В. Обґрунтування територіальної концепції економічної безпеки / В. Захарченко // Регіональна економіка. – 2000. – №2 (16). – 240 с. – С. 120–128.
11. Влияние энергетического фактора на экономическую безопасность регионов Российской Федерации / Ответ. ред. член корреспондент РАН А. И. Татаркин. – Екатеринбург. – Из-тво Уральского университета. – 1998. – 195 с. – С. 28–37.
12. Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 364.
13. Бухвальд Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазуренко // Вопросы экономики – 1994. – №12. – С. 25–35.
14. Мунтіян В. Економічна безпека України : монографія / В. Мунтіян. – Київ : КВІЦ. – 1999. – 462 с.
15. Шаваєв А. Г. Система борьбы с экономической разведкой / А. Г. Шаваєв. – М. Издательский дом «Правовое просвещение», 2000. – 240 с.

16. Геєць В. М. Концепція економічної безпеки України / В. М. Геєць // Економіст. – 1998. – №7/9. – С. 63–82.
17. Лыкшин С. Развитие экономики России и ее реструктуризация как гарантия экономической безопасности / С. Лыкшин, А. Свиначенко // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 115–125.
18. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько : монографія. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
19. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : монографія / М. М. Єрмошенко. – К. : КНТЕУ, 2001. – 309 с.
20. Єфремов К. И. Вопросы экономической безопасности региона / К. И. Єфремов, Е. И. Георгадзе // Вопросы статистики. – 2002. – №2. – С. 57–59.
21. Дарнопих Г.Ю. Економічна безпека держави в умовах трансформаційної економіки : монографія / Г. Ю. Дарнопих. – Харків : Харк. держ. ун-т, 1999. – 198 с.
22. Герасимчук З. В. Економічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення / З. В. Герасимчук, Н. С. Вавдіюк. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 244 с.
23. Федорищева А. Безпека як розвиток і безпека як стабільність – синергетика соціоприродних систем / А. Федорищева, О. Ральчук // Регіональна економіка. – 2002. – №4. – С. 10–21.
24. Жаліло А.Я. Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип.. 26. – К.: ПВД «Київський університет», Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 25.
25. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посібн. / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус / За заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. – Ірпінь, 2000. – 304 с.
26. Білоус О. Г. Глобалізація та безпека розвитку : монографія / О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авторського колективу і наук. ред. О. Г. Білоус. – К. : КНЕУ. – 2001. – С. 415–438.
27. Пастернак-Таранущенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення : підручн. для держ. служб., науков., студ. і аспір. вищ. навч. закл. в економ. профілю / Г. Пастернак-Таранущенко / За ред. проф. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
28. Грунин О. Экономическая безопасность организации : учеб. пособ. / О. Грунин, С. Грунин. – СПб. : Питер, 2002. – 160 с.

29. Илларионов А. Н. Критерии экономической безопасности / А. Н. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – №10. – С. 35–58.
30. Михаловский С. Международная экономическая безопасность. Польская точка зрения / С. Михаловский. – М. : ИНИОН. – 1990. – 240 с.
31. Timbergen J. Warfare and welfare / Jan Timbergen, Dietrich Fischer. – Brighton, Sussex. – N. Y., 1987. – 189 p.
32. Шнипко О. С. Місце економічної безпеки у підприємницькій діяльності / О. С. Шнипко // Матеріали Круглого столу «Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України». – 1 листопада / Відп. ред. С. І. Пирожков, Б. В. Губський, А. І. Сухоруков. – К. : Національний інститут українсько-російських відносин при Раді національної безпеки та оборони України, 2001. – С. 14.
33. Machovski H. Ost-Vest Yandel: Entwicklung, Interessenlagen, Aussichten / H. Machovski // Aus Politik. Zeitgeschichte. – Bonn, 1985. – №5. - P. 5–18.
34. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. – К. : Правові джерела, 1998. – 448 с.
35. Городецкий А. Вопросы безопасности экономики России / А. Городецкий // Экономист. – 1995. – №10. – С. 44–50.
36. Ипполитов К. Х. Экономическая безопасность: стратегия возрождения России / К. Х. Ипполитов. – М. : РСРБ. – 1996. – 263 с.
37. Сенчагов В. К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга 4) / В. К. Сенчагов. – М. : ЗАО «Финстатинформ», 2002. – 128 с.
38. Гуревич А. Экономическая безопасность Украины: лишнее зачеркнуть / А. Гуревич // Зеркало недели. – 1997. – 29 марта. – С. 1, 9.
39. Greer V. European economic security: Security Europe's future / V. Greer. – L., 1986. – 348 p.
40. Агапова Т. Н. Методика и инструментарий для мониторинга экономической безопасности региона / Т. Н. Агапова // Вопросы статистики. – 2001. – №2. – С. 45.
41. Медведев В. Проблемы экономической безопасности России / В. Медведев // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С. 111–127.

1.3.1.

1. Бобкова А. Г. Безопасность туризма / А. Г. Бобкова, С. А. Кудреватых, Е. Л. Писаревский. – М. : Федеральное агентство по туризму, 2014. – 272 с.
2. Галла Н. М. Основні напрямки та принципи забезпечення економічної безпеки туристичного підприємства / Н.М. Галла // Індустрія гостинності в

країнах Європи : тези III міжнар. наук.-практ. конференції (м. Сімферополь, 4-6 грудня 2009 р.). – Сімферополь: ВіТроПринт, 2009. – С. 10–13.

3. Голод А. П. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування. Монографія / А.П. Голод. – Львів : ЛДУФК, 2017. – 350 с.

4. Голод А. П. Безпека туризму як об'єкт регіональних економічних досліджень / А.П. Голод // Інноваційна економіка : науково-виробничий журнал. – Тернопіль, 2014. – № 4(53). – С. 190–194.

5. Голод А. П. Екологізація туристичної діяльності в контексті забезпечення сталого розвитку регіону / А. П. Голод // Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку : матеріали II туру Всеукр. наук.-практ. конф., 24-25 листопада 2011 р., – Львів: РВВ НЛТУ України, – 2011. – Т.1. – С. 86–88.

6. Голод А. П. Моделювання розвитку територіальних рекреаційних систем у контексті гарантування екологічної безпеки регіону / А.П. Голод // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Черкаси : ЧДТУ. – 2013. – Вип. 33. – Ч.1. – С. 124–127.

7. Голод А. П. Теоретико-методологічні засади модернізації регіональних туристичних систем : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 / А. П. Голод. - Чернігів, 2017. - 40 с.

8. Грабар М. В. Концепції регіонального розвитку: від теорій розміщення виробництва до новітніх концепцій [Електронний ресурс] / М.В. Грабар // Проблемы формирования новой экономики XXI века : материалы V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (21-22 грудня 2012 р.). – Режим доступу : http://www.confcontact.com/20121221/4_grabar.htm

9. Корж Н. В. Формування системи економічної безпеки індустрії туризму як складової стійкого розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс] / Н.В. Корж, О.В. Заноско // Економіка. Управління. Інновації. Електронне наукове фахове видання. – 2011. – №2. – Режим доступу : http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/eui/2011_2/11knvtvy.pdf

10. Корнієнко О. М. Формування та забезпечення економічної безпеки туристичних підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Корнієнко Ольга Миколаївна ; Херсон. нац. техн. ун-т. – Херсон, 2012. – 20 с.

11. Маркіна І. А. Управління безпекою туристичного бізнесу / І. А. Маркіна // Экономика Крыма. – 2012. – № 1 (38). – С. 174.

12. Мичурин С. Б. Безопасность в туризме : методологический и пространственный аспекты : автореф. дисс. ... канд. геогр. наук / Мичурин С.Б.; Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2012. – 22 с.

13. Плоткина Н. П. Формирование системы безопасности в туризме и прогнозирование туристских рисков [Электронный ресурс] / Н.П. Плоткина // Проблемы устойчивого развития туризма. – 2015. – №10/30. – Режим доступа : <http://tourism.esrae.ru/pdf/2015/5/19.pdf>

14. Сак Т. В. Економічна безпека України: поняття, структура, основні тенденції / Т.В. Сак // Інноваційна економіка : всеукр. наук.-вироб. журн. – Тернопіль, 2013. – № 6 . – С. 336–340.

15. Смолій В. А. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / В.А. Смолій, В.І. Цибух ; за ред. В.К. Федорченко. – К. : ВД "Слово", 2006. – 372 с.

16. Черчик Л. М. Сучасні реалії формування та розвитку регіональних рекреаційних систем в умовах посилення інтеграційних процесів/ Л. М. Черчик // Економічний форум. – 2012. – № 4. – С. 228–236.

17. Kovari I. Safety and Security in the Age of Global Tourism // I. Kovari, K. Zimanyi // Applied Studies in Agribusiness and Commerce. – Budapest, 2011. – №3-4. – Vol. 5. –P. 59–61.

18. Mansfeld Y. Tourism, Security and Safety. From Theory to Practice / Y. Mansfeld, A. Pizam. – Routledge, 2005. – 376 p.

19. Manunta G. Towards a Security Science through a Specific Theory and Methodology / G. Manunta [Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester]. – 341 p.

20. Moreira P. Stealth Risks and Catastrophic Risks: On Risk Perception and Crisis Recovery Strategies / P. Moreira // Safety and Security in Tourism Recovery Marketing after Crises. – Routledge, 2010. – P. 15–23.

21. Pojęcie bezpieczeństwa i jego filozoficznych założeń dla kategorii konstytucyjnych formacji demokratycznych [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ibnb.eu/wp-content/uploads/2014/01/Bezpieczenstwo-założenia-filozoficzne-Z.-Długosz.pdf>

1.4.

1. Власюк Т. О. Специфіка забезпечення зовнішньоторговельної безпеки України в умовах глобалізації / Т. О. Власюк // Стратегічні пріоритети. – К. : НІСД, 2014.– № 4(33). – С. 53–63.

2. Іванова І. М. Інституційне забезпечення державної підтримки експорту в Україні / І. М. Іванова // Стратегічні пріоритети. –К. : НІСД, 2014.–№ 3(32). – С. 61–72.

3. Постанова Верховної Ради України від 18.02.2016 р. № 1014-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 10. – Ст. 114. 8. Про основи національної безпеки: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

4. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про основи запобігання та боротьби з економічними правопорушеннями” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [sfs.gov.ua/data/normativ/000/001/63287/poyasnyvalna_osnovnoy.doc].

5. Про Концепцію боротьби з тероризмом: Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230/2013 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013].

6. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 237.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року “Про нову редакцію Воєнної доктрини України”: Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015].

8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про Стратегію національної безпеки України”: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015].

9. Про Стратегію сталого розвитку “Україна–2020”: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10].

10. Ризики і загрози економічній безпеці України у 2015–2016 рр. та механізми їх мінімізації. Аналітична записка / О. С. Власюк, Я. Б. Базиліук, С. В. Давиденко // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2015. – 13 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/articles/1886].

11. Юрків Н. Я. Загрози економічній безпеці реального сектора економіки / Н. Я. Юрків // Збірник наукових праць Національного університету ДПС. – Ірпінь, 2014. – №1. – С. 74-81.

1.4.1.

1. Базиліук А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базиліук, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.

2. Барсукова С.Ю. Неформальна економіка: поняття, структура / С.Ю. Барсукова // Економічна соціологія. – 2003. – Том 4. – №4. – С. 15-36.

3. Барсукова С.Ю. Неформальна економіка: економіко-соціологічний аналіз: [монографія] / С.Ю. Барсукова. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЕ, 2004. – 448 с.

4. Варналій З.С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні / З.С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – №1. – С. 1-18.

5. Герасин А.Н. Теневые процессы в экономике современной России: [монография] / А.Н. Герасин. – М.: Изд-во МГИУ, 2006. – 350 с.
6. Голованов Н.М. Теневая экономика и легализация преступных доходов / Н.М. Голованов, В.Е. Перекислов, В.А. Фадеев. – СПб.: Питер, 2003. – 303 с. – (Серия "Закон и практика").
7. Засанський В.В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період: дис. ... д-ра екон. наук: 08.02.03 / В.В. Засанський. – К.: КПІ, 2004. – 402 с.
8. Иванов Ю. Ненаблюдаемая экономика в странах СНГ / Ю. Иванов // Вопросы экономики. – 2009. – №8. – С. 86-95.
9. Исправников В.О. "Теневая" экономика и перспективы образования среднего класса / В.О. Исправников // Общественные науки и современность. – 1998. – №6. – С. 40-50.
10. Клямкин И.М. Теневая Россия: Экономико-социологическое исследование: [монография] / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. – М.: РГГУ, 2000. – 595 с.
11. Корягина Т.И. Теневая экономика в СССР (анализ, оценки, прогнозы) / Т.И. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – №3. – С. 110-120.
12. Косалс Л. Теневая экономика как особенность российского капитализма / Л. Косалс // Вопросы экономики. – 1998. – №10. – С. 59-80.
13. Латов Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: [монография] / Ю.В. Латов. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.
14. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: [монографія] / І.І. Мазур. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2006. – 239 с.
15. Мазур І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 76-83.
16. Макаров Д.Г. Экономические и правовые аспекты теневой экономики в России / Д.Г. Макаров // Вопросы экономики. – 1998. – №3. – С. 40-49.
17. Мірошніченко О.В. Вплив ілєгалізаційних процесів на економічну безпеку України / О.В. Мірошніченко // Вісник економічної науки України. – 2009. – №2. – С. 96-101.
18. Николаева М.И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М.И. Николаева, А.Ю. Шевяков. – М.: Изд-во «ЦЭМИ АН СССР», 1987. – 53 с.
19. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. с англ. А.Н. Нестеренко; науч. ред. Б.З. Мильнера]. – М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. – 180 с. – (Современная институционально-эволюционная теория).

20. Олейник А.Н. Институциональная экономика: [учеб. пособие] / А.Н.Олейник. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
21. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи; [пер. с англ. М.С. Добряковой] // Экономическая социология. – 2002. – Том 3. – №2. – С. 62-73.
22. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. – М.: Дело, 2005. – 240 с.
23. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: [монографія] / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
24. Радаев В.В. Неформальная экономика и внеконтрактные отношения в российском бизнесе. Подходы к исследованию неформальной экономики / В.В. Радаев / Неформальная экономика. Россия и мир; [под. ред. Т. Шанина]. – М.: Логос, 1999. – С. 35-60.
25. Радаев В.В. Теневая экономика в России. Изменение контуров / В.В. Радаев // Pro et contra. – 1999. – Т. 4, №1. – С. 5-24.
26. Різник Н.С. Теоретичні підходи до структуризації тіньової економіки регіону / Н.С. Різник // Зб. наук. пр. "Економічні науки". – Серія "Регіональна економіка". – Вип. 8 (31). – Луцьк: ЛНТУ, 2011. – С. 126-141.
27. Смирнов А.А. Государственная политика противодействия теневой экономики: диссертация д-ра экон. наук : 08.00.05 / А.А. Смирнов. – СПб., 2002. – 288 с.
28. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: Catallaxy, 1995. – 408 с.
29. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: [монографія] / За ред. З.С. Варналія. – К.: Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.
30. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки: [монографія] / О.В. Турчинов. – К.: НАН України; Інститут Росії, 1996. – 199 с.
31. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження: [монографія] / О.В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1995. – 300 с.
32. Флейчук М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: [монографія] / М.І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 660 с.
33. Харт К. Неформальные доходы и городская занятость в Гане (1973) / К. Харт // Неформальная экономика. Россия и мир; [под. ред. Т. Шанина]. – М.: Логос, 1999. – С. 532-536.
34. Шестаков А.В. Теневая экономика: [учеб. пособие] / А.В. Шестаков. – М.: Изд. дом "Дашков и К", 2000. – 152 с.

35. Bromley R. The Urban Informal Sector: Why is it Worth Discussing? / R. Bromley // World Development. – 1978. – Vol. 6. – №9/10. – P. 1033-1939.
36. Feige E. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. Feige // World Development. – 1990. – Vol. 18. – №7. – P. 989-1002.
37. Feige E. How big is the Irregular Economy? / E. Feige // Challenge. – 1979. – Vol. 6. – №22. – P. 5-13.
38. Feige E. The underground economy / E. Feige // Hearing before the Joint Economic Committee Congress of the US. – 96 Congress. – 1 Session. – Washington. – 1979. – November, 15.
39. Friedman M. Tyranny of the Status Quo / M. Friedman, R. Friedman. – San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. – P. 132-141.
40. Grossman G. The «Second Economy» of the USSR / G. Grossman // Problems of Communism. – 1977. – Sept.-Oct. – P. 25-40.
41. Gutmann P.M. The Subterranean Economy / P.M. Gutmann // Financial Analysts Journal. – 1977. – November/December. – Vol. 33 (6). – P. 26-34.
42. Hart K. Bureaucratic form and the informal economy // Linking the formal and informal economy: concepts and policies / B. Guha-Khasnobis, R. Kanbur, E. Ostrom. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 27.
43. Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the Soviet Union / A. Katsenelinboigen // Soviet Studies. – 1977. – Vol. 29. – №1. – P. 62-85.
44. Mead D. The informal sector elephant / D. Mead, C. Morrison // World Development, 1996. – Vol. 24. – №10. – P. 1611-1619.
45. Sutherland E.H. Principles of Criminology / E.H. Sutherland. – Chicago: J.B. Lippincott Co., 1947. – 4th ed. – 643 p.
46. Tanzi V. A second (and More Skeptical) Look at the Underground Economy in the United States / V. Tanzi (ed.) // The Underground Economy in the United States and Abroad. – Lexington, Massachusetts: Lexington Books, 1982. – P. 103-118.
47. Thomas J. Informal Economic Activity / J. Thomas. – Michigan: The University of Michigan Press, 1992. – P. 384.

Розділ 2

2.1

1. Баева И. Психологическая безопасность в образовании : монография / И. Баева. – СПб : Союз, 2002. – 271 с.

2. Древаль Ю. Д. Безпека особистості в конфліктному соціумі / Ю. Д. Древаль // Державне будівництво. – 2013. – № 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2013_1_4
3. Древаль Ю. Д. Безпека особистості як фактор сучасних державно-управлінських відносин / Ю. Д. Древаль // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – С. 123-126. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_1_28
4. Ефимова, Н. С. Социальная психология : учебник для бакалавров / Н. С. Ефимова, А. В. Литвинова. – М. : Издательство Юрайт, 2012. – 442 с.
5. Застело А. О. До проблеми психологічної безпеки особистості [Текст] / А. О. Застело // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія “Психологічні науки” / за ред. С. Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 8. – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 124–129.
6. Миронець С. М. Правові аспекти психологічної безпеки / С. М. Миронець // Проблеми екстремальної та кризової психології : Збірник наукових праць. – Вип. 3. Ч. 2. – Харків: УЦЗУ, 2007. – С. 40–51.
7. Михайлов Л. А. и др. Психологическая безопасность : Учеб. Пособие [електронний ресурс] / Л. А. Михайлов, В. П. Соломін, Т. В. Малікова, О. В. Шатровой. – М. : Дрофа, 2008. – 288 с. – Режим доступу : http://bookap.info/psywar/solomin_psihologicheskaya_bezopasnost
8. Приходько І. І. Психологічна безпека особистості: феноменологія, концептуалізація, методологія досліджень [Електронний ресурс] / І. І. Приходько. – Електрон. текст. дані. – [Х.], 2010. – Режим доступу : <http://ndc.16mb.com/index.php/naukova-diialnist/79-konferentsii/91-sykhlohichna-bezpeka-osobystosti-fenomenolohiia-kontseptualizatsiiametodolohiia-doslidzhen>.
9. Приходько І. І. Типологізація функціональної організації психологічної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності / І. І. Приходько // Вісник Національного університету оборони України. – 2013. – Вип. 2 (33). – С. 291-296.
10. Ткачишина О. Р. Психологічна безпека особистості та явища стереотипізації у сучасному інформаційному середовищі / О. Р. Ткачишина // Психологія: реальність і перспективи. – 2017. – Вип. 8. – С. 277-281. – Режим доступу http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_63
11. Шароватова О. П. Безпека особистості як соціокультурний феномен / О. П. Шароватова // Наукові записки [Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 4. – С. 66-70. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2014_4_14

12. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: дис. ...доктора психол. Наук : 19.00.03 “Психология труда” / Шлыкова Надира Летфулловна. – М., 2004. – 335 с.

2.2.

13. Анісімова О. М. Інвестиційна безпека підприємства в контексті економічної безпеки: сутність, зміст, оцінка і система управління / О. М. Анісімова, О. С. Картечева // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2012. – Випуск 1. – Том 2. – С. 293–297.

14. Баева, И. А. Психологическая защищённость и психологическая безопасность современного человека [Электронный ресурс] / И. А. Баева. – Режим доступа : http://ruscenter.ru/netcat_files/multifile/2416/Psihologicheskaya_zaschischennost_i_psihologicheskaya_bezopasnost_sovremennogo_cheloveka_text_i_audiozapis_vystupleniya_Baeva_I._A.pdf.

15. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) / О. І. Барановський. – К. : Національний торговельно-економічний університет. – 2004. – 759 с.

16. Безбожний В. Л. Вибір способу забезпечення соціально-економічної безпеки великих промислових підприємств: дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / В. Л. Безбожний // СНУ ім. В. Даля МОН України. – Луганськ, 2009. – 20 с.

17. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И. А. Бланк. – К. : Ника-центр, Эльг. – 2004. – 784 с.

18. Бушман Т. С. Морфологічний аналіз поняття «кадрова безпека» / Т. С. Бушман // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Випуск 17. – Ч. 2. – С. 76–79.

19. Васильчак С. В. Економічна безпека підприємства та її складова в сучасних умовах [Текст] / С. В. Васильчак, А. І. Веселовський // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20. – С. 98 – 105.

20. Вашків О. П. Особливості та елементи інституційної структури підприємства / О. П. Вашків // Економічні студії. – 2014. – 1(01). – С. 41-44.

21. Гавловська Н. І. Економічна безпека зовнішньоекономічної діяльності промислових підприємств: оцінювання, моделювання, механізм забезпечення : монографія / Н. І. Гавловська. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2016. – 480 с.

22. Гаруст Ю. В. Концептуальні основи організації та управління кадровою безпекою підприємства / Ю. В. Гаруст, Є. В. Боговіс // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 49–54.

23. Герасименко О. М. Моделювання системи забезпечення кадрової безпеки суб'єкта господарювання / О. М. Герасименко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 2 (128). – С. 118–124.

24. Гічова Н. Ю. Діагностика та підвищення економічної безпеки підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Н. Ю. Гічова ; Нац. гірн. ун-т. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

25. Дикань В. Л. Економічна безпека підприємства [Текст] : навч. посібник. / В. Л. Дикань, І. В. Воловельська, О. В. Маковоз. – Харків : УкрДАЗТ, 2011. – 266 с.

26. Домашенко М. Д. Аналіз наукових підходів до визначення поняття економічної безпеки зовнішньоекономічної діяльності машинобудівних підприємств / М. Д. Домашенко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 3. Т. 1. – С. 175-180.

27. Дробний Б. М. Кадрова та інтелектуальна безпека підприємства / Б. М. Дробний // Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/43_DWS_2015/Economics/10_203131.doc.htm

28. Економіка підприємства [Текст]: підручник / Й. М. Петрович, А. Ф. Кіт, О. М. Семенів [та ін.]; за заг. ред. Й. М. Петровича. – Львів : Новий світ – 2004. – 860 с.

29. Економіка підприємства : Підручник / За ред. А. В. Шегди, – К. : Знання, 2010 – 614 с.

30. Економічна безпека підприємств, організацій, установ [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко [та ін.] – К. : Правова єдність, 2009. – 544 с.

31. Електронний ресурс. Режим доступу: http://posibnyky.vntu.edu.ua/o_p/3.html

32. Захаров О. І. Організація та управління економічною безпекою суб'єктів господарської діяльності : Навч. посібник / О. І. Захаров, П. Я. Пригунов. – К., 2008. – 257 с.

33. Зачосова Н. В. Організація протидії ризикам інтерфейсній безпеці в системі економічної безпеки суб'єктів господарювання / Н. В. Зачосова, І. В. Горячківська, В. М. Недзельський // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 14. – С. 30–33.

34. Ілляшенко С. М. Роль іміджу у забезпеченні економічної безпеки підприємства / С. М. Ілляшенко, А. В. Колодка. – Економічна безпека держави: міждисциплінарний підхід: колективна монографія / за науковою редакцією д.е.н., професора Хлобистова Є. В. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 436-445.

35. Ильяшенко С. Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С. Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 3. – С. 12-19.
36. Ляш О. І. Наукові передумови ідентифікації категорії «соціальна безпека регіону» / О. І. Ляш // Збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Економічні науки – Сер. «Регіональна економіка». – 2010. – Вип. 7 (27). Ч. 3. – С. 37 – 62.
37. Кавтиш О. П. Системна природа кадрової безпеки підприємства / О. П. Кавтиш // [Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»](#). – 2015. – № 12. – С. 181-189.
38. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект : Навчальний посібник. – К. : Атіка, 2005. – 432 с.
39. Картузов Є. П. Визначення фінансової безпеки підприємства: поняття, зміст, значення і функціональні аспекти / Є. П. Картузов // Актуальні проблеми економіки. – № 8(134). – 2012. – С. 172-181.
40. Кириленко В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки: монографія / В. І. Кириленко. – К. : КНЕУ, 2005. – 232 с.
41. Клейнер Г. Б. Институциональная структура предприятия и стратегическое планирование / Г. Б. Клейнер. – М. : Государственный университет управления, 2004. – 29 с.
42. Крупка М. І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України / М. І. Крупка. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 608 с.
43. Купчак Б. Ф. Економічна безпека підприємництва: суть та умови виникнення / Б. Ф. Купчак // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. «Економіка». – 2010. – Вип. 2. – С. 334–346.
44. Комар М. О. Природа змін інституційної структури фірми / М. О. Комар [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : http://www.rusnauka.com/1_NIO_2008/Economics/25474.doc.htm.
45. Кравченко В. О. Кадрова безпека – основа економічної безпеки підприємства / В. О. Кравченко // Соціально-трудова відносина: теорія та практика: збірник наукових праць. – 2014. – № 1 (7). – С. 301–306.
46. Краснощокова Ю. В. Інноваційна безпека підприємства як запорука конкурентоспроможності в умовах інтеграції: [Електронний ресурс] / Ю. В. Краснощокова // Управління розвитком. – 2011. – № 4 (101) – С. 177–178. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2011_4/u1104kr4.pdf.
47. Лемещенко П. С. Институциональная теория фирмы : учеб. пособие / П. С. Лемещенко, Н. А. Мельникова. – Минск : Издательский центр БГУ, 2005. –

120 с.

48. Литовченко О. Ю. Формування кадрової безпеки підприємств АПК: Автореф. дис...канд. екон. наук: 08.00.04 / О. Ю. Литовченко; Європейський університет. – Київ, 2010. – 21 с.

49. Лугова В. М. Соціальна безпека як ключова підсистема безпеки підприємства / В. М. Лугова, Т. В. Голубєва // Бізнесінформ. Економіка – 2011. – № 10 – С. 69 – 72.

50. Любімов В. І. Поняття та критерії інвестиційної безпеки / В. І. Любімов // Державне управління: удосконалення та розвиток. – [Електронний ресурс] – режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

51. Максимова Т. С. Формування інноваційної політики підприємства / Т. С. Максимова, О. В. Філімонова, К. В. Лиштван // Економічний вісник Донбасу. – 2010. – № 2 (20) – С. 181–183.

52. Матвійчук Л. О. Концептуальні аспекти фінансової безпеки підприємства / Л. О. Матвійчук // Економічний вісник Донбасу : зб. наук. праць. – 2009. – № 4 (18). – С. 133-136.

53. Методичні підходи до оцінки енергетичної безпеки підприємства // Забезпечення енергетичної безпеки України / Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К. : НІПМБ, 2003. – 264 с.

54. Мехеда Н. Г. Соціально-мотиваційні складові кадрової безпеки / Н. Г. Мехеда, А. І. Маренич // Фінансовий простір [Текст]. – 2012. – № 2 (6). – С. 38-45.

55. Мігус І. П. Сучасні методики оцінки стану кадрової безпеки суб'єктів господарської діяльності [Електронний ресурс] / І. П. Мігус, С. А. Черненко // Ефективна економіка. – 2013. – № 4. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1923>.

56. Момот Т. В. Визначення індикаторів кадрової безпеки в складі фінансово-економічної безпеки / Т. В. Момот, Х. Ю. Чжан // Бізнес-Інформ. – 2015. – № 8. – С. 266-271.

57. Нагорна І. І. Організаційно-економічний механізм у забезпеченні стійкої економічної безпеки промислових підприємств [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 – Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності) / І. І. Нагорна. – Одеса 2008. – 22 с.

58. Накашидзе Л. Оцінка енергетичної безпеки при впровадженні технологій використання енергії відновлюваних джерел / Л. Накашидзе, Т. Гільорме // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – 2015. – № 8

(76). Т. 4. – С. 54-59.

59. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки : пер. з англ. І. Дзюб / Дуглас Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

60. Омельчук С. С. Визначення сутності поняття «економічна безпека підприємства» та його складових / С. С. Омелянчук // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2008. – № 6. Т.1. – С. 206–210.

61. Побережна Н. М. Інвестиційна складова економічної безпеки / Н. М. Побережна // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер.: Технічний прогрес та ефективність виробництва. – 2013. – № 67. (1040). – С. 179–185.

62. Поскрипко Ю. А. Механізми вдосконалення інтелектуально-кадрової складової економічної безпеки підприємств / Ю. А. Поскрипко // Наукові записки УНДІЗ. – 2012. – № 2 (22). – С. 118 – 120.

63. Приходько И. И. Влияние гражданского общества на психологическую безопасность личности [Электронный ресурс] / И. И. Приходько. – Режим доступа : <http://rikmosgu.ru/students/informatization/Prikhodko/>

64. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання : Монографія / Кириченко О. А., Сідак В. С. та ін. – К. : Університет «Крок». – 2008. – 403 с.

65. Прус Н. В. Теоретичні аспекти забезпечення економічної безпеки підприємства [Текст] / Н. В. Прус // Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – 2011. – № 3 (157). – С.183-193.

66. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур : монографія / Н. Й. Реверчук. – Л. : ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.

67. Рошин С. К. Психологическая безопасность: новый подход к безопасности человека, общества и государства. [Текст] / С. К. Рошин, В. А. Соснин // Российский монитор. – 1995. – № 6. – С. 47-54.

68. Сліпа О. З. Кадрова безпека підприємства: поняття, структура та основні механізми її забезпечення [Електронний ресурс] / О. З. Сліпа // Науковий огляд. – 2014. – № 1. – Том 2. Режим доступу: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/96/134>

69. Стаматін О. В. Особливості формування техніко-технологічної безпеки підприємства / О. В. Стаматін // Системи обробки інформації. – 2010. – № 3(84). – С. 159-160.

70. Теоретичні засади формування системи соціоекологоекономічної безпеки підприємств : колективна монографія / Л. М. Черчик, Н. В. Коленда, Н.

М. Матвійчук та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. М. Черчик – Луцьк : Терен, 2018. – 248 с.

71. Технічна безпека на підприємстві: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://informsvit.com.ua/news/nid438.html>

72. Характеристика економічної безпеки підприємства в ситуаційному менеджменту: сутність, принципи організації та ключові завдання – Ситуаційний менеджмент: [Електронний ресурс] //– Режим доступу: http://pidruchniki.com/11510513/menedzhment/harakteristika_ekonomichnoyi_bezpeki_pidp_riyemstva_situatsiynomu_menedzhmentu_sutnist_printsipi

73. Чередниченко Н. В. Кадрова безпека як складова частина економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / Н. В. Чередниченко. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8570/1/579.doc>

74. Череп А. В. Теоретико-методичні основи забезпечення економічної безпеки машинобудівних підприємств / А. В. Череп, О. В. Степаненко // Економіка і регіон. – 2013. – № 3 (40). – С. 78–83.

75. Череп А. В. Концептуальні засади економічної безпеки підприємств / А. В. Череп, І. О. Лубенець // Вісник Запорізького національного університету №1 (5) – Запорізький національний університет, Україна – 2010 – С. 63–66.

76. Черчик Л. М. Концептуальні основи формування системи соціоекологічної економічної безпеки / Л. М. Черчик // Економічний форум. – 2016. – № 2. – С. 167-174.

77. Швиданенко О. А. Зовнішньоекономічна безпека підприємства в умовах глобалізації / О. А. Швиданенко // Економіка підприємства: теорія та практика : зб. матеріалів III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 жовтня 2010 р.) / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; редкол.: Г. О. Швиданенко (відп. за вип.) [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2010. – С. 359-361.

78. Шкарлет С. М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект : Монографія / С. М. Шкарлет. – К. : Книжкове вид-во НАУ. – 2007. – 436 с.

79. Штамбург Н. В. Складові економічної безпеки підприємства / Н. В. Штамбург // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2011. – № 1 (4) – С. 490-496.

80. Штангрет А. М. Ключові загрози забезпечення техніко-технологічної безпеки на підприємствах видавничо-поліграфічної галузі України / А. М. Штангрет, О. М. Петрашова // Екон. вісн. ун-ту [Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди]. – 2011. – № 16/2. – С. 142–146.

81. Юркевич О.М. Оцінка рівня інвестиційної безпеки в Україні / О. М. Юркевич // Міжнародна економічна політика: наук. журнал / М-во освіти і

науки, молоді та спорту України, ДВНЗ Київський нац. екон. Ун-т ім. В. Гетьмана; голов. ред. Д. Г. Лук'яненко. – 2012. – Спец. вип.: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 402–407.

82. Яременко О. Ф. Кадрова безпека підприємства: концептуальні основи забезпечення / О. Ф. Яременко // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2016. – № 2., Том 1. – С. 29-32.

83. Яременко О. Ф. Формування концепції забезпечення зовнішньоекономічної безпеки підприємств / О. Ф. Яременко // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2012. – № 3. – Т. 3. – С. 28-32.

84. Ярова Ю. О. Структура економічної безпеки підприємства в умовах кризи / Ю. О. Ярова, Л. П. Артеменко // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2016. – № 13. – С. 257-263.

85. Energy security [Електронний ресурс] // International Energy 131 Agency. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.iea.org/topics/energysecurity/>

2.2.1.

1. Словник української мови: в 11 томах. — Том 1, 1970. — Стор. 137. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/bezpeka>

2. Безпека – це...[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Безпека>

3. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / А. Х. Маслоу . – СПб. : Питер, 2003. – 352

4. Шаповалов В.О. Акціонерний сектор національної економіки як об'єкт державного регулювання: моногр. / В.О. Шаповалов, С.С. Ніколенко, І.М. Ковальчук. – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 199 с.

5. Кириленко О.П. Акціонерні товариства у Україні: сучасні тенденції розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/19143/1/7-11.pdf>

6. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : монографія / М.М. Єрмошенко. – К. : КНТЕУ, 2001. – 309 с.

7. Донець Л.І. Економічна безпека підприємства: навч. посіб. / Л.І.Донець, Н.В.Ващенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 240 с.

8. Горячева К.С. Фінансова безпека підприємства: сутність та місце в системі економічної безпеки / К.С.Горячева // Економіст. – 2003. - № 8. – С.65 – 67.

9. Кириченко О. Вплив інфляційних процесів на фінансову безпеку

підприємства / О. Кириченко, Ю. Кім // Економіка та держава. – 2009. – № 1. – С. 15–18.

10. Єпіфанов А. О. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: моногр. / А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – 295 с.

11. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью / И.А.Бланк. – К. : Изд-во «Ника-центр», Эльга, 2004. – 784 с.

12. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: монографія / Н.Й. Реверчук. – Львів: ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.

13. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятия : дисс...канд. экон. наук: спец. 08.00.10 / Р.С.Папехин. – Волгоград, 2007. – 176 с.

14. Гукова А.В. Роль финансовой безопасности предприятия в системе его экономической безопасности / А.В.Гукова, И.Д.Аникина // Образование и общество. – 2006. - № 3. – С.98 – 102.

15. Судакова О.І. Стратегічне управління фінансовою безпекою підприємства / О.І.Судакова // Економічний простір. – 2008. - № 9. – С.140 – 148.

16. Кузенко Т.Б. Управление финансовой безопасностью на предприятии / Т.Б.Кузенко // БИЗНЕСИНФОРМ. – 2007. - № 12 (1). – С. 27 – 29.

17. Куцик В.І. Фінансова безпека підприємства як самостійний об'єкт управління : проблеми забезпечення // В.І.Куцик, А.І.Бартиш / Збірник науково-технічних праць. Економіка, планування і управління в галузі. - Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.4. – С. 250 – 254.

18. Чупіс А.В. Фінансова безпека сільськогосподарських підприємств / А.В.Чупіс // Вісник Сумського аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит», 2009. – № 2. – С. 44 – 48.

19. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізм забезпечення) : монографія / О.І.Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

20. Стащук О.В. Фінансова безпека підприємства: основні підходи до визначення / О.В.Стащук // Соціально-економічні аспекти розвитку економіки та менеджменту: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 25-26 вересня 2015 року) / ГО «Львівська економічна фундація». – Львів: ЛЕФ, 2015. – 144 с.

21. Кун Томас. Структура наукових революцій / Т.Кун — К.: Port-Royal, 2001. — 228 с

22. Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: Навчальний посібник : Вид. 2-ге, допов. / Д.В. Чернілевський, О.Є. Антонова, Л.В. Барановська, О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк, В.І. Захарченко, І.М. Козловська,

Ю.М. Козловський, К.О. Кольченко, М.І Лазарєв, Г.Ф. Нікуліна, В.О. Подоляк, Л.В. Сліпчишина, О.В. Столяренко, М.І. Томчук, В.В. Шевченко, Н.В. Якса / За ред. професора Д.В. Чернілевського. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.

23. Чмиленко, Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» [Текст] / Ф.О. Чмиленко, Л.П.Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – 48 с.

24. Кириленко О., Стащук О. Оцінювання макроекономічних чинників формування фінансової безпеки України / О.Кириленко, О.Стащук // Світ фінансів. – 2017. - № 2 (51). – С. 1 – 16.

2.3.

1. Закон України «Про національну безпеку» [Електронний ресурс]. – 2106. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

2. Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.president.gov.ua/administration/apu-info>.

3. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

4. Павлов К.В. Застосування методів нормування показників та нечіткої логіки при оцінці рівня еколого-безпечного природокористування / К.В. Павлов // Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти [Текст] : [кол.моногр.] / за заг. Ред д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 46-63.

5. Павлов К.В. Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України /К.В. Павлов, К.М. Федина // Актуальні проблеми прикладної економіки [Текст] : [кол. моногр.] / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк. 2017. – С. 85-98.

6. Павлов К.В. Сутність, значення та класифікація об'єктів нерухомості / К.В. Павлов // Вісник національного університету водного господарства та природокористування. – Збірник наукових праць. Рівне. НУВГП, 2014. – Вип. № 3. – С. 104-111.

7. Стрішенець О.М. Екологічна безпека управління біоенергетичних підприємств України в контексті залучення німецького досвіду / О.М. Стрішенець // Теорія та практика менеджменту безпеки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (18 травня 2017 р.) / Відп. ред. проф. Л. М. Черчик. – Луцьк, 2017. – С. 109-112.

8. Стрішенець О.М. Економічна теорія : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] О.М. Стрішенець, Л.В. Єліссєєва, В.У. Ліщук. - Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2014.-200 с.

9. Сухіна О.М. Дослідження екологічної складової у виробничій діяльності підприємств гірничовидобувної промисловості / О.М. Сухіна ; від.ред. Б.М. Данилишин // Економіка природокористування і охорона довкілля : щорічних наук. НАН України. Рада по вивченню продуктивних сил України.- К.,2005.-376с.

10. Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний та міжнародний контекст: монографія. Київ: Знання, 2012. 300с.

11. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід / Циба. – К.: МАУП, 2000.-152с.

2.3.1.

1. Дацків Р.М. Економічна безпека у глобальному вимірі /Актуальні проблеми економіки. – 2004. - № 7 (37) - С.143-153.

2. Економіка України: Підсумки перетворень та перспективи зростання / За ред. академіка НАН України В.М. Гейця. – К.: Форт, 2000. – 392 с. – Бібліогр. 18 найм.

3. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник/ Под ред. В.К.Сенчагова. – 2- е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с. – Библиогр. после разд.

4. Симонова О.Г. Актуальні проблеми регіональної економічної безпеки України // Актуальні проблеми економіки. - № 8 (50). - 2005. – с. 132 – 145.

5. Мунтіян В.І. Економічна безпека України. Монографія. – К.: Вид-во КВІЦ. – 1999.- 462 с. – Бібліогр.: с. 455-462.

6. Шлемко В.Т., Бінько І.Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень. – Київ: НІСД, 1997. — 143 с.

7. Смирнов С.М. Шляхи вдосконалення системи управління фінансовою безпекою регіону / Актуальні проблеми економіки. – 2005. - №2. - с.105-110.

8. Єрмошенко М. Стратегічна інформація в забезпеченні фінансової безпеки держави / Актуальні проблеми економіки, 2005. - № 10 (52). – с.77 – 89.

9. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. / За ред. А.І.Сухорукова. – К., 2003. – 64 с. - Бібліогр.: с. 53-56.

10. Барановський О. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Монографія. – К.: КНТЕУ, 2004. –759 с. – Бібліогр.: с.712-733.

11. Губин Б. В. Некоторые теоретико-методологические аспекты диагностики угроз экономической безопасности территории / Б. В. Губин // Экономическая безопасность: производство – финансы – банки ; [под ред. Сенчагова В. К.]. – М.: ЗАО «Финстатинформ» 1998. – С. 366 – 372

12. Кульпінський С. Роль фінансової безпеки України в поглибленні інтеграційних стосунків з європейськими країнами // Финансовая консультация. – 2000. - № 13. – С.16 – 22.

13. Соловйова А. Проблемы формирования системы финансово-экономической безопасности в России // www.sbcinfo.ru/articles

14. Василик О. Фінансова безпека // Економічна енциклопедія: У 3 т. – Т.3 / О. Василик, С. Мочерний С. – К.: Вид.центр «Академія», 2002 – 952 с. Васькович І.

15. Дмитренко Е. Фінансова безпека держави потребує нормативно-правового врегулювання. – Віче. – 2003. - 10 (139). - С.53-55.

16. Бурцев В.В. Факторы финансовой безопасности России. – www/cfin.ru/press/management/2001-1/burtsev.shtml

17. Дмитриева М. Безопасность финансового рынка России // www.sbcinfo.ru/articles/8th_2000conf/2_5.htm

18. Любимцев Ю., Логвина А. Концепция финансовой безопасности (общегосударственный и региональный аспекты) // Вопросы экономики. – 1998. - № 3. – С. 55-64.

19. Пастернак-Таранушенко Г. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя / Економіка України, 2000. - № 12. - С. 53-57.

20. Мартинюк В.П. Методологічні основи оцінки стану фінансової безпеки держави / Фінанси України. – 2003. - №2. - С.119-123.

21. Косевцов В.О., Бінько І.Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. – К.: НІСД, 1996. – 54 с.

22. Бандурка О.М., Духов В.Є., Петрова К.Я., Червяков І.М. Основи економічної безпеки: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с. - Бібліогр.: с. 233.

23. Татаркин А., Романова О., Куклин О., Яковлев В. Экономическая безопасность как объект регионального исследования / Вопросы экономики, 1996. - № 6. – с.78-89.

24. Экономическая безопасность Свердловской области /Под научн. ред. Г.А.Ковалевой, А.А.Куклина. – Екатеринбург, 2003. – 442 с.

25. Герасимчук З.В., Вавдіук Н.С. Економічна безпека регіону. Монографія. – Луцьк, Надстир'я, 2006. – 244 с. - Бібліогр.: 179-189.

2.3.2.

1. Данилишин Б.М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б.М. Данилишин, Л.Б. Шостак. – К.: СОПС України НАНУ, 1999. – 367 с.

2. Андреева Н.Н. Экологически ориентированные инвестиции: выбор

решений и управление: монография / Андреева Н.Н. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2006.- 536 с.

3. Злупко С.М. Екологічні засади регіональної політики сталого розвитку в умовах глобалізації // Регіональна економіка. –2002. – № 4. – С.28-35.

4. Хлобистов Э.В. Екологічна безпека і засади визначення ризику техногенних катастроф // Економіка України. С.38-46.

5. Ліпкан В.А. Безпекознавство: навч. посіб. / В.А. Ліпкан. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.

6. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И. Ярочкин. – М.: «Ось-89», 2000. – 400 с.

7. Андреева Н. Н. Экологоориентированные инвестиции в системе обеспечения ресурсно-экологической безопасности / Н. Н. Андреева, С. К. Харичков. – Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2000. – 196 с.

8. Дорогунцов С.І. Економіко-правові і екологічні засади приватизації потенційно небезпечних підприємств: навч. посіб. / С.І. Дорогунцов, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко. – К.: Логос, 1998. – 172 с.

9. Луцько В. С. Шляхи вдосконалення системи державного управління у сфері екологічної безпеки України / Луцько В. С. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України, 1999.- 31 с.

10. Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора географічних наук:11.00.02 / Інститут географії НАН України.- К., 2004.-36 с.

11. Акимова Т.А. Экология. Человек – Экономика – Биота - Среда: учебник для вузов / Т.А. Акимова, В.В. Хаскин. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2001.-566 с.

12. Герасимчук З.В. Наукові засади дослідження екологічної безпеки як фактора сталого розвитку // Економіка України. – 2004. –№2. –С. 63-69.

13. Масловська Л.Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: дис... доктора економічних наук / Масловська Людмила Цезарівна / НАН України Рада по вивченню продуктивних сил, Київ, – 2004. – 237 с.

14. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / Є.В. Хлобистов [відп. ред. Дорогунцов С.І.]. – К.: Агентство «Чорнобильінтерформ», 2004. –336 с.

15. Хвесик М.А. Економіко-правове регулювання природокористування: монографія / М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, Ю.П. Кулаковський. – К.: Кондор, 2004. –524 с.

16. Царенко О.М. Основи екології та економіка природокористування: навч. / О.М. Царенко, О.О. Несветов, М.О. Кадацький – [2-е вид.]. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 400 с.

17. Экология и экономика природопользования: учебник для вузов / [под ред. проф. Э.В. Гирусова, проф. В.Н. Лопатина].- [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2002. – 519 с.

18. Екологічне управління: підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін. – К.: Либідь, 2004. – 423 с.

19. Кравців В.С. Екологічна безпека як об'єкт регіональної політики // Регіональна економіка. – 1999.- № 1. – С. 124-135.

2.3.3.

1. Асаул А.М., Брижань І.А., Чевганова В.Я. – Економіка нерухомості – К.: Лібра, 2009. – 304 с.

2. Зотов И.В., Моченков А.В. – Искусство проведения операций с недвижимостью – Х.: РИП Оригинал, 2008. – 320 с.

3. Лифиц И. М. Формирование и оценка конкурентоспособности товаров и услуг: Учебное пособие для вузов Юрайт-Издат 2004 г. 335 стр.

4. Літвінова В. О. Проблеми класифікації факторів конкурентоспроможності продукції [Електронний ресурс] / В. О. Літвінова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія економіка.. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2017>.

5. Павлов К.В. Вплив конкурентних відносин на регіональні ринки нерухомості / К.В. Павлов // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : журнал / уклад. Любов Григорівна Ліпич, Мирослава Богданівна Кулинич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – №4(8). – 89-93 с.

6. Павлов К.В. Регулювання інвестиційно-житлових відносин в Україні. Рівне: НУВГП, 2013. – 230 с.

7. Pavlov K.V. Competitive features in market structure of housing property with regard to regional definitions / K.V. Pavlov // Baltic Journal of Economic Studies, Volume 3 Number 4. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2017, 191-198 pages, (WoS).

8. Портер М.Э. Конкуренция, Научно-популярное издание.- М.:ИД "Вильямс", 2005. - 602 с.

9. Савчук С.И. Основы теории конкурентоспособности / ИПРЭЭИ НАН Украины. – Мариуполь: Рената, 2007. – 520 с.

10. Стрішенець О.М. Особливості конкурентних відносин на регіональних ринках нерухомості / О.М. Стрішенець, К.В. Павлов, // Науковий вісник ужгородського університету. Серія «Економіка». Збірник наукових праць. Випуск 1 (47). Том 2. / Ужгород, 2016. – С. 35-38.

11. Стрішенець О.М. Теоретичні аспекти конкуренції на регіональних ринках житлової нерухомості / О.М. Стрішенець, К.В. Павлов // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : журнал / уклад. Любов Григорівна Ліпич, Мирослава Богданівна Кулинич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – № 3 (11). – С. 7-12.

12. Черняк В.З. – Управление недвижимостью – М.: Экзамен, 2006. - 319с.

2.3.4.

1. Енергетичний менеджмент : Підручник / Ю.В. Дзядикевич, Р.Б.Гевко, М.В. Буряк, Р.І. Розум. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. – 336 с.

2. Макагон Ю.В. Деякі аспекти реалізації політики енергозбереження в Україні. Монографія [текст]. – Донецьк: ДонНТУ, 2012.-146с.

3. Макагон Ю.В. Деякі аспекти реалізації політики енергозбереження в Україні. Монографія [текст]. – Донецьк: ДонНТУ, 2012.-146с.

4. Павлов К.В. Застосування методів нормування показників та нечіткої логіки при оцінці рівня еколого-безпечного природокористування / К.В. Павлов // Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти [Текст] : [кол.моногр.] / за заг. Ред д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 46-63.

5. Павлов К.В. Імплементация европейских стандартів енергоефективності на регіональних ринках нерухомості України / К.В. Павлов, М.І. Коротя // Теорія та практика менеджменту безпеки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (18 травня 2017 р.) / Відп. ред. проф. Л.М. Черчик. – Луцьк, 2017. – С. 233-234.

6. Павлов К.В. Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України /К.В. Павлов, К.М. Федина // Актуальні проблеми прикладної економіки [Текст] : [кол. моногр.] / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк. 2017. – С. 85-98.

7. Свірчевська Ю.А. Сутність енергетичної безпеки країни та чинники, що на неї впливають. Стратегічна панорама. №2. 2014. - С.21-28.

8. Слупський Б .В. Екологічна безпека як складова енергетичної безпеки : дії міжнародної спільноти й України. Київ : Стратегічні пріоритети, 2009. -С. 33-39.

9. Стрішенець О.М, Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України / О.М. Стрішенець, К.В. Павлов //Актуальні проблеми прикладної економіки / [Текст] : [кол.моногр.] / за ред. д-ра екон. наук, проф. О.М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – С. 88-98.

10. Стрішенець О. М. Роль транзитного потенціалу України в взаємовигідному забезпеченні енергетичної безпеки з країнами ЄС / О. М. Стрішенець, К.В. Павлов // Структурні зміни в економіці

природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти [Текст] : [кол.моногр.] / за ред. д-ра екон. наук, проф. О.М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 19-29.

11. Стрішенець О.М. Економічна теорія : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] О.М. Стрішенець, Л.В. Єліссєєва, В.У. Ліщук. - Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2014.-200 с.

12. Стрішенець О.М. Особливості функціонування інновацій в діяльності газорозподільних підприємств / О.М. Стрішенець, О.В. Новосад // Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами: матеріали міжнар. наук. практ. інтернет-конф., 07 груд. 2017 р., Частина 1 – Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2017. – С. 162-163.

2.4.

1. Глобалізація та безпека розвитку: [Монографія] / О.Г. Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

2. Коленда Н.В. Сутність механізму забезпечення соціальної безпеки населення / Н.В. Коленда // Економічні науки. Сер. : Економіка та менеджмент. – 2012. – Вип. 9(1.1). – С. 140–149.

3. Бесчастний А.В. Економічна безпека України у контексті світової економічної кризи / А.В. Бесчастний // Економіка і держава. – 2010. – № 15. – С. 67–69.

4. Белов О.Ф. Економічна безпека України: пріоритети та механізми забезпечення / О.Ф. Белов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/book/belov/6.html.

5. Давидюк О.О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=12:2010-06-10-20-35-51&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23.

6. Данилишин Б., Куценко В. Соціальна безпека – підґрунття сталого розвитку // Вісник НАНУ. – 2010. – № 1. – С.20-28.

7. Новікова О.Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи їх вирішення / О.Ф. Новікова – Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. – 460 с.

8. Філіпковська Л. О., Матвієнко О. О. Трактання категорії економічної безпеки авіатранспортного підприємства [Електронний ресурс] / Л. О. Філіпковська, О. О. Матвієнко // Економічний аналіз. – 2014. – № 2. – Т. 16. — С. 180–186.

9. Шевченко Л.С., Гриценко О.А., Макуха С.М. та ін. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : [монографія] / [Л.С. Шевченко, О.А.

Гриценко, С.М. Макуха та ін.] ; за ред. д. е. н., проф. Л.С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 312 с.

2.4.1.

1. Баженова О. Економічна безпека України: сучасний етап / О. Баженова // Банківська справа. - 2008. - № 1. - С. 52-61.

2. Голюков І. В. Сутність та еволюція поняття економічна безпека / І. В. Голюков // Проблеми економіки. - 2014. - № 1. - С. 309-314.

3. Гончарова В.О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави : [монографія] / В.О. Гончарова. - Х. : ХНУ, 2001. - 195 с.

4. Дацків Р.М. Економічна безпека держави в умовах глобалізаційної конкуренції / Р.М. Дацків. - Львів : Центр Європи, 2006. - 160 с.

5. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : [монографія] / М.М. Єрмошенко. - К. : КНТЕУ, 2001. - 309 с.

6. Жаліло Я.А. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти / Я.А. Жаліло. - К. : Сатсанга, 2001. - 224 с.

7. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.

8. Мірошниченко О.В. Визначальні функції системи національної економічної безпеки / О.В. Мірошниченко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. - 2007. - № 12. - С. 8-12.

9. Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. - К. : КВШ, 1998. - 462 с.

10. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна і національна безпека держави / Г. Пастернак-Таранушенко // Економіка України. - 1994. - № 2. - С. 51-56.

11. Пастернак-Таранушенко Г. Результаты исследования путей обеспечения экономической безопасности Украины / Г. Пастернак-Таранушенко // Экономика Украины. - 1999. - № 2. - С. 21-28.

12. Ревенко А. Проблеми формування національної економічної безпеки України / А. Ревенко // Економіка України. - 1993. - № 11. - С. 15-21.

13. Сенчагов В. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. Сенчагов // Вопросы экономики. - 1995. - № 1. - С. 97-106.

14. Степаненко А. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. Степаненко, М. Герасимов // Регіональна економіка. - 2002. - № 2. - С. 39-54.

15. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : [монографія] / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. - К. : НІСД, 1997. - 144 с.

2.4.2.

1. Пабат А. Сутність та основні поняття енергетичної безпеки як складової економічної безпеки / А. Пабат // Проблеми науки. – 2011. – № 8. – С. 26-30.

2. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкуренція» від 18 серпня 2017 р. № 605–р <http://mre.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>

3. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» № 1277 від 29.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

4. Ковалко М. П., Шидловський А. К., Кухар В. П. Енергетична безпека України: чинники впливу, тенденції розвитку. – Київ: Вид-во НАНУ. – 1998 р.

5. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: [монографія] / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.

6. Земляний М. Г. До оцінки рівня енергетичної безпеки. Концептуальні підходи / М. Г. Земляний // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 56-64.

7. Сухін Є.І. Нетрадиційна енергетика як фактор економічної безпеки держави: автореф. дис... д-ра екон.наук: 21.04.01 / Є. І. Сухін; Рада нац. безпеки та оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2005. – 38 с.

8. Рябцев Г. Л. Нові підходи до визначення та гарантування енергетичної безпеки України / Г. Л. Рябцев // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 11. – С. 62-66.

9. Свірчевська Ю. А. Сутність енергетичної безпеки країни та чинники, що на неї впливають / Свірчевська Ю. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/042svirch.pdf>

10. Маковій Ю.Г. Енергетична безпека як об'єкт державного регулювання // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2016. <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=derzhavne-upravlinnya-udoskonalennya-ta-rozvytok&s=ua&z=1087>

11. Шевцов А. І. Енергетика України на шляху до Європейської інтеграції: [монографія] / А. І. Шевцов, М. Г. Земляний, А. З. Дорошкевич. – Дніпропетровськ. – 2004. – 148 с.

12. Зеркалов Д. В. Енергозбереження в Україні: [монографія] / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, – 2012. – 582 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zerkalov.org/files/evu-zm.pdf>

2.4.3.

1. Міністерство інформаційної політики України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://mip.gov.ua/content/pro-ministerstvo.html>.
2. Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>. — Назва з екрана.
3. Доктрина інформаційної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>. — Назва з екрана.
4. Сумнівне відомство. Міністерство інформаційної політики / С. Козлюк // Український тиждень. – 2017. – №15. – С. 15-16.
5. Соціально-правові основи інформаційної безпеки / В. М. Петрик, А. М. Кузьменко, В. В. Остроухов [та ін.]; за ред. В. В. Остроухова. – К.: Росава, 2007. – С. 11.
6. Закон України "Про національну програму інформатизації" від 25 грудня 2015 р. № 922 – VIII // № 9. – с. 89.
7. Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації: монографія / В. М. Горючий ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 332 с.
8. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2004. – С. 135.
9. Методи інформаційного захисту простору. Інформаційна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.textreferat.com/referat-7471.html>.
10. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам / У. Ільницька // Humanitarian vision. – 2016. – Vol. 2, Num. 1. – С. 27-32. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hv_2016_2_1_7.
11. Ще один фронт / Ю. Лапаєв // Український тиждень. – 2017. – №3. – С. 25.
12. websecurity.com.ua
13. Три тузи в рукаві. Чи є кіберзагрози для майбутніх виборів в Україні, та як протидіяти їм / Ю. Лапаєв // Український тиждень. – 2018. – №9-10. – С. 22-24.
14. Від ілюзій до війни / Д. Крапивенко // Український тиждень. – 2017. – №3. – С. 21.

15. Подвійна істина кіберзахисту. У чому полягають проблеми в регулюванні кіберсфери й боротьбі з її загрозами / Ю. Лапаєв // Український тиждень. – 2017. – №43. – С. 20-21.

16. Віртуальні опричники. Наскільки значущою є російська кіберзагроза для Заходу / Ю. Лапаєв // Український тиждень. – 2017. – №20. – С. 36-37.

17. Український фронт інформвійни: як протидіяти агресії й пропаганді в медіа-просторі / Г. Карпюк // Україна молода. – 2018. – №20 берез. (№31). – С. 8.

2.4.4.

1. Dorfman, A., Harel, A. The Case Against Privatization // Philosophy and Public Affairs, 2013, Vol.41(1), 67-102.

2. Esping-Andersen, G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press, 1990.

3. Edmiston, D. Social Security Privatization in the UK: a means to whose end? // People, Place and Policy, 2014, Vol.8(2), 113-128.

4. Marshall, T.H. Citizenship and Social Class. London: Pluto Press, 1950.

5. Lister, R. New Conceptions of Citizenship, In: N. Ellison and C. Pierson, Developments in social policy. Basingstoke: Macmillan, 1998.

6. Соціальна економіка: Навчальний посібник / За ред. О.О. Беляєва, Є.Б. Ніколаєва. К.: КНЕУ, 2014.

7. Геополитика, международная и национальная безопасность: словарь-справочник / Под общ. ред. В.Л. Манилова. М., 1999.

8. Яновский, Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность. М., 1999.

9. Ярочкин, В.И. Теория безопасности. М., 2005.

10. Серебрянников, В., Хлопьев, А. Социальная безопасность России. М., 1996.

11. Балуев, Д.Г. Личностная и государственная безопасность: современное международно-политическое измерение: дис. ... докт. полит. наук. Н. Новгород, 2004.

12. Paris, R. Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? / R. Paris // International Security, 2001, Vol. 26, No. 2.

13. Human Development Report. N.Y., 2015.

14. Thomas, C. Global Governance, Development and Human Security: Exploring the Links // Third World Quarterly, 1999, Vol. 22, No. 2.

15. Bedeski, R. Human Security, Knowledge, and the Evolution of the Northeast Asian State. Centre for Global Studies, University of Victoria, 2000

[Electronic Resource]. Open access:
<http://www.globalcentres.org/docs/bedeski.html>.

16. Takasu, Y. Statement at the International Conference on Human Security in a Globalized World. Ulan Bator, 2000 [Electronic Resource]. Open access:
<http://www.mofa.go.jp>.

17. Axworthy, L. Canada and Human Security: The Need for Leadership // *International Journal*, 1997, Vol. 52, No. 2.

18. Waeber, O., Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe. New York: St. Martin's Press, 1993.

19. Buzan, B., Waeber, O., Wilde, J. Security: A New Framework for Analysis. London: Lynne Rienner Publishers, 1998.

20. Buzan, B. Will the Global War on Terrorism be the New Cold War? // *International Affairs*, 2007, Vol.82(6), 1101-1118.

21. Bigo, D., Walker, R. Security and Migration // *Alternatives*, 2002, Vol.27(1), 1-92.

22. Huysmans, J. Revisiting Copenhagen // *European Journal of International Relations*, 1998, Vol. 4(4), 479-504.

23. Balzacq, T. The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context // *European Journal of International Relations*, 2005, Vol.11(2), 171-201.

24. Lipschutz, R.D. On Security. New York: Columbia UP, 1995.

25. Длугопольська, Т.І. Дослідження соціальної безпеки в системі пріоритетів держави добробуту: зарубіжні підходи // *Технологический аудит и резервы производства*, 2016, №3/5(29), 48-53.

26. McDonald, M. Securitization and the Construction of Security // *European Journal of International Relations*, 2008, Vol.14(4), 1-36.

27. Smith, H. Bad, Mad, Sad or Rational Actor? Why the Securitization Paradigm Makes for Poor Policy Analysis in North Korea // *International Affairs*, 2000, Vol.76(3), 593-617.

28. Abrahamsen, R. Blair's Africa: The Politics of Securitization and Fear // *Alternatives*, 2005, Vol.30(1), 55-80.

29. Emmers, R. ASEAN and the Securitization of Transnational Crime in Southeast Asia // *The Pacific Review*, 2004, Vol.16(3), 419-438.

30. Elbe, S. Should HIV/AIDS be Securitized? The Ethical Dilemmas of Linking HIV/AIDS and Security // *International Studies Quarterly*, 2006, Vol.50(1), 119-144.

31. Roe, P. Securitization and Minority Rights: Conditions of Desecuritization // *Security Dialogue*, 2004, Vol.35(3), 279-294.

32. Burke, A., Lee-Koo, K., McDonald, M. An Ethics of Global Security // Journal of Global Security Studies, 2016, February 13, 1-16.
33. Encyclopedia Americana [Electronic Resource]. Open access: <http://quod.lib.umich.edu/m>.
34. Expenditure for social purposes [Electronic Resource]. Open access: <http://www.oecd.org/social/expenditure.htm>.
35. Decent Work Indicators for Social Security [Electronic Resource]. Open access: www.ilo.org/secsoc/areas-of-work/statistical-knowledge-base.
36. Social Progress Index [Electronic Resource]. Open access: <http://www.socialprogressimperative.org/global-index>.
37. Treaty of Rome 1957 [Electronic Resource]. Open access: <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Rome>.
38. Lisbon Strategy [Electronic Resource]. Open access: http://www.consilium.europa.eu/en/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec.
39. Horizon 2020 – Participant Portal [Electronic Resource]. Open access: <http://ec.europa.eu/research/participants/portal/desktop/en/home.html>.

2.4.5.

1. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки. Стратегії / С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко. – К. : Академпрес, 1997. – 127 с.
2. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект / С. Пирожков, Е. Малиновская, А. Хомра. – К. : НИПМБ, 2003. – 134 с.
3. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри : Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
4. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація : Монографія / Відп. ред. Н. Р. Нижник; Кол. авт.: В.Б.Авер'янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко та ін. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 448 с.
5. Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні: [Текст] : аналіт. дослідж. / В. О. Новік. – К. : ВАІТЕ, 1999. – 216 с.
6. Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. Малиновська. – К., 1997. – 171 с.
7. Зовнішні трудові міграції населення України / За наук. ред. Е. Лібанової, О. Позняка. – К. : РВПС України, 2002. – 206 с.
8. Зайончковская Ж. А. Миграция населения в социально-экономическом контексте/ Ж. А. Зайончковская // Подходы к управлению миграционным развитием: Материалы копф. Хаапсалу, Эстония, 14-16 апр. 1989 г. / Под ред. К. Катуса. –Таллинн; Валкус, 1989. – С. 57-68.

9. Романюк Т. М. Зовнішня трудова міграція як засіб підвищення життєвого рівня населення регіону / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.07 - демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київ, 2009. – 22 с.
10. Stalker P. Workers without frontiers. The impact of Globalization on International Migration / ILO. – Colorado: Lynne Reinner publ., 2000. –164 p.
11. Стокер П. Работа иностранцев: обзор международной миграции рабочей силы / П. Стокер. – М. : ИЦ “Академия”, 1996. – 330 с.
12. Метелев С. Международная трудовая миграция и развитие российской экономики / С. Метелев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – 269 с.
13. Drinkwater S., Levine P., Lotti E. Labor Market and Investment Effects of Remittances. 2006 // <http://www.econ.surrey.ac.uk/Research/scies/papers/2006/labour%20market.pdf>
14. Шевчук В. О. Міграційні процеси як інструментальний чинник регіональної «пастки стагнації» / В. Шевчук : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mev.lac.lviv.ua>.
15. Мукомель В. Конкурируют ли мигранты с местной рабочей силой? / В. Мукомель : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0207/tema03.php>
16. The New Americans: Economic, Demographic and Fiscal Effects of Immigration. Ed. by J. Smith, B. Edmonston. – Washington: National Academy Press, 1997.
17. Beine M., Docquier F., Rapoport H. Brain Drain and Economic Growth: Theory and Evidence. // Journal of Development Economics. – 2001. – V. 64. – P. 275-289
18. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : Монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 123 с.
19. Ноздріна Н.Н. Применение методов системного анализа при изучении миграций населения / Н. Н. Ноздріна // Препр. Всес. науч.-исслед ин-т системных исслед. – М., 1978. – 73 с.
20. Школа І. М. Кваліфікаційні сегменти ринку праці / І. М. Школа, Є. В. Дронь. – Науковий вісник ЧТЕІ КНТЕУ, Вип. 1. Економ. науки. – Чернівці : 2009. – 245 с.
21. Садова У. Регіональні ринки праці: аналіз та прогноз : Наукове видання / У. Садова, Л. Семів // Під ред. М. І. Долішнього. – Львів : ДПА Друк, 2000. – 264 с.

22. Щербаківа Г. Демоскоп Weekly. – № 319. – 3204. – 17 феvрeля 2008 г.
– Режим доступу: demoscope@demoscope.ru

2.4.6.

1. Добрянська Л. О., Жарова Л. В., Хлобистов Є. В. Стратегічний потенціал екологічної безпеки: технологія економічного зростання : [монографія]; за наук. ред. проф. Хлобистова Є.В. – Львів: Український бестселер, 2012. – 284 с.

2. Грановська Л. М. Рациональне природокористування в зоні еколого-економічного ризику / Л. М. Грановська. – Херсон : Вид. ХДУ, 2007. – 372 с.

3. Загорський В. Глобальна екологічна проблема в системі національної безпеки / В. Загорський, А. Ліпенцев, Є. Борщук // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2011. – Вип. 1. – С. 78-87. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2011_1_12

4. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-17 від 21.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>

5. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» № 1264-12 від 04.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

6. Качинський А. Б., Єгоров Ю. В. Здійснення політики екологічної безпеки в Україні А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2 (14). – С. 34-43.

7. Хилько М. І. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях / М. І. Хилько, В. І. Кушерець. – К.: Знання України, 2006. – 144 с.

8. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Статистика процесу забезпечення / Г. А. Пастернак-Таранушенко. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.

9. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Изд-во «Мысль», 1990. – 639 с.

10. Шмандій В. М., Шмандій О. В. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави // Екологічна безпека. – 2008. – № 1. – С. 9-15.

11. Ліпкан В. А. Національна безпека України: [навч. посібник]. – К.: Кондор. – 2008. – 552 с.

12. Колбасов О. С. Концепция экологической безопасности / О. С. Колбасов // Сов. гос-во и право. – 1988. – № 12. – С. 47-55.

13. Александров І. О. Стратегія сталого розвитку регіону : [монографія] / І. О. Александров, О. В. Половян, О. Ф. Коновалов, О. В. Логачова, М. Ю. Тарасова; за заг. ред. д-ра екон. наук І. О. Александрова / НАН України. – Донецьк : Вид-во Ін-та економ. пром-сті, 2010. – 204 с.
14. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінь Д.С. – 2017. – 308 с.
15. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / под. ред. проф. Л. Г. Мельника и проф. Л. Хенса. – Сумы : Унив. кн., 2007. – 1120 с.
16. Качинський А. Б., Хміль Т. А. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика. – К.: НІСД, 1997. – 127 с.
17. Корнійчук Л. Сталий розвиток і глобальна місія України / Л. Корнійчук, В. Шевчук // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 4-14.
18. Дорогунцов С. І. Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку: концепція системно-динамічного вирішення / С. І. Дорогунцов, О. М. Ральчук. – К. : Наук. думка, 2001. – 174 с.
19. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964–IV від 09.07.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
20. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.
21. Герасимчук З. Научные основы исследования экологической безопасности как фактора устойчивого развития / З. Герасимчук // Экономика Украины. – 2001. – №11. – С. 62-65.
22. Черенкович О. Стратегічні орієнтири екологічної безпеки / О. Черенкович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/115>
23. Дудюк В. С., Гобела В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки / В. С. Дудюк, В. В. Гобела // Науковий вісник НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.5. – С. 130-135.
24. Качинський А. Б., Ю. В. Єгоров. Здійснення політики екологічної безпеки в Україні А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2 (14). – С. 34-43.

Розділ 3

3.1.

1. Васильців Т. Г. Чинники та джерела загроз економічній безпеці підприємства / Т. Г. Васильців, М. Б. Пасічник // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. – 2008. – №10 (18). – С. 128–135.

2. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С.Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48с.

3. Гадышев В. А. Классификация угроз экономической безопасности предприятия [Электронный ресурс] / В. А. Гадышев, О. Г. Поскочина. – Режим доступа: <http://vestnik.igps.ru/wp-content/uploads/V32/6.pdf>.

4. Дмитрук Е.В. Модели экономической безопасности предприятия и его репутации / Е.В. Дмитрук, А.Н. Ляшенко, М.Т. Таращанский // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. - № 1 (т33). - С. 93-101.

5. Іванків О. Я. Діагностика загрози економічній безпеці підприємства й напрями їх нівелювання в умовах євроінтеграційних процесів / О. Я. Іванків // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016. – №1. – С. 40-45.

6. Кузнецова І. О. Класифікація загроз економічній безпеці підприємства / Інна. Олексіївна Кузнецова, Олена Олегівна Кюне // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць; за ред. М. І. Зверькова. – Одеса: Одеський національний економічний університет. – 2015. – Вип. 3. – № 58. – С. 120–128.

7. Міщенко С.П. Концептуальні основи забезпечення економічної безпеки підприємства // С.П. Міщенко / Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2012. – № 37. – С. 215-220.

8. Мойсеєнко І.П. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: навч. посіб. / І. П. Мойсеєнко, О. М. Марченко. – Львів, 2011. – 380 с.

9. Сак Т. В. Стратегічні підходи в управлінні економічною безпекою підприємства / Т. В. Сак // Збірник наукових праць Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту». Серія «Економічні науки». – 2013. – №5. – С. 276-285.

10. Фоміна М. В. Проблеми економічно безпечного розвитку підприємств: теорія і практика: монографія / М. В. Фоміна. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 140 с.

11. Франчук В.І. Теоретична модель системи забезпечення економічної безпеки акціонерних підприємств / В.І. Франчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – №8. – С. 155-162.

12. Якубович З. В. Ідентифікація загроз економічній безпеці машинобудівного підприємства / З. В. Якубович // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 3 (28). – С. 107–112. 18

3.2.

1. Павлов К.В. Застосування методів нормування показників та нечіткої логіки при оцінці рівня еколого-безпечного природокористування / К.В. Павлов // Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти [Текст] : [кол. моногр.] / за заг. Ред д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 46-63.

2. Павлов К.В. Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України /К.В. Павлов, К.М. Федина // Актуальні проблеми прикладної економіки [Текст] : [кол. моногр.] / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф О.М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк. 2017. – С. 85-98.

3. Павлов К.В. Сутність та загрози фінансово-економічній безпеці України / К.В. Павлов // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Збірник наукових праць: Випуск XX, №2. Ювілейний. – Київ, СЕУ / Рівне, НУВГП, 2014. – 104-110.

4. Рясна Н. Я. Основні показники соціальної складової економічної безпеки регіону / Наталія Ярославівна Рясна. // Наукові записки. Серія "Культура і соціальні комунікації". – 2012. – №3. – С. 126–133.

5. Стрішенець О.М. Екологічна безпека управління біоенергетичних підприємств України в контексті залучення німецького досвіду / О.М. Стрішенець // Теорія та практика менеджменту безпеки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (18 травня 2017 р.) / Відп. ред. проф. Л. М. Черчик. – Луцьк, 2017. – С. 109-112.

6. Стрішенець О.М. Теоретичні аспекти туристичних кластерів як детермінант соціально-економічного розвитку регіону / О.М. Стрішенець, О.М. Ляшенко // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : журнал / уклад. Любов Григорівна Ліпич, Мирослава Богданівна Кулинич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – № 4(12). – 7-13 с.

7. Чуприна А.І. Законодавче забезпечення економічної безпеки депресивних регіонів України // Вісник НУВП, серія «Економіка». – Випуск 2 (54). – 2011. – С. 216-222.

8. Чуприна А.І. Оцінка рівня життя населення регіону в контексті забезпечення його економічної безпеки // Проблеми регіонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Випуск XVIII: збірник наукових праць, №3- Київ, СЕУ / Рівне, НУВГП, 2012. – С. 265-272.

9. Шмандій, В. М. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави [Текст] / В. М. Шмандій, О. В. Шмандій // Екологічна безпека. – 2008. – № 1. – С. 9–15.

3.2.1.

1. Голод А. П. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування. Монографія / А.П. Голод. – Львів : ЛДУФК, 2017. – 350 с.

2. Голод А. П. Інноваційні фактори безпеки регіональних туристичних систем / А.П. Голод // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. – 2016. – Вип. 15. – С. 160–163.

3. Голод А. П. Концептуальні засади аналізу факторів безпеки туризму в регіоні / А.П. Голод // Соціально-економічний розвиток України та її регіонів: проблеми науки та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25-26 вересня 2015 р.). – Одеса, 2015. – Ч. 2. – С. 23–25.

4. Голод А. П. Фактори гарантування безпеки регіональних туристичних систем України [Електронний ресурс] / А.П. Голод // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – №4. – Режим доступу : <http://www.easterneurope-bm.in.ua/index.php/4-2016-ukr>

5. Голод, А. П. Теоретико-методологічні засади модернізації регіональних туристичних систем : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 / А. П. Голод. - Чернігів, 2017. - 40 с.

6. Гуменюк А. М. Структурний аналіз основних загроз економічної безпеки регіону / А.М. Гуменюк // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2013. – Вип. 4. – С. 77–86.

7. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8. Коломієць І. Ф. Загрози та виклики економічній безпеці держави: синергетичний аспект [Електронний ресурс] / І. Ф. Коломієць, О. В. Пабат // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С. 7–13. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/regek_2011_1_3.pdf

9. Комарницька Г. О. Регулювання урбанізаційних процесів в регіоні: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05 / Комарницька Ганна Омелянівна ; Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси, 2014. – 20 с.

10. Корнієнко О. М. Формування та забезпечення економічної безпеки туристичних підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Корнієнко Ольга Миколаївна ; Херсон. нац. техн. ун-т. – Херсон, 2012. – 20 с.

11. Криленко В. І. Економічна безпека регіону як складова забезпечення національної економічної безпеки [Електронний ресурс] / В. І. Криленко. // Ефективна економіка. – 2013. – № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_11.

12. Pojęcie bezpieczeństwa i jego filozoficznych założeń dla kategorii konstytucyjnych formacji demokratycznych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ibnb.eu/wp-content/uploads/2014/01/Bezpieczenstwo-założenia-filozoficzne-Z.-Długosz.pdf>

3.3.

1. Кравчук Н., Колісник О., Мелих О. Фінансова безпека: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Вектор, 2010. - 277 с.

2. Ревак І. Об'єкти та суб'єкти фінансової безпеки – базові складові системи фінансової безпеки держави. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2010. № 29. С. 54–57.

3. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.

4. Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризики: наукові концепції та математичні методи. — К.: Інститут проблем національної безпеки, 2004. — 472 с.

5. Куцик В.І. Фінансова безпека підприємства як самостійний об'єкт управління: проблеми забезпечення // В.І. Куцик, А.І. Бартиш. – Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип.21.4. – С. 250-255.

6. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навч. посібник / В.А. Ліпкан – К.: Кондор, 2008. – 552 с.

7. Мірошниченко О. В. Визначальні функції системи національної економічної безпеки / О. В. Мірошниченко // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2007. – № 12. – С. 8-11.

8. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Статистику процесу забезпечення / Геннадій Адольфович Пастернак-Таранушенко ; за ред. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.

9. Пирожков, С. І. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2003. – 42 с.

10. Скорук О. В. Економічна безпека держави: сутність, складові елементи та проблеми забезпечення / О. В. Скорук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – 2016. – Вип 6, Ч. 3. – С. 39–42.

11. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Білько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.

3.3.1.

1. Енергетична безпека України 2020: виклики, можливості, сценарії. – Київ, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.uipp.org.ua/uploads/news_message/at_file_uk/0070/40.pdf

2. Енергетична галузь України: підсумки 2016 року. – Центр Разумкова, Вид-во «Заповіт». – 2017. – 164 с.

3. Енергетична безпека в Центральній та Східній Європі: в пошуках єдиного підходу / А. Дік, Д. Науменко, Г. Шульцова, П. Салаї. – Київ, 2013.

4. Зовнішня торгівля України із зазначенням основних країн-контрагентів. – Державна фіскальна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/ms/f3>.

5. Підсумки-2017: Україна втрачає вугільну галузь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mind.ua/publications/20179912-pidsumki-2017-ukrayina-vtrachae-vugilnu-galuz>

6. Кузьмин В. М. Формування системи моніторингу рівня енергетичної безпеки регіону / В. М. Кузьмин // Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – 2017. – Вип. 5. – С. 145-148.

7. Енергетична безпека України 2020: виклики, можливості, сценарії. – Київ, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uipp.org.ua/uploads/news_message/at_file_uk/0070/40.pdf

8. Лойко В. В. Енергетична безпека в контексті економічної безпеки / Лойко В. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2150>.

9. Розвиток газового сектору України в контексті євроінтеграції // Центр ім. Разумкова. – К., 2014. – 42 с.

10. Статистичний збірник «Україна в цифрах в 2016 році». Державна служба статистики України. – 240 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm

11. Манжул І. Забезпечення енергетичної безпеки ЄС / І. Манжул // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2016. – С. 96-101.

12. Рябцев Г. Л. Нові підходи до визначення та гарантування енергетичної безпеки України / Г. Л. Рябцев // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 11. – С. 62-66.

3.3.2.

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964–IV від 09.07.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

2. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» № 287/2015 від 26.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015?find=1&text=%E5%EA%EE%EB%>

ЕЕ%ЕЗ

3. Качинський А. Б. Безпека, загрози та ризик / Качинський А. Б. – К. : ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. – 472 с.

4. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-17 від 21.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>

5. Качинський А. Б., Єгоров Ю. В. Здійснення політики екологічної безпеки в Україні // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2(14). – С. 34-43

6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінь Д. С. – 2017. – 308 с.

7. Статистичний щорічник України за 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm

8. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи / за наук. ред. Л. Я. Новаковського. – К.: Аграр. наука, 2015. – 48 с.

9. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

10. Шмандій В. М., Шмандій О. В. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави // Екологічна безпека. – 2008. – № 1. – С. 9-15.

11. Качинський А., Глуцький Л., Сонкіна Г. Інтегральні оцінки ризику екологічної безпеки регіонів України / А. Качинський, Л. Глуцький, Г. Сонкіна // Регіональна економіка. – 2001. – № 1. – С. 213-221.

12. Донбас на порозі екологічної катастрофи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/donbas_na_porozi_ekologichnoyi_katastrofi_n530959].

13. Личенко І. О. Проблеми екологічної безпеки тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та організаційно-правові засади їхнього вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/34653/1/44_279-284.pdf

3.3.3.

1. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл: вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Вопросы экономики. – 2001. – №2. – С. 73-107.

2. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер; [пер. с англ., сост., науч. ред., Р.И. Капелюшников]. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.

3. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют / М. Блауг; [пер. с англ. под ред. В.С. Автономова]. – М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. – 416 с.

4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» (№4025-17 від 15.11.2011) // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №25. – Ст. 263.

5. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість під час застосування податкового компромісу» (№63-VIII від 25 грудня 2014 року) // Відомості Верховної Ради. – 2015. – №6. – Ст. 38.

6. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення» (№408-VII від 4.07.2013) // Відомості Верховної Ради. – 2014. – №20-21. – Ст. 714.

7. Закон України «Про запобігання корупції» (№1700-VII від 14.10.2014) // Відомості Верховної Ради. – 2014. – №49. – Ст. 2056.

8. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (№1160-IV від 11.09.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №9. – Ст. 79.

9. Закон України «Про Національне Антикорупційне бюро України» (№1698-VII від 14.10.2014) // Відомості Верховної Ради. – 2014. – №47. – Ст. 2051.

10. Закон України «Про основи національної безпеки України» (№964-IV від 19.06.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39. – Ст. 351.

11. Офіційна веб-сторінка ДФС України: Реєстр платників ПДВ [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://cabinet.sfs.gov.ua/cabinet/faces/public/reestr.jspx>

12. Офіційна веб-сторінка електронної системи публічних закупівель ProZorro [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://prozorro.gov.ua/>

13. Офіційна веб-сторінка Міністерства юстиції України: Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://usr.minjust.gov.ua/>

14. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

15. Постанова НБУ «Про встановлення граничної суми розрахунків готівкою» (№210 від 06.05.2013) [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=37725

16. Сото Э. де. Загадка капитала / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: «Олимп-Бизнес», 2004. – 272 с.

17. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: Catallaxy, 1995. – 408 с.

18. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен // THESIS. – 1994. – Вып. 4. – С. 20-52.

19. Phillips L. The Economics of Crime Control / L. Phillips, H.Jr. Votey. – Beverly Hills etc., 1981. – P. 24-33.

Розділ 4

4.2.

1. Соціоекологоекономічна безпека та її вплив на відтворення населення : монографія / Н. В. Коленда, Л. М. Черчик, О. Ю. Гаврилюк. – Луцьк : Терен, 2013. – 264 с.

2. Екологічна експертиза . Теорія і практика. - Навч.пос. –Чернівці, Рута, 2008р.

3. Шевчук В.Я, Ситалкін Ю.М, Білявський Г.О., Гетьман В.В. Екологічне управління. Підручник. К.: Либідь, 2004.

4. Ортинський, Володимир Львович. Економічна безпека підприємств, організацій та установ: навч. посібник / В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко . – Київ : Правова єдність, 2009 . – 542 с.

5. Куркін М.В., Понікаров В.О., Назаренко Д.В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств : Навч.пос.- Х.- ФОП Павленко О.Г.ВД «ІНЖЕК», 2010р.

6. Право соціального забезпечення / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. – 2-ге вид., переробл. і доп.– К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2008. – 504 с.

7. Соціальна економіка Навч. посіб. / Кол. авт. О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко та ін. — К.: КНЕУ, 2005. — 196 с.

4.3.1.

1. Голод А. П. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування. Монографія / А. П. Голод. – Львів : ЛДУФК, 2017. – 350 с.

2. Голод А. П. Безпека туризму як об'єкт регіональних економічних досліджень / А. П. Голод // Інноваційна економіка : науково-виробничий журнал. – Тернопіль, 2014. – № 4(53). – С. 190–194.

3. Голод А. П. Екологізація туристичної діяльності в контексті забезпечення сталого розвитку регіону / А. П. Голод // Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку : матеріали II туру Всеукр. наук.-практ. конф., 24-25 листопада 2011 р., – Львів: РВВ НЛТУ України, – 2011. – Т.1. – С. 86–88.

4. Голод А. П. Моделювання розвитку територіальних рекреаційних систем у контексті гарантування екологічної безпеки регіону / А. П. Голод // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Черкаси : ЧДТУ. – 2013. – Вип. 33. – Ч.1. – С. 124–127.

5. Голод А. П. Теоретико-методологічні засади модернізації регіональних туристичних систем : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 / А. П. Голод. - Чернігів, 2017. – 40 с.

6. Scott N. Tourism Crises and Marketing Recovery Strategies / N. Scott, E. Laws, B. Prideaux // Safety and Security in Tourism Recovery Marketing after Crises. – Routledge, 2010. – P. 1–13.

4.4.

1. Борисюк О. В. Основні загрози фінансової безпеки України / О. В. Борисюк // Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: international Scientific-Practical Conference Conference (January 29, 2016, Klaipeda). - 2016. - P. 270-271.

2. Борисюк О.В. Фінансовий ринок України : тенденції розвитку в умовах глобальних викликів / О. В. Борисюк // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. - Випуск 7 . – 2017.- С.239-242.

3. Василик О. Фінансова безпека // Економічна енциклопедія: у 3 т. – Т.3 / О.Василик, С.Мочерний. – К.: Вид. центр «Академія», 2002. – 952 с.

4. Державна служба статистики України. Статистична інформація - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

5. Карлін М. І. Управління державними фінансами: [навч. посібн.] / М. І. Карлін, О. В. Борисюк. – Луцьк : ПП Іванюк , 2013. – 273 с.

6. Нечипорук Л. В. Посилення загроз фінансовій безпеці держави в умовах фінансової глобалізації / Л. В. Нечипорук // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012. - № 1. – С. 282 – 298.

7. Панков Ю.В. Региональные особенности страховой культуры и финансовая безопасность страховщика. / Ю. В. Панков // - [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<http://zhurnal.lib.ru>.

8. Плешакова Н. А. Взаємодія механізмів грошово-кредитної політики в забезпеченні фінансової стабільності України / Н.А.Плешакова, П.А.Мороз // Фінанси. Банківська справа. – Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012. – № 2 (14). – С. 182 – 188.

9. Стащук О.В. Теоретичні аспекти фінансової безпеки акціонерних товариств / О.В.Стащук // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2015. - № 3. – С. 40 – 43.

10. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

11. Тамбовцев В. Л. Объекты экономической безопасности России / В. Л. Тамбовцев // Вопросы экономики. — 1994. — № 12. — С. 45–54.

12. Головченко О.М. Фінансова безпека держави: сутність ,проблеми та механізм забезпечення / О.М. Головченко // Актуальні питання фінансової безпеки держави : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні питання безпеки фінансової системи держави» (м. Харків, 21 лют. 2014 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 99 – 102.

13. Плешакова Н.А. Взаємодія механізмів грошово-кредитної політики в забезпеченні фінансової стабільності України / Н.А. Плешакова, П.А. Мороз // Фінанси. Банківська справа. – Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012. – № 2 (14). – С. 182-188.

14. Річний звіт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2015 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.htm>

15. Барановський О.І. Філософія безпеки : монографія : у 2 т. / О.І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. – Т. 2 : Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. – 831 с.

16. Мелих О.Ю. Валютно-курсова політика та її вплив на фінансову безпеку держави: Автореф. дис. ...канд. екон. наук: спец. 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. – Тернопіль, 2010. – 22 с.

17. Фінансова безпека суб'єктів господарювання : підручник / авт. кол.; за ред. д-ра екон. наук, проф. О.Б. Жихор. – К. : УБС НБУ, 2014. – 605 с.

18. Показники банківської системи. Національний банк України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=34661442.

19. Валовий внутрішній продукт України. Мінфін. Фінансовий портал. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/gdp>
20. Суверенные рейтинги дефолта эмитента и рейтинги возвратности активов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fitchratings.com>
21. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджена Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/control/uk/publish>
22. Сухоруков А. Сучасні проблеми фінансової безпеки України. – К.: НІНМБ, 2004. – 117 с.
23. Сапачук Ю.М. Фінансова безпека – складова сучасної фінансової політики / Ю.М. Сапачук // Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – Випуск 23. – С. 257-265.

4.4.1.

1. Brauch H. G. Concepts of Security Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks / H. G. Brauch [Electronic resource]. – Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-17776-7_2.
2. Плачков І. В., Плачкова С. Г. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє / І. В. Плачков, С. Г. Плачкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ua/books/book-5/part-4/section-1>
3. Охріменко О. О., Бігун У. В. Економічна безпека України крізь призму енергетичної стратегії / О. О. Охріменко, У. В. Бігун // Економічний вісник НТУУ «КПІ». – 2015. – № 12. – С. 150-158
4. Владечек Т. В., Вишневська О. М. Теоретичні аспекти і складові енергетичної безпеки держави / Т. В. Владечек, О. М. Вишневська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://int-konf.org/konf112014/>
5. Мазур І. М. Дефініція поняття «енергетична безпека»: денотативний підхід / І. М. Мазур // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2013. – Вип. 8. – С. 302-314.
6. Barrett M. Energy Security in a Multi-polar World / M. Barrett, M. Bradshaw, A. Froggatt, C. Mitchell et al. [Electronic resource]. – Available at: https://www.exeter.ac.uk/energysecurity/documents/Energy_Security_in_a_Multipolar_World_Discussion_Paper.pdf
7. Watson J. UK Gas security: threats and mitigation strategies [Electronic resource]. – Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.360.137&rep=rep1&type=pdf>

8. Манжул І. В. Загрози енергетичній безпеці України / І. В. Манжул // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 4. Т. 1. – С. 68-72.

9. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 № 964–IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

10. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

4.4.2.

1. Качинський А. Б., Єгоров Ю. В. Здійснення політики екологічної безпеки в Україні А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2 (14). – С. 34-43.

2. Корнійчук Л. Сталий розвиток і глобальна місія України / Корнійчук Л., Шевчук В. // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 4-14.

3. Самойлік М. С. Оцінка ризиків і загроз ресурсно-екологічній безпеці регіону / М. С. Самойлік // Бізнес Інформ. – 2014. – № 6. – С. 185-192.

4. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації / А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Національна безпека: український вимір : щоквартальний наук. зб. – 2009. – № 4. – С. 71-79.

5. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.

4.4.3.

1. Туленков, М.В. Соціальний захист у соціологічному вимірі: монографія. К.: ІПК ДСЗУ, 2011.

2. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження КМУ від 1.04.2014 р. №333-р [Electronic Resource]. Open access: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>.

3. Кічурчак М.В. Відтворення суспільних благ в економічній системі України: концептуальні засади теорії та практики: монографія. Львів, 2016.

4. Бюджет України 2016: Статистичний збірник. –К., 2017. –316 с.

5. Державні соціальні стандарти [Electronic Resource]. Open access: <https://www.msp.gov.ua/content>.

6. Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт [Electronic Resource]. Open access: <https://www.msp.gov.ua/content>.

7. Міністерство соціальної політики України [Electronic Resource]. Open access: <https://www.msp.gov.ua>.
8. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015-2018 роках [Electronic Resource]. Open access: <https://www.msp.gov.ua>.
9. Іващенко, Т.О. Напрями удосконалення інституційного забезпечення функціонування механізму соціально-економічного захисту // Економіка та держава, 2010, №2, 75-79.
10. Народо́население: отчет ООН [Electronic Resource]. Open access: <http://www.un.org/ru/sections/issues-depth/population>.
11. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5.11.1991 р. №1788-ХІІ зі змінами і доповненнями [Electronic Resource]. Open access: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>.
12. World Population Prospects 2017 [Electronic Resource]. Open access: <https://esa.un.org/unpd/wpp>.
13. Schwarzer H. Social Security Systems in the Global South and the Case of Brazil // MPI Workshop «Soziale Sicherung und die Post-2015 Agenda» (Munich, 2014, June 30) [Electronic Resource]. Open access: www.social-protection.org.
14. Мартинюк, В.П., Длугопольська, Т.І. Видатки на соціальні пенсії в контексті забезпечення соціальної безпеки держави: міжнародні порівняння // Стратегічні пріоритети, 2017, №4(45), 118-131.
15. Social Expenditure Database (SOCX) [Electronic Resource]. Open access: <http://www.oecd.org/social/expenditure.htm>;
16. Global AgeWatch Index 2015 [Electronic Resource]. Open access: <http://www.helppage.org/global-agewatch>.
17. The Social Justice Index [Electronic Resource]. Open access: <https://www.social-inclusion-monitor.eu/about-sim-europe/social-justice-index>.
18. The *World Justice Project (WJP)*. *Rule of Law Index* [Electronic Resource]. Open access: <https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index/wjp-rule-law-index-2016>.
19. GINI index [Electronic Resource]. Open access: <https://data.worldbank.org/indicator>.
20. Human Development Index [Electronic Resource]. Open access: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>.
21. The Legatum Prosperity Index 2016 [Electronic Resource]. Open access: <http://www.prosperity.com/rankings>.
22. Social Progress Index 2017 [Electronic Resource]. Open access: <https://www.socialprogressindex.com>.
23. The *Good Country Index* [Electronic Resource]. Open access: <https://goodcountry.org>.

4.4.4.

1. Экология и экономика природопользования / Э. В. Гирусов, С. Н. Бобылев, А. Л. Новоселов и др. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 453 с.
2. Пахомова Н. В. Экономика природопользования и окружающей среды / Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер. – СПб : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2001. – 220 с.
3. Буркинский Б. В. Природопользование: основы экономико-экологической теории / Б. В. Буркинский, В. Н. Степанов, С. К. Харичков; НАН Украины; Институт проблем рынка и эколого-экономических исследований. – Одесса, 1999. – 350 с.
4. Харичков С. К. Экологизация научно-технологического развития / С. К. Харичков, Ю. О. Николаев; НАН Украины; Институт проблем рынка и эколого-экономических исследований. – Одесса, 2003. – 119 с.
5. Веклич О. Теоретичні засади еколого-економічної моделі ринкової реформи в Україні/ О. Веклич // Экономические инновации. – 2000. – Вып. 7. – С. 95–99.
6. Черчик Л. М. Формування ринкових відносин у рекреаційному природокористуванні : монографія / Л. М. Черчик. – Луцьк : ЛДТУ, 2006. – 352 с.

4.4.5.

1. Сіденко В. Р. Україна і політика протидії зміні клімату: економічний аспект: аналітична доповідь // В. Сіденко, О. Веклич. – К.: Заповіт, 2016. – 208 с.
2. Наукові дискусії // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 142-162.
3. Брус Л. Переходные финансы // Kommersant.ru /doc /3211702
4. Добровидова Ольга. Где деньги, Зин? [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http // www. geo. ru / ekologiya / gde-dengy-zin](http://www.geo.ru/ekologiya/gde-dengy-zin)
5. Порфирьев Б. Н. «Зеленые» тенденции в мировой финансовой системе / Б. Н. Порфирьев // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. - № 9. – С. 5-16.
6. Крамар О. Не той відтінок зеленого / О. Крамар // Український тиждень. – 2017. – № 7. – С. 14-17.
7. Любивий Я. Енергетична революція як чинник формування мережевого суспільства / Я. Любивий // Дзеркало тижня. – 2018. – 14 квітня. – С. 7.
8. Дубовик-Рохова А. Енергосервіс врятує від боргів / А. Дубовик-Рохова // День. – 2018. – 3 травня. – С. 9.
9. Попова О. Село дрейфує... / О. Попова // Дзеркало тижня. – 2017. – 4 березня. – С. 8.

10. Голян В. Інвестиції у переробку відходів: як подолати пасивність влади та бізнесу / В. Голян // Дзеркало тижня. – 2018. – 7 квітня. – С. 9.
11. Малко Р. Дорогоцінні поклади / Р. Малко // Український тиждень. – 2018. – № 17. – С. 26-28.
12. Пікетті Т. Капітал у ХХ столітті / пер. з англ. Н. Палій. / Т. Пікетті. – Київ: Наш Формат, 2016. – 696 с.
13. Карлін М. І. Фінансові системи країн Західної Європи: навч. посіб. / М. І. Карлін. – Київ: Видавничий Центр «Академія», 2009 – 320 с.

4.4.6.

1. Арістотель. Політика / Арістотель; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. – 239 с.
2. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базилюк, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер; [пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Ист-Вью, 2002. – 352 с.
4. Все средства хороши // Корреспондент, 2010. – №49 (437). – С. 10.
5. Гнап Д. Лівела і мільярди [Електронний ресурс] / Д. Гнап, О. Акименко, А. Бабінець. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/24/6691712/>
6. Ечмаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование: [монография] / С.М. Ечмаков. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 408 с.
7. Клямкин И.М. Теневая Россия: Экономико-социологическое исследование: [монография] / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. – М.: РГГУ, 2000. – 595 с.
8. Коваленко С.О. Методологічні основи легалізації тіньової економіки: дис. ... д-ра екон. наук: 08.02.03 / С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 2000. – 390 с.
9. Латов Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: [монография] / Ю.В. Латов. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.
10. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: [монографія] / І.І. Мазур. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2006. – 239 с.
11. МанDEVиль Б. Басня о пчелах / Б. МанDEVиль; [пер. с англ. Е.С. Лагутина]. – М.: Мысль, 1974. – 376 с. – (Серия «Философское наследие»).
12. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: процесс производства капитала / К. Маркс. – Том 1, кн. 1. – М.: Политиздат, 1983. – 737 с.

13. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль; [пер. с англ., общ. ред. д.э.н., проф. Р.А. Ульяновского]. – М.: Прогресс, 1972. – 767 с.
14. Перкинс Дж. Исповедь экономического убийцы / Дж. Перкинс; [пер. с англ., пред., ред. д.э.н., проф. Л.Л. Фитуни]. – М: Претекст, 2008. – 406 с.
15. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи; [пер. с англ. М.С. Добряковой] // Экономическая социология. – 2002. – Том 3. – №2. – С. 62-73.
16. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. – М.: Дело, 2005. – 240 с.
17. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы / А. Портес; [пер. с англ. М.С. Добряковой] // Экономическая социология, 2003. – Том 4. – №5. – С. 34-53.
18. Предборський В.А. До питання генези теорії тіньової економіки / В.А. Предборський // Зб. наук. пр. «Формування ринкових відносин в Україні». – К.: НДЕІ Укр., 2010. – № 3. – С. 17-21.
19. Смирнов А.А. Государственная политика противодействия теневой экономики: диссертация д-ра экон. наук : 08.00.05 / А.А. Смирнов. – СПб., 2002. – 288 с.
20. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: Catallaxy, 1995. – 408 с.
21. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки: [монографія] / О.В. Турчинов. – К.: НАН України; Інститут Росії, 1996. – 199 с.
22. Флейчук М.І. Взаємообумовленість тінізації, корупції і показників зростання економіки / М.І. Флейчук // Зб. наук. пр. «Економічний простір». – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2010. – №36. – С. 109-121.
23. Castells M. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy / The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / M. Castells, A. Portes, L.A. Benton (eds.). – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1989. – P. 11-37.
24. Frye T. The Invisible Hand and the Grabbing Hand / T. Frye, A. Shleifer // American Economic Review. – 1997. – Vol. 87. – №2. – P. 354-358.
25. Higham C. Trading With The Enemy: An Expose of The Nazi-American Money Plot 1933-1949 / C. Higham. – N.Y.: Delacorte Press, 1983. – 277 p.
26. Portes A. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies / A. Portes, S. Sassen-Koob // American Journal of Sociology. – 1987. – Vol. 93. – №1. – P. 30-61.

27. Stigler G.J. The Theory of Economic Regulation / G.J. Stigler // The Bell Journal of Economics and Management Science. – 1971. – Vol. 2. – №1. – P. 3-21.

ДОДАТКИ

Додаток А

Наукові підходи до трактування сутності економічної безпеки*

Автори	Сутність поняття «економічна безпека»	Характерні ознаки
1	2	3
В. Мунтіян	Це загальнонаціональний комплекс заходів, який направлений на постійний та стабільний розвиток економіки держави та включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам [8]	Визначається як комплекс заходів спрямованих на протидію загрозам
В. Тамбовцев	Це сукупність властивостей стану її виробничої підсистеми, яка забезпечує можливість досягнення цілей всієї системи [9]	Характеризується тільки властивостями виробничої підсистеми
Я. Жаліло	Це здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання [10]	Визначається як можливість забезпечувати конкурентоспроможність та розвиток економіки.
Л. Абалкін	Це стан економічної системи, що дозволяє їй розвиватися динамічно, ефективно та вирішувати соціальні завдання і в якому держава має можливість виробляти й проводити в життя незалежну економічну політику [11]	Визначається як стан, за якого можна проводити незалежну економічну політику
М. Ващекін	Це стан, в якому народ може суверенно визначати шляхи та форми свого економічного розвитку [12]	Стан, який залежить від вибору народу
Г. Пастернак-Тарануценка	Це стан держави, за яким країна забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення та перспективного розвитку економіки в майбутньому [13]	Наявність умов та можливостей для життя населення та розвитку економіки.
О. Новікова, Р. Покотиленко	Це стан захищеності економічних інтересів особи, суспільства, держави від економічних загроз та інших загроз національній безпеці, які на них впливають [14]	Стан захищеності від загроз
В. Сенчагов	Це такий стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечені гарантований захист національних інтересів, соціальна направленість політики, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів [15]	Стан, коли захищені національні інтереси та ведеться соціально направлена політика
А. Архипов	Це здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному на міжнародному рівнях [16]	Стан, який гарантує задоволення суспільних потреб
В. Губський	Це спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій [17]	Ситуація, що визначається спроможністю підтримання стабільності суспільства і оборонного потенціалу
Є. Олейников	Це стан найефективнішого використання економічних ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування економічної системи в теперішньому і майбутньому [18]	Стан, при якому відбувається раціональне використання економічних ресурсів

Примітка.* Узагальнено авторами на основі джерел [8-18]

Додаток Б
Наукові підходи до визначення сутності соціальної безпеки*

Науковий підхід	Представники наукового підходу	Суть підходу	Характерні ознаки	Узагальнююча характеристика
1	2	3	4	5
Філософський	Демокріт, Геракліт, Арістотель	Можливість пристосування людини до умов проживання на засадах самозбереження, майнового розширення громадян, що є необхідною умовою безпечного існування окремої людини, її проживання в суспільстві, при цьому гарантом безпеки суспільства і його громадян вважалася держава	Забезпечення соціальної безпеки – це першочергове завдання держави	Виявлення природи появи потреби безпеки а також відповідальних за її забезпечення
	Г. Гегель	Розглядав як загальний характер, так і головну роль держави в забезпеченні безпеки	Державі відводилася домінуюча функція забезпечення безпеки індивіда, суспільства та держави	
	Б. Спіноза	Головною спонукальною силою поведінки людини та задоволення потреб, включаючи потребу безпеки, вважав афекти, до яких належать пристрасті (потяги), пов'язані з тілом і душею	Держава повинна створити умови, в яких людина поводитиме себе відповідно до норм суспільного життя.	
	П. Гольбах	Потреби спонукають до роботи наш розум, почуття й волю з метою виконання певних дій, необхідних для підтримки життєдіяльності організму.	Задоволення потреби безпеки є завданням самої особи	
	Т. Гоббс, Ф. Аквінський, Кант	Виділили внутрішню і зовнішню безпеки держави та суспільства і пов'язували їх забезпечення із законодавчим та виконавчим механізмами	Відповідальність за забезпечення соціальної безпеки покладалася на державу	
Функціональний	А. Маслоу	Розглядає потребу безпеки, як потребу нижчого рівня	Без задоволення потреби безпеки неможливий подальший розвиток особистості	Потреба безпеки, в першу чергу, – це соціальна безпека особи, відповідальність за забезпечення якої покладається на керівні органи підприємства чи держави
	К. Альдерфер	Потреби безпеки відіграють першочергову роль.	Рівень задоволення цієї потреби повинен постійно контролюватися та підвищуватися	
	Ф. Герцберг	Без задоволення потреби безпеки людина отримуватиме невдоволення від своєї діяльності	Потреби безпеки є обов'язковими для задоволення	
	Д. Мак-Клелланд	Потреба безпеки не виділена, проте зазначається, що ці потреби є першочерговими	За сучасного рівня економічного розвитку потреби безпеки повинні бути гарантованими для людини	

Продовж. додатку Б

1	2	3	4	5
Змістовий	М. Масанова, Р. Пирогов, Е. Брічевський	Розробили методологію дослідження соціальної безпеки, провели опис її внутрішніх і зовнішніх загроз	Соціальна безпека залежна від внутрішніх та зовнішніх загроз	Дослідження стану особи чи суспільства, який би міг характеризуватися як соціально безпечний
	Г. Андрєєва, В. Бехтерев, Л. Виготський, І. Кон, А. Леонтєв, Г. Осипов, С. Рубінштейн, Ж. Тощенко, В. Отрут	Розглядали проблеми соціальної безпеки з врахуванням концепції соціалізації на основі взаємозв'язаних теорій особи, соціуму, регіону, держави	Багатоаспектний підхід до вивчення соціальної безпеки	
	А. Урсул, Г. Щедровицький	Досліджували взаємозв'язок проблем безпеки і стійкого розвитку	Дослідження взаємообумовленості соціальних процесів	
	А. Дугін, А. Контарєв, Л. Никовська, Ю. Півоваров, А. Ципко	Досліджували соціальні наслідки радикальних реформ	Виявлення наслідків соціальних процесів	
	Науковці Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики та НАН України	Соціальна безпека – стан суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, за якого забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства в цілому та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей	Вимір соціальної безпеки як номінального рівня соціальних умов та соціальних благ	

1	2	3	4	5
	О. Білорус	Соціальна безпека – це надійна захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримка ефективного стимулювання діяльності людей, систем їхньої соціалізації та життєзабезпечення, невмирущих цінностей, моральності.	Забезпечення основних цінностей й інтересів людей як передумова соціальної безпеки.	
	Г. Пастернак-Таранущенко	Соціальна безпека – це різновид безпеки, що базується на психічному та психологічному стані населення країни і залежить від багатьох інших видів безпеки (зокрема, від економічної, політичної, цінової, інформаційної тощо) та чинників розвитку ринку праці, демографічної та криміногенної ситуації у суспільстві	Залежність від психічного та психологічного стану населення	
	Р. Оновський	Соціальна безпека – це сукупність усіх видів захисних засобів соціальної життєдіяльності, що зумовлена не тільки структурою соціальної діяльності суспільства, особливостями її функціонування, але й екологічною та зовнішньополітичною ситуацією, наявністю матеріальних та інтелектуальних ресурсів громадянського суспільства	Соціальна безпека розглядається як захисна політика Виділення екологічного та економічного чинників впливу на соціальну безпеку	
	Г. Дворецька	Соціальна безпека – це ступінь соціальної стабільності суспільства	Вимір соціальної безпеки як рівня соціальної стабільності	
	П. Шевчук	Соціальна безпека – це певний стан життєдіяльності особи, убезпечений комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на реалізацію соціальних інтересів, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду держави і трансформацію трудових ресурсів відповідно до ринкових вимог	Визначення цільової спрямованості соціальної безпеки, а саме, позитивні зміни у соціальній сфері	

1	2	3	4	5
Процесуальний	З. Бактимірова	Виділила окремі складові безпеки та зробила аналіз загроз безпеці людини	Визначення викликів і загроз соціальній безпеці Обмеженість виявлених загроз Виявлення впливу біологічної, психічної і соціальної природи людини на соціальну безпеку Виявлення причин і характеру впливу загроз на соціальну безпеку	Акцентування уваги на процесах, що зумовлюють зміну рівня соціальної безпеки. Основними процесами при цьому розглядалися поява загроз, викликів та ризиків соціальній безпеці
	Є. Барковська	Соціальна безпека – це стан стабільної захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від викликів і загроз, які виникають у всіх сферах життєдіяльності, взаємообумовлені і взаємозалежні від дій суб'єктів безпеки, що виникають у процесі її забезпечення		
	Н. Киршин, Л. Михайлов, В. Свитнев, В. Соломін, В. Хмельов	Розглядали соціальну безпеку як безпеку життєдіяльності людини з врахуванням сучасних надзвичайних терористичних загроз та загроз соціально-політичного характеру		
	М. Делягин, В. Іноземцев, А. Каллінікос, Н. Хомський, І. Валлерстайн, А. Панарін, М. Хардт, А. Негрі	Особливу увагу приділено вивченню біологічної, психічної і соціальної природи людини, їх єдності і взаємозалежності, а також чинникам соціального середовища, що мають вплив на соціальну безпеку.		
	А. Возжеников, В. Гречихин, М. Делягин, В. Добреньков, В. Жуків, В. Іванов, А. Рум'янців, Г. Осадчая, А. Прохожев, Л. Шершнев, Р. Яновський	Досліджено причини виникнення і характер зовнішніх і внутрішніх загроз соціальній безпеці особи, суспільства і держави		

Продовж. додатку Б

1	2	3	4	5
	І. Гнибіденко, А. Колот, В. Рогов	Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз національній безпеці	Залежність соціальної безпеки від загроз національній безпеці	
	Е. Лібанова	Соціальна безпека – це складова національної безпеки, що відображає стан захищеності від загроз соціальним інтересам	Відсутність розмежування соціальної та національної безпеки та визначення її залежності від загроз соціальним інтересам	
	В. Паламарчук	Соціальна безпека – це недопущення умов, які б привели до неприйняттого зниження рівня життя основних верств населення і окремих соціальних груп, що обумовлює соціальну деградацію, а також забезпечення умов збереження соціальної перспективи для всіх верств населення	Визначення мети соціальної безпеки як забезпечення відповідного життєвого рівня	
	В.Скуратівський	Соціальна безпека визначає стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також від загрози соціальним інтересам	Залежність соціальної безпеки від рівня захищеності від загроз соціальним інтересам	
	О. Новікова	Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливаючих на них загроз національній безпеці	Стан безпеки є наслідком реалізації заходів соціального захисту	
	П. Шевчук	Одним із базових понять соціальної безпеки пропонує розглядати соціальні інтереси	Залежність соціальної безпеки від соціальних інтересів населення	
	М. Лушнікова, А. Нуртдінова, Г. Семигін	Оцінили роль державних органів влади в забезпеченні соціальної безпеки та побудові соціальної держави	Відповідальність за соціальну безпеку покладається на державу	
	Н. Ахтирська	Соціальна безпека – це невід’ємна властивість (атрибут) соціальної системи, що полягає у здібності до забезпечення на основі усвідомленої, цілеспрямованої діяльності такого порядку взаємозв’язків, при якому дезорганізуюча дія зовнішнього середовища і внутрішніх суперечностей на її життєво важливі інте-реси обмежується межами, що відповідають потребам даної системи і її елементів в стійкому розвитку	Залежність соціальної безпеки від стану соціальної системи та взаємозв’язків у ній	

Продовж. додатку Б

1	2	3	4	5
Організаційний	В. Серебряніков, А. Хлоп'єв	Соціальна безпека – це сукупність заходів щодо захисту інтересів країни та народу в соціальній сфері, розвиток соціальної структури і відносин в суспільстві, системи життєзабезпечення і соціалізації людей, способу життя відповідно до потреб прогресу, теперішніх і майбутніх поколінь	Соціальна безпека досягається при використанні сукупності заходів	Більше уваги приділяється проблемам забезпечення соціальної безпеки як процесу взаємодії суб'єктів та об'єктів управління, а також їх інфраструктурних елементів
	В. Колков	Соціальна безпека – це система законодавчо-нормативних і організаційних заходів, здійснюваних державними органами й установами разом із громадськими організаціями з метою забезпечення життєдіяльності окремого індивіда, різних соціально-демографічних груп, суспільства в цілому	Соціальна безпека забезпечується завдяки використанню системи законодавчо-нормативних і організаційних заходів	
	М. Куліков, О. Белокрилова, В. Вольчик	Соціальна безпека – це система надання допомоги у грошовій та натуральній формі, що виплачується з метою боротьби з бідністю	Процес забезпечення соціальної безпеки розглядається як боротьба з бідністю	
	С. Дойл	Це стан держави, коли вона має можливість здійснювати заходи розвитку соціальної сфери, освіти та економіки без зовнішнього впливу, забезпечити своїх громадян житлом, продуктами харчування, роботою, захищати їхні громадянські права та особисті свободи	Соціальна безпека досягається за умови наявності внутрішнього потенціалу для її забезпечення	
	Л. Белоусова	Соціальна безпека – це стан, можливості та спроможності економічної системи забезпечити суспільно-нормальні умови життєдіяльності населення країни, конвергентний рівень життя індивіда, родини, територіальної спільності, соціальний мир та спокій у суспільстві	Соціальна безпека залежить від рівня розвитку економічної системи та визначається матеріальним становищем	
	М. Волгіна	Соціальна безпека – це стан і характеристика ступеня досягнення оптимального рівня безпеки, функціонування, відтворення та розвитку соціальної системи, що забезпечується сукупністю державних та суспільних заходів, коли зберігається існуючий у суспільстві конституційний устрій, соціальна стабільність, не припускається їх послаблення і, тим більше, підрив	Запропоновано розглядати оптимальний рівень соціальної безпеки, який забезпечується сукупністю державних та суспільних заходів	

Продовж. додатку Б

1	2	3	4	5
	Б. Мінін	Соціальна безпека – це стан суспільства, при якому забезпечується номінальний (нормований і суспільно нормальний) рівень соціальних умов і наданих соціальних благ, що визначають якість життя людини і суспільства	Соціальна безпека визначається як номінальних благ	
	Р. Яновський	Ніяка особистість не в змозі забезпечити свою безпеку поодинці, без функціонування налагоджених суспільної і державної системи безпеки	Забезпечення соціальної безпеки є функцією державної системи безпеки, яка залежить від традицій, менталітету нації	
	С. Пирожков	Соціальна безпека – це результат ефективної соціальної політики, яка має застерігати суспільство від соціальних вибухів, відкритих і прихованих виявів громадської непокори та інших конфліктних ситуацій, сприяти підвищенню конкурентоспроможності українського працівника за європейськими та світовими стандартами	Інструментом забезпечення соціальної безпеки є соціальна політика	
	Е. Лібанова	Соціальна безпека – це стан захищеності або безпека людини, особи, що є результатом реалізації політики соціального захисту	Інструментом забезпечення соціальної безпеки є політика соціального захисту	
	О. Хомра, Т. Русанова	Соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих інтересів особи і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз	Забезпечення соціальної безпеки є результатом формування адекватного механізму та нормативно-правової бази	
	В. Гошовська	Соціальний захист, соціальна безпека, з одного боку, і соціальний розвиток, соціальні відносини – з іншого поєднані: без розвинених соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини, суспільства, а соціальна безпека значною мірою зумовлює розвиненість, зрілість процесів соціального, суспільного розвитку	Визначає взаємообумовленість соціальних процесів	
	О. Давидюк	В основу забезпечення соціальної безпеки повинна бути покладена необхідність формування умов для забезпечення певної якості життя людини і суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, при якому забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ	Соціальна безпека залежить від ступеня забезпечення номінального рівня соціальних умов та соціальних благ	

Примітка. *Розроблено автором

Наукове видання

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ**

Колективна монографія

Комп'ютерний набір
Друкується в авторській редакції

Н.В.Коленда

Підписано до друку 28.06.18.

Формат 60x84 /16. Папір офс. Гарнітура Times.

Умовн. друк. арк. 10,75. Обл. вид арк. 10,0. Тираж 300 примірників.

